

ଆଧାର ଆଧାର

ବିଶାଳ

:: ନିରଂଜନ ବର୍ମା ::

:: ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ପରିଚାଳନା ::

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રધાનલય

[ગુજરાતી સાહિત્ય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૫૭૫ વિષય ૩-૦-૦

પ્રધાનતામ આપણું આંગણું ઉડનારા

વર્ષાંક ૮૯૯ : ૩૨૦૨

આપણે આંગણે ઊડનારાં

લેખક
નિરંજન વર્મા
જયમહલ પરમાર
('જય-વિજય')

‘કુલછાબ’ કાર્યાલય : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

આવૃત્તિ પહેલી
૧૯૪૨

ગુજરાત વિધાપત્ર ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીટાઇટ-સંગ્રહ
૨૩૯૭૫

ત્રણ રૂપયા
[ટપાલ-ખર્ચ જુદું]

મુદ્રક-પ્રકાશક :

નાથાલાલ મ. શાહ,
સ્વાધીન મુદ્રણાલય,
સૌરાષ્ટ્ર રોડ, રાણપુર.

અર્પણ

અમારા મેઘાણીભાઈને

[શ્રી. ઝવેરચંદ કા. મેઘાણી]

જેમની પ્રેરણા, માર્ગદર્શન, સહાનુભૂતિ
અને સહકારથી અમે લખતા થયા.

આ લેખકોનાં અન્ય પુસ્તકો

પ્રગટ થઈ ગયેલ

કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા

વઢવાણની સંતત્રિપુટિ-કર્મયોગી મોતીલાલ દરજી, કર્મવીર ફૂલચંદ્રભાઈ શાહ અને સાધક ચમનભાઈ વૈષ્ણવનાં જીવનચરિત્ર : જેને સારો લોકાદર મળતાં ચાર માસમાં જ પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થઈ. બીજી આવૃત્તિ છપાય છે.

કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

પ્રગટ થનાર

ગગનને ગોળે

‘આપણે આંગણે ઊડનારાં’ની જેમ જ ‘ફૂલછાપ’માં લેખમાળા રૂપે પ્રગટ થઈ ગયેલ, અવની પર અંધારા ઊતરે ક્રાંતાનક્રાંતિ તારક-નક્ષત્રો, ગ્રહો અને નિહારિકાઓથી ઉજ્જવળ બનતા આજના રત્નમણિ-ઓની ઓળખાણ આપતું સુમધુર વાણીમાં લખાયેલ વૈજ્ઞાનિક પુસ્તક.

નિવેદન

આજપણમાં વાડી-અગીઆમાં રહેતાં અને વગડા-કુંગરમાં આશડતાં જે પંખીઓનો સાહજિકપણે છતાં અવ્યક્ત રીતે પરિચય થયેલો તે, ચાર-છ વર્ષ પહેલાં જીવનમાં અચાનક આવી પડેલી દુરસદમાંથી પ્રભાતી રખડપાટનો સંયોગ પ્રાપ્ત થતાં, તાજે થયો; પંખીજીવનમાં વિશેષ ઊંડા ઊતરવાનું મન થયું અને થોડાંક અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચ્યાં. (ડગલાસ દિવારનાં The Common Birds of India અને The Sportsman's Birds of India. ડી. બી. ફ્લેચરનું The Birds of an Indian Garden. હ્યુ વીસલરનું Popular Handbook of Indian birds : માત્ર આટલાં જ.) 'કુમાર'માં આવતી પંખી-વિષયક લેખમાળાઓ (૧) શ્રી. ગજનન-ભટ્ટ લિખિત 'પંખીનિરીક્ષણ' અને (૨) શ્રી. 'વનેચર' (શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્ય) લિખિત 'વનવગડાનાં વાસી' જોઈ. વાચનને લીધે પ્રભાતી રખડપાટમાંથી થોડાંક વર્ષ સુધી હુપ્ત થયેલ જૂની રઝળ વૃત્તિ ઊછળી આવી. સવાર, બપોર, સાંજ અને રાતની રખડપાટો શરૂ થઈ. છેલ્લાં ચાર-છ વર્ષોની એ રખડપાટોમાં પંખી-નિરીક્ષણમાંથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થયો એ અવલૂનીય હતો; પણ એ આનંદ અંગત હતો, એકાંતની પળે જાણે એકલાએ જ માણવાનો ઉપભોગ હતો.

જીવન-સંયોગોએ અમને 'ફૂલછાબ'ને આંગણે પત્રકારિત્વમાં જોડ્યા. અહીંથી રોજ સાંજે બોટાદ જતા મેઘાણીભાઈને વળાવવા જતાં પંખીઓની વાતો નીકળી. એમના નૈસર્ગિક પત્રકારિત્વે પંખી-જીવનની વિશિષ્ટતાઓ અને અગ્નયખીઓ સાંભળીને, એ વસ્તુ તો 'ફૂલછાબ'ના વાચક-સમૂહ સમક્ષ રજૂ કરવા જેવી છે એમ જણાવી, તેને 'ફૂલછાબ'માં લેખમાળા રૂપે આપવા આમ્રહ કર્યો. સાથે સાથે લોકજોગ્ય રૂપે કેમ રજૂ કરી શકાય તેનું માર્ગદર્શન આપ્યું. બચપણથી જ લોક-સંસ્કારમાં ઊછરેલ, એટલે લોકજીવનમાં પંખીઓનું કેટલું બહુવિધ સ્થાન છે તેના તરફ લક્ષ્ય દોરાયું; મેઘાણીભાઈ સંપાદિત લોક-સાહિત્યનો ભંડાર પંખી-જીવનની દૃષ્ટિએ ફરીથી અભ્યાસની નજરે જોઈ ગયા અને લેખમાળામાં ઠેર ઠેર એના ઉતારા પુરાવા રૂપે રજૂ કર્યા. લોકજીવનમાં પંખીઓનું કેટલું સ્થાન છે તેનો સળંગ ખ્યાલ બંધાતો આવ્યો. (તેનો સમગ્ર નિતાર આ પુસ્તકના 'પ્રજાજીવનમાં પંખીઓ' નામક પ્રવેશક રૂપે રજૂ કર્યો છે.) પ્રજાના એ જૂના વારસા સહિત વૈજ્ઞાનિક જીવનચર્યા રજૂ કરતી લેખમાળા 'જય-વિજય'ના ઉપનામથી 'ફૂલછાબ'માં લખાતી ગઈ અને શહેરના શિક્ષિત તેમજ ગામડાના અશિક્ષિત વર્ગ તરફથી પણ એને ખૂબ આદર-સત્કાર મળ્યો. દોઢ વર્ષ સુધી એ લેખમાળા 'ફૂલછાબ'માં ચાલુ રહી. લોકોએ અને મિત્રોએ

એને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવા આગ્રહ કર્યો. સંયોગેને બળે એ લેખમાળા આજે એ વર્ષે બાદ આ પુસ્તક રૂપે જનતા સમક્ષ રજૂ થાય છે.

અલખત, એ લેખમાળામાં ચાલુ રજળપાટાના નિરીક્ષણે ધણા સુધારા-વધારા અને ફેરફાર કરાવ્યા છે. લેલાં, દેવચકલી, કલકલિયો, લક્ષ્મીજોદ, ચીખરી, ગીધ અને સારસ તો નવાં જ આલેખન છે.

આ રીતે બધાં મળીને લગભગ ૪૦ લોક-પરિચિત પંખીઓનો પરિચય આ પુસ્તકમાં આવે છે. હજી બાકી રહેતાં આવાં જ લોક-પરિચિત પંખીઓનું આવકું જ બીજું પુસ્તક થઈ શકે એટલું સાહિત્ય પડ્યું છે. વિશિષ્ટ અને અને અન્યથા જીવન ધરાવતાં અન્ય પંખીઓ તો જુદાં. પણ એ બધાં ક્યારે પુસ્તકરૂપે (૧) બનશે તે તો કાળને આધીન છે.

આ વિષયનું ખેડાણ તો આપણે ત્યાં ઊતરેલા અંગ્રેજ અમલદારોએ જ કર્યું છે. પણ ઉપર-લખ્યા સિવાયના કોઈનાં પુસ્તક મેળવવાં અમારે માટે દુષ્કર હતાં, તેથી ઉપર-લખ્યાં પુસ્તક સિવાય વિશેષ વાચનનો ભાથો નથી. ગુજરાતમાં તો ‘વનેચર’ અને શ્રી. ગજનન બદ સિવાય કોઈએ આ વિષયને ખાસ લેખનરૂપે છોડ્યો નથી; એટલે એ પુરોગામીઓએ પાડેલા ચીલા માટે તેમનો આભાર માનવાનો રહે છે. શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્ય (‘વનેચર’) સાથે તો ગુજરાતની પ્રકૃતિના એક માત્ર અભ્યાસ-ચોરા સમા ‘પ્રકૃતિમંડળ’ના સભ્ય થતાં અંગત સંબંધ જ બંધાઈ ગયો; તેમાંથી અવારનવાર માર્ગદર્શન મળતાં થયાં. આ પુસ્તકની શાસ્ત્રીય પ્રસ્તાવના ભરચક કામ વચ્ચેથી પણ તેમણે લખી આપીને જે સમૃદ્ધ ઉમેરો કર્યો છે તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ તો શિષ્ટાચાર ગણાઈ જવાને લાયક રહે એટલી નિકટતા હવે તો તેમની સાથે ઊભી થઈ ગઈ છે.

જેમણે પહેલેથી છેલ્લે સુધી આ પુસ્તકના લેખનમાં પ્રેરણા, સહાનુભૂતિ, માર્ગદર્શન અને સહકાર આપ્યાં તે મેઘાણીભાઈ, અને અમારા મુરખી સમા નાથાભાઈનો આભાર કેવી રીતે માનવો તે ખ્યાલ નથી આવતો. એટલું જ કહી શકાય કે આ પુસ્તકનું પ્રકાશન તેમને આભારી છે.

ભાવનગરના અવધૂત પંખી-અભ્યાસી શ્રી. કંચનરાય તથા પંખી-અભ્યાસના મૌલિક વારસદાર સમા તેમના પુત્ર શ્રી. પદ્મભાઈ વગેરેનો પણ આ સમ-અભ્યાસના ક્ષેત્રોમાં વીહરતાં થયેલ ચર્ચાઓ માટે આભાર માનવો જ જોઈએ.

માંદગી વચ્ચે યે ચિત્ર દોરી આપવા માટે શ્રી. કનુભાઈનો આભાર માનીએ છીએ.

રાણપુર
તા. ૩૦-૮-૪૨

}

નિરંજન વર્મા
જયમદલ પરમાર

શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ અને નામાભિધાન

સુમરત પ્રકૃતિ-જગતના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસીઓએ પણ, પંખી, જીવનું કે વનસ્પતિ-સૃષ્ટિના નામાભિધાન માટે શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ કયું છે, તે સુજળ પંખીઓનું વર્ગીકરણ પણ થયું છે. એ વર્ગીકરણ કઈ રીતે કરવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ વિષયની રજૂઆત તોફાનેક સ્વતંત્ર લેખ માગી લે છે, જે અત્યારે શક્ય નથી. અહીં તો માત્ર હિંદનાં પંખીઓનું વર્ગીકરણ જ રજૂ કરી સંતોષ માની લઈએ.

હિંદનાં પક્ષીઓના શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ અને નામાભિધાન માટે ચાર તબક્કા આવી ગયા. પહેલો તબક્કો હિંદનાં પંખીઓના પ્રાથમિક અભ્યાસીઓ-હોડસન, જેર્ડન અને પ્લીથના સંશોધન આસપાસનો. તે નામાભિધાન જેર્ડનના ૧૮૬૬માં પ્રગટ થયેલ 'બર્ડ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' પુસ્તકમાં પ્રગટ થયું. બીજા તબક્કામાં મિ. લ્યુમે (ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના સ્થાપક) અનેક અભ્યાસીઓના અભ્યાસને તેમના સામયિક 'રેટ્રે ફેધર્સ'માં ૧૮૭૨થી ૧૮૮૮ સુધી રજૂ કર્યા. ૧૮૮૬માં પ્લેન્ડર્ફ અને ઓટસ તરફથી 'ફ્રેના ઓફ પ્રિટિશ ઇન્ડિયા : બર્ડ્સ' પ્રગટ થયો ત્યારથી ત્રીજો તબક્કો શરૂ થયો; એના અનુસંધાનમાં ત્રણ પુસ્તક પ્રગટ થયાં અને ૧૯૨૨ સુધી તે તબક્કો આવી પહોંચ્યો.

ત્રીજી છેલ્લો અને અગત્યનો તબક્કો હિંદનાં પક્ષીઓના જળરા અભ્યાસી મિ. રુઝવર્ટ-એકરે 'ફ્રેના ઓફ પ્રિટિશ ઇન્ડિયા : બર્ડ્સ'ની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડી ત્યારથી શરૂ થયો. પોતાના અભ્યાસમાંથી હિંદનાં પંખીઓનાં હજારો કલેવર (Skins) ઇંગ્લેંડ લઈ ગયા બાદ, ત્યાંની લાંડનની ઝૂઓલોજીકલ સોસાયટીમાંનાં લાખો કલેવર મેળવીને એણે પંખીઓના માત્ર ૬-૭ વર્ગ હતા, તેમાંથી ૨૦ વર્ગ પાડ્યા અને અનહદ શ્રમ લઈને હિંદી પંખીઓનાં વર્ગીકરણ અને નામાભિધાન રચ્યાં, જે આજે હિંદુસ્તાનમાં એકમતે માન્ય થયેલ છે. એ વર્ગીકરણ અનુસાર પ્રકટ થયેલ લુ વીસલરના પુસ્તક 'પોપ્યુલર હેન્ડબુક ઓફ ઇન્ડિયન બર્ડ્સ'માંથી લઈને આ પુસ્તકમાં આવનાર પંખીઓનાં નામાભિધાન નીચે સુજળ આપેલ છે:

નામ

અંગ્રેજી નામ

શાસ્ત્રીય નામ

Order : Passeres

Family : Corvidae

૧ કાગડો : Common House crow *Corvus splendens*

૨ કાશીનો કાગડો : Jungle Crow *Corvus coronoides*

Family : Timaliidae

૩ લેલુ : Jungle Babbler *Turdoides terricolor*

૪ બડબડિયું : Common Babbler *Argya caudata*

Family : Turdidae

૫ દેવચકલી : Indian Robin *Saxicoloides fulicata*

Family : Dicruridae

૬ કાળીઓ કાશી : King-Crow *Dicrurus macrocercus*

૭ સફેદપેટા કાળીઓ કાશી :

૮ ભીમરાજ : Large racket-tailed   *Dissemurus paradiseus*
Drongo

Family : *Sturnidae*

૯ કાબર : Common Mynah   *Acridotheres tristis*
૧૦ બ્રહ્મચર : Brahminy Mynah   *Temenuchus pagodarum*
૧૧ શિરાજી : Bank Mynah   *Acridotheres ginginianus*
૧૨ વૈયાં : Rosy Pastor   *Pastor roseus*

Family : *Fringillidae*

૧૩ ચકલી : House-sparrow   *Passer domesticus*
૧૪ રાજી : Yellow-throated   *Gymnorhis*
Sparrow   *xanthocollis*

Order : *Pici*

Family : *Picidae*

૧૫ લક્ષ્મીબોદ : Mahratta Wood-pecker   *Liopicus mahrattensis*
૧૬ સોનેરી પીઠવાળો Golden-backed   *Brachypternus*
લક્ષ્મીબોદ : Wood-pecker   *benghalensis*

Order : *Anisodactyli*

Family : *Alcedinidae*

૧૭ સફેદપેટા White-breasted   *Halcyon smyrnensis*
કલકલિયો : Kingfisher
૧૮ કાબરચીતરો Pied Kingfisher   *Ceryle rudis*
કલકલિયો :
૧૯ રંગરંગીન કલકલિયો : Common Kingfisher   *Alcedo atthis*

Order : *Coccyges*

Family : *Cuculidae*

૨૦ કોયલ : Koel   *Eudynamis scolopaceus*
૨૧ બપૈયો : Common Hawk-   *Hierococcyx varius*
cuckoo

Order : *Psittaci*

Family : *Psittacidae*

૨૨ પોપટ : Green Prakeet   *Psittacula krameri*
૨૩ સુરપાણનો Large Indian Parakeet   *Psittacula eupatria*
પોપટ :

Order : *Accipitres*

Family : *Gypidae*

- ૨૪ ગીધ : White backed- Pseudogyps
Vulture bengalensis
૨૫ રાજગીધ : King-Vulture Torgos calvus
૨૬ ધુધડ : Neophron Neophron
percnopterus

Family : *Falconidae*

- ૨૭ સમળી : Common Pariah Kite Milvus migrans
૨૮ રાજ-સમળી : Brahminy Kite Haliastur indus

Order : *Striges*

Family *Strigidae*

- ૨૯ ચીચરી : Spotted Owlet Athene brama

Order : *Columbae*

Family : *Columbidae*

- ૩૦ પારેતું : Blue Rock-pigeon Columba livia
૩૧ હરિયાળ : Common Green Pigeon Crocopus
phaenicopterus
૩૨ હોલો : Indian Ring Dove Streptopella decaocto
૩૩ હેલડી : Little Brown Dove Streptopelia senegalensis
૩૪ રાતડિયો : Red Turtle-Dove Cenopopelia
tranquebarica
૩૫ હોલાં : Spotted Dove Streptopelia chinensis

Order : *Gallinae*

Family : *Phasianidae*

- ૩૬ મોર : Common Pea-fowl Pavo cristatus
૩૭ સફેદ મોર

Order : *Grallae*

Family : *Baliaricidae*

- ૩૮ સારસ : Sarus Crane Megalornis antigone
૩૯ કુંજ : Demoiselle Crane Anthropoides virgo
૪૦ કુંજંગ : Common Crane Grus cinerea

અનુક્રમણિકા

	પાનું		પાનું
નિવેદન	૫-૬	અનુક્રમણિકા	૧૦
રાષ્ટ્રીય વર્ગીકરણ	૭-૯	પ્રમુખવનમાં પક્ષીઓ (પ્રવેશક) ૧૧-૩૦	
	૫ ૫ ૫ ૫ ૫		
૧ કાગડો	૧	૧૧ પોપટ	૧૦૦
૨ : કાશીનો કાગડો	૧૪	૨ : સુરપાણનો પોપટ	૧૧૫
૨ હોલાં	૧૫	૧૨ ગીધ	૧૧૭
૨ : બડબડિયાં	૨૧	૧ : ગરબડાં	૧૨૩
૩ દેવચકલી	૨૩	૨ : રાજગીધ	૧૨૭
		૩ : ધુધડ	૧૨૬
૪ કાળીઓ કોશી	૩૦	૧૩ સમળી	૧૩૦
૨ : સફેદપેટા કાળીઓ કોશી	૩૫	૨ : રાજસમળી	૧૩૯
૩ : ભીમરાજ	૩૬		
૫ કાખર	૩૭	૧૪ ચીખરી	૧૪૨
૨ : બબ્બઈ	૪૪	૧૫ પારેવાં	૧૫૧
૩ : શિરાજી	૪૫	૨ : હરિયાળ	૧૬૩
૪ : વૈયાં	૪૬	૧૬ ઉપયોગી ને ઉપદ્રવી પારેવાં ૧૬૫	
૬ ચકલી	૪૮	૧૭ હોલો	૧૭૬
૨ : રાજી	૫૮	૨ : હોલદી	૧૮૨
૭ લક્કડખોદ	૫૯	૩ : રાતડિયા	૧૮૪
૨ : સોનેરી પીઠવાળો લક્કડખોદ	૬૭	૪ : હોલાં	૧૮૭
૮ કલકલિયો	૬૮	૧૮ મોર	૧૮૮
૨ : કાખરચીતરો કલકલિયો	૭૨	૨ : સફેદ મોર	૨૦૪
૩ : રંગરંગીન કલકલિયો	૭૨	૧૯ સારસ	૨૦૫
૯ કોચલ	૭૭	૨૦ કુંજ	૨૧૪
૧૦ ખપૈયો	૯૨	૨ : કુલંજ	૨૨૩

પ્રજાજીવનમાં પક્ષીઓ

‘પણ પક્ષીઓને આપણા જીવન સાથે એવો કયો સંબંધ છે કે તમે એને લેખમાળા રૂપે આટલું બધું મહત્ત્વ આપો છો, તે જ મને સમજતું નથી.’ આવો પ્રશ્ન જ્યારે ‘આપણે આંગણે ઊડનારાં’ની લેખમાળા ‘ફૂલછાબ’માં ચાલુ હતી ત્યારે એક સહૃદયી અને સુશિક્ષિત ભાઈએ કરેલો.

આપણું એ દુર્ભાગ્ય છે કે માનવીની દૃષ્ટિ-મર્યાદામાં વિસ્તરી રહેલ જે સમગ્ર જડચેતન સૃષ્ટિને આપણા પૂર્વજોએ પોતાનાં અને સમાજ-જીવનનાં અંગ-પ્રત્યંગમાં આત્મસાત બનાવી દીધી છે એનું પૃથક્કરણ કરીને પિછાન આપવી પડે છે કે ‘પંખીનું આપણા જીવનમાં સ્થાન શું?’

પંખી અને માનવીનો સંબંધ

આંખની પાંપણો અહર્નિશ રજ-કસ્તરથી આંખોનો બચાવ કરતી ઉઘાડ-ખીડ થયા કરતી હોય છે; પણ પાંપણોની એ ક્રિયા એટલી સહજપણે થયા કરતી હોય છે કે એનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ આપણને આવે છે. એવી જ સ્થિતિ વિરાટકાય કુદરતનાં બાળ પંખી અને માનવી વચ્ચે પ્રવર્તી રહેલ છે. એક જ કુદરતનાં બાળ સમાં પંખી અને માનવી વચ્ચેનો સંબંધ વેદકાળથી એકખીન્ન સાથે ધનિષ્ઠતાથી સાતત્ય જાળવી રહ્યો છે, છતાં પૃથક રીતે એને ભાગ્યે જ બતાવવો પડે એટલો એ સહજ થઈ ગયો છે.

કુદરતની સહસ્રાવધિ યોનિઓ માંહેની એક યોનિ સમા માનવીએ પોતાની વિશિષ્ટ બુદ્ધિશક્તિને કારણે અન્ય યોનિઓથી ઘણો વિકાસ સાધ્યો છે ખરો, પણ એ પોતાના જીવનમાં વિસ્તરી રહેલા ભોગ-વિલાસ અને રંગરાગ, પોતાની ઉન્નતિ અને આદર્શ-બધાનું બળ કુદરત પાસેથી જ મેળવી રહ્યો છે. પ્રત્યેક ક્ષણે કુદરતને હૈયે આજોટીને નવચેતન મેળવતા માનવીએ કુદરતનો જ ખોજો ખૂંદતા પંખીજીવનમાંથી પણ રંગ અને રાગ લીધાં છે; રૂપ અને નૃત્ય લીધાં છે; કલ્પના અને કાવ્ય લીધાં છે; ચિત્રકળા, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય

માટે આકાર લીધા છે. ખોરાક અને દવા પણ મેળખ્યાં છે. અરે, એનાં પીછાંને પણ દેહ-શણુગાર વધારવામાં નથી છોડ્યાં.

નિષ્કૃળ કૃત્રિમ ઉપાય

પણ આજની નવ-સંસ્કૃતિએ, સાચું કહીએ તો શહેરી સંસ્કૃતિએ માનવને કુદરતથી દૂર કર્યો છે; સાથે સાથે વિમુખ પણ કર્યો છે. શહેરી સંસ્કૃતિએ પોતાના અનોખા ભોગવિલાસ જરૂર ઊભા કર્યા છે, પણ તેથી એણે માનવી અને કુદરત વચ્ચે આડી દીવાલ રચી દીધી છે. પરિણામે માનવીએ કુદરત-દીધા સહજ રસ-રાગોને કૃત્રિમ રીતે ઊભા કરીને પણ પોતાની વૃત્તિઓને સંતોષવા પ્રયત્ન કર્યા છે. પણ એથી તો એની ભૂખ કદી શાંત થતી નથી. ‘ખાઉ... ખાઉ...’ કરતી એ અણપૂરી જ રહે છે અને જે પોતાની સમક્ષ આવે તેનો ભક્ષ્ય કરતી જાય છે.

ચાસટિયાથી હિલોળા લેતી કોષ વાડી કે સઘન વનરાજીથી મધમધતી ગિરિ-કંદરામાંથી મળતી સુગંધ એણે અત્તરો અને પોમેડોમાંથી મેળવવા પ્રયાસ કર્યો. ઊષાટાણે અને સંધ્યાટાણે, મધ્યાહ્ને કે અપરાહ્ણકાળે વાદળ-મઢયા કે નિરબ્ર આબને એવારે ઊભા થતા સૂર્યકિરણોના સહસ્તાવધિ રૂપસિંગારને એણે પરિમિત કાગળના કટકા પર આલેખીને ચિત્રરૂપે માણવા પ્રયત્ન કર્યો. પહાડ અને ખીણોમાં, ખેતરો કે જંગલોમાં ભમીભમીને એણે ઉન્મુક્તપણે મસ્ત બની નાચતાં કે કલરવ કરી ગાતાં અસંખ્યાત પંખીઓને નીરખવા કે સાંભળવાને બદલે, એ કુદરત-વિહારી પંખીઓનાં નૃત્ય અને ગાનની અનુકૃતિ એણે જરૂર ચાર દીવાલોની વચ્ચે ઊભા કરવા કાંઈક માર્યાં. પણ એવા ફોગટ પ્રયાસ કાંઈક આમૂલ સંતૃપ્તિ આપી શકે કદી? પરિણામે માનવીની રૂપ, રસ, ગંધ કે નૃત્યની આંતરિક ક્ષુધા અણપોષી ને અણપોષી જ રહી છે; અને માનવી ‘કાંઈક ખૂટે છે, કાંઈક ખૂટે છે.’ એમ પોકારતો આગળ વધતો જાય છે. અને માનવીને આ બધા રસનાં મૂળ અને કુદરતી કેન્દ્રો તરફ કોષ આંગળી ચીંધે તો પૂછે છે કે ‘એની જીવનમાં શી જરૂરિયાત છે?’

શી જરૂરિયાત છે ?

જો માનવી રૂપનો ભૂખ્યો હોય અને તેને નીરખવા માટે એ ચિત્રકળાનું સર્જન કરતો હોય, તેમાંથી જાતજાતના રૂપ-આવિષ્કાર સર્જાને, ચિત્રકળાનાં પ્રદર્શનો ભરીભરીને પોતાની વૃત્તિઓને કામળ બતાવવાની જરૂરિયાત સમજતો હોય તો પંખી-જગતમાં અકલ્પ્ય રૂપ-સંજાર ભર્યો છે. માનવીની

દષ્ટિ-મર્યાદામાં વિસ્તરી રહેલ કુદરતને ખોળે અનંત રંગ-વૈવિધ્ય અને રૂપ-વૈવિધ્યવંતી થોનિઓમાં પક્ષીજગત પણ માનભયું સ્થાન મેળવી શકે તેમ છે.

જો માનવી-જીવનમાં સંગીતની જરૂરિયાત હોય અને તે માટે કાષ્ઠ અબદુલકરીમખાં સમા મશહૂર ગવૈયાના તાન-આલાપ સાંભળવા તે રાતોના ઉન્નમરા ખેંચતો હોય તો, પંખી-જગતમાં માનવી ન કદપી શકે એટલી અનેક શ્રુતિઓથી ભરપૂર ગાન પડ્યું છે અને પંખીઓ તે છૂટે હાથે દિનરાત જગતને માથે વેરી રહ્યાં છે.

જો માનવી ઉદયશંકરનાં નૃત્યો નીરખવામાં આનંદ અનુભવતો હોય તો જેની નૃત્યાચાર્યો અનેક વરસોથી નકલ કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તેવા મયુરનૃત્યની સાથેસાથ ઊભી શકે તેવાં અસંખ્ય નૃત્યો અન્ય પંખીઓ પૃથ્વીને ખોળે નિર્બંધપણે નાચી રહ્યાં છે.

પણ આજનો શહેરી માનવ પોતાના પગને ડગ દેવા ચાહતો નથી અને આ બધો કુદરત-ખોળે ભર્યોપડ્યો આનંદ ભોગવવા તૈયાર થતો નથી. ઊલટો પૂછે છે કે એની આપણા જીવનમાં જરૂર શી ?

જહ-ચેતન સૃષ્ટિમાં આત્માનાં દર્શન

એની સાચી જરૂર તો આપણા પૂર્વજોએ જોઈ હતી અને તેનું ચોખ્ખું મૂલ્યાંકન કર્યું હતું. કુદરતને ખોળે આજોટીને વિકસિત થયેલી હિંદી સંસ્કૃતિના જનક સમા આપણા પૂર્વજોએ તો ભૌતિક રીતે જ નહિ, પણ આધિભૌતિક રીતે પણ, આસપાસ ખેલી રહેલી માત્ર ચેતનસૃષ્ટિમાં જ નહિ, પણ જડસૃષ્ટિમાં સુદ્ધાં જીવાત્માનાં દર્શન કરીને, ‘આત્મવત સર્વભૂતેષુ’નો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો હતો અને એને સમગ્ર જીવનમાં વણી દીધો હતો.

કુદરતનાં જળ-સ્થળ પર દષ્ટિમર્યાદા અને કદપનાવિસ્તારમાં જે જે જીવોના, જે જે ભવ્યતાના કે જે જે ઉન્નત તત્ત્વોના સંસર્ગમાં તેઓ આવતા ગયા તેમાં તેમણે કુદરતનાં અગમ્ય બળોનાં મહદ્ દર્શન કર્યાં અને પોતાનું અહં તેમાં તેમણે ગાળી નાખ્યું. તેમણે પંખીઓને કે પશુઓને, ઝાડને કે જીવડાંને પોતાનાથી જુદાં જ ન ગણ્યાં. પણ માનવ-જીવનના એક અનિવાર્ય અંગ તરીકે ગણીને એને સળંગ જીવનમાં સ્થાન આપી દીધું. એને માત્ર નવરાશની પણ નીરખવાનાં ભાજન બનાવવાને બદલે પોતાના પ્રત્યેક જીવન-વ્યવહારમાં સમરૂપ ગણીને વણી દીધાં છે, ગૂંથી દીધાં છે. એમણે પશુ-પંખીઓને મિત્ર બનાવ્યાં, પુત્ર બનાવ્યાં, પિતૃ બનાવ્યાં અને દેવ તરીકે પણ રચાવ્યાં. તેમને પૂજનીય ગણીને તેમની પૂજ-અર્ચા પણ ચાલુ

કરી દીધી અને માનવી તેમને એકે ય અંગમાંથી જુદાં ન કદખી શકે એટલાં આત્મસાત બનાવી દીધાં. માનવી-જગતમાંથી જો પંખી અને પશુઓ, ઝાડપાન અને જીવજંતુને ઉઠાવી લઇએ તો માનવીને પોતાના હાથ કે પગ કપાતાં જેટલું દર્દ થાય એટલાં એકરૂપ તેમને બનાવી દીધાં છે.

અને સમરૂપતાની આ ગોઠવણી પણ ભારે કુશળતાથી કરી છે. માનવી પોતે જાણે આ બધા વિવિધદર્શી જડચેતન જગતનો એક ભાગ જ માન હોય, તેમ ગોઠવણ કરવા છતાં યે માનવી આસપાસના એ વિવિધરંગી જગતને પોતાના અહંભાવને આગળ આવવા દીધા સિવાય, પૂરેપૂરું માણી શકે એવી એમાં યોજના છે.

આસપાસના બધા વિસ્તારનો માનવીએ-જીવનમાં સમાવેશ કર્યો તેમાં સૌથી વિશેષ સ્થાન ઝાડપાનને આપેલ છે. તે પછી તરતનું સ્થાન પંખીઓને જ મળ્યું દેખાય છે. પંખી પછી જ અન્ય જીવજંતુને સ્થાન આપ્યું દેખાય છે.

પક્ષીઓ : બાદ પદાર્થ તરીકે

આપણા જીવનમાં પંખીઓનું સ્થાન ક્યારથી પૂર્વજનોએ સ્વીકાર્યું એ જોવા જઇએ તો કદાચ માનવ-જીવનની શરૂઆત સુધી પહોંચી જવું પડે. ધન-ધાન્યની ઉત્પત્તિ જ્યારે ન હતી અને માનવી જ્યારે વનફળ કે શિકાર કરીને માંસાહાર પર નબલો હતો ત્યારથી કદાચ પક્ષીજગત સાથે સંબંધમાં આવ્યો હશે અને તેના દેહ તેમ જ ઇંડાંમાંથી ખોરાક મેળવ્યો હશે. એ સિવાય કાંઈ શુક્લ યજુર્વેદમાં સોનેરી લક્ષ્મીઓને (સુવર્ણપૃષ્ઠ લક્ષ્મીઓ : શતપથ દર્વિદા) યજ્ઞબલિ તરીકે સ્વીકાર્યો હશે ? એ સિવાય પણ યજ્ઞબલિઓની નામાવલિમાં પક્ષીઓનો ઉલ્લેખ હોય છે જ. યજ્ઞબલિ જ શા માટે ? અથર્વ-વેદમાં તો શેનયજ્ઞ ની વિધિ પણ છે. શેનયજ્ઞ એટલે શકરાયજ્ઞ. જેમ શકરે પોતાના શત્રુ-સમુદાય પર ઝપટ મારીને વિજય મેળવે છે તેમ જેને પોતાના શત્રુઓ સામે વિજય મેળવવો હોય તેઓ આ યજ્ઞ કરતા. અને અત્યારે પણ આપણો અહિંસક ગણાતો ભારતવર્ષ કેટલાં બધાં પંખીઓને આહારમાં સ્થાન આપીને બેઠો છે ? તે મોર અને તેતર ખાય છે, હોલો અને કખૂતર ખાય છે, કુંજ અને અનેક જાતની આડયો ખાય છે, ટર્કી અને એવાં અનેક પંખીઓની પરદેશમાંથી આયાત કરીને પણ ઉડાવી રહેલ છે. ઇંડાં માટે તો કેટલે બધે ઘેર ફૂકડા અને તેતર પગાય છે ? અને આજે તો નિરામિષાહારીઓમાં પણ નિર્જીવ ઇંડાં ખાવામાં બાધ નથી એટલે સુધી ચર્ચા આવી પહોંચી છે.

લક્ષ્ય માટે શિકારમાં ફેટલાં પંખી મરે છે એનો તો સરકારી અંદાજ નીકળતાં ૧૮૯૫થી ૧૯૧૦ સુધીમાં ૧,૧૪૯, ૭૪૫ પાઉન્ડ વજનનાં અને ક્ષત્રિય ૧,૫૫૦, ૮૭૭ રૂપિયાનાં પંખી મરાયેલાં. આમાં દર વર્ષે ૧૦ લાખ જેટલાં પંખી મરતાં હતાં હતાં. આમ ને આમ જો પંખી-શિકાર ચાલે તો હિંદની પંખી-સૃષ્ટિ પર જબરો કાપ મુકાઈ જાય એમ સમજીને સરકારે અનેક પંખીઓને Protected : રક્ષિત તરીકે જાહેર કર્યાં છે અને તેને મારનાર માટે દંડ-સજા મૂક્યાં છે.

પક્ષીઓ : દવા તરીકે

એ રીતે નરી જીવન-જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, ખાણપદાર્થ બાદ પંખીઓનો દવા-ચાકુતીઓમાં અસંખ્ય રીતે ઉપયોગ થાય છે. જેમ વનશ્રીનો આહાર કરતાં કરતાં, અમુક વનસ્પતિઓ દવા અથે આપણા સમાજે તારવી, એ જ રીતે પંખીનો લક્ષ્ય કરતાં કરતાં જ એના દેહમાંથી દવાઓ શોધાઈ શકે છે. એ માટે કાંઈ એછા અખતરા થયા નહિ હોય. આપણા ચરક, સુશ્રુત અને ધન્વંતરિ સમા મહાવૈદ્યોએ પંખીઓનાં અંગોની અનેક દવાઓ સૂચવી છે. પુનાની દવાઓમાં તો ચાકુતીઓ ખનાવવામાં ઠેર ઠેર પંખીઓનો ઉપયોગ થાય છે. અને આવી શાસ્ત્રીય વૈદક શાખાઓને જવા દઈએ તો, દવાનું જરા થે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ન ધરાવતા આપણા આમસમાજમાં કાનના દુઃખાવા પર મેરનો પગ તેલમાં કકડાવી કાનમાં નખાતાં તેનાં ટીપાં; સ્ત્રીઓના સુવારોત્ર પર અકસીર ગણાતા પંખી (આપણા ગિર-આબૂમાં થતા) ચિલોત્રાનું માંસ; શક્તિ અને આયુર્વર્ધન માટે ચકલીની જીભનો શેરવો; પથરી, વાળો કે ગૂમડાં તોડવા વિવિધ વસ્તુઓ સાથે વપરાતી પારેવાંની હગાર; ક્ષયમાં કાકડિયા કુંભારનું માંસ; સામાન્ય તાવમાં ઉત્તર હિંદમાં વપરાતી લાલ મુનીઆ-આમ અનેક રીતે રાજ્યરોજના જીવનમાં કામ આવી રહેલ છે.

ખેતીને ઉપકારક પક્ષીઓ

એ સિવાય આપણે કહીએ નહિ તો થે, જાણીએ નહિ તો થે અને તેમનો ઉપકાર સ્વીકારીએ નહિ તો થે, આપણા ખેતીકામમાં ફેટલાં બધાં પંખીઓ કામ આવે છે ? ચકલી અને કાજર, કાગડા ને કાળોકોશી, તેતર અને બૈયા, કુકડખોદ અને ચીખરી, ઠોરબગલાં અને ટિટોડી-આવાં અસંખ્ય પંખીઓ ખેતી-કામમાં ઉપદ્રવ કરતાં અસંખ્યાત તીડ-જીવડાંનો નાશ કરી નાખે છે અને મેલ, છોડ તેમ જ ઝાડની વૃદ્ધિમાં ફાળો આપી જાય છે. એમની એ સેવાઓ

લક્ષ્યમાં લઈને સરકારે ફેટલાં ચે પંખીઓને રીતસર 'ખેતીને ઉપકારક' કહીને Protected: રક્ષિત તરીકે જાહેર કર્યાં છે.

ખીજી બાજુ જાતજાતનાં ગીધ અને સમળી, કાગડા અને બંગડી જેવાં ફેટલાં ચે પંખીઓ ફાહલું માંસ, ગંદકી વગેરે સાફ કરી, નિર્વૈતનિક બંગીઓનું. સ્થાન પરાપૂર્વથી સાચવીને, ફાણુ જાણુ ફેટલી ચે ગંદકીથી માનવીને બચાવતાં આવ્યાં છે.

શાહમૃગનાં સુશોભિત પીજાં પર આફ્રિકામાં ચાલતા લાખોના વેપારની વાત મૂકી દઈએ, તો આપણે જ આંગણે ઢોર પાછળ ખેતરોમાં આચકતાં ઢોર-બગલાંને ચોમાસા-ટાણે જીગી નીકળતાં વધારાનાં મુલાયમ પીજાં (Aigrettes) તો યુરોપી રમણીઓના વેશ-પરિધાનમાં અગત્યનો ભાગ બજવતાં હોઈને, સિંધમાં એનો રીતસર ઉછેર (Egret-farm માં) થઈ રહ્યો છે અને વિના દુઃખે એ પીજાં મેળવીને લાખોનો વેપાર ચાલતો થયો છે.

ચુદ્ધમાં સંદેશવાહક પંખીઓ

અને બાઈબલ-કથા પ્રમાણે ઠેક પૃથ્વીનો પ્રલય થયો ત્યારથી સંદેશવાહક તરીકે વપરાયેલ પારેવાંનો તો આપણા રજપૂત તથા મોગલ બાદશાહો પણુ સંદેશવાહક તરીકે ઉપયોગ કરતા હતા. ૧૮૫૭ ના ફ્રેંચ કિલ્લાના ઘેરા બાદ તો યુરોપમાં પારેવાં સાથે સંદેશ મોકલવાનો એક જખરો વ્યવસાય ચાલી રહેલ છે, માનવીએ તેમાં અદ્ભુત સફળતા મેળવી છે અને આજનાં યુદ્ધોમાં સંદેશવાહક પારેવાં અગત્યનું અંગ મનાઈ ગયાં છે. આપણા ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પણુ અસંખ્ય લોકો પારેવાંને પાળવાનો શોખ ધરાવે છે અને તેવા શોખીનોને ઘેર ઘેર પારેવાંને બેસવા માટે 'છત્રી'ઓ રચેલી હોય છે. ગિરિઃધૂમરી ખાતા આપણા એક પારેવાની જાતનું નામ જ 'ગિરેબાજ' પડી ગયેલ છે અને સંદેશો લઈને પાછા ફરતા એક પારેવાની જાતનું નામ 'લોટણ' પડી ગયેલ છે.

પંખીઓમાંથી દર્શનાનંદ

જીવનની માત્ર પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વાત છોડી દઈએ, તો આપણા સમાજે પંખીઓમાંથી અન્ય પણુ અનેક રીતે રસ અને આનંદ મેળવવા પ્રયાસ કર્યો છે. યુરોપની વાત છોડી દઈએ તો, મોગલ બાદશાહોના કાળથી શકરા-બાજ માટે જખરા સમારંજો ગોઠવાતા. શકરા-બાજને શિકાર શીખવવા મોટા પગારથી શિકારીઓ રાખવામાં આવતા અને તેથી જ મોગલ ચિત્રકળાનાં ચિત્રોમાં બાદશાહના હાથમાં શકરો કે બાજ બેસાડવો એ અગત્યની વાત

ગણાતી. એ શોખ દેઠ આધુનિક કાળ સુધી આપણાં રાજ-રજવાડાં અને શિકારીઓમાં અબાધિત સ્થાન રાખી રહ્યો છે.

એ જ રીતે માત્ર દર્શનાનંદ માટે બુલબુલ અને તેતર, ફૂકડા અને લૌવા પળાય છે અને તેમની સામસામી લોહીલોહાણ લડાઇઓ હજી પણ રજવાડાંમાં અને ઉત્તર હિંદનાં સામાન્ય જનોમાં પણ ગોઠવાય છે. અદ્ભુત માળા ગૂંથતી સુગરીઓ પણ પળાતી અને તે લીંબડામાંથી ધાયું પાન લઇ આવતી કે અંગૂઠા પર મોતી પરાવી આપતી, તેથી અનેક પંખીશોખીન રાજવીઓની તે પ્રીતિકર થઇ પડતી.

પંખીજાનમાં 'સારેગમ'

પંખીઓના ગળામાં ઝળુકી રહેલ અસંખ્યાત શ્રુતિઓનું જ્ઞાન આપણા જૂના સંગીત-શાસ્ત્રીઓને હોવું જ જોઇએ. એ કારણે તો આપણા પૌર્વાત્ય સંગીતના પાયા રૂપ ગણાતા 'સારેગમ'ના સ્વરો પંખીઓની બોલીમાં જોવા માટે તેમણે પ્રયાસ કર્યા દેખાય છે:

षड्जं मयूरो वदति, चातको ऋषभं तथा
अजौ विरौति गांधारं, कैचः क्वणति मध्यमम् ।
पुष्पसाधारणे काले, कोकिला वदति पंचमम्
अश्वश्च धैवतं चैव, निषाद च गजस्तथा ॥

(સંગીત-મકરંદ, પ્રથમ પાદ, ૧૨-૧૪)

મોર ષડ્જનો સૂર (સા) બોલે છે અને ચાતક ઋષભનો (રે) સૂર. અજરો ગાંધાર (ગ) અને કૈચ મધ્યમ (મ) સ્વર ઉચ્ચારે છે. વૃક્ષોને પુષ્પ આવે ત્યારે કાલ પંચમ (પ) સ્વર બોલે છે. ઘોડો ધૈવત (ધ) અને હાથી નિષાદ સ્વર (નિ) ચિત્કારે છે.

દેઠ 'શુકલ યજુર્વેદ'ના 'પ્રાતિશાખ્ય'માં પણ ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે-

त्रिमात्रां तु शिखी ब्रूते,
नकुलस्त्वर्ध मात्रिकः ।

મોર ત્રણ માત્રા બ્રૂતું બોલે છે અને નોકિયો માત્ર અર્ધો માત્રા.

એ પછી તો સંગીતનાં અન્ય શાસ્ત્રીય પુસ્તકોમાં પણ પંખીઓના સ્વરને સ્થાન મળ્યું છે. 'સંગીત-રત્નાકાર'ના 'નાદશ્રુતિ પ્રકરણ'માં પણ તેવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે અને માગધી ભાષામાં રચાયેલા જૈનોના 'અનુયોગ દ્વારસુત્ર'માં પણ તેવો ઉલ્લેખ નીકળે છે.

માનવ-વાચાનું અનુકરણ

સંસ્કૃત કાળના રાજવીઓ અને પંડિતોને ઘેર શુક અને સારિકા પળાતાં, તેમનાં આમનસામન લગ્ન થતાં અને પંડિત મંડનમિશ્રને ઘેર તો શુક અને સારિકા સંસ્કૃત શ્લોકોમાં સામસામા વાદવિવાદ કરતાં ! માનવી સિવાયના સમગ્ર જીવ-વિસ્તારમાં માનવીની ભાષા, ભલે સમજ્યા વગર પણ બોલવાની શક્તિ ધરાવતાં હોય તો તે શુક અને સારિકા જ. માનવીએ કદાચ તેથી જ તેમનામાં આત્મૌપમ્ય નિહાળીને તેને વિશેષ ને વિશેષ પાળવા તથા પોતાની વાણીના પડધા સાંભળા પ્રયાસ કર્યો હશે.

માત્ર એની શબ્દ શમાવતી જ વાણી નહિ, પણ એની વિવિધ શ્રુતિઓ ધરાવતી નૈસર્ગિક ગાન-શક્તિનો આનંદ માણવા માટે અનેક શોખીન જનો શામા અને દૈયડ, મેના અને જાત જાતના પોપટ, ભરત અંદુલ અને અગન, પીંદાં અને બીમરાજ પાળે છે, તેમને શિક્ષણ આપે છે અને તેની પાછળ અસંખ્ય રૂપિયાનું ખર્ચ કરે છે.

‘આવો’ ‘એસો’ એવા એકાદ બે ચાગલા બોલ લવતા પોપટને પણ સામાન્ય જનો પોતાને ત્યાં પીંજરામાં રાખવામાં ગર્વ ધરાવે છે. પોપટનાં પીંજરાં ધરાવતું ઘર આપણે ત્યાં રિદ્ધિસિદ્ધિવંતું ગણાયું છે અને તેથી જ આપણા લગ્નગીતમાં ગવાયું લાગે છે કે—

લાશ કયે લખમી, કિયે ઘેર જશુ ?

—જે ઘેર પોપટ પાંજરાં.

આવાં પંખીને પકડવા માટે લાસા અને જાળ, પીંજરાં અને શિકારી પંખી, કાતરિયાં અને ગિલોલ વગેરેનું લોકોએ શાસ્ત્ર પણ રીતસર રચી કાઢેલ છે.

મહા પ્રસંગોના કારણભૂત પંખીઓ

આમ આહારમાં અને દવામાં, સંદેશામાં અને સંગીતમાં, લડવામાં અને શકરાખાજમાં—અનેક રીતે આપણા જીવનમાં સ્થાન પામી ગયેલ પંખીઓ હિંદના ઇતિહાસમાં મહા પ્રસંગો પણ યોજી ગયાં છે.

ઠેઠ પુરાણોમાં દિતિ—અદિતિના પુત્ર ગરુડ અને સાપની લડાઈ આલેખાઈ છે તેમાં, એ સમયના જંગલ—નિવાસી આર્યોને બચકપ સાપના નિવારણ અર્થે ગરુડનો સ્વીકાર અને વસવાટ કરાવો હોવાનો સંભવ છે. તેને જવા દેશ્યે તો કૌંચ—વધમાંથી ઋષિ વાલ્મિકિએ સંવેદન અનુભવીને રામાયણ સંજયો એનો વારસો આપણે કેમ ભૂલી શકીએ ? સીતાને હરી

જતા રાવણુ સામે લડીને ખતમ થઈ જતા અને પૂજ્ય મનાઈ ગયેલા જટાયુને કેમ વીસરી શકીએ ?

આકાશના અસીમ પટમાં મહારાજની જેમ વીહરતા ગર્વોન્નત ગરુડ-રાજમાંથી મહત્ત્વાકાંક્ષાના પાઠ ભણીને આપણા મગધ-રાજ્યે એને ધ્વજમાં સ્થાપ્યો અને સિદ્ધરાજ-જયસિંહે આખું આરાવળનાં જંગલોમાં ઉન્મુક્તપણે વીહરતા અને સમેવડિયાને પ્રાણાંતકે હરાવતા ફૂકડાને પોતાના ધ્વજમાં સ્થાપીને કુકુટ-ધ્વજ ગુજરાતને આપ્યો. એ ધ્વજેના નામ પાછળ કેટલા સંહાર અને વિજય છુપાયા હશે ? મયૂર-નૃત્યમાં સમાયેલું અપરૂપ સૌંદર્ય નીરખીને પ્રેમી મોગલ બાદશાહ શાહજહાને લાખોને ખર્ચે મયૂરાસન-તખ્તે-તાહિસ તૈયાર કરાવ્યું અને તેને નાદીરશાહ ધરાનમાં લઇ ગયો તે કેટલી લડાઈઓનું કારણ બન્યું હશે ? અને શિબિરાગ્ન પાસે શરણાંગત તરીકે પહોંચી જનાર હોલાની જેમ કાઠિયાવાડને આંગણે પરમારોને આશરે પહોંચી જનાર ‘એક તેતરને કારણે’ તે યુદ્ધ ખેલાયું એ તો હજી મધ કાલની જ વાત. (સૌગંધ્યની રસધાર ભા. ૨)

પણ આ બધાંને તો ભૂતકાળમાં કે અમુક જનસમુદાયમાં જ પરિમિત ગણાવવામાં આવે તો એ આપણા સામાન્ય લોકજીવનમાં પંખીનું કેટલું બધું સ્થાન છે ? કેટલે કેટલે સ્વરૂપે સ્થાન છે ? આપણો આમ-સમાજ તો હજી એ અનેક રીતે પંખીઓમાંથી રૂપદર્શન અને નૃત્યદર્શન, સંગીત-શ્રવણ અને તત્ત્વદર્શન પામી રહ્યો છે. અને એ બધું એણે પોતાના રોજબરોજના જીવન-વ્યવહારમાં વાર્તા અને કથા રૂપે, ગીત અને ઉખાણા રૂપે, દુહા અને ભજન રૂપે, કહેવતો અને રૂપકો રૂપે અપનાવી લીધેલ છે.

પંખીઓમાંથી માનવરૂપદર્શન

રૂપદર્શન તો માનવીએ પંખીસૃષ્ટિમાંથી ખૂબ મેળવ્યું છે. માનવીના નાકને ‘પોપટની ચાંચ જેવું’ કે ‘ગરુડની ચાંચ જેવું’ કહીને, તેની સાથે સરખામણી કરવામાં ગૌરવ લીધું છે. એ જ રીતે અન્ય એકેએક અંગપ્રત્યંગમાં પણ સરખામણી કરીને ગૌરવ લીધું છે. ‘આંખ તો ખંજન જેવી’, પ્રેમથી મસ્ત આંખો ‘પારેવા જેવી’, ‘ગભર-હોલડી જેવી, પારેવી જેવી’ ‘કામળ કુંજના બચ્ચા જેવી’, તીક્ષ્ણ આંખો ‘બાજ જેવી, શકરા જેવી, ખેરા જેવી’, કંઠ, ‘કાપલ જેવો’, ‘ઘોળાં બગલાંની પાંખ જેવાં.’ એ જ રીતે વિરુદ્ધના છેડાનાં રૂપક પણ પંખીમાંથી જ શોધ્યાં છે. કલબલાટ કરતી ‘કાબર જેવી’, ‘માથું, સુગરીના માળા જેવું’, ‘ઝરખ, ઘૂડ જેવો.’

અને જેમ રૂપદર્શનમાં તેમ જ રંગમિશ્રણમાં પણ માનવીને પંખીઓના દેહ પર હલકતા રંગો ઠીક મદદગાર થયા હશે. 'પોપટિયો' ' મોરથુધુ ' એવા કેટલાક રંગનાં નામ પણ પંખી પરથી જ પડ્યાં છે.

અને પંખીનાં માત્ર અંગ જ શા માટે ? કેટલાંકનાં તો નામ પણ આપણે નખશીખ અપનાવી લીધાં છે. મોરભાષ, પોપટલાલ અને ચકાભાષ નામ ગામડાં કે શહેરમાં પુષ્કળ મળી રહેશે.

મોરના સૌંદર્ય પાછળ મુગ્ધ થઈને તો અસંખ્ય ગીતો રચાયાં અને ગવાયું કે—

મોર તું તો આવડલાં રૂપ ક્યાંથી લાવ્યો ?
મોરલો મરત લોકમાં આવ્યો—

અને આવા મોરને મારવામાં પાપ ગણાવી મનાઈ ફરમાવી કે—

મોરલિયો નવ મારિયેં રે,
કુંગરાનો રખવાળ મારા વા'લા—

અને મોરના અનુપમ પીછાને સાવરણી અને વીંજણામાં, તંબૂરના ગુચ્છમાં અને એમ અનેક રીતે લોકોએ વાપરી જાણ્યાં. અરે કૃષ્ણ ભગવાનનો મુગટ પણ મોરપિચ્છ વગર અધૂરો લાગ્યો !

પંખીઓ : ઈષ્ટદેવોને સ્થાને

પોતાના ઇષ્ટ દેવનાં વાહનો લોકો આવાં સુંદર પંખીઓમાંથી ન કલ્પે તો ક્યાંથી કલ્પે ? મોર તો સરસ્વતી અને ભગવાન કાર્તિકેયનું વાહન; પીર પયગંબરોનો દુલ્હન પણ મોર જ. ગુરુડ વિષ્ણુ ભગવાનનું વાહન. સમળી ભગવાનના દરબારની ઘોડી, તો પારેવાં ભગવાનનાં આલિણુ. એથી ચે આગળ વધીને પોતાના ઈષ્ટદેવોને તેમણે પંખીને સ્વરૂપે જ નીરખ્યા. સમળી માતા કાળકાનું સ્વરૂપ, તો દેવચકલી માતા ખોડિયારનો અવતાર. નીલકંઠ (ચાસ) ભગવાન શિવનું સ્વરૂપ તો હોલો અગ્નિનું સ્વરૂપ. મોર ઈંદ્ર ભગવાનનું સ્વરૂપ તો વિષ્ણુનું વાહન ગુરુડ પણ મૂળ તો અગ્નિનું સ્વરૂપ.

પણ આપણો સમાજ તો આગળ વંધ્યો. એણે પક્ષીને જીવનથી જુદું ગણ્યું જ નહિ. પક્ષિયોને અને માનવ-યોને વચ્ચેના ભેદ જ મિટાવી દીધા, એ કલ્પના-વિહારમાં પંખીઓ પણ માનવીની જેમ જ જાણે બોલતાં-ચાલતાં અને હરતાંફરતાં દેખાય છે; તેઓ પણ દુઃખ પામે છે અને સુખી થાય છે; ભૂલ કરે છે ને શાપ પામે છે. શાપિત માનવી પંખી થાય છે અને વરદાન પામેલ પંખી માનવદેહ મેળવે છે.

માનવવૃત્તિના પડછંદા

ગૌતમ ઋષિનાં પત્ની અહલ્યા પાસે જાર-કર્મ માટે પહોંચેલો ઇંદ્ર શાપિત થઈને મોરને રૂપે પૃથ્વી પર પડે છે ને અપરૂપ સૌંદર્ય અને નૃત્ય ધરાવતો છતાં પોતાની અસંખ્ય ઢેલડીઓને ભોગવી શકતો નથી. મહાજ્ઞાનિ શુક્રમુનિ આગલે અવતાર પોપટ હતા, તો કોઈ શાપિત ઋષિ કાગલુશુંડીનો અવતાર પામ્યા હતા. એ જ રીતે લોકકથાનકોમાં બગડાલભ ઋષિ પણ આવે અને રાક્ષસનો દેહ પાતાળમાં મૂકેલ કોઈ પીંજરમાં પૂરેલ પોપટ સાથે સંકળાયો હોય, જેના મોતે રાક્ષસનું પણ મોત લખાયું હોય.

માનવીએ તો પંખીઓની સાથે આટલો સહચાર સાધીને એનાં સ્વરૂપોમાં માનવ-સ્વભાવની વિવિધ વૃત્તિઓના પડછંદા પાડ્યા છે. ‘તલ...તેતલા-તલ.... તેતલા’ એવા સ્વર બોલતાં તેતરની બોલીમાંથી પત્નીના બોલથી ભરમાઈ જઈને પોતાની બહેનને મારી નાખનાર અવિચારી ભાઈનો જીવ બોલતો હોય છે, તો ‘તે તે તે-’ એવા તેંકારા કરતાં લેલાં વહાલસોયા ભાઈને ખેંચા-ખેંચીમાં મારી નાખનાર સાત બહેનોને રજૂ કરે છે. ‘મગ ભરડું કે કાં...કરા’ એવા લાંબા લહેકાથી બોલતું કાળું તેતર પૂર્વાવતારમાં પોતાને દળાવી દળાવીને મારી નાખનાર સાસુની વહુ જાણે હજી ચે ઠેકડી કરી રહી છે અને ‘કરતી....તી વ્રત’ એવા ઉચ્ચાર કરીને પાણી-કાંઠે ભટકતી ટિટોડી જાણે પુત્રેષણા ધરાવતી છતાં અધૂરાં વ્રત તોડનારી કોઈ સ્ત્રીનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધી

અને આમ છૂટક છૂટક શા માટે? હજી કુદરતની વિશેષ નજીક રહેતાં આપણાં ગ્રામજનોએ તો બાલ્યકાળથી માંડીને મૃત્યુ સુધી, અને એક સવારથી માંડીને બીજી સવાર સુધીના ચોવીસે કલાકના જીવનવ્યવહારમાં પંખીને વિવિધરૂપે જાણે ક્રમબદ્ધ સાંકળી દીધાં છે.

ઘોડિયામાં હોંચકતું બાળક પણ ઘોડિયાને મોરવાયે બેસાડેલ મોર કે માથા પર જૂલતા પોપટ સાથે અવ્યક્ત ઓળખાણ પામીને હાલરડાંમાં પણ પ્રથમ પંખીનો સૂર સાંભળે છે કે

હાલ્ય વાલ્ય ને હેલ્ય,
વગડે વસતી રે હેલ્ય,
હેલ્યનાં પગલાં છે રાતાં,
ભાઈના ઠાઠા મામા છે માતા-હાં...હાં...હાં....

અને એવાં હાલરડાંમાં અનેક પંખીઓની આછી પિછાન મેળવીને બાળક મોટું થાય છે. વાર્તા સાંભળતું થાય છે, ત્યાં જ ખીચડી રાંધતાં ચક્રાચક્રી, કમાવા નીકળેલો પોપટ, ફાટીયું ખાતો કાગડો, ખેડ કરતી કાબર અને એવાં ફટલાં થે પંખીઓનો પરિચય મેળવી લે છે.

એમાં થે પોપટના ચતુર સ્વભાવનાં, કાગડાની લુચ્ચાઇનાં તથા કાબરનાં મહેનતુપણનાં દર્શન સાથે બાળકોના સ્વભાવનું પણ આડકતરું ઘડતર થતું જતું હોય છે અને શિક્ષણ અપાતું જતું હોય છે.

બાળ-રમતોમાં પંખીઓ

બાળક હાલતાં ન શીખ્યું હોય ત્યાં, બેઠાંબેઠાંની રમતોમાં પણ એ પંખી-પરિચય પામે છે. ‘ચણ ચણ બગલી ચણાની દાળ, હું પોપૈયો તું મગ-દાળ, આવ રે કાગડા કઢી પીવા,’ ‘ચકલીને ચણ નાખશો જી? હા જી,’ ‘ચક્રી ચોખા ખાંડે છે, મોર પગલાં પાડે છે’ વગેરે રમતો એ બેઠાં બેઠાં રમે છે અને એ રીતે પંખી સાથેનો પરિચય ક્રિયાત્મક બને છે.

બાળકના પગમાં ચાલવાનું એટ આવતાં ‘મારે માથે કાણ બેઠું? હોલો રાણો,’ની રમત રમીને હોલાનો પરિચય મેળવે છે; તો છોકરીઓ ‘હક્કા પોપટડી, હક્ક માડું ડીલ વળે!’ એવા પોપટ-બોલ સાથે નૃત્યારંજ આદરે છે. પંખીના બોલને પણ સંગીત રૂપે ઝીલીને ઠેકડા મારતાં સામા પડછંદા પાડે છે કે-

‘ધુ...ધુ...ધુ...વાગડ જાઉં,
પીછું ખાઉં...મોટો થાઉં’,

એમ હોલાને કહે છે, તો કાયલને ખીજવે છે કે

કાયલ?	કુલુલુ!
કાગડાની વહુ?	કુલુલુ!
કાગડો મારો ભાઈ!	કુલુલુ!
તું મારી ભોળાઈ!	કુલુલુ!

કન્યાનાં ગીતોમાં પંખીઓ

છોકરી મોટી થાય છે, ગરબા ફેરવવા નીકળે છે અને ‘ચકલીના ખેતરમાં વાવેલ ઝીંઝવે ચકીને આવતા આદમીને’-પોતાના ભાઈને નીરખે છે. એથી થે મોટી થઈને મોળાકતના વ્રતમાં નદી કાંઠે દેદો ફૂટવા જઈને ત્યાં ભિભેલા બગલાને ગીતમાં ગૂંથે છે કે-

ખગલો આવે ને ઊડી જાય ર,
હાય એલી લીલકીને લઈ જાય ર,
એલ્યો રંગલો વાંદે થાય ર,
હાય મારી કાચની પૂતળી જાય ર !

એ જ રીતે ફૂવામાં વીંચાયેલ તથા મરી ગયેલ ઢેલનાં બચ્ચાંની કુતુહલ રજૂ કરતાં ગાય છે કે—

હાયવોય ર ! ફૂવામાં ઢેલ વિચાણી,
હાયવોય ર ! ઢેલનાં બચ્ચાં નાનાં,
હાયવોય ર ! એને કોણુ ધવરાવશે,
હાયવોય ર ! એને કોણુ પિવરાવશે,

અને આ સમયે કિશોર અવસ્થામાં આવી પહોંચેલાં છોકરો અને છોકરી સાથે બેસીને દાદાની વાતો સાંભળે છે, તેમાં પોપટ અને પોપટી, ગરુડપંખી અને ગરુડ પંખણી, હંસ અને હંસણી, એવાં કેટલાંયે પંખીઓનો ચમત્કારી અને કલ્પનાવિહારી પરિચય મેળવે છે અને જોતજોતામાં તે યુવાનીમાં પ્રવેશ કરી જાય છે. છોકરી પોતાનો હૃદયભાવ લગ્નગીત અને રાસડામાં ઠાલવે છે; છોકરો પોતાના હૃદયભાવ દુહામાં ઠાલવે છે. અને અહીં પક્ષીસૃષ્ટિ તેમની પાસે અનેક સ્વરૂપે હાજર થાય છે.

સ્રી-જીવનમાં પંખીઓ

મયૂરતું અપરૂપ સૌંદર્ય જોઈને કન્યા લગ્નગીતમાં પસંદગી કરે છે કે—

કાકા ! વર જોજો કાંઈ વાડી માયલો મોર,
.....અને કન્યા ઢળકતી ઢેલડી—

લગ્ન તો લીધાં, પણ એનો સંદેશો કેવી રીતે મોકલવો ? દમયંતીએ પોતાનો સંદેશો નળ પાસે હંસ દ્વારા મોકલ્યો, તો કન્યાએ લગ્નગીતમાં તે માટે સૌંદર્ય-સ્વરૂપ મોરને પસંદ કર્યો—

મોર જાજો જીગમણુ દરબાર,
મોર જાજો આથમણુ દરબાર,
વળતો જાજો રે વેવાયુને માંડવે હો રાજ !

પણ મોર ક્યાં દેશ-પરદેશ ઊડીને જાય તેવું યાયાવર પંખી છે ? આથી તેમણે માનસરોવરથી આપણે ત્યાં આવતા હંસને સંદેશવાહક બનાવ્યો :

ગાગર ઉપર બેઠો લીલો હંસ રે,
આ હંસ કોણુ ઉડાડ્યો રે ?

અને વરને પરણાવીને પાછાં વળતાં કન્યાને સરખાવી કોની સાથે ?

કાળી શી કાચલ શખરે સોહામણી,

આવે રે કાચલ આપણા દેશમાં-

ભલે રંગે કાળી હોય, પણ બોલીએ તો સોહામણી ને ?

પ્રેમ-જીવનમાં પંખીઓના પડઘા

પછી શરૂ થાય છે નવ-દંપતીનું પ્રેમમય જીવન. એ જીવનના વિવિધ ભાવ-આનંદ અને વેદના, વિરહ અને મિલન, ઉત્સુકતા અને ઉકળાટ-અધું તેમણે બંને કુદરતને બોલે બેસતાં અસંખ્ય પંખીઓ પાસેથી શીખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ બધા ભાવો વ્યક્ત કરવા માટે એમણે પંખીઓને વાહન બનાવ્યાં છે. એ સમયે મદદમાં આવી પહોંચે છે કાચલ અને મોર, બાપૈયા અને ચાતક, કુંજ અને સારસ, પારેવાં અને પોપટ.

પ્રેમ કેવો હોવો જોઈએ ? પારેવાંની એકનિષ્ઠ જોડી જેવો; સારસ-બેલડી સમો.

પગ ટૂંકાં પારેવડાં, બેસતાં બેલાડ,

જોડાણું એવું જડે, જો લખિયું હોય લેલાડ.

નસીબમાં લખ્યું હોય એને જીવનમાં પારેવા સમી જોડી મળે. અને પોતાના પ્રિયજનનો વિયોગ થતાં સ્ત્રી કહે છે કે-

સારસ સાજી રાત વલખે વાલમ જ્યું,

રહેને આજી રાત, [અમારી] જોડી વછોડો મા જોગડા.

સારસની જેમ મારે આખી રાત ધસવલાટ રહેશે. હું પ્રિયતમ, આપણી જોડી ન તોડો. અને રાતને સમયે વનરાષ્ટ્રને ગજવતા મોરલાને સાંભળીને પોતાની નિંદરવિહોણી સ્થિતિમાં સ્ત્રીએ ગાયું કે

મોર બોલે મધુરી વાણુ રે, નીંદરા ના'વે રે-

ચોમાસાની મેહ-ઝરતી ઋતુમાં તો પ્રિયજન ઘડીએ ઘડીએ સાંભરે, એટલે એનાં હૃદયદ્રાવક વર્ણનો કરતાં કરતાં પંખીઓને યાદ કર્યાં કે-

આપાઠી ધમધોરિયા ને, વાદળ ગાળે ધોર,

બાપૈયા પિયુ પિયુ કરે ને, મધરા બોલે મોર,

કે આજી મોકલ ને મોરાર-

પંખીઓ સાથે પ્યાર

કાષ કાષ રમણી તો આવાં પંખીઓનાં સૌંદર્ય, નૃત્ય કે ગાનમાં મોહી પડીને, તેની પાછળ જીવ ન્યોછાવર કરવા તૈયાર થઈ ગઈ-

રાણી ભરે ને મોર ડાળી ડાળી ડાળી નાખે બે,
રાજનો કુંવરડો ગોખે બેઠ રિયો-

એ ગીતમાં મોરના રૂપ પાછળ મોહી પડેલી રાણી પાસે, તેજ મોરને
મારીને રાજએ શાક કરાવીને ખાધું તેથી રાણી પોતાના પ્યારા મોરની
સાથે જ બળી મરી આવેખાઈ છે.

કાંઈ તો વળી હોલાના બોલ પર વારી જઈને પરણવા પણ તૈયાર થઈ ગઈ-

ખાવળની ડાળે બેઠો સટરપટર બોલે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે.

... ..
સગાઈ કરે તો મને હોલડાને દેજો-હોલડાની
પંખીઓ પર આવા ભાવ દોળતી સ્ત્રીઓએ ગીતમાં કડક નિયમન કરમાવ્યાં કે-
મોરલીઓ નવ મારિયેં રે,
કુંવરનો રખવાળ મારા વા'લા.
પોપટડો નવ મારિયેં રે,
પીંજરનો રખવાળ મારા વા'લા.
કોયલડી નવ મારિયેં રે,
આંબલાની રખવાળ મારા વા'લા.

પ્રેમનાં સંદેશવાહક પંખીઓ

પ્રિયવિયોગે ઝૂરતાં એમણે સંદેશ મોકલવા માટે કોને કોને પસંદ કર્યાં ?
કાગડા અને પોપટને, વેગીલી ઊડ ધરાવતી સમળીને તો ઠીક, પણ દરિયાપારથી
આપણે ત્યાં આવતી કુંજડીને-

કુંજલડી રે સંદેશો અમારો,
જઈ વાલમને કે'જો જ રે-

સામી બાળુથી પુરુષે પણ દુહામાં એવા જ વિરહધ્વનિ પાડ્યા કે-

અપાઠ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ધમધોર,
તેજ બાંધ્યા તરવરે, મધરા બોલે મોર;
મધરા બોલે મોર તે મીઠા,
ધણુમૂલાં સાજણુ સપનામાં દીઠાં,
કે' તમાચી સુમરો, રિસાણી ઢેલ ને મનાવે મોર,
અપાઠ વરસે એલીએ ને ગાજવીજ ધમધોર.

એણે કુંજડીઓના હૃદયવિદારક કકળાટમાંથી વિરહ દશા આલેખી કે-

જો'યું આલ ચડી, કરલાય મન કુંજાં જી,
ભો-મંડળ ભમી, હંસ ન ભાળું હેમીઓ.

વિરહીજનોનાં હૈયાં ચીરે તેવો બપૈયાનો સૂર સાંભળીને તેઓએ ગાયું કે-

મે મે કરતાં અમે, આપૈયા ઘોડે બોલીએ;
સમદર ભરિયા છે, તો મે નળ નો બોડે જોઠવા.

શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને અન્ય કળામાં

આમ પંખીઓ દ્વારા અનેક રીતે પોતાનું પ્રેમજીવન વ્યક્ત કરતા માન-વીને તે સિવાય જીવનનાં અનેક પાસાં છે. એ હરેક પાસામાં પણ એણે પંખીને તેના સ્વરૂપ અનુસાર ગૂંથી દીધાં છે. શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં, પિત્તળ-કામમાં અને લક્ષ્ડકામમાં-અધે એણે પંખીની સુંદરતા મૂલવી બતાવી છે.

આપણા સ્થાપત્યમાંથી હંસ અને કમળ બાદ કરો તો એમાં કેટલું સૌંદર્ય બાકી રહેશે? વિશિષ્ટ સ્થળોનાં સ્થાપત્યને મૂકી દૃષ્ટએ તો આપણાં લોકોએ ઘેર ઘેર એ રૂપસુંદર પંખીઓને બેસાડી દીધાં છે. ઘરને માથે લાકડાના કે પતરાના મોરરૂપે, ગોળાના બુઝારા પર કે ઘોડિયાના મોરવાયા પર મોર રૂપે. પિત્તળના એક ચિત્રિત પ્યાલાનું તો નામ જ 'મોરલો' પડી ગયું છે. લાકડાને પાણિયારે પાણિયારે પૂતળીઓ સાથે પોપટ બેસાડ્યા છે અને પાટણના અત્યુત્તમ 'નારી-કુંજર' પટાળામાં હાથી અને સ્ત્રીઓની વચ્ચે ઠેર ઠેર પોપટને સ્થાન મળેલ છે. ભરતકામમાં તો સ્ત્રીઓએ મોર અને પોપટને જોડ્યા ઉતાર્યા છે એટલા ક્યાં આલેખાયા હશે?

આમ માત્ર સૌંદર્યને કારણે કે વ્યવહારમાં ઉપયોગિતા પૂરતો જ પંખીઓનો ખર્ચ નથી લીધો. એમને પોતાના ધાર્મિક જીવનમાં પણ લોકોએ વણી દીધાં છે. કાયલનું ગાન-સૌંદર્ય જોઈને સ્ત્રીઓ 'કાયલ-વ્રત' રહે અને કાયલ સામે ટોંકા કરી એટલું વન્ય જીવન ગાળે. પરશોત્તમ માસની કથા સાંભળવા ધણુકો-ધણુકી પણ આવી પહોંચે અને તેમને માનવદેહ મળે. પારેવાની ચણુ માટે ચતુરતરા અને પાણી પાવા માટે ઘેર ઘેર પરબડી બંધાય, ઇંડાં મૂકવા માટે પારેવા માટે ફૂવામાં ગોખ અને ચકલીને માટે ઘરમાં ચંદરવા બંધાય-એ બધાં ધાર્મિક માન્યતાના જ અવિષ્કાર છે ને?

પંખી-જીવનમાંથી ઉપદેશ

એથી આગળ જમને લોકોએ પંખીઓમાંથી ઉપદેશ પણ પારાવાર લીધો છે. વાતે વાતે ઉપદેશ દેતી 'હિતોપદેશ' અને 'પંચતંત્ર'ની વાતોમાં પંખી અને પશુઓ જ ઠેર ઠેર બિલાં છે. એને જવા દૃષ્ટએ તો મે સમજી કે કાગડાને ગુરુ માનીને તેમના જીવનમાંથી ઉપદેશ ખેંચતાર ગુરુ દત્તાત્રેયની જેમ લોકો પણ હંસ અને પોપટ, કાગડો અને કાયલ, બગલો અને ચક્રવૈ-ચક્રવી-બધાના જીવનમાંથી ઉપદેશ તારવે છે. કાગડાને જોઈને કહ્યું કે:

કરતા હોય સો કીજીયે, અવર ન કીજે કગ્ગ,
માથું રહે શેવાળમાં ને ઊંચા રહે પગ્ગ.

બગલાને જોઈને ઉપદેશ લીધો કે:

મન મેલા તન ઊજળા, બગલા સુંદર રૂપ,
તેથી તો કાગા ભલા, તનમન એક જ રૂપ.

વાતવાતમાં ટૂંકા ને ટચ ઉદ્બોધ આપવા માટે કહેવતો પણ રચી નાખી કે,
'કાગડાના મોંમાં રામ નહિ,' 'કૂકડો બોલ્યે જ વા'ણું વાય?' 'ચકલી નાની
ને ફફડકો ધણો,' 'કીડી સંચે તેતર ખાય, પાપીતું ધન પરલે જાય.' 'હંસની
ચાલ્ય ચાલવા જતાં કાગડાની ચે ભૂલીશ.'

સવારને પહોર પ્રભાતિયાં ગાતા 'પોપટને રામનામ પઢાવતા' ભજનિકો
પણ સાંજને સમે ભજનની શરૂઆત કરે છે કે

એ...જી ગરવ કિયો ચકલી ને ચકવે,
રેન-વિજેગ કરી હાર્યો,
સિયાસમજીસે ગરવ કર્યો; સોઈ નર હાર્યો-

રાત ઘેરાતી આવે ને ભજનો ઉપદેશ દેતાં આવે કે—

કોયલ ને કાગડો, એક જ રંગી,
(પણ) કડવી છે કાગડાની વાણી રે,
મેવાડા રાણા ! ઝેર તો પીધાં જણી જણી.

મૃત્યોત્તર જીવનમાં પણ પંખીઓ

આખા જીવનમાં સવારથી સાંજ અને સાંજથી સવાર સુધી આ રીતે
વિવિધ રૂપે કિલ્લોલતાં પંખીઓ માનવીના મૃત્યુ બાદ પણ આવી પહોંચે છે અને
શ્રાવણના સંગ્રામમાં અસરાઓ મૃત શ્રવણને પરણવા માટે સમજીતું રૂપ
લઈને આવી પહોંચે છે. પિંડદાન દેતી વખતે પિતૃઓ કાગડાને સ્વરૂપે તથા
ડોશીઓ સમજીને સ્વરૂપે દર વર્ષે શ્રાદ્ધના દિવસોમાં આવે છે અને લોકોને હાથે
ધર માથે નખાતાં ખીર-રોટલી ખાઈ જાય છે. સ્ત્રીના મૃત્યુ બાદ, તેનાં બાળ-
કાની શી સ્થિતિ થાય છે તે વર્ણવતાં છાંજિયાં ગવાય કે—

હાં રે સખી ! સાંભળ્ય ને રે, કુંજ વિચાણી રાનમાં,
હાં રે સખી ! સાંભળ્ય ને રે, બચલાં મેલ્યાં તે એણે બેઠમાં,
હાં રે સખી ! સાંભળ્ય ને રે, ચાંચ વિના તે શેણે ચૂગશે ?
હાં રે સખી ! સાંભળ્ય ને રે, પાંખ વિના તે શેણે ઊડશે ?
પુરુષ મૃત્યા પછી વિધવા સ્ત્રીની અસહાય દશા વર્ણવાય કે—

ચકલી ચૂથી, હાય હાય !
નેવે નાખી, હાય હાય !

પંખીજીવનનું ચોક્કસ નિરીક્ષણ

આટઆટલાં પાસાંમાં, આટઆટલી રીતે પંખીઓને જીવનમાં સ્થાન આપી દેનારા આપણા જનસમાજને ઓછા નિરીક્ષણની જરૂર પડી હશે ? વૈજ્ઞાનિક-જેઠમાં કાયલને તથા અષાઢ-ત્રાવણમાં મોર-ગાંધારીને તેમજ ભોલતા આલેખ્યા છે તેમાં પૂરેપૂરી વાસ્તવિકતા છે અને,

કાંઈ જાંબુવરણી કાયલ રે, કાંઈ આંખાડાળે બેઠી રે.

એ ગીતમાં કાયલને કાળી ન કહેતાં જાંબુવરણી કહી તે તદ્દન નજીકનું નિરીક્ષણ સૂચવે છે.

પોતાનાં ઇંડાંને શોળા ગયેલા દરિયા પાસેથી પાછાં મેળવવા માટે આખી પંખીજાતને બેળી કરતી ટિટાડીને લોકોએ આલેખી છે તેમાં એના 'માર્ચા મોર તોભાં' કરતા અને કાળો કળેળાટ સૂચવતા સ્વભાવનું નિરીક્ષણ દેખાય છે.

પોપટ હોય તો પઢાવિયે, સૂડાને ન હોય સ્નાન-

એમાં પોપટ જેટલી સૂડામાં અનુકરણશક્તિ નથી એવો સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે.

બધી જાતનાં પંખીનું એકએક પીછું માળામાં મૂકે ત્યારે કાળાકોશીનાં બચ્ચાંની આંખ ઊઘડે, તે વાતમાં કાળાકોશીનો બધાં પંખી પર વિજય વર્તાવતો સ્વભાવ દેખાય છે. અને-

કંઠે વડી કાયલ, કાયલને રૂપ ન દિયો,
રૂપે રૂડો મોર, મોરને પાંવ ન દિયો-

તે તો સામાન્ય નિરીક્ષણનું જ પરિણામ છે, પણ-

વરણ કવરણ ન હોય, ભલે કવરણ ઘર ઊઝર્યો કરણ,
કોયલ કસદ ન હોય, ભલે કસદે પાળી દાદવા.

દાદુ મુસલમાનને અંજલિ આપતાં ઇસરા પરમેસરાના આ દુહામાં કાગડો કાયલને ઉછેરે છે, છતાં કાયલનો સાદ કડવો થતો નથી, એવી વૈજ્ઞાનિકતાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ દેખાય છે.

'મોરનાં ઇંડાં ચીતરવાં ન પડે' એ કહેવતમાં મોરનાં ઇંડાં રૂપવિહીન હોવાનું ચોક્કસ નિરીક્ષણ દેખાય છે.

નિરીક્ષણને પગલે પગલે

આવા નિકટના નિરીક્ષણ પરથી જ કદાચ, કુદરતની વધુ નિકટ અને કુદરતનાં આગામી તત્ત્વોને સાહજિકપણે પાર પામી જતાં પંખીઓ-ટિટાડી અને

કાગડાના માળા પરથી આપણા ખેડૂતો વરસાદ કેવો પડશે તેની આગાહી કરતા હોય તો ના નહિ. બાપૈયાના બોલની શરૂઆત બાદબે ત્રણ દિવસમાં જ વરસાદ પડે એવી માન્યતા પાછળ પણ આવું જ કારણ કહી શકાય. અને શુકન-અપશુકનની અપાર ઝીણવટમાં ઊતરી ગયેલો સમાજ કદાચ ચાખરી અને ધુવડ, કાગડો અને કલકલિયાના ભયંકર અને કર્કશ અવાજોથી થતી માનવ-માનસની રિધતિ નીરખીને તો એટલે સુધી આગળ ચાલ્યો ગયો નહિ હોય ?

આમ બાલજીવનનાં હાલરડાંથી માંડીને મૃત્યુ સુધી અને મૃત્યોત્તર ક્રિયાઓમાં જે પંખીઓને સ્થાન આપનાર આપણા જનસમાજમાં પંખીઓ હજી જે જીવી રહ્યાં છે; અને તેમનાં ગીતો અને રમતો, દુહા અને ભજનો એ પંખીઓને જીવંત રાખી રહ્યાં છે; વધારામાં જનસમાજના જીવનને પણ રસાળ બનાવી રહેલ છે. આવા જીવંત સાહિત્યના સંપર્કથી ગામડાનો નાનો છોકરો પણ શહેરના સુશિક્ષિત યુવાન કરતાં જે પંખીઓના વિશેષ પરિચયમાં હોય છે અને તેમાંથી મોજ માણતો હોય છે.

આમ કુદરતી આનંદ આપતાં અને આપણા જનસમાજમાં નૃત્ય અને સંગીત, વાર્તા ને દુહા, ભજનો ને કહેવતો, ઉખાણાં ને રમતોને રૂપે જીવતાં, માનવીને જીવનમાં આદર્શ અને દૃષ્ટાંત આપીને જીવન હંકારવામાં મદદરૂપ થતાં, તથા ખાદ્ય પદાર્થ તેમ જ દવા, ગંદકી-સફાઈ અને જીવાત-નાશ, લડવાડ અને શકરાખાજ એમ અનેક રીતે ઉપયોગમાં આવતાં પંખીઓના અભ્યાસની શી જરૂર છે એમ પ્રશ્ન પૂછવાની જરૂર રહે છે ખરી ? આવી નિરવધિ ઉપયોગિતા અને નિઃસ્વૈર આનંદ વહાવતાં પંખીઓની નજીક આપણો શહેરી માનવ જશે તો કેટલું બધું મેળવશે ?

વિશેષ અભ્યાસની જરૂર

આપણા જનસમાજે પણ જીવનમાં પંખીઓને અનેક રીતે આત્મસાત કરી દીધાં છતાં, તેમની નજર પણ કુઠિત અને પરિમિત થઈ ગઈ છે. તેમને મળેલ વારસામાં તેમણે ખાસ ઉમેરો કર્યો હોય તેમ લાગતું નથી. નહિ તો તેઓ શુક-સારિકાને નરમાદા સ્વરૂપે ન સ્વીકારી લેત.

કેમ કરી કાયજ એ વન વાસ્યાં ?

કેમ કરી સૂડો રાણો રીઝવ્યો ?

એવાં લગ્નગીત ગાઇને કાયલને પોપટની પત્ની ન કહી હોત.

કુંજડીને દૂર દેશાવરથી આવનારી સમજ્યા બાદ, લજનમાં ગાયું કે—

મહેરામણુ માયાણુ રે, બચ્ચાં મેલ્યાં બેટમાં રે,
બચ્ચાં મેલીને ઠાંઠ હાલ્યાં દેશવિદેશ,
આઠ નવ માસે રે, આવી બચ્ચાં ઓળખ્યાં રે—

એમ આઠ માસ બાદ બચ્ચાં ઓળખવાની માત્ર કલ્પના ગૂંથવાને બદલે કુંજડીનું દેશાન્તર કેમ થાય છે તે ઓળવા પ્રયાસ કર્યો હોત. દિવાળીટાણે આવતા પંખી ખંજનને ‘દિવાળીઘોડો’ નામ આપીને, તથા હોળીટાણે એને એક પીછું ઊગતાં તે અલોપ થાય છે અને દિવાળીટાણે ખરી જતાં પાછો દેખા દે છે એવી વાર્તા કલ્પીને એ પંખીના અદૃશ્ય નિવાસનો ખ્યાલ જન-સમાજને આવી ગયો દેખાય છે. પણ એથી આગળ વધીને એના દેશાન્તરનો કશો અભ્યાસ કર્યો નથી. દેહ મોરનાં આંસુ ઝીલીને જ ઈડાં મેલે, કુંજ અને ટિટોડી રાત્રે ઊંધી જાય ત્યારે ઊંધ ન આવી જાય માટે પગમાં પાણી ઝાલીને સૂએ, ચકવા-ચકવીને રાત્રે વિન્નેગ થાય—વગેરે વાતો દૂરના ઓછા નિરીક્ષણથી કલ્પનામય રીતે ગૂંથી હશે, પણ વિશેષ અભ્યાસ કર્યો હોત તો એકસ વિધાન તારવીને નિર્મૂળ ઠરાવી દીધી હોત.

રસાળ વારસાના વારસદારોની ફરજ

આમ આપણો સામાન્ય જનસમાજ તેમ જ શિક્ષિત સમાજ—બન્ને માટે પંખીઓનો વિશેષ અભ્યાસ જરૂરી દેખાય છે. આપણા પૂર્વજોએ પંખીઓને પરિમિત વ્યક્તિઓના અભ્યાસ પૂરતાં ન રહેવા દેતાં આપણા જીવનના એકેએક અંગમાં વણી દધેને, સમરૂપ બનાવી દીધાં છે અને દરેક માનવી પંખી-સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી દીધી છે. આવા અનુપમ અને રસાળ વારસાની ભૂમિકાથી શરૂઆત કરીને આપણે તો દોરેલા માર્ગ પર આગળ ઊગલું જ માંડવાનું રહે છે. માત્ર પડી ગયેલ ઝોકને ટાળી દધીને સાતત્ય જ જાળવી રાખવાનું છે. એ ઊગલામાં અને સાતત્યમાં સમાયાં છે જીવનને ઉગયોગી એવાં અનેક તરવો—સંગીત અને નૃત્યનો, રૂપ અને રંગનો વિવિધ સંભાર; એવો વિવિધ અને મનોહારી સંભાર કદાચ પૃથ્વીને પાટલે માનવીને ખીજે અન્ય સ્થળે મેળવવો અશક્ય નહિ, તો દુર્લભ તો હશે જ.

રાણપુર

તા. ૨૩ : ૮ : ૪૨

નિરંજન વર્મા

જયમદલ પરમાર

પ્રસ્તાવના

ગૂજરાતનાં પંખીઓનો પરિચય કરાવનાર આ પ્રથમ પુસ્તકને સત્કારતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. આપણા સાહિત્યમાં પ્રાણિજીવનને લગતી વિસ્તૃત લેખમાળાઓનો પ્રારંભ કરવાનો યશ તો કુમાર માસિકને ઘટે છે. પરંતુ એમાંના શ્રી ગંગનન ભટ્ટના લેખો કાષ્ઠ સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે નહિ પણ વાર્તાઓ અને રકાઉટીંગના પુસ્તકના ઉપાંગ રૂપે જ પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમ વર્ષોથી પ્રવાહિત ‘વનેચર’ની લેખપરંપરા આજે તો કુમારનાં પાનાંમાં સમાધિરથ રહેલા સરસ્વતી લાગે છે. એ પરિસ્થિતિમાં ‘આપણાં ઝાંગણે ઝાંગારાં’ ને ગૂજરાતી સાહિત્યને અવન્યપદ આપનાર અગ્રિમ ગ્રંથ કહેવામાં હું કંઈજ અવગતું નથી જોતો.

આ ગ્રંથના લેખકોના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં હું આવ્યો છું. એમનામાં મેં પંખીજીવનની ઊંડી જિજ્ઞાસા જોઈ છે. આ ગ્રંથ ફલજાપમાં લેખમાળા રૂપે છપાતો હતો તે વખતે એમના આગ્રહથી પ્રસંગે પ્રસંગે મેં સૂચનાઓ અને ક્યારેક કંઠેર સમીક્ષા કરી હતી. એ તમામનો રજૂ પણ કચવાટ સિવાય ઋણુભાવે એમણે યોગ્ય સત્કાર કર્યો હતો. એમના હેતુની આવી સ્વચ્છતાને લીધે જ એમણે કુમારના પાને ચહેલા પુરોગામીઓના અભ્યાસ અને અનુભવનો આ ગ્રંથમાં ઉપયોગ કરવામાં અને એ ઋણુનો સ્વીકાર કરવામાં નાનમ માની નથી.

‘આપણાં ઝાંગણે ઝાંગારાં’ એ પક્ષિવંશનો શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ નથી તેમ એમાં ગૂજરાત કાઠિયાવાડ અને દરગંનાં અશેષ પંખીઓની જીવનકથા પણ ચીતરી નથી. અહીં તો આપણાં ડગલે ડગલે નજરે પડનારાં સામાન્ય પંખીઓનો સરળ ભાષામાં પરિચય કરાવવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. વસ્તુતઃ તો આપણે પંખીઓથી સાવ અજાણ્યા નથી હોતા. થોડાંકનાં નામ પણ આપણને આવડતાં હોય છે. પરંતુ એટલા માત્રથી પંખી જીવનમાં આપણે રસ લઈએ છીએ એમ તો ન કહેવાય. આવા ઉપરચોટીયા જાનથી પર જઈ, પંખીઓનાં વિવિધરંગી જીવનમાં આપણે વધુ રસ, અધિક આનંદ લેતા શકીએ એ હેતુથી જ લેખકોએ સરળ છતાં શાસ્ત્રપૂત જ્ઞાન

આપવાનો આ ગ્રંથમાં પ્રયાસ કર્યો છે. અને આવું જ્ઞાન કેવળ શાબ્દિક વર્ણન રૂપે લખું ન બની જાય એ હેતુથી, તેમજ પક્ષિસમાજ અને માનવ-જીવન વચ્ચે જે ગાઢ સંબંધ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે, તે દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી, એમાં લોકકથા અને કવિતાનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં એ રસ્તે હકીકતનો દોષ કે રસક્ષતિ ન થાય, એની પણ પૂરતી કાળજી રાખી છે. આવી રચનામાં લાવવામાં કહિકે દીર્ઘસૂત્રતા કે વિષયાન્તર પણ થઈ ગયું છે, જેને લીધે, અર્થવાદ સમા વાર્તાકથાનો અંશ, પક્ષિવર્ણનના અંગ-રૂપ થવાને બદલે જાતે જ પ્રધાન વસ્તુ બની બેઠેલો દેખાય છે. પરંતુ એમાં તો દોષને બદલે, લેખકોના સ્વવિષયના તાદાત્મ્યભાવનો જ અતિરેક હું જોઉં છું. કવચિત્ એવાં વિધાન પણ નજરે પડે છે કે જે લેખકોને સ્વાનુભવગત નથી છતાં જાત અનુભવની શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહથી ઉતાર્યા છે. પણ સામાન્ય વાચકને આવી વિચારવૃત્તિ કે દોષદષ્ટિ સાથે સંબંધ નથી હોતો. એને તો પાંખી વિષે સાચું અને વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવવાની જ આકાંક્ષા હોય છે. અને એવી જિજ્ઞાસા સંતોષવા આ ગ્રંથ પૂરેપૂરો સફળ થશે, એવી મારી ખાતરી છે.

પરંતુ પાંખીઓને ઝોળખવા જાણવાનો આટલો આગ્રહ શા માટે? માનવ-જીવનમાં ક્યાં ઝોળી ઉપાધિઓ છે કે આ નવી પીડા વહોરી લેવી પડે. અને જે જાણવું જ હોય તો પાંખીઓ જ શા માટે? અન્ય પ્રાણિસમૂહ ક્યાં નથી? વળી કેવળ પ્રાણીઓ જ કેમ: વનસ્પતીઓનો ક્યાં ટોટો છે?

આ તકરાર તદ્દન અસ્થાને તો નથી જ. જંગ્મજાતી ભરેલા જીવનમાં પાંખીઓ જેવી અર્થહીન દેખાતી વસ્તુઓના અભ્યાસ અવલોકનનો અવકાશ નયે હોય. છતાં મનુષ્યનું આખું જીવન કેવળ નિરાશામય વીતે છે એવું પણ નથી. અત્યંત કલેશમય જીવનમાં ય છૂટીછવાયી પણ કેટલીક એવી પજો આવે છે કે જેમાં વ્યવહારવ્યથિત ચિત્ત, ધડીભર નિરાશાને ભૂલાવનાર શાંતિ કે સુખનું બાહ્ય આલંબન શોધે છે. આવાં આલંબનોમાં મોટે ભાગે રંગરાગ કે વિષયાતિરેકનો આશ્રય લેવાય છે. વિચારક મનુષ્ય આવી છુદ્દ આનંદસામગ્રીથી ન લોભાતાં, સાહિત્ય અને કલાનો ઉપાસક બની, વધુ સ્વચ્છ સુંદર અને શુભદર્શનથી દુઃખ ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ રસ્તે સુંદરતાની ભૂખ સંતોષવાનું અન્ય એક સુલભ સાધન પક્ષિપરિચય પણ છે, એજ આ ગ્રંથનું વકતવ્ય છે.

પાંખીઓજ: અન્ય નહિ—એ આગ્રહનો પણ ઉકેલ કરી શકાય છે. માણસ પ્રકૃતિનાં અન્યાન્ય અંગોમાં વધુ પ્રમાણમાં વનસ્પતિઓથી વીંટળાયેલો છે, એ

વાત સાચી. છતાં એની આસપાસના વાતાવરણમાં કોઈ વધુ આકર્ષનાર હોય તો પંખીઓ એકલાં જ. એમનાં રંગબેરંગી શરીર, એમનું લોકાત્તર અંગસૌષ્ઠ્ય, એમનાં ધમાલીઆં જીવન, એમનાં ઉન્માદભર્યા ગાન, આપણાં ઓશરી આંગણાં અને વાડી ખેતર ભરી નાખતો એમનો અનિયંત્રિત સંચાર—આ બધાયથી માનવજીવન પંખીઓ સાથે દૃબ્બંધ સંકળાયલું છે. પંખીઓના જીવનમાં જ એવું કંઈક છે કે જે મનુષ્યને બલાત્કારે આકર્ષે છે. એ આકર્ષણના પ્રેરણા જ જગતભરની સુસંસ્કૃત પ્રજાઓમાં, સુંદરતાના ઉપાસકો અને કલ્પનાવિહારી કવિઓ અનાદિકાળથી પંખીઓનાં ગુણગાન ગાતા આવ્યા છે.

પંખીઓનો અને માનવ સમાજનો આવો ધનિષ્ઠસંબંધ વિચારતાં, પંખી-અવલોકન એ નવરાશની બે ઘડી ગાળવાનું કે માફેલાં હૃદયનો વીસામો ખતનાર તેમ નિરાશ જીવનને આશ્વાસન આપનાર અર્થાત્ પ્રત્યેક વ્યક્તિને સહેજે આકર્ષનાર આનંદપ્રમોદનું સુલભ સાધન નીવડે એમ હોવાથી, એવા અવલોકનનો આગ્રહ રાખવામાં કશું જ અણુગતું નથી.

અને પંખીઓ કેવળ સૌન્દર્યલાલસા કે આનંદપિપાસા પરિતૃપ્ત કરવાનું જ સાધન છે, એવું પણ નથી. ઊંડા બુદ્ધિવ્યાપારમાં રાચતી વિચાર-પરાયણ વ્યક્તિઓને પણ આકર્ષનાર અનેકવિધ સમસ્યાઓ પક્ષિજીવનમાંથી જડી આવે છે.

પંખીનાં રૂપરંગ

પંખીનાં રૂપરંગ હ્યો. ઊંડાં જળનાં મત્સ્યાદિ કે પતંગિયાં સિવાય, પ્રાણિ-સૃષ્ટિમાં અન્યત્ર માત્ર પંખીઓમાં જ આટલા વિવિધ અને મનોહર રૂપરંગના સંભાર જોવામાં આવે છે, એનો અર્થ શો? જાત અનુભવે આપણે માનીએ છીએ કે પ્રાણિમાત્રમાં આવાં રૂપરંગ અંતે તો કેવળ જાતીય આકર્ષણનાં જ સાધન છે. આ દૃષ્ટિએ મોરનું રૂપ ઢલને આકર્ષવાનું સાધન ગણાય. આ જ હિસાબે કુંજની કલગી, કુકડાનાં માંજર, શાહી બુલબુલનો પુચ્છભાર, શૌખીંગી અને શકરખોરાની ચમકતી કાયા—આ બધાં સંવનનકાળે માદાને આકર્ષવાનાં પ્રસાધન જ છે. નાયગાન, વગેરે હાવભાવ તો એનાં ઉપાંગ જ. પરંતુ વિચાર કરતાં સહેજે જણાશે કે આ તર્ક પૂરેપૂરો સમાધાનકારક નથી. જ્યાં નરમાદા ભિન્ન ભિન્ન વર્ણવાળાં—માદા રંગહીન, કુરૂપ, અનાકર્ષક : નર ભપકાભર્યા ચમકારા ભરતા વિવિધરંગે રંગાયેલા—હોય છે ત્યાં આ વાત સાચી છે, પરંતુ જે પંખીઓમાં રૂપરંગનો આવો વિસંવાદ નથી હોતો, જેમાં નરમાદા ઉભય એક જ રંગી—રૂપાળાં કે સાદાં—હોય છે, ત્યાં રૂપને

કેવળ જાતીય આકર્ષણનું સાધન ગણવું, એ નિરર્થક છે. એટલે પંખીનાં રૂપ-રંગનો અન્ન રીતે વિચાર કરવો રહ્યો.

એની ચાવી આપણને પંખીનાં જીવનના અવલોકનમાંથી મળી આવે છે અને એને પક્ષિવિદો Protective Colourationના નામે ઓળખે છે. પંખીઓનો જીવનસંગ્રામ નિર્વિઘ્ને ટકાવવાનું મુખ્ય સાધન વૃક્ષાદિ છે. આ આશ્રયમાં ભરાઈ બેઠેલાં કે ફરતાં પંખી, શિકારી પંખીઓની નજરે ન ચડે એવાં અનુરૂપ-ઝાડનાં પાંદડાં વગેરે સાથે ભળી જતાં શરીર એમને મળ્યાં છે. એકાદ સ્લાંગે કોઈ આગ કે વાડીમાં બિલા રહ્યો. જાંબુડામાં કે બોરસલીની ઘટામાં બિડતા આવજન કરતા પતરીંગા, પીંપળનાં આછાં પીળાં પાનમાં ભળી જતી ઘોડાકાળરો, વડનાં પાંદડાંમાં ફરતાં હરીયાળ અને સૂડા તેમ જ વરખડાના જરઠ પર્ણભારમાં કલમલાટ કરતાં વૈયાંને નીલાળો. પાંદડાંના રંગ ભેગા ઓગળી ભળી જતા એમના રંગ, આ Protective Colouration નાં રોજ નજરે પડતાં ઉદાહરણ છે. આનો સરસ અનુભવ તો મને બાળારામમાં થયો. આપણા જાણીતા પંખી કંસારાનું એક પીતરાઈ Green Barbet પહોંચતું રહેનારું છે. આણુ ઉપર એ ‘દશરથ’ નામથી પરિચિત છે. એએક વરસ ઉપર હું બાળારામ ગયો હતો. ત્યાં રગતરોહીડાનાં ઝાડમાં અસંખ્ય દશરથ બોલતા સાંભળવામાં આવ્યા. આણું ઝાડ એમના મધુર બુલંદ અવાજથી ગાણું બેઠું હતું પરંતુ એમનાં શરીર ઝાડનાં લીલાં પાન અને સુંદર કેસરવરણાં ફૂલમાં એવાં ભળી જતાં કે પાણીદાર દૂરખીનથી ધારી ધારીને એવા જતાં પણ હું મહાપ્રયત્ન એમને પાનથી ભૂદાં પાડી શકતો.

આ તો રંગબેરંગી કે ચમકારા ભરતી રૂપજટાવાળાં પંખીઓની વાત થઈ. જેમનાં શરીર એકરંગી અને કોઈ પણ જાતના ભપકા વિનાનાં મેલાં હોય છે, તેમના વિષયમાં પણ આવો જ અનુભવ થાય છે. અમારા ઘરની પાસે લીમડાનું એક પુરાતન જીર્ણ વૃક્ષ છે. સૂકું, ખુદા ઉઘાડી ડાળીઓનાં ઢુંઢાંવાળું. રોજ સ્લાંગ પડે છે અને ૨૫-૫૦ શમળીઓ રાત ગાળવા ત્યાં આવે છે. એમનાં મેલાં ધુમાડીયાં શરીર, છાલ વિનાની નાગી ડાળીઓના કાળરચીતરા રંગ સાથે એવાં તો ભળી જાય છે કે પાસે જઈને જોતાં પણ નિશ્ચય શમળીઓ ઝાડની ડાળીઓના સાંધાની ગોઠો જેવી જ લાગે છે. આવી જ સાદી દેહપ્રભા હોવા છતાં, જમીન પર રહેનારાં પંખી, જમીન સાથે ભળી જવાને લીધે અકાળે વિનાશ પામતાં અટકે છે. વાડનાં મૂળમાં ભરાઈ રહેતાં તેતર, સૂકાં ધાસતરણાંનાં ભોથાંમાં સમાઈ જતાં બટેર અને ગોરાડુ માટી કે ધૂળમાં ચંપાઈ

એસતાં દશરથીયાંનું આત્મગોપન એવાં સાદાં રૂપના જ પ્રતાપ છે. રૂપરંગના ચમકારા વિનાનાં છતાં કાબરચીતરાં શરીરવાળાં તેલીયા કાબર જેવાં પંખી પણ જાડનાં પાંદડાં અને ડાળીઓ વચ્ચેથી ગળામ્મને આવતાં સૂર્યકિરણોની તડકી છાંયડીમાં ભળી જતાં શરીરને લીધે સહેજે તિરોહિત રહી શકે છે.

પંખીઓના જેવી જ રૂપગોપ્યતા જંતુઓમાં પણ નજર પડે છે. આવળના થડ ઉપર બેસીને ઊંચા સાદે ગાતાં તમરાં (Cicada) ઊડે નહિ ત્યાં સુધી છાલતું એકે એક ભીંગડું તપાસી વળો તોય નજરે નહિ ચડે. આવું જ રૂપ-સામ્ય પર્ણચ્છવિ પતંગીયાં (Leaf Butterfly) માં હોય છે. આવું જ આત્મ-ગોપનનું સહાયક રૂપ સરીસૃપ વર્ગ—સાંઠા, પાટલાથો અને ખડચીતળા, વગેરે સાપ—માં જોવામાં આવે છે.

પ્રાણીઓમાં રૂપની અન્ય ઉપકારકતા Adaptive Colouration દ્વારા છે. આનો અર્થ એટલો જ કે પ્રાણીને જેવા વાતાવરણમાં રહેવાનું હોય છે, તેવા વાતાવરણમાં ભળી જઈ શકે તેવા રંગ બદલવાની સુવિધા એને મળી હોય છે. અર્થાત્ ઋતુબદ્ધે આસપાસની જમીન અને વનસ્પતીઓના રંગ ફેર કે તે જ પ્રમાણે પ્રાણીના પોતાના શરીરના રંગો પણ તેમાં ભળી જાય, એવી જાતના ફેરવાઈ જાય. ચોમાસામાં લીલા ઘાસમાં ઊડતાં લીલાં તીડ આપણે જોઈએ છીએ. ચોમાસું પૂરું થતાં તરણાંનો રંગ બદલાઈ શીકા પડીને ઝાંખો ધૂળીયો થઈ જાય છે, તેની સાથે જ તીડગોલ્લાંનાં શરીર પણ આછાં પીળાં બની જાય છે. આવો જ વર્ણ વિપર્યાસ પ્રાણીના સાપમાં મેં જોયો છે. ભરચોમાસે, ચંડોળાના કિનારાનાં લીલાં ઘાસમાં ફરતા આ સાપ પીઠના ભાગે ઘેરા લીલા અને પેટ હેઠળ પીળા રંગના હોય છે. પણ ઢાંઠાની વનસ્પતી સૂકાતાં કે આછી થતાં જ એ શીકા લીલાશ પડતા અને પેટ ઉપર આછા પીળચટા બની જાય છે. પંખી સમાજમાં આવો ફેરફાર આપણા ત્યાં ઝાંઝો દેખાતો નથી પણ જ્યાં બરફ વરસે છે એવા ઉત્તર પ્રદેશોમાં, જમીન પર રહેનારાં તેતર બટર જેવાં પંખીનાં શરીર ઉનાળામાં સાદાં ભૂખરાં અને શીયાળામાં બરફમાં ભળી જતાં સ્વચ્છ શ્વેતવરણાં થઈ જાય છે. આમ જાડ પાન કે જમીનના રંગ સાથે ભળી જતી વર્ણવ્યવસ્થાને લીધે, પંખી સ્થિર હોય ત્યારે ઓળખાતું નથી એટલું જ નહિ પણ ફરતું હોય છે ત્યારે પણ જમીન સાથેના રૂપના એકપણાને લીધે, એનું હલનચલન પણ શત્રુની નજરે પડતું નથી.

રૂપરંગની પ્રાણિજીવનમાં અન્ય એક રીતે પણ ઉપકારકતા છે, એને Warning Colouration સંજ્ઞા આપી શકાય. કેટલાંક પ્રાણીઓ, સ્વભાવે

નિરુપદ્રવી હોય છે. તોપણ હિંસક પ્રાણીઓના પંખમાંથી બચવાના ઉદ્દેશથી, કોઈ વિશિષ્ટ હિંસક પ્રાણીના સ્વાંગ સજ્જતાં નજરે પડે છે. સિંહના ચામડામાં ભરાઈ બેસવાની ગથેડાની આ ટેવ, કીટકસૃષ્ટિમાં વ્યાપકપણે દેખાય છે. પરંતુ આપણા પંખીજગતમાં તો આનો પરિચિત દૃષ્ટાંત બપૈયો જ છે. એ જાતે છે અત્યંત નિરુપદ્રવી, બહીકણુ પંખી: છતાં બાજના જેવા વાધા સજ્જતે એ પોતાની જાતને પ્રસંગે બચાવી લે છે. જો કે આવો ડારક સ્વાંગ સજ્જવાની યુક્તિ હંમેશાં સફળ થતી નથી. એવા ઢોંગ કરનાર કીટકો તેમ પંખીઓને પણ અનુભવથી ઓળખી જઈ હણુનાર નીકળી આવે છે.

પંખીનાં રૂપરંગની સમસ્યાનો વિવિધ પ્રકારે ઉકેલ કરવાના પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા વૉલેસ નામના અંગરેજ પક્ષિવિદના તર્કમાં દેખાય છે. આ વૈજ્ઞાનિક કહે છે કે પંખીના જે અંગમાં રૂપની અતિશયતા કે ચમકારા હોય છે, એ અંગમાં શક્તિનો ખૂબ આવિર્ભાવ દેખાય છે. સોનેરી પીઠવાળા લક્કડફોડાનો માથાનો ભાગ અત્યંત ઘેરા રાતા રંગનો હોવાથી જ એ પોતાની ચાંચ ખૂબ જોરથી પછાડી શકે છે. એજ રીતે કંસારાની જાતનાં પંખીઓના શિરોભાગ ચમકતા રંગવાળા હોવાથી જ એમના નાના કંઠમાંથી વનવન ગળવતી સ્વરપરંપરા નીકળતી સંભળાય છે. પ્રથમ નજરે આ કલ્પના ખૂબ લલચાવનારી હોવા છતાં આ તર્ક સખળ નથી. કારણ અનુભવથી આપણે જાણીએ છીએ કે ખીજાં ઘણાંય એવાં પંખી છે કે જેમના એકે અંગમાં આવી રૂપાતિશયતા નથી હોતી છતાં તેમાંથી શક્તિનો પ્રચંડ ઓધ વહેતો નજરે પડે છે. બાજની ચાંચ અને નહોર તથા ધનેશ, જળકુકડી અને કાજીયાં, વગેરેની ચાંચ આવા રંગવિહીન અંગના શક્તિસંચયના દૃષ્ટાંત છે.

રૂપરંગની સહાયથી સંરક્ષિત રહેવાની સરળતા કે અનુકૂળતા આપણને પંખીનાં ઇંડાંમાં પણ નજરે પડે છે. આજા ઘેરા કે ખીલતા ચમકારા મારતા લાલ, લીલા, વાદળી, પીળા, વગેરે રંગો કે છાંટણાં, રેખાઓ, છૂંદણાં અને તારાટપકી, વગેરે ચિત્રામણની વિવિધતા કેવળ ઇંડાંનું રક્ષણ કરવાનાં જ સાધન છે. નિવાસસ્થાનમાં ભળી જતાં રૂપરંગ દ્વારા પંખીનો જીવનસંગ્રામ નભાવવાની પ્રકૃતિની આ અદ્ભુત યોજનાની પરાકાષ્ઠા તો ‘પરભૂત’ પંખીઓનાં ઇંડાંમાં નજરે પડે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે કાયલ, વગેરે પંખીઓ જાતે માળા બાંધતાં નથી પણ પોતાનાં ઇંડાં અન્ય પંખીઓ પાસે સેવરાવે છે. પણ બહુ જ ઓછાને બચ્ચર હશે કે કાયલ વગેરેનાં ઇંડાં જે પંખીની પાસે ઇંડાં સેવરાવવાનાં હોય એનાં ઇંડાંને કદ તેમ જ રૂપરંગમાં આબેહુલ મળતાં આવે છે.

જુદા જુદા દેશોમાં વસનારાં કાયલનાં અન્ય સગાંવહાલાં, જુદે જુદે સ્થળે જુદે જુદે પ્રસંગે, જે ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં પંખીઓના આજ્ઞાનો આશ્રમ શોધે છે, તે તે જાતનાં પંખીઓનાં ઇંડાંના જેવા રંગ અને ચિત્રામણવાળાં પોતાનાં પણ ઇંડાં મૂકે છે. પંખી જેવાં સદ્અસદ્ વિવેકશક્તિ વિનાનાં પ્રાણીઓમાં આવી રંગ પસંદગીની ભાવના કદાચ જાતની પ્રેરણાશક્તિને લીધે આવતી હશે, એ અદ્ભુત સમસ્યા છે.

પંખીનાં રૂપરંગ આટલાં વિચારપ્રેરક છતાં એક વાત યાદ રાખવાની કે વાતાવરણ ભેગા ભળી જવાની આ અનુકૂળતા એક જ જમાનાનો પ્રતાપ નથી. અનેક જન્માન્તરમાં પંખીઓને ઋતુઋતુના ફેરફારોમાં અને આહારાન્વેષણાર્થે કરવાં પડેલાં અગણિત સ્થાનાન્તરોની અસર હેઠળ, એમનાં રૂપરંગમાં થયેલા વિકાસના પરિણામો જ આજે આપણને નજરે પડે છે.

રૂપરંગની આવી વિવિધતા માત્ર તેજછાયાની રમતને અવલંબે છે, એમ પણ નથી. ખીચ કહેજો તેમ, જ્યાં લાખો વરસથી પ્રકાશનું એક કિરણ પણ પ્રવેશી શક્યું નથી એવા મહાસાગરના દુર્ગમ પેટાળમાં પણ, ઇન્દ્રધનુને શરમાવે એવી રૂપરંગના અખારસમી, અદ્ભુત અવલ્કર્ય રંગપરંપરાથી રંગાયલાં શરીરધારી અસંખ્ય જળચર યોનીઓ વસી રહી છે. શા હેતુથી, એ તો કોણ કહી શકે ?

પંખીનાં ગાન

સવાર પડે છે અને મારી આસપાસ સંગીતની ધૂન જામે છે. સૌથી પહેલો કાયલ જાગે છે. જાગીને એ જુલંદ અવાજે ટહુકવા માંડે છે. દરરોજ એટલો જ જુલંદ, એટલો જ નિયમિત. એના ટહુકે તો હું ઘડિયાળ પણ મેળવી શકું. એને જાગેલો સાંભળતાં જ પીળક ભડે છે. પછી કોશીઓ, હોલા, કાગડા.....એમ પંખીપરંપરા. આવું બન્દીકૃત્ય આરેમાસ ચાલે છે. ઋતુ ભેદે ગાનારાં બદલાય, ગાનનો ક્રમે ય બદલાય, પણ ન બદલાય કેવળ આ સમૂહગાનનો પ્રાતરૂવિધિ. એમાંના કોઈના ગાનથી હું રાત્રું છું. કાગડા જેવાંના કડકશ કંઠનાદથી અકળાઉં છું પણ ખરો. પણ એ ગાનારાંને મારી સૌન્દર્યદૃષ્ટિ કે અણુગમાની પડી નથી. એમનું ગીત તો અણુરોકયું વહેતું જ રહે છે.

કારણ પંખીઓ આપણી પેઠે મિથ્યાપ્રલાપ કરવાનું સમજતાં નથી. એમના પ્રત્યેક કંઠધ્વનિ પાછળ કોઈને કોઈ હેતુ હોય છે જ. ગાન અને અગાન : એવા ભેદ તો આપણે જ પાડ્યા છે. પંખીસમાજમાં ગાનારાં ન-ગાનારાંના વાડા નથી હોતા. એમને તો જે અવાજ નીકળે એ બધાય ગાન.

ઘોડાં જેવાં સદાય મૃદુ પંખીઓનો ઘોઝો એવો ધર્ધર ધ્વનિ કે પાંખોનાં ફાટીયાંનો ખખડાટ પણ એમની કસોટીએ સંગીત જ છે. કારણ આપણી અને પંખીઓની સંગીતભાવના બુદ્ધિ છે. આપણા મનથી તો જે મધુર, આલ્હાદક કર્ણપ્રિય તે જ સંગીત. કર્ણકંઠોર નિનાદ-પરંપરાને આપણે સંગીત નામે સંબોધતા નથી. પરંતુ પંખી ગણમાં તો પ્રત્યેક લાગણીનો ઉદ્બોધક શબ્દોપચાર એ સંગીત જ. આ રીતે ક્રોધનું સંગીત, પ્રેમનું સંગીત, ખડીકનું સંગીત, વેદના કે વિરહનું સંગીત-એમ વિવિધ લાગણીઓને વ્યક્ત કરનાર મધુર અને હલક ભરી અથવા કંકશ કંઠોર કે અસંબદ્ધ પ્રલાપ સમી ઉચ્ચારપરંપરા પણ સંગીત જ છે.

પંખીની લાગણીઓને વ્યક્ત કરતી આવી એક જ સ્વરની આવૃત્તિઓ કે વિવિધસ્વરની આલાપસરણીને આપણે થોડાક અનુભવે સહમત ઉઠેલી શકીએ છીએ. કારણ પંખીનાં ગાન એમની લાગણીનાં પ્રદર્શક છે. ગતીય આકર્ષણ અર્થે મદે ચડીને નરમાદા ઊંચા રવે ગાતાં કે મંદસ્વરે કુંજતાં નજરે પડે છે. કવચિત્ એ ગાન આંતરિક પરિત્રાપનું વ્યંજક પણ હોય છે. કહિકં સમૂહવૃત્તિની ઘોષણા રૂપ ગાન, અંધારા અંતરાયો આડે કે પર્ણાભ્યન્તરે અદૃશ્ય બનેલા પ્રિયજનને કે અન્ય સમગતીયને બોલાવવાના અથવા સમૂહસંચાર વખતે ટોળાંથી વીખૂટાં પડેલાંને સંઘ ભેગાં કરી દેવાના આહ્વાનરૂપ પણ બને છે. કમલપત્ર ઓથે છૂપાતી માદાને આકર્ષતા પીહોતો મંજુલ સ્વર અગર નદી તીરે આથે ફરતા પ્રિયજનને પોકારતા ચક્રવાનો ઝોગળી જતો કંઠધ્વનિ આવાં ગાન જ છે. દૂરપથગામિની યાત્રાઓ પ્રસંગે ભેરીનાદ કરી એક ખીજનો સતત સંબંધ સાંકળતાં, ગગનવિહારી હંસ અને આડયોનાં નિશાગાન પણ આવા ગાનના જ પ્રકાર છે. આવાં જ ગાન કવચિત વેદના, ઉન્માદ, ભય કે ક્રોધ અથવા હતાશપણાની કે ચ્છીડતી નીશાની રૂપ પણ હોય છે. તેમજ અતિશય આલ્હાદ, પ્રમેદ અથવા નિરવધિ પરિતૃપ્તિ અને અધિકપણાની કે સર્વોપરિપણાની ભાવનાનાં અભિવ્યંજક પણ બને છે. આવાં જાન એટલાં તો આકર્ષક, મધુર અને લોકોત્તર હોય છે કે પશ્ચિવિશારદો અથાગ શ્રમ અને સંપત્તિ ખરચીને પણ એને ગ્રામેદાનની થાળીઓ કે સીનેમાની પડી ઉપર ઉતારવાનો આજે પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે. આવો એક પ્રયત્ન જેવાનો અણુધાર્યો અવસર મને ગઈ સાલ જ મળ્યો. એમાં ઓરટેલીયાના સુપ્રસિદ્ધ લાયર પંખીના સંવનન કાળનો નૃત્યવિધિ અને ગીતની મસ્તી સીનેમાની શીઘ્રદ્વારા જેવા સાંભળવામાં આવ્યાં. એ એવાં તો અહલુત હતાં કે આજે પણ એના સ્મરણમાત્રથી હું રોમાંચ અનુભવું છું.

પ્રકૃતિના ઉછરગે વિહરતાં ફરતાં મુક્તકંઠે ગાતાં પંખીનાં ગાન આવી અપૂર્વ રસનિષ્પત્તિ કરનારાં હોવા છતાં, આશ્ચર્યની વાત છે કે પ્રાચીન ભારતમાં એવાં ગાનના મોહથી ભાગ્યે જ કાઈ પંખી પાળવામાં આવતાં । મોર અને કાંચલના ટહુકાની મોહકતા પ્રાચીન આર્યોને અજાણી ન હતી પરંતુ પાળવા લાયક મનાયલાં ગૃહપંખીઓમાં પોપટ મેનાં કે હંસ પારાવત, વગેરેને જે સ્થાન મળતું તે સ્થાન એમના ગાનની પ્રીતિને લીધે નહિ પણ એમની શબ્દાનુકરણશક્તિ કે નૃત્યકલા અથવા મોહક ચાલના આકર્ષણને લીધે જ. આથી જ એ વખતના લલિત વાર્ણ્યમાં ભરત અને અગન, દૈયડ અને શામા, કે શૌખીંગી અને શકરખોરા જેવાં લોકોત્તર સંગીતનાં અધિગાયક પંખીઓનો નામોલ્લેખ સરખો દેખાતો નથી.

આ ગાનારાંની ગુણગતિનો ઉદય તો મુસલમાનોના આક્રમણ પછી જ થતો દેખાય છે. ધરાન ભણીથી ઊતરી આવેલા એ પરદેશીઓના કાનમાં એમના વતનના સંગીતના શાહ બુલબુલના અમૃતસમા સ્વર ગુંજ રહ્યા હતા. એવું ગાનાર તો એમને આ દેશમાં ન સાંપડ્યું પણ કંઠની મીઠાશમાં અસલ ધરાની બુલબુલને પડખે શોભે એવાં ભરત, અગન, શામા અને દૈયડ તો એમને આ દેશમાં ડગલે ડગલે નજરે પડ્યાં અને એ કદરદાન પ્રભુએ એમનાં પરિપાલનનો શોખ અને શાસ્ત્રનાં મંડાણ કર્યાં. આજે તો એ અદ્વકાશ ગાનારાંને બન્દીવાન બનાવી, એને કેળવવા સાંભળવા પાછળ સમગ્ર જીવન અને સંપત્તિ વેડી નાખનાર અનેક ધૂની પડ્યા છે.

કારણ આ ગાનારાંના જીવનની એક વિચિત્રતા છે કે એ કુદરતના ખોળે અનહદ પ્રકાશ અને અનંત વાતાવરણમાં ઊડતાં, સ્વજન વચ્ચે મહાલતાં જેવું ગાય છે એના કરતાં હજાર ઘણું સુંદર અને હૃદયંગમ ગાન એ બન્દીવાન દશામાં ગાય છે. આથી જ આવી મનના રસીયા પંખીપ્રેમીઓ, આનંદની થોડીક ધન્યપણના લોભ ખાતર, એ પંખીને આખી જીંદગીભર સાંકડા અંધારા પાંજરામાં પડદા પાછળ એકલું પૂરી રાખતાં શરમાતા અચકાતા નથી.

આવાં લોકોત્તર ગાનની ખૂબી પંખીની વિશિષ્ટ લાગણીઓને આભારી છે. પંખી ઉન્માદે ચડ્યું હોય કે વિકળ બન્યું હોય ત્યારે હૈયાના ઉંડાણમાંથી જે દર્દભર્યું એ ગાય છે, એ સંગીતની મગ્ન અદ્ભુત છે. એક અનુભવ કહું. દશેક વરસ ઉપરની વાત છે. રાતના અગીઆર વાગ્યા હશે. બહાર અજવાળી રાત હતી. આખો દિવસ પાંજરાના અંધકારમાં ગોંધી રાખેલા અગનને રાત્રીની શીતળતા અને ન્યોતરતામાં કંઈક આહલાદ મળે એ હેતુથી, એનું અનાવૃત્ત

પાંજરું મેં અજવાળામાં છાપરાની મોવટીએ લટકાવ્યું હતું. એ વખતે મેં એનું જે સંગીત સાંભળ્યું, એવું મીઠાશ ભર્યું દર્દભર્યું ગાન મેં કદીય સાંભળ્યું નથી. ઊગતા સૂરજને આવકારતાં, એના તેજમાં નહાતાં ભરત અગનનાં મુક્તકંઠનાં ગાન મેં અનેક વખત સાંભળ્યાં છે, પણ એ રાત્રિસંગીતની મીઠાશ તો કદીય ફરીથી ભોગવવા મળી નથી. એ સાંભળ્યા પછી જ, શ્રી કંચનરાય જેવા, પંખી પાછળ ઉન્મત્ત અવધૂત શા માટે બની જતા હશે, એની કલ્પના હું કરી શક્યો છું.

અંધારામાં પૂરી રાખવાનો અત્યાચાર ગૂંઘર્યાં સિવાય, મોટાં વિશાળ હવા અને પ્રકાશ ભર્યાં પાંજરાંમાં સ્વજન વચ્ચે પૂરી રાખવા છતાં આ પંખી મધુરું ગાઇ શકતાં નથી, એ પણ અનુભવની વાત છે. આવી જ કોઈ સંગીત-પ્રેમની વિકૃત લાગણીથી પ્રેરાઈને યુરોપમાં લીનેટ પંખીને આંધળું કરવાનો રીવાજ છે. ધમધમતી સોય આંખીને આંખો ફેડી નાખવાથી, લીનેટમાં સંગીતની લોકોત્તર શક્તિ ખીલી ઊડે છે, એવી દૃઢ માન્યતા અને અનુભવને લીધે આજે પણ દર વર્ષે હજારો લીનેટને આંધળાં કરી વેચવાનો ધંધો ધટાલી અને ફ્રાન્સમાં ચાલી રહ્યો છે.

જેમને સંગીતનો આવો વિકૃતબુદ્ધિનો શોખ નથી એવા પંખીપ્રેમીઓનાં સહભાગ્ય છે કે દૈયડ અને શૌભીંગી જેવાં કેટલાંક પંખી આપણા ત્યાં છે કે જેનું આહવાદક ગાન પ્રકૃતિના ખોળે આપણે વિનાપ્રયાસે અનિયંત્રિત સાંભળી શકીએ છીએ.

છેલ્લે એક ખુલાસો કરી લઉં. મધુર ગાનારાં સદૈવ મધુરભાષી જ હોય છે, એવું નથી. સમય આવ્યે, દૈયડ અને પીળક જેવાં મધુરભાષી પંખીઓ પણ ‘કે એ એ એ’ આવો કડોર સ્વર કહાડી, એમની વૃત્તિઓ દર્શાવતાં પણ સંભળાય છે, એની ભાગ્યે જ આપણને ખબર હોય છે. આવી લાગણીઓને વ્યક્ત કરતી લિન્નલિન્ન સ્વરપરંપરા ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળીને, એક પરદેશી પક્ષિવિદે કાગડાના વ્યવહારને નભાવનારી ૪૯ લિન્નલિન્ન શબ્દોવાળી ભાષાની નોંધ પણ કરી છે.

આર્તવી યાત્રાઓ

આ લખી રહ્યો છું એ વખતે રહામી આમલીની ટાચે બેઠેલો ચાતક મંદસ્વરે ગાઇ રહ્યો છે. ભર ચોમાસે તો એ, ઝડીઓ પડતી હોય, પંખી માત્ર મીણાઇ ગયાં હોય ત્યારે પાણીની ધારાઓમાં તરતો મ્હાલતો, આ ઝાડથી પેલે

ઝાડ ઊડતો ગાતો, એના ખુલ્લું કંઠથી વાતાવરણ ભરી નાખતો દેખાતો. વતનથી આવ્યે એને બહુ વખત થયો. હવે તો એને પાછા ફરવાની ધડીએ ગણાઈ રહી છે. એના જતા પહેલાં દીવાળીધોડા આવી ગયા છે. પણ ખરાં આવનારાં તો હજી હવે આવશે. ડીસેમ્બર થતાં તો બધાં આવી ગયાં હશે. આવીને એ ચાર માસ રહેશે. અને ચોમાસું ખેસતાં પહેલાં તો વતનની હુકે ભરાવા પાછાં પણ નીકળી ગયાં હશે.

દર વરસે આવવા જવાની આ ઘટમાળ અચૂક ચાલ્યાં જ કરે છે. આપણે ભાગ્યેજ એને જોઈએ છીએ, જાણીએ છીએ, વિચારીએ છીએ પણ ઋતુચક્ર સમું પંખીઓની યાત્રાનું આ ચક્ર પણ વણથંભ્યું ચાલતું જ રહે છે. અનેક યુગોથી ચાલતું આવ્યું છે, ચાલ્યે જાય છે, ચાલતું રહેશે. કયા અપ્રતિમ બળનાં પ્રેર્યાં એ નિવાસસ્થાન છોડી, હજારો યોજનના પ્રવાસ ખેડી, જીવનમરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાતાં આવી યાત્રાઓ કરી રહ્યાં છે ?

આપણે રહેજે સહમજી શકીએ છીએ કે પોતાનું નિવાસસ્થાન ભયમાં આવતી પડે, આહારની ઊણપ નડે, સંતાનોત્પત્તિને અનુકૂળ સંજોગો ન હોય અર્થાત્ જીવનની અનેકવિધ જરૂરિયાતોમાં અંતરાય આવે ત્યારે પ્રાણિમાત્ર એક સ્થાન તજીને બીજું વધારે અનુકૂળ સ્થાન શોધે છે. મેદાનમાં વસનારાં પંખી પહાડની બેખડોની સંરક્ષિત એથે માળા બાંધવા જાય, એ સ્વાભાવિક છે. બિનાળામાં રેતાળ પ્રદેશની ધીખતી ધરા તજીને, લીલી કુંજોમાં ભરાઈ ખેસતાં પંખીઓની મનોદશા પણ આપણે સહમજી શકીએ છીએ. પરંતુ સાધબીરીયા જેવા અતિ દૂરના પ્રદેશમાંથી નીકળી, હજારો માઇલનાં અંતર કાપી, વચ્ચે આવતાં અનુકૂળ સ્થળો છોડી દઈ, ભારતવર્ષનાં નદનદીસરોવરનો આશ્રય શોધવા પ્રતિવર્ષ શિયાળામાં ઊતરી આવતી આડ્યો, વગેરેના ઉન્માદનો એમ સહેજે ખુલાસો થઈ શકતો નથી.

આવી આર્તવી યાત્રા (અર્થાત્ પ્રજનનના હેતુ અર્થે વરસે વરસે એક દેશથી બીજે-ઘણુંખર્ચ દૂરના-દેશ જવાની અને ત્યાંથી પાછા ફરવાની સજીવ પંખીઓની ટેવ રૂપી સમસ્યા)નો ઉકેલ કરવા વિદ્વાનો ભગિરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એક પક્ષ કહે છે કે આવી યાત્રાઓના મૂળમાં આહારની ઊણપ જ કારણ છે. પંખીના કાયમી નિવાસસ્થાનમાં ઋતુના ઉત્પાતોને લીધે એમની ખાદ્ય સામગ્રી એટલી થઈ જાય છે ત્યારે વખાનાં માર્યાં, એ એ સ્થાનનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર જતાં રહે છે. પણ આ તર્ક સયુક્તિક નથી. એક તો આવા સંયોગોમાં પ્રસ્થાન કરનાર પંખીને, એક વખત સ્વસ્થાનનો ત્યાગ કર્યા પછી

ધાન્યસંપત્તિભર્યાં નવાં નિવાસસ્થાનેથી પાછા ફરવાનું કંઈ જ પ્રયોજન નથી રહેતું. વળી એવા સંજોગોમાં પંખી સ્વસ્થાનનો ત્યાગ કરે તો તે અત્યંત નિકટના જ કોઈ અનુકૂળ પ્રદેશમાં જવા માટે. માર્ગમાં આવતાં અનેક અનુકૂળ સ્થળોમાં ન રોકાતાં, હજારો માઇલના પ્રવાસો ખેડીને દૂરનાં સ્થળે જવાનો કશો જ અર્થ નથી. તેમ જ એક વરસે આહારની તાણુ પડે એટલા માટે ત્યાર પછીના પ્રતિવર્ષે લાખો પંખીઓની યાત્રાઓ નિયમિતપણે થાય, એ પણ બુદ્ધિમાં ઊતરતું નથી.

અપર પક્ષ કહે છે કે પંખીઓની યાત્રાઓનું ખીજ તો પ્રાગૈતિહાસિક કાલના હિમયુગોમાં રહેલું છે. એ વખતે જે તે સ્થળે હિમસંપાતોનો આરંભ થતાં જ, ત્યાં રહેનારાં ગરમ લોહીવાળાં પંખીઓને ફરજિયાત સ્વસ્થાનનો ત્યાગ કરવો પડતો હશે અને હિમકાળ પૂરો થતાં જ સ્વસ્થાને પાછાં ફરતાં હશે. ભૂતકાળનાં એવાં અનેક પર્યટનોના જે સંસ્કાર પક્ષિજીવનમાં દૃઢ થઈ ગયેલા તેની જ અસર હેઠળ આજે પણ પંખીઓ વિવશ બનીને પ્રસ્થાન કરતાં દેખાય છે. આ વાત પણ બુદ્ધિગમ્ય નથી. કારણ એક તો હિમયુગના ફેરફારો હજારો વર્ષ પર્યંત ચાલનારા હતા એટલે પંખીઓની પ્રતિવર્ષ થતી યાત્રાઓ એના સંસ્કારજન્ય હોવાનું માની શકાય નહિ. વળી એવા ઉત્પાતોની અસર એ પ્રદેશના અશેષ પ્રાણિવર્ગ ઉપર થવી જોઈએ. જ્યારે આવું અચૂક યાયાવરપણું તો આજે માત્ર પંખીઓમાં જ જોવામાં આવે છે. તેમ જ ભૂતકાળની કોઈ અનિવાર્યતા ખાતર કરેલાં પ્રયાણ, પાછળથી ટેવરૂપ બની જાય અને એને યોગે હજારો વર્ષ સુધી નિરર્થક યાત્રાઓ ચાલતી રહે, એ પણ માની શકાય નહિ.

અન્ય પક્ષે, ઉજ્જ્વળતામાનના ફેરફારોની કે વાતાવરણમાં અદ્ભૂતવાયોલેટ કિરણોના વધતા ઓછાપણાની અસર હેઠળ પંખીઓની યાત્રાઓ થતી હોવાનું મનાવવાનો જે આગ્રહ રખાય છે, તે પણ પૂરો સમાધાનકારક ખુલાસો નથી. એવી જ એક તર્કપ્રણાલિ-ઝાડનાં પાનના રંગ બદલાઈને શીકા પડી જતાં, પંખીઓ સ્વસ્થાન છોડીને, એમના માનીતા લીલાપીળા રંગની શોધમાં હજારો માઇલના પ્રવાસ ખેડે છે-પણ કેવળ કલ્પનાવિહાર જ ગણી શકાય.

પક્ષિજીવનની આ સમસ્યાના ઉકેલ અર્થેની છેલ્લામાં છેલ્લી કલ્પના રોવન નામના વિકાનની છે એ કહે છે કે પંખીઓની આર્તવી યાત્રાઓનો ઉકેલ કરવો હોય તો બે વસ્તુઓનો ખુલાસો કરવો જોઈએ. એક તો ભૂતકાળમાં કેવા સંયોગોને લીધે પંખીજીવનમાં યાત્રાઓનો આરંભ થયો અને પાછળથી એ ટેવ રૂપે પરિચુર્યો. બીજું, આજે એવા કયા સંયોગો છે કે જેનાં પ્રેર્યાં પંખીઓ

પ્રતિવર્ષ યાત્રાઓ કરી રહ્યાં છે. આના જવાબમાં એ કહે છે કે પંખીની યાત્રાઓ પાછળ એ બળ કામ કરતાં દેખાય છે. એક બાલ્ય, ખીબું આંતર. બાલ્ય બળ તે દિવસનું લાંબાટુંકાપણું; જેમ દિવસ ટુંકાય છે તેમ પંખી નિષ્ક્રિય, શાંત અને નિશ્ચેષ્ટ જેવું બની જાય છે : દિવસના વધવાની સાથે એનામાં ચપળતા, હમંગ અને તન્મનાટ જાગે છે. આંતર બળ તે એનાં જાતીય અંગોના ફેરફાર; દિવસના વધવાની સાથે, શીતકાલમાં શાંત રહેલાં એનાં જાતીય અંગોમાં ચેતન આવે છે અને એની આંતરસ્રાવ કરનારી પ્રજનનની મશિનો વિકસવા માંડે છે. અમુક ક્ષણે આ ચેતનનો એટલો અતિરેક થાય છે કે એના દબાણથી વિવશ બનીને પંખી પરિભ્રમણ કરવા તત્પર બને છે. આ ચેતન પરાકાષ્ટાએ પહોંચતાં જ પંખીનો ઉત્સાહ ઓસરવા માંડે છે અને પુનઃ શીતકાલ આવતાં એ પાછું અસહ્ય સ્થિતિમાં આવી શાંત બની ગયું હોય છે. આ રીતે, શીતકાલમાં સ્વદેશ છોડી જતાં, પંખીઓ જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ એ કાયમ લાંબા દિવસ ભોગવતાં જાય છે અને એ રીતે હંમેશાં એમનું વધુને વધુ સૂર્યપકાશ મળતો રહે છે. આ તર્કના સમર્થનમાં ચોરને કેટલાક નવાઈ ભર્યા પ્રયોગો કર્યા છે. ચારે બાજુથી બંધ કરેલાં અંધારાં પાંજરામાં, યાયાવર પંખીઓને પૂરીને, અંદર રાખેલા વીજળીના દીવાનો પ્રકાશ અને નજીકથી ઉછળતાની મદદથી એણે કૃત્રિમ દિવસરાતની યોજના કરી હતી અને એની અસર હેઠળ બન્દીવાન પંખીઓની ક્રિયાઓનું અવલોકન કર્યું હતું. અન્ય તર્કપ્રણાલિઓમાં ચોવનનો ઉકેલ કંઈક વધુ સમાધાનકારક લાગે છે.

ને કે અંતે તો આ બધી કેવળ કલ્પનાઓ જ છે. પંખીની આર્તવી યાત્રાઓની સમસ્યા હજી અણઉકેલીજ રહી છે. ક્યારે એની ઇતિશ્રી લખાશે, એ પણ અનિશ્ચિત છે. જતાં જ્યારે એ ઇતિશ્રી લખાશે ત્યારે સમગ્ર વિશ્વપ્રપંચની સમસ્યાનો ઉકેલ થઈ ગયો હશે. કારણ, લેન્ડસાગરો ટોમ્સન કહે છે એમ, પંખીઓની યાત્રાઓનો અભ્યાસ કરવો એટલે પ્રાણીઓના વર્તનના ઉકેલનો પ્રયત્ન કરવો. આવા પ્રયત્નની સફળતા એટલે પ્રાણીમાત્રના જીવનનું રહસ્ય હાથ કરવું એજ ને !

આ સમસ્યાનો ઉકેલ આપણે ન કરી શકીએ, પરંતુ ઋતુએ ઋતુએ આપણા ત્યાં કોણ આવ્યું, કોણ ક્યારે ગયું, એની ભાજ તો આપણે સહેજે રાખી શકીએ. આવાં અવલોકનની આપણા ત્યાં પૂરી તક છે. વસંતનો દૂત મનાતો કોયલ, ગૂજરાત કાઠિઆવાડ અને કચ્છમાં ક્યાં રથળે બારે માસ રહે છે અને ક્યાં ઓછો સમય, એની પૂરી ભાજ આપણને મળતી નથી. એજ રીતે

વૈયાંતો નિવાસકાળ હજી અનિશ્ચિત છે. આવું જ અજ્ઞાન સફેદ છાતીવાળા કાશીયા, શાહીબુલબુલ, હંસ, આડયો અને દીવાળીધોડાના સંબંધમાં પ્રવર્તે છે.

આવાં અવલોકનની કિંમત પણ ઓછી નથી. થોડાંક પંખીઓ બાદ કરીએ તો સમગ્ર ભારતવર્ષમાં યાયાવર પંખીઓના આવવા જવાના સમય, એમના પ્રવાસમાર્ગો, વગેરે વિષે ભાગ્યે જ સપ્રમાણ માહિતી મળે છે. એ પરિસ્થિતિમાં નાનામાં નાના ગામડાનો રહેનાર પંખીપ્રેમી પણ પોતાના સીમાડાપર દર શિયાળે ફરી વળતાં યાયાવર પંખીઓનાં મોજાંની ભરતી ઓટનો સમય સહજ પ્રયત્ને અવલોકી નોંધી શકે છે.

ભારતવર્ષમાં આવનારાં પરદેશી પંખીઓ વિષે આવું અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે પરંતુ યુરોપ અમેરીકાની પરિસ્થિતિ જુદી છે. ત્યાંના પ્રકૃતિવિદો તેમજ સરકારી સંસ્થાઓનાં સતત અવલોકન અને સંશોધનના પરિણામે, અનેક જાતનાં યાયાવર પંખીઓની યાત્રાઓ અને નિવાસસ્થાન તેમજ યાત્રાના રાજમાર્ગો, વગેરેની ચોક્કસ વિશ્વસનીય માહિતી ભેગી કરવામાં આવી છે. એના આધારે, પૃથ્વીપર લાંબામાં લાંબી યાત્રા કરનાર પંખી ‘આર્કટીક ટર્ન’ નામનું જણાયું છે. પ્રતિ વર્ષ એ પંખી, ઉત્તર ધ્રુવની સમીપ, લાઇબ્રેડોરના પૂર્વ કિનારેથી પ્રસ્થાન શરૂ કરે છે અને ત્રણ મહિનાના અંતે, ૧૧૦૦૦ માઇલ બીડીને, આફ્રીકા ખંડના અગ્નિકાળના પ્રદેશમાં આવી પહોંચે છે. પાછા ફરતી વખતે એ આડા માર્ગે ચડે છે અને એ રીતે આવતા જતાં ૨૫૦૦૦ માઇલ દર વરસે નિયમિત કાપે છે. આ યાત્રા દરમ્યાન વચ્ચે દરિયો આવે છે ત્યાં એનાથી હેડળ બિતરાતું નથી અને ચોવીસે કલાક ભૂખ તરસ વેડીને સતત બેડતા રહેવું પડે છે. આવું વણથાંબ્યે એકધારે અંતર એ ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ માઇલ જેટલું બીડી જાય છે.

પંખીની ગતિ

પણ આખનું મટકું પણ માર્યા સિવાય, આહારનો એક કણ કે પાણીનું ટીપું પણ લીધા સિવાય, આવી એકધારી સળંગ બેડવાની શક્તિમાં તો ‘ગોલ્ડન પ્લેઝર’ નામનું અમેરીકન પંખી મોખરે આવે છે. એનો સળંગ પ્રવાસ ૨૪૦૦ માઇલનો નોંધાયો છે. સામાન્ય રીતે યાયાવર પંખીઓ, સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદયની વચ્ચે, ૨૦૦-૩૦૦ માઇલ દરરોજના કાપે છે. જ્યાં ટુંકાં અંતર કાપવાનાં હોય છે ત્યાં અનેક પંખી વણથાંબ્યે લાંબું અંતર બીડી શકે છે. અમેરીકામાં ‘હની યર્ડ’ નામનાં નાનૂક પંખી ભાગ્યેજ દોઢ બે ઇંચથી મોટાં

હોય છે છતાં એ સહેજે ૫૦૦ માઇલ જેટલું અંતર વગર અટક્યે જીડી જઇ શકે છે.

આવી લાંબી કે વણથંબ્યે જડવાની યાત્રાઓમાં પંખીની સાધારણ ગતિ કલાકના ૨૫-૩૦ માઇલની હોય છે. એ રીતે તો મોટા ભાગનાં પંખીઓ ભાગ્યેજ ૪૦-૪૫ માઇલ કરતાં વધુ ઝડપે એકઘાડું લાંબું અંતર કાપી શકે છે; જો કે પ્રસંગ આવ્યે દરેક પંખી અસાધારણ ઝડપ પણ કેળવી શકે છે. આપણાં મંદિર મસ્જિદ અને ખંડીયેરોમાં રહેતાં અખાખીલ (સ્પીક્ટ) સહેજે કલાકના ૧૦૦ માઇલની ઝડપે કલાકો સુધી જીડી શકે છે. તેમાંય બાજુ જેવાં પંખી જ્યારે શીકાર ઉપર પડે છે, તે વખતનો એમનો તીર જેવો ચંડવેગ ૧૬૫ થી ૧૮૦ માઇલનો નોંધાયો છે.

પંખીઓની ગતિનો અનુભવ આપણે રેલ્વેગાડીમાં કે મોટરમાં મુસાફરી કરતી વખતે સહેજે કરી શકીએ છીએ. પેટ્રોલ સુલભ હતું ત્યારે આવી જ રીતે હું મારી મોટર સાઇકલની ઝડપથી પંખીઓની ઝડપનો તાગ લેવાના અનેક પ્રયોગ કરતો હતો. એ રસ્તે હું આપણાં પીળક, તેતર, કાબરો, કીચાળીયાડા, કાગડા, કાચલ, વગેરે વિવિધ પંખીઓની ગતિ વિષે મહત્વની માહિતી ભેગી કરી શક્યો છું.

પંખીના માળા

આતુર બધું વિચારવાની ધીરજ કે અનુકૂળતા જેને નથી, એને પણ પંખી-જીવનની અન્ય એક વિશિષ્ટતાના અવલોકનમાં અવશ્ય રસ પડશે. આ વિશિષ્ટતા તે પંખીની માળા બાંધવાની ટેવ. સંતાનના સંરક્ષણની પ્રવળ ભાવનાનાં પ્રેરણાં પંખી દૃઢ અને અનુકૂળ માળા બાંધે, એ સહમજી શકાય એવી વાત છે. પરંતુ ઉપયોગિતાના તત્ત્વથી આગળ વધી, માળાની રચનામાં જ્યારે પંખીને અદ્ભુત ચાતુર્ય અને લોકોત્તર કૌશલ્ય દાખવતાં જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે જરૂર વિચારમાં પડી જઈએ છીએ. એમાં પણ દરજી કે સુગરી જેવાંના સ્થાપત્યજ્ઞાનથી તો આપણી મતિ કુંઠિત થઈ જાય છે. આ બધું કેવળ અનુકરણરૂપિતા જ પરિણામ નથી. એવું હોય તો, પાંચસાત મોઢકડાં આડાં અવળાં જોઈવીને, તેની વચ્ચે નોંધારાં ઈડાં મૂકનાર હોલો પણ, એ જ બાવળની અન્ય ડાળે માળો બાંધતી સુગરીનું અનુકરણ કરી એવા માળા બાંધતાં શીખી ગયો હત.

આવી ચતુરાઈ ભર્યા માળા બાંધવાની ઉપયોગિતા કે સાર્થકતા આજે આપણને સમજતી નથી પરંતુ સુગરી, દરજી, ફૂલી, શક્કરખોરો, ધનેશ,

જેવાની આવી નીડરચના પાછળ તો અનેક જન્મોના સંસ્કાર અને પ્રેરણાનું બળ કામ કરે છે, એ બૂલવું ન જોઈએ. આજે નિરર્થક દેખાતી ચાતુરી, પ્રાચીનકાળમાં એક વખતે એ એ પંખીનાં ઈંડાંના સંરક્ષણનું એકમાત્ર સાધન હતી.

હિંભાવરથા

પંખીઓની નીડારંભની ધમાલ કે અંડપાલનની તન્મયતા સ્વાભાવિક રીતે આપણને આકર્ષે છે પણ પંખીનાં બાળજીવનથી આપણે ભાગ્યે જ પરિચિત હોઈએ છીએ. એનું કારણ, બાળ પંખીનાં ફાંટીવાળાં કે ઉઘાડાં, કુદૃષ્ટ અંગવાળાં ચીતરી ચડે એવાં શરીર છે. છતાં પક્ષિવંશવિશારદોની નજરે એ શિશુ અવસ્થાનું અસાધારણ મૂલ્ય છે. કારણ પંખીઓની વિવિધ જાતિ-ઓનો પરસ્પરનો કૌટુંબિક સંબંધ શંકણવામાં એમનું બાલજીવન અત્યંત ઉપયોગી સાધન છે. એ અવસ્થામાં પંખીઓનાં પૂરાં અંગોનો વિકાસ થયો હોતો નથી તેમજ કેટલીક વખત એવાં વધારાનાં અંગ પણ દેખાય છે કે જે પંખીના વધવાની સાથે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આ દશામાં અનેક જાતનાં પંખી-જે મોટપણે સ્પર્શગત -સંભાર અને અંગ વૈશિષ્ટ્યથી પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન લાગે છે, તે-ખૂબ મળતાં અને એક જ વંશનાં હોય, એવાં દેખાય છે. આવા સાદૃશ્યતા આધારે પક્ષિવિદો પંખીઓના વિકાસક્રમની અનેક ગુંચો ઊકેલવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એટલે આવી અવસ્થાનાં અવલોકનની કિંમત ઓછી નથી. આપણાં લેલાં, ચકલીલ, અખાખીલ, સ્વોલો, લક્કડ ફોડા, કોશીયા, દશરથ, કલકલીયા, પતરીંગા, જેવાં સામાન્ય પંખીઓના શૈશવકાલ વિષે પણ હજુ પૂરું જાણવામાં આવ્યું નથી. એ જ આવાં અવલોકનની આવશ્યકતા દેખાડે છે.

પંખીઓની ઉત્પત્તિ

કારણ પક્ષિવિશારદો અથાગ શ્રમ કરી રહ્યા છે, છતાં પંખીઓની વંશાનુક્રમણીની સમસ્યા હજુ અધુરી જ છે. અસ્ખીભૂત પ્રાણીઓ અને વનસ્પતીઓના અવશેષો તથા ભૂસ્તર વિદ્યાનાં વિવિધ સંશોધનના સહાયથી પક્ષિતત્ત્વવિદો એટલું તો નક્કી કરી શક્યા છે કે પૂર્વયુગમાં ન્યારે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે પંખીવંશનું અસ્તિત્વ ન હતું. પ્રાણીઓના ક્રમિકવિકાસનો ઇતિહાસ જોતાં, પંખીવંશની ઉત્પત્તિ જલાધારે જીવતાં કોઈ વિશિષ્ટ સરીસૃપ-ધો, સાપ વગેરેને મળતાં, એમનાં કોઈ પ્રાણીતિહાસિક પૂર્વજો-માંથી થઈ હશે; પાછળથી પંખીના દેહની જે વિશિષ્ટતાઓ-પાંખાંથી મહેલું શરીર અને જે પાંખો-ના સહાયથી

પંખી સમાજ ધીમેધીમે જલાશ્રય છોડી, મેદાનો, વૃક્ષરાજી, પહાડનાં શિખર અને ગુફાઓ તેમજ લીલી સૂકી ભોંય પર પથરાતો ગયો હશે.

પંખીઓનાં નિવાસસ્થાન

આવા વિસ્તારનું કારણ એમની આહારપ્રાપ્તિ હોવું જોઈએ. સંતાનો-ત્પત્તિને આવા વિસ્તારનું કારણ ન લેખવાનો હેતુ એ કે સંતાનોત્પત્તિ તો પંખી ગમે ત્યાં સહેલાઈથી કરી શકે છે પણ વધતી જતી વસતિમાં આહારની સુવિધા સચવાતી ન હોય ત્યારે એને આગળ ખસવું પડે છે. એ ઉપરાંત વ્યાધિકર પ્રાણીઓથી બચવા માટે પણ એને વારંવાર નિવાસસ્થાન બદલવાં પડે છે. આ અને આવાં અનેક બળના યોગે પંખીસમાજને યુગોથી સ્થાનાન્તર કરવાં પડ્યાં હશે, જેના પરિણામે આજે એ પૃથ્વી પર પ્રત્યેક સ્થળે નીરાંતે જીવન જીવતો દેખાય છે.

આ તો એમના સાર્વાત્રિક પ્રચારની વાત થઈ. પંખીઓના સતત પરિચયમાં આવનારને એકજ વિશિષ્ટ પ્રદેશમાં કે એકજ પરિચિત સ્થળે પણ પંખીઓ જૂદા જૂદા વાડા રચીને રહેતાં નજરે પડે છે. આપણે જેમ મહોલ્લા કે શેરીઓ બાંધી એકબીજાની દુકાં અને સ્વાધીનતા ભોગવીએ છીએ, પોળમાં પણ ચકલા કે ખડકીઓ રચીને આપણા સ્વામિત્વની ભાવનાને પોષીએ છીએ એમ પંખીઓ પણ એકજ સ્થળે જૂદા જૂદા અડા જમાવી બેઠેલાં દેખાય છે. એક જ આંખાવાડીઆનાં અમુક ઝાડ પચાવી બેઠેલ કૌયલ પીંગક પોતાની સ્થાનમર્યાદામાં અન્ય સમ્પત્તીય વિગ્નતીય કાંઈ પણ પંખીને પેસવા નથી દેતાં. કાળા કાશીયા જેવા નાનુક નાના પંખીના ઝાડ પાસેથી શમળી જેવાને પણ નીકળવું ભારે થઈ પડે છે. પંખીઓની આવી પ્રાદેશિક ભાવના રેલ્વેના તાર પચાવી બેસતાં ચાષ, રવોલો, પતરીંગા વગેરેમાં નજરે પડે છે. આવી જ કાંઈ વૃત્તિનાં પ્રેર્યાં બગલાં, કાગડા વગેરેને ભેળાં થઈ એકજ ઝાડમાં માળા બાંધતાં કે રાત્રિયાપન કરતાં જોવામાં આવે છે. સ્વાધીનતાની આ ભાવનાને હોવડું નામનો બંગ્લેજ પક્ષિવિદ પંખીઓના 'ટરીટો-રીઅલ રાઇટસ'ના નામે ઓળખાવે છે. આવાં આચરણ પંખી વિચારપૂર્વક કરતાં હશે કે અંધ પ્રેરણાનાં પ્રેર્યાં અથવા આ બધું કેવળ અકસ્માત જ નજરે પડે છે, એનો ઉકેલ કરવો છોડી દઈએ તો પણ આવું અવલોકવામાં પંખી-જીવનનો એક સમય પ્રદેશ આપણી આંખ આગળ ઊઘડે છે, એટલું તો નિર્વિવાદ છે.

પંખીનો આહાર

આ બધીય વાતો જોને ડુચ્છકર નથી લાગતી એવા, મનુષ્યના હિતાહિતની નજરે પ્રત્યેક વસ્તુની કિંમત આંકનાર નગદધર્મીને પણ પંખીજીવનની અન્ય એક દિશામાં જરૂર રસ પડશે. આ વિશિષ્ટતા તે પંખીનો આહાર મનુષ્યની ક્ષુધાતૃપ્તિના સાધન રૂપે પંખીઓ ઉપકારક છે એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યના અન્ય આહારનાં સરંક્ષક તરિકે પણ પંખી આપણા જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે, એ બહુ ઓછા જાણના હશે. મનુષ્ય ભલે માંસાહારી રહ્યો પણ એ માંસ પૂરું પાડનાર પ્રાણીઓ વનસ્પતીના આહાર ઉપર જ નભે છે. વળી ઘણી વનસ્પતીઓ એવી છે કે જેના વિના માંસભક્ષી મનુષ્યને પણ ચાલતું નથી. આમ અશેષપ્રાણિજીવનના આધારરૂપ વનસ્પતીઓ જો પૃથ્વી-પટ ઉપરથી ભૂંસાઇ જાય તો મનુષ્યની પોતાની જ હસ્તિ ભયમાં આવી પડે એ સ્વાભાવિક છે. વનસ્પતીઓનો આવો ધ્વંસ કરનાર મુખ્ય તત્ત્વ છે કીટકો. પ્રાણિસમાજની અરંધાઅરંધ સંખ્યા એ રોકે છે. એમની આહાર સામગ્રી મોટે ભાગે વનસ્પતીઓ જ છે. આ કીટકોની ઉત્પત્તિ અને વિસ્તાર એટલો ત્વરિત હોય છે કે જો અત્ય સમય પૂરતો પણ એમનો અનિયંત્રિત વિસ્તાર થવા દેવામાં આવે તો પૃથ્વી પર એક તણખલું પણ રહેવા ન દે. આવાં કાલમુખાં જંતુઓનો એક-માત્ર નિવંતા છે પક્ષિસમાજ. કારણ પ્રત્યેક પંખી કોઈ ને કોઈ રૂપે કીટલક્ષક તો હોય છે જ. કેવળ વનસ્પતિલક્ષક મનાતાં પંખીઓ પણ, જૂજ અપવાદ સિવાય, પ્રસંગ આવ્યે ઈર્ષજો જેવાંથી જિજ્ઞાસાદ તૃપ્ત કરે છે, એ આપણા અનુભવની વાત છે. એટલે આપણી ખેતી, આપણા ફળખાગ કે આપણી આંખોને હારનાર લીલોતરીનાં વિનાશક જંતુઓની ઉત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિને રોકનાર કોઈ હોય તો પંખીઓ જ. આપણા દેશનાં મોટાભાગનાં પંખીઓના શવચ્છેદદ્વારા વુડમેસન નામના વિદ્વાને આ વિષયમાં ખૂબ મહત્ત્વની માહિતી પ્રકાશમાં આણી છે. અનુભવથી પણ આપણે આ વાતની સાક્ષી મેળવી શકીએ છીએ. ચામાસામાં કુમળા છાંડ અને ઘાસને કાતરી ખાનાર ‘કાતરા’ પડે છે, તે સહુ જાણે છે. એમનાં શરીર પરના બરછટ વાળને લીધે સામાન્ય પંખીઓ એમનો આહાર કરી શકતાં નથી પરંતુ ચામાસાની ઋતુ પૂરતો આવનાર ચાતક એમનો જ મુખ્યત્વે આહાર કરે છે ! શિયાળામાં અનાજ કે તુવરનાં ખેતર ઉપર ખીઓ-ખીય બહારની જીવાત ખાવા ભોગાં થયેલાં કેશીયા વગેરે પંખીની ઉપકારકતા સહેજે અંતરમાં વસી જશે.

આ તો પ્રત્યક્ષ ઉપકારક પંખીઓની વાત થઇ. ત્રાહિત રૂપે પણ પંખી-

સમાજનો ઉપકાર ઓછો નથી. વનવગડામાં કે જંગલમાં અનેક પ્રાણીઓ અકાળે કે આયુમર્યાદા પૂરી થતાં મરણ પામે છે. એમને દાટનાર કે બાળનાર કાઈ હોતું નથી છતાં એમનાં મુંદડાં કહોવાઈ વાતાવરણ ન બગાડે એની પૂરી વ્યવસ્થાનો ભાર કેટલાંક જાંતુઓ અને મરેલું માંસ ખાનારાં ગુઢાદિ પંખીઓના શિરે છે. મૃતદેહમાં કહોવાણ શરૂ થતાં જ, એનો ઉત્કટ ગંધ માઇલો સુધી પસરી જાય છે અને એનો ખેંચ્યો ગીધ જેવો પ્રકૃતિનો લંગીગણ ગમે તેટલે છેટેથી પણ આવી પહોંચે છે અને મૃતદેહને ઠેકાણે પાડી દઈ, પ્રકૃતિને અસ્વચ્છતા અને અનારોગ્યમાંથી બચાવી લે છે. સભ્યતાની ખોટી સૂગ છોડી દઈ, આપણે ઉકરડા જેવાં સ્થળના અવલોકનથી આ વાતનો સાક્ષાત્કાર કરીએ શકીએ છીએ. આનો એક અપૂર્વ અનુભવ મને ગયા વરસે જ થયો, ઘોળેરા પાસે વડગામ કરીને સાબરમતીના તીરે ગામ છે. ત્યાં ગયા જાનેવારીમાં એક પ્રચંડ મગરમચ્છ તણાઈ આવ્યો હતો. વજનમાં નહિ તોય પચાસેક ટન હશે. એ આવ્યો ત્યારે જીવતો હતો પણ એકાદ દિવસમાં મરી ગયો. એના મરણના સમાચાર મળતાં જ હજારો ગીધ ત્યાં ઊતરી આવ્યાં અને એકાદ મહિનામાં તો એનું માંસ સાફ કરી નાખ્યું !

આપણાં આંગણે ઊડનારાંનો પરિચય કરવાને ટેવાયલા મારા જેવાને આવા પ્રથના વાચનથી જે ઉડતા વિચારો સ્વાભાવિક રીતે આવે, તેમાંથી થોડાક અહિં સમસ્યારૂપે રજૂ કરવા લલચાયો છું. એવા આશયથી કે પંખીવર્ણનના અટવિને વિધીને વાચક, કેવળ નામસ્મરણ માત્રથી સંતોષ ન માનતાં, પંખીઓનાં જીવનની વિવિધ રસમય સમસ્યાઓને વિચારતો અને. પ્રત્યેક વાચનાર સહેજે આ સમસ્યાઓને ઉકેલી શકશે, એમ પણ નથી છતાં એના વિચારમાં, ઉકેલમાં, ઉકેલના પ્રયત્નમાં જે આનંદ, જે તાદાત્મ્ય-જન્ય સંતોષ આવે છે, એનો અનુભવ કરવા અર્થે જ આવા ચર્ચાસ્પદ મુદ્દા રજૂ કરવા લલચાયો છું. વનવગડે રખડનાર, તરણે તરણે વિશ્વની ચમત્કૃતિનો સાર નીરખનાર વનચર જેમ રસ્તાને પડખે ઊગેલાં વન્યફૂલો ચૂંટીને અનુકૂળ પ્રતિકૂલ ગંધનો આસ્વાદ લે, એ રીતે. પારદર્શિની નજરે એની ઝાઝી કિંમત નહિ અંકાય પણ પંખી-પ્રેમી સામાન્ય વાચકને તો એમાં અવસ્ય રસ પડશે.

દીપોત્સવી, ૧૯૯૮

અમદાવાદ

હરિનારાયણ આચાર્ય

પુલકાખનાં અન્ય પ્રકાશનો

ભેટની વાર્તાઓ

[લે. મેઘાણી]

વસુધરાનાં વહાલાં દવલાં : કિં. રૂ. ૧-૮-૦

સમરાંગણ : કિં. રૂ. ૧-૮-૦

રા' ગંગાજળિયો : કિં. રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાતનો જય ખંડ ૧ : કિં. રૂ. ૨-૪-૦

” ” ખંડ ૨ : કિં. રૂ. ૨-૦-૦

નવપ્રકાશન પુસ્તિકા-શ્રેણી

(૭ પુસ્તિકા : દરેકના આઠ આના]

મરેલાનાં રૂઢિર ને-

આપણું ઘર

અકબરની યાદમાં

પાંચ વરસનાં પંખીડાં

આપણા ઘરની વધુ વાતો

લોકગંગા

હવે પછીની પુસ્તિકા-શ્રેણી

આપણો મહાવીર પાટોશી

: ચીનના આંગ-કૈ-શૈકે કરેલા સમુદ્ધારની કથા :

પાવકે-જવાલા

: કેટલાક આધુનિક ગુજર સેવકોની જીવનકૌરમ :

રવીન્દ્ર-ધારા

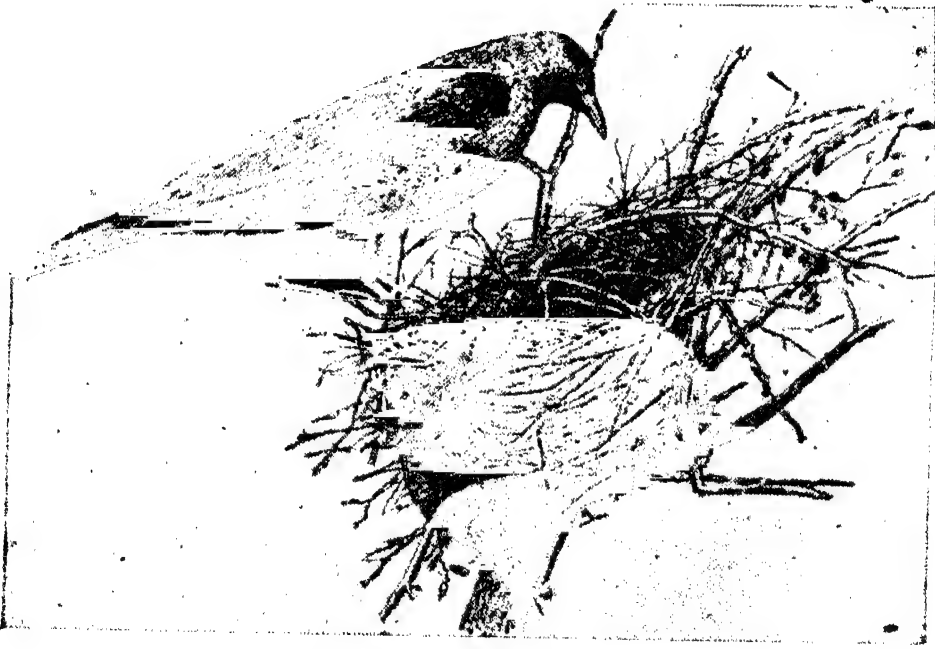
: કવિવર ટાગોરનાં ગુજરાતીમાં ઉતારેલાં ગીતો :

વગેરે

આપણે આંગણે ઊડનારાં

પાદર અને આંગણુનો ભંગી કા ગ ડો

કગવા ! આજ રે જનકપુરમાં
રઘુવીર પધારે, બિડી જ ને.....

કાગડો, કાળો કાગડો, કકળાટથી માથું પકાવી દેતો કાગડો દેઠ રામાયણ-મહાભારતના કાળથી, કાણુ શા કારણે, પણ પ્રિયજનના આગમનનો સંદેશવાહક કલ્પાયો છે. રામની રાહ જોતાં સીતાજી ક્રિણિયામાં બેઠેલા કાગડો આતુરતાથી રામ-આગમનના સંદેશા રૂપે બિડી જવાનું કહે છે. અને આજે એ શું શહેરમાં કે શું ગામડાંમાં, સવારને પહોર પાણી ભરતી કે વાસણ માંજતી બહેન ક્રિણિયામાં કાગડાને આવી બેસતો જોઈને, હાથમાં લીધું કામ પડ્યું મૂકીને

હાથ જિંચો કરતી લાંબે લહેકે બોલી ઊઠવાની કે 'ઊડી.....બેસજે કાગડા... મારો ભાઈ આવતો હોય તો—' હાથ જિંચો થાય, કાગડો ઊડી બેસે, નાની બહેન રાજ થઈ માને શુભ સંદેશો આપે અને રઠ લઈને તે દિવસે જમણ કરાવે.

પછી તો એ કાગડો બાળકનો જ સંદેશવાહક નથી રહેતો. સાણા કુંગરમાં પોતાની પ્રિયતમા કુંવર માટે જૂરતો રાણો રખારી પણ કાગડો જોઈને રધવાયો થઈને પૂછે છે કે :

ક્યાંથી આવ્યો કાગ, વનરાવન વીધે કરે;
કહે ને કેડાક પાર, કિયે આરે કુંવર ઊતરી?.

હે કાગ ! કહે તો ખરો કે મારી પ્રિયતમા કુંવર ક્યાં ઊતરી છે ?

પણ આપણા લોકસાહિત્યમાં સંદેશવાહક તરીકે કાગડો એથી આગળ નથી વધતો. એને લડાવ્યો કોઈ રાજસ્થાની પ્રિયતમાએ જ :

કાગડાને બોલતો જોઈને એ કહે છે :

શિવે નિમાણી આંખડી, બોલે કાગ નિલજ્જ,
સો કોસાં સાજનં બસે, સો કિમ આવે અજ્જ ?

હે નિર્જાન કાગડા, તું બોલીને વધાઈ તો આપે છે, પણ સો કોશ દૂર બેઠેલ પ્રીતમ આજે ક્યાંથી આવી શકે ?

કાગડાને એ વિનવણી કરે છે :

કગવા દિલે વધાઈયાં પ્રીતમ મિલત્રે મુખ,
કાઠ કલેજા આપણો મોજન દિલેલી તુમ.

હે કાગ ! મારો પ્રીતમ મળશે એવી વધાઈ દે તો મારું કલેજું કાઢીને એનાં ભોજનિયાં રાંધીને તને પીરસું.

પણ કાગડાને તો કલેજ કરતાં આંખો વધુ ભાવે. કોઈ પણ મડદું ખાતાં એ આંખોને જ પહેલાં ઠાલે. પરવશ બનેલી પ્રિયતમા એથી કહે છે કે :

કાગા ચુનચુન લાઈયો, સબ માંસ જાઓ લાઈ,
(પર) દો નયનાં મત લાઈયો, (મોઢે) પિયા-મિલનકી આસ.

હે કાગડા. મારાં અંજિઅંગને ખાઈ જાજે, પણ બે આંખ ન ખાતો. એ આંખથી તો શારે મારા પિયુ નીરખવાની આશા છે.

પણ, પિયુ કેમ કરીને નીરખે ? પિયુ તો દૂર વસે છે. આંખોને ય ઓળખોળ કરવા પે બેસે છે કે :

કાગા નયન નિકાસ દૂં, પિયા પાસ લે જાઓ,
પહેલે દરસ દિશ્વલાયકે, પિછૂ લિજો જાય.

હે કાગડા ! મારી આંખો પણ કાઢી દઉં. એને મારા પિયુ પાસે લઈ
જા. એક વાર, બસ એક જ વાર પિયુનાં દર્શન કરી લઉં પછી તું તારે
લહેરથી આંખોને પણ ખાઈ જાશે.

આ બધી વિરહિણીઓના વિલાપ વચ્ચે એકાદ વિરહિણીને સુખદ બી
સાંપડી ગઈ અને કવિએ કલ્પનાને બેહદ છલકાવી દીધી:

કાગ સઢાવણ થણ જાડી, આયો પીવ મહક;
આધી ચૂડી કાગ ગલ, આધી ગદ તડક.

પ્રિયતમ માટે વધાર્ધ લેવા કાગડાને એક સ્ત્રી ઉડાડે છે, ત્યાં એનો
પ્રિયતમ આવ્યાના સમાચાર મળતાં તો હાથ પર લોહી અનહદ ચૂડી જાય
છે, હાથની ચૂડીના કટકા થઈ જાય છે, કાગડાને ઉડાડવા ઉગામેલ હાથમાં
અર્ધી ચૂડી રહી જાય છે અને અર્ધી ચૂડી કાગડાની ડોકે પરોવાઈ જાય છે !

પણ આપણા બાળકની મધુર કલ્પના અને પિયાધેલીની આ દર્દભરી
કલ્પનાઓ સામે આપણે ત્યાં બાળકને એક જુદી જ કલ્પના મળે છે. આદ્યા-
વસ્થામાં જ વાતો, દુયકાઓ, કહેવતો વગેરેમાં આવા પડખા પડ્યા કરે છે કે
'જોયો નહિ તો કાગડા જેવો ! જુઓ છો એ તો કાગડા જેવો ! આંખ
જો ને કાગડા જેવી ! એ કાગડો તો વાણિયાના મોઢામાંથી ચે દહીંથડું કાઢી
આવશે. ઈ કાગડો કોરટમાં આવે એવો નથી !'

પછી તો વાર્તાઓ મળે છે: 'હંસની ચાલ્ય હાલતાં કાગડાની ય ભૂલીશ.'
દુહો પણ બોલી જાય છે કે:

કરતા હોય સો કીજિયે, અવર ન કિજે કગ;
માથું રહે શેવાળમાં ને ઉપર રહે પગ.

જૂની બાળપોથીમાં પંખીઓનાં વર્ણનમાં બાળકોને બણાવાય કે :

‘સૌ પંખીમાં જુઓ કાગડા છે.’

પછી તો કાગડાના કાળા રંગ પર જ તડી બોલે છે. કાયલ સાથે
સરખામણી થાય છે કે :

કાયલડી ને કાગ, વાને વસ્તાયે નહિ,
(પણ) જાલડીમાં જવાબ, સાચું સોરઠિયો બણે.

મીરાંબાઇ જેવાં ભજનિક પણ એના પરથી દાખલો લે છે કે :

કાચલ ને કાગડો એક જ રંગી,
પણ કહવી છે કાગડાની વાણી રે....

કાગો કાગડો અને એમાં એનો કઈંશ ગણાઇ ગયેલો રાગ ભળ્યો; પક્ષી તો થઈ રહ્યું. કાગડાને ધક્કલી મેલ્યો ક્યાંય નીચે. લુચ્ચામાંથી એ નીચ ગણાયો, પક્ષીસમાજમાં એને નીચમાં નીચ સ્થાન અપાઇ ગયું. સંસ્કૃતમાં તો રીતસર કહેવાયું કે :

નરાણાં નાપિતો ધૂર્તઃ, પક્ષીણાં ચૈવ વાયસઃ ।

માણસોમાં હળમ ધૂર્ત અને પક્ષીઓમાં કાગડો.

આ બધાને અંતે કાગડાને અપશુકનિયાળ પણ માની લેવાયો અને કમને વનવાસ મૂકવા જતા લક્ષ્મણજીને સીતાજી લોકગીતમાં કહે છે કે :

પહેલી તે પોણમાં પેસતાં રે કાગા કાગ કળેલ્યા.

લખમણ ! લખમણ ! બધવા રે આવે શુકને નો જાયેં;

આવે શુકને જો જાયેં રે, ફરી રામ ન મળ્યાએં.

વેવાઇને ફટાણાં ગાતાં પોપટને સૂરે ઉઠાડવાને બદલે બીઓએ ગાયું કે :

મારે તે આંગણુ લીંબડો,

લીંબડિયાનાં પાંખેરાં પાન, કે લીલૂડા વનનો કાગડો;

ત્યાં બેસી કાગો રાણો વાસિયા,

જગાડ્યા ચારે ભાઇ.

અલખત, ક્યારેક બગલા સાથે એની સરખામણી થઈ અને એના કાગા રંગની કદર થઈ ખરી:

મન મેલા તન ઊજલા, બગલા સુંદર રૂપ,

તેથી તો કાગા ભલા, તનમન એક જ રૂપ.

અને આ અપ્રવાદ સમા કથનતી જેમ, કાખર અને પોપટની સરખામણીમાં કાગડાને અનેક વાર્તાઓમાં ઉતારી પાડવા છતાં આજકાએ એને સમત્વ-ભાવે નીરખ્યો અને

કૂવા, કૂવા, કૂવા કૂવા !

આંગણુ આવ્યા કાગદેવા,

આલો પાણીડાં, ઘોઉં ચાંચુડી,

ખાઉં કોઠીયું, બડુક બડુક વાગે...

આ વાર્તામાં કોઠીયું ખાતા કાગડાને ચાંચ ઘોવા માટે અનેક સ્થળે ધૂમતો બતાવીને પુરુષાર્થની પ્રતિમા રૂપે રજૂ કર્યો છે.

હેઠ રામાયણમાં પણ કાગડાના રૂપનો જૂંડા સ્વરૂપે ઉપયોગ થયેલો હતો.

દ્વિતીય પુત્ર જયંત સીતાજીના રૂપ પર મુગ્ધ થઈ ગયેલો. કેમ કરીને એ રૂપનો સ્પર્શ થાય ? એણે કાગડાનું રૂપ લીધું. રામ સાથે વનવાસે નીકળેલાં સીતાજીને ચિત્રકુટમાં પગ પર એ ચાંચ મારી ગયો. રામે ઓળખ્યો. પાસે પડેલી સળીને બાણ રૂપ આપી કાગડા પર ફેંકી. સળી અતૂલ બળવેગથી બાણ પેઠે એની પાછળ પડી. દ્વિ, બ્રહ્મા, શંકર વગેરે પાસે બચવા માટે જયંતે શરણ માગ્યું, પણ ક્યાંયે શરણ ન મળતાં પાછો આવી રામના પગમાં પડ્યો. રામે ક્ષમા કરી બાણ તો પાછું ખેંચી લીધું, પણ એના કુકર્મની સળ રૂપે એની એક આંખ ફૂટેલી રાખી.

આ ઉપરથી તો આપણે ત્યાં લોકકલ્પના છે કે કાગડાને એક જ ડોળો હોય છે, જે બન્ને આંખોમાં ફેરવીને તે જોઈ શકે છે. આ કલ્પનાનું મૂળ કદાચ ઉપભો જયંતવાળો પ્રસંગ હોઈ શકે. કદાચ લોકકલ્પનામાં જ ઉપલી કથા રચાઈ હોય તો પણ ના નહિ. બીજું કારણ કદાચ એ હોય કે કાગડાની ચાંચ લાંબી અને આંખ સામે સીધી જ હોવાથી, જે બાણ એને જોતું હોય એ બાણ આખું માથું વાળવું પડે છે; આથી એક આંખ છે એમ મનાયું હોય.

પણ રામાયણમાં આવતા આ ક્ષુદ્ર પ્રસંગ પરથી જનતાએ કાગડાને નીચ કલ્પી લેવાનું કારણ ન હતું. કારણ કે કાગડાને રૂપે જ થઈ ગયેલ ઋષિ કાગભુશુંડીજીએ જ આખું રામમાહાત્મ્ય ગરુડજીને સંભળાવ્યું હતું. શા માટે ? લંકાની લડાઈમાં મેઘનાદના બંધપાશથી જકડાઈ ગયેલા રામના પાશ ગરુડજીએ તોડેલા તે પરથી એમને મોહ થયેલો કે રામ સર્વાવતાર છતાં આટલુંયે કાં ન કરી શક્યા ? હું તો ભગવાનનું માત્ર વાદન છું, છતાં એ બંધન તોડી શક્યો !

ગરુડજીને અભિમાન થયું. એ અભિમાનમાંથી મૂંઝવણ ઉત્પન્ન થઈ. મૂંઝવણમાંથી બચવા માટે એ રામમાહાત્મ્ય સાંભળવા બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ મહાદેવજીનું નામ આપતાં ત્યાં ગયા. મહાદેવે એમને તળાવ-પાળે વડલા પર બેસી સૌ પંખીઓને રામમાહાત્મ્ય સંભળાવતા કાગભુશુંડીજીનું તપોવન બતાવ્યું. પક્ષિત્રેષ્ટ ગરુડજી પંખીસમાજમાં કનિષ્ઠ ગણાઈ ગયેલા કાગભુશુંડીજી પાસે ગયા. મોટાઈનો ગર્વ છોડીને રામમાહાત્મ્ય સાંભળ્યું ત્યારે જ મૂંઝવણનું નિવારણ થયું. કાગભુશુંડીજી રામાયણના ભક્તોમાં મહાભક્ત ગણાય છે.

જેમ કાગડા માટે એક આંખની લોકકલ્પના છે એમ બીજી લોકકલ્પના કાગડો અમર હોવાની છે. સમુદ્રમંથન પછી ચંદ્રની ઓથે જે સમયે રાહુ અને કેતુ અમૃત પી જતા હતા ત્યારે એની પાછળ લપાઈને કાગડો પણ

અમૃતના છાંટા પી ગયેલો એમ આપણે ત્યાં કહેવાય છે. આ કલ્પના વહેતી થયાની પાછળ એ કારણ ધારી શકાય કે સામાન્ય રીતે કાગડાનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષ જેટલું અંકાયું છે. આટલું લાંબું આયુષ્ય ભોગવતો કાગડો સમકાલીન પ્રજાજનોની નજરે સહેજે મરણ પામતો ન દેખાય તેથી એના અમરત્વની વાત માની લેવાઈ હોવા સંભવ છે.

કાગડો અમર છે એ તો ઠીક, પણ એ કાગડાનું માંસ ખાવામાં આવે તો માણસ પોતે અમર થઈ જાય એમ કોઈએ કહેવાથી સુત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાની રાજા વીર વિક્રમે પણ અંતકાલે ભૂલ ખાઈને કાગડાનું માંસ ખાધેલું. એથી એ બચ્યા તો નહિ પણ ઊલટા બ્રષ્ટ થયા. સુત્ર માણસો પણ ભૂલ ખાઈ એસે ત્યારે વીર વિક્રમનો આ દાખલો અપાય છે.

લીંબડીને સમૃદ્ધ કરનાર વીરનાં વાણિયા ભામાશાને ઠાકોર હરિસિંહજીએ કોઈની લંબેરણીથી દગાથી જેલમાં પૂરેલા. એ સમયે સનાળીના કશીઆભાઈ નામના ચારણે એમને ઠપકાનું ગીત સંભળાવતાં વીર વિક્રમના કાગડાનો પ્રસંગ મૂકતાં ગાયેલું કે :

ખત્રી વીર વીરંભજયું, અખકો કાગ તેં ખાયો,
ઠપકો ખતાયો જયો અખકો કુસંગ,
નાથ લીંબડીકા ! થાને નાણાંનો ખખકો નાયો,
સખકો ઠપકો આયો રાજા હરિસંગ !

હે લીંબડીના નાથ ! લોકોના કુસંગને કારણે તેં ભામાશાને જેલમાં તો નાખ્યો, પણ તેથી નાણાંથી છોજો તારા પાસે આવી ન પડી. ઊલટો બધાનો ઠપકો મળ્યો અને વીર વિક્રમની જેમ તેં કાગડો ખાધો.

(સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ; ભાગ ૧)

પુરાણ કરતાં ચે જૂના સમયથી કાગડાનું આપણે ત્યાં સ્થાન છે. ગૃહસ્થ લોકોએ પોતાના ભોજનમાંથી પાંચ હવિ કાઢવા એવો ધર્મવિધિ અનુસાર નિયમ છે. એમાં ‘વાયસાન’ : કાગડાનો કોળીઓ પણ કાઢવાની ફરજ નખાઈ છે. એ રીતે કાગડો આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારનું સાથીદાર જૂનું પંખી છે.

પછી તો પુરાણ સમયના ક્રિયાકાંડના દિવસોમાં એને શ્રાદ્ધ સમયે ‘વાસ’ નાખવાની આજ્ઞા થઈ છે. આખું વર્ષ કાગડાને દેખીને ઊડાડી મૂકતા આપણા લોકો બાદરવા માસમાં શ્રાદ્ધના દિવસોમાં ‘કા.....ગ વાસ, કા.....ગ વાસ’ એમ લાંબી રાડો નાખીને કાગડાને બોલાવે છે અને પિતૃઓના

આદ્ય અર્થે ખીર-રોટલી ઘર માથે નાખીને લહેરથી ખવરાવે છે. પરસોડે ગયેલા પિતૃઓ કાગડાને સ્વરૂપે આવીને આદ્ય જમી જાય છે એવી શાસ્ત્રોક્ત માન્યતા બંધાઈ ગઈ છે. આ 'કાગ-વાસ'ને ચારણી કાવ્યોની ખારમાસીમાં કોઈ ચારણ કવિએ ભાદરવા માસનું ખાસ અંગ ગણાવીને ગાયું છે કે

પરિયાં દન સોળ કિલોળમેં પ્રોખત,
કાગ-રખી મુખ ધમ્મ કિયા-

(ભાદરવા માસમાં) આદ્યના સોળ દિવસો સુધી લોકો પોતાના પિતૃઓને પોષવા માટે કાગ-ઋષિઓને મોઢે (ખીર નાખીને) ધમ્મ કરે છે.

* * *

રોમાયણ અને પુરાણો, લોકકથાઓ, કહેવતો અને ગીતોમાં આ રીતે જોને સ્થાન મળ્યું છે એ કાગડાનું સાચું સ્વરૂપ શું? એની સાચી પ્રવૃત્તિ શી? એનું સાચું જીવન શું?

કાગડા વિષેનાં મંતવ્યો પરથી સહેજે લાગે કે માણસજાત જાણે ગતાનુ-ગતિક ન્યાયે ચાલનારી છે. માણસજાતે પ્રથમ તો કાગડાના કાળા રંગને વખોડી કાઢ્યો છે. ફળિયાના ઝાડ પર, આંગણુના ચોકમાં અને ક્યારેક ઓસરીના જાંગરા સુધી આવી પહોંચતા એ કાગડાનો રંગ કોઈએ નીરખીને જોયો છે? એનામાં એ જ રંગ છે. આખે શરીરે કાળો અને ડોક, છાતી ને ગળા આસપાસ જાણે ગલપટ્ટો પહેર્યો હોય તેવો ભૂખરો ધોળો. પણ એનો કાળો રંગ ભૂડોભૂખ તેજહીન નથી હોતો. સવારને પહેાર સૂરજનાં બાજકિરણો એ કાળા રંગ પર પડતાં હોય ત્યારે એમાંથી જાંબલી અને લીલવા રંગની ઝાંખી ઝાંચ અને ચળકારા ઊઠતા હોય છે. રંગની રીતે એ કાયજના રંગથી ખરાબ નથી, કાળિયાકાશીથી ઊતરતો નથી, પણ ભગવાનની દેવધોડી ગણાઈ ગયેલી સમજી કરતાં તો ઘણો સારો છે. અજ્ઞાત, એનો રંગ આંખને આંજી દે એવો ભલકદાર નથી એ વાત સાચી.

એનો કંઈ? કા...કા...ના કકળાટ કરતો, કાનને પકાવી મૂકતો એનો એક જ અવાજ સૌના લક્ષ્ય પર આવ્યો છે. પણ સવારના પહેારમાં સૌ પંખીઓના ઉત્થાનની છડી પોકારતા એમના સમૂહ કા...કા...સ્વરમાં મુલાયમતા હોય છે. એ સ્વર જવા દઈએ તો પણ ઉનાળાના ખરા મધ્યાહને લીંબડાના જૂથમાં એ 'કલ્લું કલ્લું કલ્લું કલ્લું...ટણુણુ ટુંક'નાં આવર્તન કરતો હોય છે એમાં એના ગળાની મીઠાશ હોય છે, સ્વરની વિવિધતા હોય છે, ઉનાળાના

ધોમ તડકામાં યે ટૂંકા સ્વસ્થી શાંત આંદોલન જગાવવાની એમાં શક્તિ હોય છે. અને ચોમાસામાં એનાં મોટાં થતાં આવતાં બચ્ચાં ખોરાકની રાહમાં લાલ મોં ઉઘાડી જે કાલાં વેણુ કાઢે છે એ તો જગતમાત્રના બાળસ્વરૂપના કાલાધેલા તોતડા શબ્દોની હરોલમાં એસી શકે તેવાં જ હોય છે. છતાં યે એના રાગને કાયલતા રાગ સાથે સરખાવીને સૌએ ઉતારી જ પાડ્યો છે.

પણ એને ઉતારી પાડવાનાં આ કારણો નજીવાં છે. ખરું કારણ એક ખીજું જ છે. કાગડો આપણાં આંગણાં, ઉકરડા અને પાધરના કચરાનો ભંગી છે. જ્યાં જ્યાં ગંદકી ભાળે, જ્યાં કાહેલું અનાજ કે કીચડ ભાળે, ત્યાં કાગડો જઈ પહોંચે. ગંદકી ને કાહાણુને એ ખાઈ જાય. આખા પ્રદેશને સાફ કરે. આટલા ખાતર જ લોકોએ એને ભંગી બનાવીને નીચ ગણી કાઢ્યો છે. આપણાં મેલાં ઉપાડનાર અને શહેર-ગામ ચોકખાં રાખનાર ઢેઢ-ભંગીએને પણ જનસમાજે અસ્પૃશ્ય બનાવી દીધા છે એ જ ન્યાય કાગડા પર લાગુ પડ્યો છે. પણ આટ-આટલી ગંદકી ખાવા છતાં કાગડાનો દેહ કદી યે ગંદો જોયો છે? ગમે એવું કાહાણુ કે માંસ ખાયા પછી પણ એવું ડીલ જીએ તો સાવ ચોકખું, ચળ-કારા મારતું, હમણાં જ સ્નાન કરીને ચાલ્યો આવતો હોય તેવું.

એની નીડરતા અને ચાલાકીએ કદાચ માણુસજાતને થકવી દીધી હોય તો યે ના નહિ. ભારે ચકોર અને ચાલાક પંખી; હિંમતવાન એટલું કે માણુસના હાથમાંથી યે ખાઈ વસ્તુ ઉપાડી જવામાં એ પાછો ન હટે. વાટકા, ખાલા તો એ ઘણી વાર ચાંચમાં ઉઠાવી જાય છે; પણ ક્યારેક તપેલાં સુદાં ઘસડી જવા સુધી પહોંચવામાં પાછો હઠતો નથી. રસોડા પાસે ઝપટા મારતો હોય, બજારમાં દુકાનદારોને થકવતો હોય અને રેંકડીવાળાએને રાડ નખાવતો હોય. પોતાની ધારી ચીજ ઉપાડી ગયે છૂટકો કરે. છતાં કાષ્ઠના લાગમાં આવીને માર ખાય તો તો એ કાગડો નહિ !

ચકોર તો એ એટલો બધો કે એને મારવા પાણો ઉઠાવીએ તો પણ જો એને ઉડાડવાનો આપણે ઢોંગ કરતા હોઈએ તો જાણે મનોભાવ સમજી શકતો હોય તેમ એ ઊડે જ નહિ. પણ જાનામાના એને સાચેસાચ મારવા જઈએ તે પહેલાં તો ક્યાં યે ઊડીને બેઠો હોય !

એકલા બેઠેલ કાગડાનો નિશાન ચીંધી શિકાર કરવો મુશ્કેલ ગણાય છે.

એકાદ કાગડો મર્યો તો અસંખ્ય કાગડા ભેગા થઈ જવાના અને પિસ્તોલમાંથી ચારે બાજુ ઊડતા છરાનો ભોગ બની ફેટલા યે મરી જવાના. રાજ-કુમારોને નિશાનબાજી શીખવવાની શરૂઆતમાં કાગડા પ્રથમ લક્ષ્ય બને છે.

જનસમાજનો સંગ એને ભારે ગમે. જ્યાં જ્યાં માણસજાત જાય ત્યાં કાગડો ઊભો જ હોય. દૂર દૂરનાં રેલ્વે-ટર્મિનસોનાં ઝૂંપડાં સુધી જ જંગલોમાં પડેલા એકલદોકલ નેસ સુધી એ ચાલ્યો જાય છે. એથી આગે નહિ. માણસો એ સ્થાન ખાલી કરે તો એ પણ આવતો રહે.

અલખત, નીકળતાં નીકળતાં છૂટીછવાઈ જે ચીજ વસ્તુઓ રહે તેની જડતી કાગડાનાં ટોળાં લઇ રહે તે પછી જ તેઓ ત્યાંથી વિદાય લે. પોતાના પ્રિયતમ નાગના ગામનું પાધર નાગમદે છોડી ચાલી જાય છે ત્યારબાદ એ સ્થળે પહોંચેલ નાગ કાગડાના આ સ્વભાવનો સૂચક દુહો બોલે છે કે:

નહિ વડોણું વાસમાં, નહિ પરભાતી રામ,
નાગમદેના નેસમાં, કાળા કળેજે કાગ.

અને પોતાના પ્રેમનો વિશ્વાસભંગ કરતા બરડાના રાજા મેહને ચારણ કન્યા ઊજળીએ પણ શાપ આપેલો કે

કળકળ કરશે કાગ, ધુમલીનો ધુમટ જશે;
અંગડે લાગે આગ, રાણા તારા રાજમાં.

સવારના પહોરથી જ જુઓ તો એનું જીવન ક્રિયાશીલ અને સમૃદ્ધગત. ગામડાંની આસપાસનાં ઝાડોમાં એકી સાથે રાતવાસો કર્યો હોય ત્યાંથી સવારના ૫-૬ વાગતાં એ જાગે. ૧-૧૧ કલાક સુધી કા...કા...કરી પ્રભાતનાં ગળાં ખંખાળે. પછી ધીમે ધીમે ટોળાં બાંધી ચારો કરવા નીકળે. પણ સવારની એમની એ ટોળાં વળીને જવાની ક્રિયા મનોહારી હોય છે. ગામને પાદર છેલ્લા ઝાડ પર સેંકડો કાગડા ભેગા થાય, એમાંથી અમુક ટોળાં ઊડવા માંડે, થોડે ઊડી પાછાં ફરે; વળી ઊડે, વળી પાછાં આવે. અમુક આગળ ધપતા જાય, થોડાક પીળને સાથે લેવા પાછા ફરતા જાય. લગભગ કલાક-દોઢ કલાક સુધી આ ક્રિયા ચાલે. એકી સાથે પાંખો વીંઝાવાથી સુસવાટા ઊભા થતા જાય અને ઉડુપનનાં જાતજાતનાં સ્વરૂપ બતાવતા જાય. કલાક-દોઢ કલાક પછી તો ત્યાં એક પણ કાગડો ન હોય.

એવું જ દ્રશ્ય સાંજનું. આખો દિવસ ચારો ચરી ગો-ધણને પાછા ફરવાને ટાણે એમનાં ટોળાં ગામ તરફ પાછાં વળે. અસંખ્ય કાગડાઓનાં જૂથ હારખંધ પાછાં ફરવા માંડે. ગામની ચારે બાજુ જાણે અખંડ પાણીના પૂર-પ્રવાહ બંધાઈ જાય. ગણીગણીને તથા જોઈજોઈને થાકીએ પણ એમનાં પૂર ન તૂટે એમની સંખ્યા જોઈને કદાચ એમ જ થાય કે ગામમાં

કાગડા સિવાય કોઈ બીજું પંખી વસતું જ નથી કે શું ! એક એક ગામમાં ઓછામાં ઓછા ૧૦-૧૫ હજાર કાગડા સહેજે હોય એમ કલ્પાય છે.

સંધ્યા સમયે તેઓ આખા ગામને તેમના કાગારવથી ધ્રુજાવી મૂકે. મંદિરમાં થતા ઝાલરના ધંટારવમાં ધીમે ધીમે એમના અવાજ ધ્રુજી જાય અને તેઓ ઝાડવાં માથે જ પી જાય. રાતના ક્યારેક જાગી કાં...કાં...કરી મૂકે; બાકી તો સવારના છ સુધી એકધારી ગંધ એચી કાઢે. અલગત, અજવાળી રાતોમાં એ નિરાંતે સૂતા નથી. થોડી થોડી વારે જાણે ચંદ્રના અજવાળાથી સૂર્ય ઊગ્યાનો ભ્રમ થતાં જાગી ઊઠતા હોય તેમ કાં...કાં...કરતા ઊડવા માંડે, એક ઝાડથી બીજે ઝાડે લટાર પણ લગાવી આવે અને ઓછી ગંધવાળા લોકોને ખલેલ પહોંચાડી ગાજો અથવા પાણકાના ધા ખાધા કરે.

પંખીઓની કેટલીક જાતોએ વિનાશક તત્ત્વો વધુ અસર કરતાં હોઈ ધીમે ધસાતી કે નાશ પામતી જાય છે. પણ કાગડાને એવાં વિનાશક તત્ત્વો ઓછાં અસર કરે છે. આથી એની જાત ખીલતી અને પાંગરતી જ જાય છે. એની સંખ્યાને કાંઈકેય કાબૂમાં રાખનાર હોય તો તે ધ્રુવડ. (Eagle-owl) એને કાગડાનાં ઈંડાં બહુ લાવે. રાતને સમયે કાગડાઓના માળા ઉપર એ તૂટી પડે અને એનાં ઈંડાંઓનો સોથ બોલાવી નાખે. જો એ કાગડાનાં આટલાં ઈંડાં ન ખાતું હોત તો કાગડા કેટલા વધી પડ્યા હોત એ કહેવાત નહિ.

પણ દિવસે જો ધ્રુવડ હાથ પડ્યું તો કાગડા મૂકે નહિ. એક સાથે સૌ પાછળ પડે, ચાંચોની ઝડી વરસાવે અને બિચારાને ક્યાંયે તગડી આવે. ધ્રુવડને જ શા માટે ? ગરુડ આવે તો ગરુડ, અને સમજી એના માળા પાસે આવે તો સમજીની પણ પાછળ તેઓ પડે. એકસામટા હલેલો કરી બિચારાને ક્યાંયે તગડી આવે. એકલો કાગડો ગરુડ કે સમજીને મારવા જેટલો જોરાવર નથી પણ એની આખી જાત ભારે સંપીકી. એકાદ કાગડા પર સમજીએ કે ગરુડે ઝોંટ મારી એટલે મૂંઝો પડ્યો જ સમજો. એક કાગડાના કકળાટ તો ઘડી-વારમાં અસંખ્ય કાગડા ભેગા મળીને મદદે ધાઈ પડે. એના આ સમૂહગત જોરથી પંખી-સમાજમાં કોઈ પણ પંખીને તેઓ પીછ મુકાવતા ફરે છે. એને માથાનો મળ્યો છે એક માત્ર કાળીઓકોશી. એ વજ્રકાય ઠીંગુજી કોશિયાથી કાગડો બિલી પૂછડીએ નાસે છે.

કાગડાને ખોરાક જુઓ તો કચરો ને કાઢાણ; ફળફળાદી પણ ખાય. પરંતુ વધારે તો એ માંસાહારી છે. અણશિયાં, સાપોલિયાં, ટીડાં. કે વાણિયાને એ દેખ્યા ન મૂકે. દિવસનો ઉંદર હાથ ચડ્યો તો માર્યો ન મૂકે

ચોમાસામાં દેડકાનો સોથ વાળી નાખે. અસંખ્ય જીવડાંને આરોગીને ખેતીને મદદગાર નીવડે. એના આ જીવાત-ખાઉ ગુણનું મૂલ્યાંકન કયું છે મલાયા દેશે. તે દેશમાં થતી ફાંટી પર થતાં એક જાતનાં જીવડાં (Catterpillars) ભારે નુકશાન પહોંચાડતાં. તેના પર કાબુ રાખવા માટે સિલોનમાંથી ૧૯૦૨માં કાગડાને લઈ જઈને તેની રીતસર ત્યાં વસાહત કરવામાં આવી છે. તેની ઉપ-યોગિતા જોઈને ઝાંઝીઆર પણ એને લઈ જવામાં આવ્યા છે.

ગામને પાદર ખડકાતાં મરેલાં ઢોરનાં હાડપિંજરોમાંથી માંસ ખાવા માટે ગીધ અને સમળીઓની સાથેસાથ એ બેઠા જ હોય. જે ઘરઆંગણે લીંબડો હોય તે આંગણું કાગડે વેરેલાં હાડકાં અને માંસના ટુકડાથી પવિત્ર થતું જ રહે ! આથી ચોખલિયાં લોકો ખિજાય અને કાગડાને સવારથી માંડી સાંજ સુધી ગાળો પીરસ્યા કરે હાડકાં વેરનાર કાગડાને એ લોકો ‘હાડિયો’ જ કહે છે. એને આંગણામાંથી ટાળવા માટે લોકો એક તરકીબ કરે છે. કાગડાનાં થોડાં પીંછાં બાંધીને લીંબડાની ડાળે ટીંગાડી દે છે; એને તેઓ ‘હાડિયો’ કહે છે. એ ‘હાડિયા’ને જોઈને કાગડા ગોઝીરો કરી ત્યાં ટાળે વળે છે, એના પર ઝપટો મારે છે; પણ એને ત્યાં ને ત્યાં જ ટીંગાતો જોઈને છવટ ઊડી જાય છે અને એ સ્થાનનો મોટે ભાગે ત્યાગ કરે છે.

પણ આખા દિવસનું એનું મુખ્ય કામ કે ખોરાક કહો તો પંખીમાળાનાં ઇંડાં કહી શકાય. ઝાડેઝાડ કે વાડેવાડમાં ક્યાંય ઇંડાંની ગંધ આવે કે એ પહોંચ્યો જ છે. ઇંડાં હાથથી જાય તો ખચ્ચાંને ય ન છોડે. ઝાડની અખોલમાં જાંડે જાંડે મૂકેલાં ઇંડાં પણ બહાર ખેંચી કાઢે. માણસના પગસંચારથી કે પંખીના પાંખ-ફફ-ડાટથી એને જાણ થાય એટલી જ વાર. એ ઇંડાંનો નાશ જ સમજવો રહ્યો. આખા પંખીસમાજનાં અર્ધાં ઉપરનાં ઇંડાંને કાગડાની જાત જ સાફ કરી નાખે છે એવો પક્ષીશાસ્ત્રીઓનો અંદાજ છે.

સૌ પંખીઓનાં ઇંડાંનો સોથ બેલાવનાર કાગડો પોતાનાં ઇંડાં અને ખચ્ચાંનું ભારે રક્ષણ કરે છે. જાહેર રસ્તા પર લીંબડાનાં ઝાડ કે બાવળ પર એ માળા બાંધે છે. માળામાં જોઈએ તો જાતજાતની લાકડીઓ, વચમાં ઝાડની છાલ, ઘાસનાં મૂળિયાં વગેરેથી બાંધકામ કયું હોય. લાવનગરમાં કૃષ્ણનગર આસપાસ આશરે સો જેટલા માળામાં લોટાના સળિયા અમે જોયેલા. કૃષ્ણનગરના બાંધકામ વખતે ચારે બાજુ રખડતા સળિયાનો ઉપયોગ કરી કાગડાઓએ માળાને મજબૂત રીતે બાંધેલા. ગમે એટલું જોર કરીએ પણ વાળો ન ઊખડે એટલી મજબૂતીથી ડાળ સાથે વળ દઈ દીધો હોય. માળો બાંધવામાં કાગડો

એ બધી ચીજો લાવી આપે અને ઇડાં સેવવાથી માંડીને બધ્યાં નીકળ્યા બાદ તેમને ચારો લાવી આપવાની બધી ક્રિયાઓમાં એ સાથે ને સાથે જ રહે.

મુંબઈમાં કાગડાના એક જોડાએ સોનારૂપાના ચરમાના દાંડલાથી માળા બનાવેલા, જે દાંડલાઓની કિંમત આશરે ચારસો રૂપિયાની હતી. મદ્રાસની દીન-બજારમાં દીનનાં પતરાંનો બનાવેલો એક માળો હાથ લાગેલો.

કાગડાના માળા પરથી આપણા ખેટુ તો વરસાદની આગાહી કલ્પે છે. તેઓ માને છે કે જે વર્ષે વરસાદ ઓછો પડવાનો હોય તે વર્ષે કાગડા માળા જાડમાં જોંચી ડાળે બાંધે છે; જે વર્ષે વરસાદ વધુ થવાનો હોય તે વર્ષે માળા નીચેની ડાળોમાં બાંધે; અને જ્યારે વાવાઝોડાં કે તોફાનની સંજાવના હોય ત્યારે તેઓ માળા જાડની વચ્ચેવચ્ચે બાંધે છે.

જૂન-જુલાઈમાં એ ચારથી છ ઇડાં મૂકે. પણ જે જાડ પર એણે માળો બાંધી ઇડાં મૂક્યાં હોય ત્યાં એ ન કાઈ પંખીને છાંવવા દે કે ન કાઈ માણસને ટાંટિયો મૂકવા દે. કાગડા ઇડાં મૂકે ત્યારે જ લીંબડા પર લીંબોળીઓ પાકે. વનફળના રસિયા રખડુ છોકરાઓ લીંબોળીઓ ખાવા લીંબડે ચડે, પણ કાગડાની ઠણકાની ઝડી વરસે. આમ લીંબોળીઓ ખાવા જતાં કાગડા કે કાગડીની ઠણકથી માથામાંથી લોહી નીકળ્યા સુધીનાં પરાક્રમે માટે અનેક રખડુ છોકરાઓ સાક્ષી આપી શકશે. ઇડાં એ ચાર-પાંચ મૂકે છે. ઇડાંનો રંગ લીલાશ પડતો વાદળી હોય છે અને તેમાં આછા કાળા રંગનાં છાંટણાં હોય છે.

પણ માણસજાત અને પંખીસમાજને લુચ્ચાઈ અને જોરથી પરેશાન કરતા કાગડાને પહોંચ્યો છે એક માત્ર કાયલ.

કાગડી ઇડાં સેવવા બેસે કે પાસેના જાડ પર આવીને એ પોતાનો એક-ધારો ટહુકાર આદરે. કાગડો એનો ટહુકાર નથી સહી શકતો; એને નસાડવા તે પાછળ પડે. નર-કાયલ કાગડાને દૂર ખેંચી જાય. કાગડી પણ માળો છાંડી પાછળ પડે. પાછળથી માદા-કાયલ પોતાનાં ઇડાં કાગડીના માળામાં મૂકી સિક્કતથી છટકી જાય. કેટલાક તો એમ પણ માને છે કે માદા-કાયલ જેટલાં પોતાનાં ઇડાં મૂકે એટલાં કાગડીનાં ઇડાં મારી નાખતી જાય. કાયલને તગડીને પાછી ફરેલી કાગડી એના કુદરતી સ્વભાવ અનુસાર ઇડાં સેવવા માંડે. એને ખબર ન પડે કે પોતાનાં ઇડાં ચાલ્યા ગયાં છે કે બીજાં મુકાઈ ગયાં છે. એને પોતાનાં કે પારકાં ઇડાં પારખવાની શક્તિ નથી હોતી.

પંખીસમાજના પ્રયોગશાસ્ત્રીઓ આ સ્વભાવનું વિશેષ પારખું કરવા એના

માળામાં કાગડાના ઇંડાં જેવો અને જેવડો ગોલકની રમતમાં રમાતો દડો મૂકી દે છે તો કાગડી એને પણ દિવસો સુધી સેવ્યા કરે છે.

જેમ ઇંડાં સેવવાં એ પંખીસમાજની સ્વભાવગત વસ્તુ છે એમ અમ્યાં ઉછેરવાં એ પણ એમની સ્વભાવગત જ વસ્તુ છે. કાયલનાં ઇંડાં સેવ્યા પછી એમાંથી અમ્યાં નીકળ્યા બાદ જરા યે બેદભાવ રાખ્યા સિવાય કાગડોકાગડી કાયલનાં અમ્યાંને ઉછેરે છે. કેટલીક વાર તો પોતાનાં અમ્યાંને યે આધાં ધકેલીને કાયલનાં અમ્યાંનું વધારે લાલન કરે છે.

‘ચોરી પર શિરજોરી’ એવા ન્યાયે પારકા ઘરમાં પેસી ગયેલાં કાયલનાં અમ્યાં ભારે બાઝકણાં હોય છે. માળામાં એની સાથેસાથ બેઠેલાં એનાં દૂધભાઈ સમાં કાગડાનાં અમ્યાંને કાયલનાં અમ્યાં ચાંચો મારીમારીને ધકેલ્યા કરે છે અને મોટાં થાય ત્યાં સુધી પગવ્યા કરે છે. છતાં યે કાગડો-કાગડી એના પર જરા યે રોષે ભરાતાં નથી અને પૂરેપૂરા વહાલથી કાયલનાં અમ્યાંને ઉછેર્યા કરે છે. અમ્યાં મોટાં થઈને ઊડતાં શીખે પછી યે ભારે ખાઉધરાં હોઈને કાગડો-કાગડી પાછળ ક્યાં કરે અને ચણુની માગણી કર્યા કરે. ગમે એટલા ફેરા ખાવા પડે, છતાં કાગડો-કાગડી એને અવરાવતાં ન કંટાળે.

આ સમયે તો કાયલનાં અમ્યાં ગળામાંથી ‘કા...કા...’ ને અદલે સ્પષ્ટ કાયલ જેવો ‘કુઉ...કુઉ...’ અવાજ કાઢતાં થઈ ગયાં હોય છે, છતાં કાયલના અવાજને ન સાંખી શકતાં ને મારવા પાછળ પડતાં કાગડો-કાગડી એ અમ્યાંનું તો સંપૂર્ણ હેતથી લાલન કરતાં હોય છે.

એથી યે આગળ વાત : કાગડો છે જીવાહારી; કાયલ તદ્દન વનરપતિ-આહારી; એટલે કાગડો પોતાનાં અમ્યાંને જીવડાં શોધીને અવરાવે છે અને કાયલનાં અમ્યાંને ગમે ત્યાંથી લાવીને ફળફળાદી જ અવરાવે છે. કાગડાનાં અમ્યાં કરતાં વિશેષ ખાઉધરાં અને બટકબોલાં કાયલનાં અમ્યાંને આખો દિવસ હથેળીમાં નચાવે એમ અવરાવીને એ ઉછેરે છે.

જે સમયે કાયલ આંખાની ધટાઓમાં લહેરથી ગાનના ટહુકાર સંભળાવતો હોય છે તે જ સમયે કાગડો એનાં અમ્યાંને ચાંચોના માર ખાતોખાતો યે આ રીતે હેતથી ઉછેરતો હોય છે. જાણે અન્ય પંખીઓનાં ઇંડાંને ખાઈ જવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત આ રીતે પારકાં જણ્યાંને ઉછેરીને વાળી ન રહ્યો હોય !

અત્યાર સુધી જેની વાત કરી એ કાગડો તે ગળા પર ધોળા પટ્ટાવાળો આપણે ઘેર ઘેર દેખાતો કાગડો : એનું અંગ્રેજી નામ The House-Crow.

૨ : કાશીનો કાગડો

આપણે ત્યાં કાગડાની એક બીજી જાત થાય છે. એનું અંગ્રેજી નામ The Jungle Crow: વગડાઉ કાગડો. આપણા લોકો એને કાશીનો કાગડો કહે છે. કાશી તરફ આવા કાગડાઓની એક જાત થાય છે. આપણા જૂના જત્રાણુઓએ ત્યાં એ કાગડા વિશેષ જોયા હશે અને કદાચ આ નામ આપ્યું હશે. એનું બીજું નામ 'ગિર-કાગડો.' ગિરનાં જંગલોમાં એનું રહેઠાણ છે

સંપૂર્ણ કાળો 'કાશીનો કાગડો'

તેથી એ નામ મળ્યું હોય છે. આપણા સામાન્ય કાગડા કરતાં એ દેહમાં મોટો અને આખે શરીરે કાળો હોય છે. એનો કાળો રંગ પણ ભારે ચળકાટ મારે. વધારે એ જંગલનો વાસી છે, પણ ધીમે ધીમે માનવસમાજમાં આવતો જાય છે અને એકલા જંગલમાં ન રહેતાં શહેર અને ગામડાંમાં આગળ વધતો જાય છે.

આપણે ત્યાં કાઠિયાવાડમાં એ અંધા પ્રદેશમાં નથી વસતો. ઝાલાવાડ જેવા સાવ સુકકા પ્રદેશમાં એને રહેવું નથી ફાવતું. ગોહિલવાડ, સોરઠ અને થોડાક હાલારના વધારે ઝાડવાળા ભાગમાં એ વસે છે.

એનું જીવન જોયું હોય તો આપણા સામાન્ય કાગડા જેવું જ. ફજફજાદિ, જીવડાં, ગરોળીઓ, ઉંદરડા, ઇંડાં ખાતા ફરે, મૃતપશુના અવશેષો ઉડાવ્યા કરે અને જાંચે જાંચે જાડયા કરે. એની એક વિશિષ્ટ ટેવ તોષાઈ છે: જમીન પર દોડકું ડોકતું જુએ કે નીચે જતરીને એને આકાશમાં ઉપાડી જવાનો અને ત્યાંથી વારંવાર નીચે નાખીને એના ફેદા કાઢી નાખવાનો. ત્યારબાદ લહેરથી એ ફેદા ખાધા કરે.

ઉત્તર દિંદ, કાશ્મીર અને સરહદ તરફ Raven અને Jackdaw નામના કાગડાઓની જાતો થાય છે ખરી, પણ આપણે તેમની સાથે કશો સંબંધ નથી.

ગામડાંના ગાડાં-મારગ ગજવનારાં લેલાં

સાત હતી બહેનો. સાતે વચ્ચે એક જ ભાઈ. ભાઈ ઉપર બહેનોનાં ચનોધાં હેત. બહેનોને એક જ ગામ પરણાવેલી. ઘણું વરસે ભાઈ બહેનોને મળવા આવ્યો. ગામને પાદર છાણું મેળવા આવેલ બહેનોને ભાઈ સામે મળ્યો. ભાઈને જોતાં સુંડલા મૂકીને સાતે બહેનો ભાઈને પોતપોતાને ઘેર તેડી જવા તાણખેંચ કરવા લાગી. સાત સરખી વહાલી બહેનોમાં કોને ત્યાં જવું એ મૂંઝવણમાં ભાઈ ઊભો હતો ત્યાં સાતે બહેનો ખેંચવા મંડી. એકે જાણ્યો એક હાથ, બીજાએ બીજો હાથ; કોઈએ માથું, તો કોઈએ પગ; માંડી ખેંચાખેંચ. ભાઈ બૂમો મારતો રહ્યો અને બહેનોની ખેંચાખેંચમાં એનો જીવ ઊડી ગયો.

ભાઈને ઢળી પડેલો જોઈને બહેનોને જાન આવ્યું. સાતે રોવા મંડી અને એકબીજાને ગુનેગાર ઠરાવવા સામસામા હાથ કરીને બોલવા માંડી: 'તેં માર્યો ! તેં માર્યો ! તેં...તેં...તેં...' એમ એકબીજાને દોષ દેતી ને સામસામી મારતી પીટતી સાતે બહેનો ત્યાં ને ત્યાં મરી ગઈ. મરીને સાતે બહેનો

લલેડી સરજી. મર્ધા પછી એ એકખીજી સામે પરભવતું દોષારોપણ કર્યાજ કરે છે કે 'તેં...તેં...તેં.'

આ લોકકથાના અતિ કલ્પિત ભાગને જવા દઈને જોઈએ તો લેલાં વિષેનું આ કથાનક તેમના લડવાડિયા સ્વભાવનું આબેહૂય દર્શન રજૂ કરે છે.

ગામ છોડીને પાદર વટાવે કે રસ્તાની બંને બાજુ આવેલાં ઝાડની નીચે આહાર શોધતાં લેલાં ઘડીએ ઘડીએ એકખીજી સાથે ભટકાઈ પડવાનાં અને 'તેં...તેં...તેં' કરીને લડી પડવાનાં. ગમે તેવા વિચારમાં કે કામમાં એ રસ્તેથી ચાલ્યા જતા હો, પણ એમનો 'તેંકારો' અચૂક તમારું ધ્યાન ખેંચવાનો. એમની આ લડાયક વૃત્તિના દાખલા તો એટલે સુધી નોંધાયા છે કે એકાદ ફળ માટે એ લેલાં લડતાં હોય, એ ફળ ત્રીજીને લેલું ખાઈ જાય તો એ પેલાં ખેતી લડાઈ ચાલ્યા જ કરતી હોય. અને આવી લડાઈ ક્યારેક જ ઊભી થતી હોય છે તેવું નથી. લેલાં સમૂહચારી પંખી છે; એટલે સવારથી માંડીને સાંજ સુધી એમનું આહાર-શોધન સમૂહમાં જ ચાલતું હોય છે; તેથી ઘડીએ વારે લડાઈના પ્રસંગો ઊભા થયા જ કરે. ઘડીક બાજે, ઘડીક શાંત; ઘડીક બાજે, ઘડીક શાંત એમ આખો દિવસ વ્યવહાર ચાલ્યા કરે.

અંદરેઅંદર લલે તેઓ આ રીતે આખો દિવસ આજ્યા કરે; પણ જો તેમનામાંના એકાદ પાસેથી અન્ય કોઈ પંખી આહાર પડાવી લેવા આવે તો એ મરુ" પડ્યું જ સમજે. ઘડીક વાર પહેલાંનું એકખીજી પ્રત્યેનું વેર ભૂલી જઈને, લેલાં સંગઠન રચીને હલ્લો કરનારનો પુરેપુરો સામનો કરવાનાં અને તેને ભૂંડે હાલે નસાડવાનાં. આથી તો જ્યાં લેલાં રખડતાં હોય ત્યાં સામાન્ય રીતે અન્ય પંખીઓ પગ દેતાં નથી હોતાં. એમનો આ લડવાડિયો સ્વભાવ શકરા જેવા શિકારી પંખીને પણ ભારે પડી જતો હોવાના દાખલા નોંધાયા છે. દીલાહક શરીરે રખડતાં લેલાં પર કાચુપોચું ભાળી જઈને ભૂલભૂલમાં એ શકરો ઝપટ મારે તો શિકાર અનેલું પંખી પોતે એને પકડીને લોટપોટ થઈને ખેસી જાય અને 'તેં...તેં...તેં'ના અવાજથી રક્ષણની ખૂમ મારવા લાગે. એની આ ખૂમ પડી ન પડી ત્યાં તો અડખેપડખે ધૂમતાં લેલાં માર માર કરતાં આવી પહોંચે; આવતાં પહેલાં તો 'તેં...તેં...તેં'ના વાતાવરણ-ભેદતા અવાજથી કોલાહલ મચાવી મૂકે અને આવીને શકરાને પીંખવા જ મંડી પડે. શકરો પકડેલ લેલાને મૂકે ત્યારે જ તેઓ છોડે. સ્વજાતિ માટેનો એમનો આ લડાયક સ્વરક્ષક સ્વભાવ વધારે ઉન્નત થઈને એકખીજી માટે સહન કરવા સુધી પહોંચ્યો છે. શિકારીઓ એમને પકડીને પીંજરામાં પૂરી દે અને

ત્યારબાદ એમાંથી એકાદને છોડી મૂકે તો ત્યાંથી એ બિડી જવાનું નહિ. પીંજરા આસપાસ આંટા માર્યા કરવાનું અને બારણું બંધડે તો સામે ચાલીને અંદર જઈને બેસી જવાનું !

પક્ષીઓને પકડવા માટે શિકારીઓ “લાસો” (Bird-lime) નામનો એક ચીકણો પદાર્થ બેલાખિયા પર ચોડીને વગડામાં મૂકે છે. તેના પર બૂલબૂલમાં બેસી જતાં વેંત જ પંખી મજબૂત રીતે ચોટી જાય છે. આ રીતે જો એકાદ લેલું ચોટી જાય તો, શિકારીની પરવા રાખ્યા વગર ખીખાં લેલાં એ લાસો ઉખેડવા પહોંચી જાય. બલે પછી શિકારી એમને પણ પકડી લે.

આ ઉપરાંત, એકખીજ સાથે આવો દિવસ બાઝતાં છતાં, નવરાત્ર મળ્યે નાની છોડીઓ એક ખીખના માથામાંથી જૂઓ વીણતી હોય તેમ લેલાં એકખીજનાં પીછામાંથી જીવાત વીણી ખાતાં હોય છે. અલગત વીણતાં વીણતાં યે નાની બાજતમાં વિરોધ પડે તો વળી ‘તે...તે...’ કરતાં બાજી પડે ખરાં.

પોતાની જાતિ માટે જ તેઓ આ રીતે મદદગાર થાય છે તેવું નથી. ગામની વચ્ચે સપ, બિલાડી કે અન્ય ભયસ્થાન દેખાતાં જેમ કાખર કલબલાટ કરી મૂકે છે, તેમ ગામ બહાર આવું કોઈ ભયસ્થાન પંખીજગત માટે દેખાય કે તરત જ લેલાં ‘તે...તે...’નો ચેતવણી-સુર પોકારે, સૌને સમજ કરે અને ‘તે...તે...’ કરતાં સાપ-બિલાડી પર ઝપટા મારીને, અન્યનો તેમાં સાથ મેળવીને નસાડયે છૂટકો કરે.

લેલાંનો આવો પક્ષી-હિતકારક સ્વભાવ હોવા છતાં શરૂઆતમાં મૂકેલ વાર્તા સિવાય લોકવાર્તામાં અને ‘લેલી બિચારી લેલડી રે, લેલીનાં લગન લખિયાં રે’...એવાં એકાદ-બે અસંબદ્ધ ગીત સિવાય એનું લોકગીતમાં ખાસ સ્થાન નથી. કદાચ એના અનાકર્ષક રંગોએ આમાં ભાગ ભજવ્યો હોય તો ના નહિ. કાખરથી સહેજ મોટા એના આખા દેહને ધૂળિયા રંગે લીંપી દીધો છે. કેટલીક ધૂળમાં પણ તેજ રંગ હોય છે; પણ લેલાંનો રંગ તો આડી શેરીની વહરી ધૂળ જેવો જ. એવા ધૂળિયા રંગમાં સફેદ કુંડાળાં ધરાવતી પીળા આંખો, પીળા ચાંચ અને પીળા પગ. પરંતુ ધૂળિયા દેહ વચ્ચે આવીને રહેલો આ પીળો રંગ પણ તેજ હારી બેઠેલો દીસે છે. ઢીલાદક દેહ મથે આવો રંગ વિશેષ વિરૂપ દેખાય છે. પૂછડી પાછળ લટકે પણ જાણે એને ભરરૂપ લાગતી હોય તેમ લગડતી હોય.

આખો દિવસ ધૂળ વચ્ચે જ રમડવાનું હોવાથી એના દેહે ધૂળ સાથે

એટલું આત્મિક સાધી લીધું છે. લેલાંના આવા વિરૂપ રંગે આમજનતાનું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચ્યું ન હોય તો એમાં જનસમાજનો ખાસ દોષ કાઢી શકાય એવું નથી. અત્યંત, કાઠક ઉત્તર હિન્દુસ્તાની ભક્તજને તો એના આવા વિરૂપ દેહમાંથી યે બોધ ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે :

શબ્દ તુમારા કજલા, ચીડિયાં કયોં કારી,
તુહી તુહી નિસદિન કરું, બિરહાકી મારી.

હે લેલી, 'તુંહી' 'તુંહી' એવા પ્રભુનામ જપતા તારા શબ્દો તો જીજ્ઞા છે, પણ તારું રૂપ આટલું વિરૂપ કાં ? લેલી જવાબ દે છે કે :

આખો દિવસ 'તુંહી' 'તુંહી' નામ જપતી પ્રભુ-વિરહથી ભટક્યા કરું છું, તેથી આવી કાળી ચર્મ ગઈ છે.

ખિયારા સંતે એના શબ્દમાંથી ઉપદેશ તારવવા પ્રયત્ન કર્યો ખરો, પણ ખિયારી 'લેલી'ને 'ચીડિયાં' કહી અને 'વિરૂપ'ને બદલે 'કારી' કહી: એ જ બતાવે છે કે ઉપદેશ તાણી ખેંચીને જીભો કર્યો છે.

બાકી લેલાંનો રંગ એમને પોતાને તો ભારે મદદગાર થયો છે. આખા દિવસનો એમનો વ્યવસાય ઝાડ નીચેથી પડ્યાં પાંદડાંના ઢગલામાંથી અને ખેત-રોમાંથી જીવાત વીણી ખાવાનો. એ સમયે જમીન સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલો રંગ એમના આગમનની જાણ થવા દેતો નથી અને એમનું આહાર-કાર્ય નિર્વિધ્ને ચાલી શકે છે. આખો દિવસ એનાં ટાળાં ખે પગે ફૂદ... ફૂદ કરતાં જાય, પાંદડાં ઉથલાવતાં જાય, જીવડાં વીણતાં જાય અને આહાર મેળવતાં જાય. ચકલી અને કાખરની જેમ લેલાં બન્ને પગે સાથે જ ફૂદી શકે છે. આ રીતે તેઓ જીવાતને આખો દિવસ સાફ કરતાં હોય ખેતીમાં ધણું મદદગાર ગણાયાં છે અને સરકાર તરફથી રક્ષિત પંખીઓની નામાવલિમાં મુકાયાં છે.

જમીન પરથી જીવાત ખાવા ઉપરાંત ઝાડની છાલમાં ભરાયેલ જીવાત પણ એ ખાતાં હોય છે. આ જીવાત ખાવાની એની રીત ભારે વિચિત્ર હોય છે. એ માટે લેલાં પ્રથમ થડથી ઉપર ચડવાનું શરૂ કરે. ફક્ત પગ ભરાવતાં જાય, જીવડાં વીણતાં જાય અને જાંચે જાંચે ચડતાં જાય. ટૂંક ડાળીની ટાંચે પહોંચ્યા બાદ જીડીને નીચે આવે અને ફરી પાછાં એ જ રીતે ચડવાની શરૂઆત કરે. આ રીતે ખોરાક મેળવવાથી એના પગમાં ભારે જોર આવી ગયું છે. શકરા જેવા પંખીને ચાંચ કરતાં પગની ઝપટથી જ તેઓ હેરાનપરેશાન

કરી મૂકે છે. ઝીણી જીવાત ઉપરાંત નીચે પડેલાં ટેટા, ટેટી, લીંબોળી વગેરે ફળ અને ગરેળી, દેડકાં વગેરે મોટાં જીવ એ ખાતાં દેખાયાં છે.

આહાર મેળવતાં મેળવતાં 'ટે...અ' 'ટે...અ' એવા ટૂંકા સ્વરથી હોંકારો દીધે જતાં હોય. જાણે પશ્ચાદ્દભૂ સંગીત પૂરે ન જતાં હોય ! પણ પેટપૂર આહાર પામ્યા બાદ નવરાશ મળતાં વેંત 'તે...તે...' નું દ્રુતવિલંબિત ગાન શરૂ કરી દે. એમનો એકધારો આ 'તે'—સ્વર કડંકા મનાયો છે, પણ ગામડાંના ગાડામાર્ગનું તો એ બૂબલુ બની ગયો છે. ગાડામાર્ગની બન્ને બાજુ આવેલ થોર, બાવળ, બોરડી અને ફેરડાંની વાડ વચ્ચે રખડતાં અને 'તે...તે...' કરતાં લેલાં જાણે નિસ્તબ્ધ વગડાની એકલતા ઉડાડતાં હોય તેવું લાગે છે. બલે એમાં એકધારો એક જ સુર રહ્યો, પણ સમભાવથી સાંભળનારને એ સુરમાં પણ મીઠાશ તો દેખાવાની.

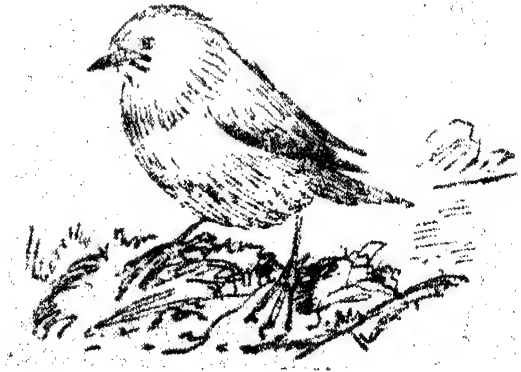
તદ્દન સુતકાર વગડા વચ્ચે એક જૂંડથી બોલેલ લેલાંનો જવાબ સામે જૂંડથી બીજું લેલું આપે અને તેનો જવાબ ત્રીજું લેલું આપે. આમ થોડા સમયમાં એમના 'તે...' સ્વરનો ચક્રાકાર ગોઠવાઈ જાય અને આખા વગડાને ગજવતું અને વાતાવરણને અદ્ધર તોળી લેતું એક સમૂહગાન ઊભું થઈ જાય. જાણે આ 'તે...તે...'ના દોષારોપણનો ચક્રારો આખા વગડાને બીડો લઈને વીંટી દેશે કે શું ? પા કલાક, ક્યારેક અર્ધો અર્ધો કલાક સતત એ ટેંટારવ ચાલ્યા કરે. અચાનક એ સુરાવલ્લિ બંધ થઈ જાય અને 'ટે...અ' 'ટે...અ' એવા ટૂંકપટી બોલ બોલતાં તેઓ જૂંડમાં સંતાઈ જાય. ફરી પાછાં નવરાં પડ્યાં કે વગડો વીંધતું સમૂહગાન ઊભું થયું જ છે. આ રીતે ખરે ખપોરે સત્તા વગડાને જીવંત રાખતાં હોય તો આ લેલાં જ. એ સમયે બીજાં પંખી ગરમીથી ત્રાસીને માળામાં કે ઝાડમાં લપાઈ મોં બંધ કરીને બેઠાં હોય, એટલે લેલાંના ગાનમાં કોઈની ડખલ પણ ન હોય. જાણે બપોરના એકલ સમય પર લેલાંનું જ સામ્રાજ્ય ન હોય ! આ જાતનો બડબડાટ કરવાથી એ પોતે તો કંટાળે જ નહિ. આથી તો આપણે ત્યાં એ 'પીંજરાં' 'ટેંટારાં' એવા એવાં નામથી જાણીતાં થયાં છે. એનું અંગ્રેજી નામ છે The Jungle Babbler: 'ધી જંગલ બેબલર' છે. એનો અર્થ પણ 'બડબડાયાં' જ થાય છે !

એનું હિંદી નામ છે 'સાત-ભૈ.' આપણી સાત બહેનોની લોકકથા જેવું જ એ નામ. એનું અંગ્રેજીમાં પણ બીજું નામ છે: The Seven Sisters 'સાત બહેન.' આ નામો તો સમૂહ-સ્વરૂપે ફરતાં આ પંખીની સંખ્યા પરથી પડ્યાં

લાગે છે. પણ એના એક ટોળામાં સાત જ પંખી હોય તેવું નહિ; પાંચ પણ હોય અને દસ પણ હોય. પણ સાત સંખ્યાની આસપાસ રહેતા એના ટોળાને જનતામાં અતિપરિચિત સાતનો આંકડો આપી દેવાયો લાગે છે.

પગ અને કંઠમાં સારી શક્તિ ધરાવતાં આ પંખીની પાંખો ધણી નખળી લાગે છે. આ પંખીને જાણે ઊડતાં આવડતું જ નથી. ઊડવા છતાં યે એમાં વેઠ ઉતારતું હોય તેમ જ લાગે. પોતાના દેહને જમીન સાથે જ આપો દિવસ જડી દેતા એ પંખીને કદાચ એમ થયું હોય કે આવી વિશ્વતાતું પ્રદર્શન ઊડીને જાહેરમાં ક્યાં ભરવું? મોટે ભાગે તો ફૂદકા મારતું મારતું જ ફર્યા કરે, પણ ક્યારેક જો રસ્તાને આ છોડેથી ખીજે છોડે જવું હોય તો જોઈ લો એના હાલહવાલ ! દસ ડગલાં ઊડતાં યે જાણે હમણાં પડ્યું કે પડશે એમ દેહને હિલોળતું માંડ એટલું અંતર પૂરું કરે. જો વધારે અંતર ઊડવાનું હોય તો થોડે થોડે અંતરે ઊતરતું જાય, થાકેલા ખાતું જાય અને મોડું મોડું ધારેલે રથજો પહોંચે. આટલું ઊડતાં ઊડતાં યે જાણે પાંખને ભારે પરિશ્રમ આપી દેવો પડતો હોય તેમ પૂરા વેગથી, પટ પટ પટ બોલે એમ પાંખો વીંઝી નાખે. બધાં લેલાં ઊડે સાથે, પણ આડાંબવળાં. એક જાય આમ અને ખીજું જાય તેમ. રંગની સાથે ઊડવામાં યે વિશ્વ અનેલાં આ પંખી માત્ર ઊંચી ડાળીએથી નીચે ઊતરવું હોય ત્યારે, કે સામાન્ય ઉડ્યન પૂરું થવા આવતું હોય ત્યારે પાંખો પહોળી કરીને દેહને તરતો મૂકી દે છે. લચક લેતું લેતું એ દમામભેર નીચે ઊતરીને એકધારા વિશ્વ જીવનમાં સુંદરતાનો એક પ્રસંગ મૂકી જાય છે.

મોટે ભાગે જમીન પર જ જીવન વિતાવતું આ પંખી માળા તો ઝાડમાં ઊંચે ઊંચે જ બાંધે છે. લીંબડાની સળી-ઓ અને વડવાઇની સાંગરીઓથી ગૂંથીને એ સરસ માળો બનાવે. એમાં ત્રણથી ચાર ઘેરા વાદળી રંગનાં ઇંડાં મૂકે. પણ અહીં વળી એના જીવનની એક અદ્ભુતતા આવે છે. કાગડા જેવું લુચ્ચું ગ્રાણી કાયલનાં ઇંડાં સેવે છે, તેમ કાયલના વર્ગનાં અન્ય પંખી ચાતક અને બપૈયા લેલાંના માળામાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકીને તેમની પાસે બચ્ચાંને ઉછેરાવે છે. દરથી શકરા જેવો દેખાતો બપૈયો લેલાંના માળા પાસે આવે છે ત્યારે ડરથી લેલાં ઊડી જાય

લેલાંનું બચ્ચું

માળામાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકીને તેમની પાસે બચ્ચાંને ઉછેરાવે છે. દરથી શકરા જેવો દેખાતો બપૈયો લેલાંના માળા પાસે આવે છે ત્યારે ડરથી લેલાં ઊડી જાય

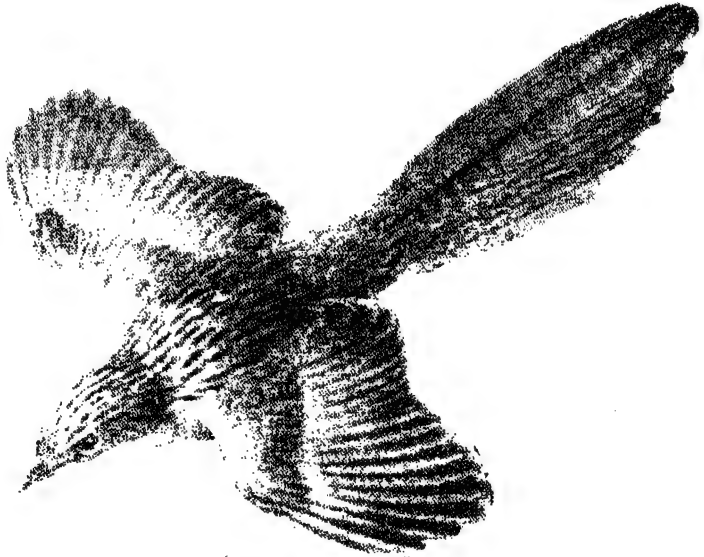
છે; તે દરમ્યાન અપૈયાની માદા એના માળામાં ઈડાં મૂકીને રવાના થઈ જાય છે. ચાતક-અપૈયાનાં ઈડાં લેલાંનાં ઈડાંને એટલાં મળતાં હોય છે કે નિષ્ણાત પક્ષી-વિશ્વારોહને પણ તારવવાં મુશ્કેલ પડે.

ઈડાં સેવી રહ્યા બાદ ચાતક-અપૈયાનાં બચ્ચાં નીકળે. તેને ‘તેં...તેં’ જેવા મીઠાશ્વિહીન એકપદી શબ્દ બોલતાં લેલાં આહાર લાવીલાવીને ખવરાવ્યા કરે અને પેલાં બચ્ચાં સુંદર રાગયુક્ત શબ્દોથી જવાબ આપતાં મોટાં થતાં જાય. વિધિની પણ વિચિત્રતા છે ને! ક્યાં સંગીતવિહીન લેલાં અને ક્યાં તેમને ત્યાં ઊછરનાર, પક્ષીજગતમાં અસામાન્ય ગાયકનું સ્થાન ધરાવતા ચાતક અને અપૈયા! મોટાં થઈને ચાતક-અપૈયાનાં બચ્ચાં જ્યારે વનવગડાને પોતાના ગાનની મીઠાશથી છામ દેતાં હોય છે ત્યારે જનસમાજ એને સાંભળવા ઉત્સુક મને આચડતો હોય છે; અને એ જ સમયે એમને ઊછરનાર ‘તેં...તેં...’ કરતાં લેલાંથી દૂર ભાગતો હોય છે!

૨ : બડબડિયાં

તદ્દત રૂપવિહીન
અને સંગીત-
વિહીન આલેખાંની
અંદર એક જાત
અપવાદ છે. એનું
નામ બડબડિયું.

આપણા લેલા
કરતાં જરાક નાનું,
પણ એનું શરીર-
રનો રંગ આક-
ર્ષક. ડીલનો ઉપ-

‘બડબડિયું’ બડબડિયું

રનો ભાગ બદામી. એની વચ્ચે પીંછે પીંછે આછાં ટપકાં. આખે શરીરે ચટાપટા તો ખરા જ. ડોકની નીચે આછું સફેદ. આવા આછા રંગને કાંઈક મનોહર બનાવે છે એનું સુગંધિત શરીર. કંડાર્યો હોય તેવા ધાટીલો દેહ. પણ એની પૂછડીનાં છવાડાનાં પીછાં ચડ-ઊતરિયાં. ઊડે ત્યારે ભારે સુંદર લાગે.

આ બડબડિયું ગામને પાદર પણ નથી દૂકતું. વગડાની વચ્ચે જ મોટે ભાગે ફરડા, ખોરડી અને થોરનાં જૂંડની અંદર એ બટકતું હોય છે. એના દેહની જેમ એના સંગીત અને ઉડ્યનમાં પણ મીઠાશ અને વ્યવસ્થા છે. ખોરડી કે ફરડાનાં જૂંડની અંદર ઉપર-નીચે આવતાં જતાં એ મીઠા તીણા ટૂંકા શબ્દ કરે જતાં હોય. ક્યારેક બડ બડ બડ બડ એવા દ્વિપદી ગાનની ૧૦-૧૫ શબ્દો સુધીની એકધારી પરંપરા રચી નાખે. એનો આ 'બડ બડ' શબ્દ વાંચવામાં લાગે છે તેવો કણુંકકંથ નથી; ઊલટો કણુંમધુર છે. એના રણકારમાં રહેલી મીઠાશનો ખ્યાલ તો એને સાંભળવાથી જ આવી શકે. એના આ 'બડ બડ' શબ્દને કારણે જ એને બડબડિયું કહે છે.

પણ આ શબ્દથી આગળ વધીને એ એક ત્રિપદી ગાન ગાય છે એમાં બપૈયાના 'પો...પિયા' એવા શબ્દોનું આછું દર્શન થાય છે. એ ત્રિપદી ગાન ભારે સુંદર છે. ક્યારેક તો આખેદૂબ બપૈયાનું નાણુક અનુકરણ હોય તેવું જ લાગે છે. આ બડબડિયાંના માળામાં પણ ચાતક-બપૈયા ઇંડાં મૂકી જાય છે; એટલે ક્યારેક શંકા થઈ જાય ખરી કે બપૈયાનાં બચ્ચાં ઉછેરતાં ઉછેરતાં એના સહવાસમાં તો આ બડબડિયું આટલું સંગીત નહિ શીખી ગયું હોય ને ?

જેવું સંગીતનું, તેવું જ ઉડ્યનનું. બડબડિયું લેલાંની જેમ ઊડવામાં વિરૂપ નથી. એનું ઉડ્યન પદ્ધતિસર છે. મુખ્યત્વે સમૂહમાં જ રહેતા એ પંખીને એક જાંખરેથી બીજે જાંખરે જવું હોય તો પ્રથમ એક પંખી ઊડે, એની પાછળ બીજું, પછી ત્રીજું, ચોથું; એમ જરાબર ક્રમબદ્ધ ઊડે. બે પાંખ પહોળી કરીને, ઓછા ફફડાટે હવાને દબાવતાં દબાવતાં એ દેહને સુંદર રીતે તોળીને એરોપ્લેનની જેમ ઊડે જતાં હોય અને બે જાંખરાં વચ્ચે હારમાળા બાંધી દેતાં હોય. એમની આ વિશિષ્ટ ઉડ્યન-પદ્ધતિને લીધે તરત જ નજરે ચડી જાય અને વગડામાં ચાલ્યા જતા કાષ્ટ અનુભવાને પણ ઓળખાઈ જાય.

બડબડિયાંનો આહાર પણ જીવાત. મુખ્યત્વે જાંખરામાંથી જ મેળવી લે. એના માળા પણ એ જાંખરામાં જ નાનકડા વાટકા જેવા આકારે સરસ રીતે ગૂંથીને બાંધે એનાં ઇંડાં પણ આસમાની જ.

આ બડબડિયાનું અંગ્રેજી નામ The Striated Bush Babbler: સ્ટ્રીએટેડ બુશ બેબ્બલર: એટલે કે ચટાપટાવાળું છોડ. જૂંડમાં વસતું લેણું-એનું પ્રચલિત અંગ્રેજી નામ The Common Babbler. ઉપરનાં બે લેલાં સિવાય એક મોટું લેણું આપણે ત્યાં થાય છે. એનું અંગ્રેજી નામ The Large grey babbler. સામાન્ય લેલા કરતાં મોટા દેહથી એ જુદું પડી જાય છે.

શુકનમાં શિરોમણિ દેવચકલી

નવ સોરઠનો ધણી રા' નવધણુ પોતાની દૂધ-બહેન જાહલને સિંધના સૂમરાના ત્રાસમાંથી ઊગારવા નવલાખ ધોડાં લઇને ચડ્યો છે. તેને રસ્તામાં રોકીને,

ચારણુ માતા વરુવડીએ આખા સૈન્યને માત્ર કુરડીમાંથી ધાન નિપાવીને વડલાને પાંદડે ત્રણ ત્રણ ટંક જમાડ્યો. બીજે દિવસે નવધણુ હાથ જોડી વરુવડીની રજા માગી. વરુવડીએ પૂછ્યું: 'આપ, કયે ઢૂંડે સિંધ પોગવું છે?'

'આમ, સીધે રસ્તે તો આડો સમદર છે. ફેરમાં જવું પડશે.'

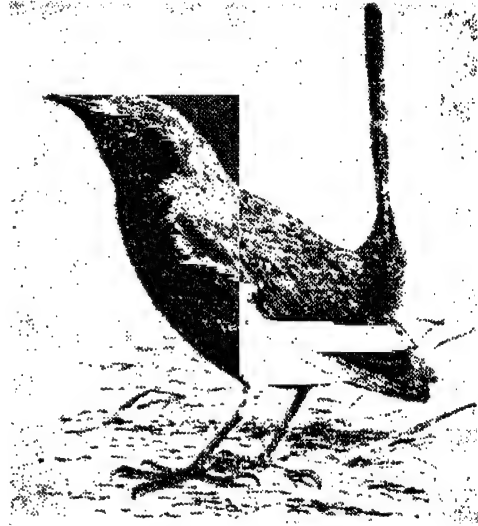
'અવવધે પોગાશે?'

'એ જ વિમાસણુ છે!'

નવધણુના મોં ઉપર ઉચાટના ઓછાયા પડી ગયા.

'વીર નવધણુ!' વરુવડીએ વારણું લઇને સિંદૂરનો ચાંદલો કરતાં કરતાં કહ્યું: 'ફેરમાં ન જશો, સીધે જ મારગે ધોડાં હાંકજો. સમદરને કાંઠે પહોંચ્યા ત્યારે એક એંધાણી તપાસી લેજો. તારા ભાલાની અણી માથે જો કાળીદેવ્ય (દેવચકલી) આવીને જોસે, તો તો બીક રાખ્યા વિના દરિયામાં ધોડો નાખજો. તારા ધોડા ઝપડાને પગે છબ્બખિયાં અને કટકના પગમાં ખેપટ બીડતી આવશે. કાળીદેવ દરિયો શાંધી લેશે.'

આશીર્વાદ લઇને કટક બપડ્યું. દરિયાકાંઠે જઈ બિલા. દૈત્યની સેના સમાં મોળાં ત્રાડ પાડતાં છલંગો મારે છે.....પલકમાં તો ગગનમાંથી ચીંકાર કરતી

દમામદાર દેહવાળી દેવચકલી

મેઘવરણી કાળીદેવ્ય, જાણે કે કાઠ વાદળામાં બાંધેલ માળામાંથી આવીને નવધણુને લાલે બેસી ગઈ.

‘જે જગદમ્બા !’ કહીને નવધણુ ઝપડાને જળમાં ઝીંક્યો. પાછળ આખી ફાળનાં ઘોડાં ખાળકયાં. મોજાં એ ય બાળુ ખસીને ગિલાં. વચ્ચે કૂડી પડી ગઈ. (આજ એ ફારી ખાડીને કચ્છનું રણ કહેવામાં આવે છે. સૌ. ની રસધાર. ભા. ૨ જો.)

આ રીતે તો અનેક ચારણુ માતાજીઓએ પોતાને શરણે આવેલ રાજવીઓને વચન દીધાં છે કે ‘તારે લાલે કાળીદેવ્ય આવીને બેસે તો માનજે કે આઈ તારી ભેરે’ (સહાયે) છે. નહિ તો જાણુજે કે કાઠ ડાકણ બોલી’તી.’

આ રીતે માતાજીના જ અન્ય સ્વરૂપ તરીકે સ્વીકાર પામેલ કાળીદેવ્યઃ દેવચકલી આમજનતામાં તો એથી યે આગળ વધીને શુભ શુકનના પ્રતીક તરીકે પણ સ્થાન પામી છે. કાઠ પણ કામ કરવા જતી વખતે ઘરને મોભારે બેઠેલી કાળીદેવ્ય દેખાય કે ઊડતી સામી મળે તો નિર્ધારેલ કામનો બેડો પાર થયો માનીને પૂરા વિશ્વાસથી લોકો નીકળી પડે. આ શુકન-દર્શન પાછળ તો પછી લોકો તરંગે ચડ્યાં અને એને સૂચક વાર્તાઓ પણ ઘડી કાઢી. એમાંની નીચેની વાર્તા દેવચકલીના શુકનમાં પ્રગ્ભને કેવો વિશ્વાસ છે એનો પુરાવો આપી રહેશે :

એક ગામમાં આંધળો અને લૂલો સાથે રહીને ખેડ કરતા હતા. આંધળો સશક્ત એટલે લૂલો ચીંધે એ બધું કામ કર્યું જાય. એક વખત જમીન ખેડી વિસામો ખાતા હતા ત્યાં લૂલો બોલ્યો : ‘એલા એક કાત્યક ! હજીની પોષમાંથી (કાશ ભરાવવાના બાકારામાંથી) ત્રણ વાર કાળીદેવ્ય નીકળી ગઈ !’

‘હું સાચેસાચ ?’ કહેતો શુકનમાં સમજતો આંધળો બોલી બેઠો. ‘જો ખરેખર ત્રણ વાર નીકળી હોય તો તો ભારે શકન થયાં. બેડો પાર !’

‘અરે, શું બેડો પાર !’ કહેતો લૂલો એની મસ્કરી કરવા માંડ્યો. સાંજે ખેડ કરીને બન્ને પાછા ફરતાં, વચ્ચે આવતા ગામે એક વેપારીની દુકાને ચીજ-વસ્તુ ખરીદવા ગયા. વેપારીને દુકાનમાં ન જોયો. આંધળો લૂલાને કહે : ‘ઉપાડી લે એનો ગલ્લો. દાળદર શીટી જાય.’

‘અરે પણ તારો કાકો હમણું આવશે તો ?’

‘આવે નહિ. અને આવે તો યે શુકન થયાં છે એટલે વાંધો નહિ.’

જિયારે લૂલે ખીતાં ખીતાં ગલ્લો લીધો. વેપારી ઘેર ગયેલો ત્યાં કબ્જો થતાં મોડો મોડો દુકાને પાછો ફર્યો. ગલ્લો લૂંટાયેલો જોઈને વેપારીએ પોલી-

સમાં ફરિયાદ નોંધાવી. પોલીસ તરફથી બે અસવાર ચોરનો પીછો લેવા દોડ્યા. પણ એ નીકળી ગયા એતરાદા. લૂલો અને આંધળો જતા હતા દખલુદા.

વાટમાં બે ગાડાખેડુઓ હટાણું કરીને જતા હતા. તેમણે કહેવાથી બન્ને તેમનાં ગાડાંમાં બેઠા. મારગમાં કાંઈ વાતચીત થતાં બે ય ગાડાખેડુઓ અંદર અંદર બાઝી પડ્યા. વાત વધી પડી એટલે આડાં લઇને ઊતરી પડ્યા અને થોડીવારમાં સામસામા કપાઇ મૂઆ.

આંધળો લૂલાને કહે : ‘હાંકી લે ગાડાં. નહોતો કહેતો કે સારાં શુકન થયાં છે ?’

‘પણ હમણાં તારા કાકા કેક આવી પહોંચશે !’ લૂલો બોલ્યો.

‘પોષમાંથી કાળીદેવ્ય ત્રણ વાર નીકળી હતી ને ? ત્યારે વાંધો નહિ. હાંકી લે તું તારે !’

ભરચક ભરેલાં ગાડાંનો માલ જઈ ને પડખેને ગામ વેચી નાખ્યો. રોકડાં નાણાં કાથળીએ આંધળીને ઘેર આવી પહોંચ્યા. ઘેર આવીને રાંધવાની તૈયારી કરી. આંધળો પડખેને ફૂલે પાણી ભરવા ગયો. વેપારીનો દલો અને બખ્ખે ગાડાંના ભરચક માલના વેચાણનાં નાણાં જોઈને એની દાનત બગડી. થયું કે આંધળાનું કાસળ કાઢી નાખું તો નિરાંતે એકલો બધી દોલત ભોગવું. એ જ વખતે ત્યાંથી એરુ નીકળ્યો. મારીને એનાં રીંગણા જોવડાં બટકાં કર્યાં. રીંગણાંના શાકને નામે આંધળાને ખવરાવીને મારી નાખવાનો એણે પેંતરો રચ્યો. થોડી વારે આંધળો આવ્યો. લૂલો લાકડાં લેવા ગયો ત્યાં શાકને કેટલીક વાર છે એ તપાસવા આંધળો ચૂલા પાસે ગયો.

હાંડલાની ઢાંકણી ઉઘાડે ત્યાં તો અંદરની એરુનાં ડીંડલાંવાળાં ઝેરી વરાળ તેની આંખે લાગતાં એની આંખનાં રતન આડે આવી ગયેલ પડદો તૂટી ગયો અને એ બરાબર દેખવા લાગ્યો. આ શું કૌતુક એમ વિમાસણમાં પડીને આંધળાએ પાટિયામાં જોયું, તો એરુનાં બટકાં ! લૂલાની બદ્દાનત દેખીને એને ક્રોધ ચડ્યો. લાકડાં લઇને પાછા ફરતા લૂલાને એણે ઝીંકીને પાટુ મારી. પાટુ બરાબર ગોઠણુ પર વાગતાં ગોઠણેથી ઝલાઈ ગયેલા લૂલાના પગ છૂટા થઈ ગયા અને બે ય પગે ઊભો થઇ ગયો. બે ય માંડ્યા બાઝવા. લોકાએ આવીને છૂટા પાડ્યા. ગામલોકાએ આંધળો કેમ દેખતો થયો અને લૂલો કેમ દોડતો થયો એનો ખુલાસો પૂછતાં આંધળો બોલ્યો : ‘અરે એ તો કાળીદેવ્યનાં કામ ! મારી માડીએ પોષમાંથી ત્રણ વાર નીકળીને સારાં શુકન દીધેલાં એ ન ફળે તો તો થઇ રહ્યું ને ?’

એથી ચે આગળ વધીને કાળીચૌદશને દિવસે સપ્ત, વીંછી કે આધારીશી ઉતારવાના જપાતા મંત્રોમાં પણ કાળીદેવ્યને શક્તભક્તોએ સ્થાન આપી દીધું કે

કાળી ચકલી ચકચકે ને ધાળી ચકલી ધાય,
હનુમાનજી હાક મારે ત્યાં આધારી બિતરી નય!

આટલું આટલું જનતામાં માન અને સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એ દેવચકલીને જોઈ છે ? એના ઘાટનો દમામ જુઓ તો તમને પહેલી જ ક્ષણે લાગે કે ફાટેલ પિયાલા જેવા સ્વભાવ ધરાવનાર માતાજીએએ પોતાના પ્રતીક રૂપે આ પંખીને સ્થાપવામાં જરાયે ભૂત્ર નથી કરી. ૬-૭ ઇયની અંદર પોતાના દેહને શમાવી દેનાર આ નાજુક પંખીએ જાણે દેહમાં ભરચક દમામ ભરી દીધો છે. પાતળા ચળકતા પગ ઉપર ટેકવી રાખેલ દેહને એણે ઉપરના ભાગે આછા કાળા રંગે અને ડોક, ગરદન, પેટ તથા નીચલા ભાગે ચળકતા કાળા રંગે રંગી નાખ્યો છે. એ ચળકતા રંગમાં વાદળી ઝાંચ ચળકારા મારે. બન્ને પાંખમાં કાબરની પેઠે સફેદ પટ્ટા. બેઠી દડીના એ સુગઠિત ઘાટ માથે ટેકવી રાખેલ કાળા રંગની એની પૂછડી જાણે આભ ટેકવવા માટે કાઠ વીરપુરુષે ભાલો બિંભો કરી દીધો છે. નાની સરખી ચે છલાંગ મારતાં જરાક નીચી નમેલ પૂછડીને, તરત જ એ બિંચે આભ માથે ટેકવી દેવાની. જાણે ક્રમ પોતે માતારવરૂપે આપેલ વચન પાળવા માટે અહોનિશ એ ભાલો ઉન્નત રાખવા ન માગતી હોય ? એવી ઉન્નતશીલ પૂછડીના નીચલા ભાગે માતાના મઠ માથે ફરકતી નાની સરખી લાલ ધળ સમું, એક લાલ પીછું ફરકતું હોય છે. એ પીછાથી માંડીને બે પગ વચ્ચેનું એનું પેટ થોડીક છાતી સુધી લાલ રંગે રંગેલું હોય છે. આ થયો દેવચકલીના નરના દેહને. રંગ.

એની માદાનો ઘાટ તો નર જેવો જ. માત્ર નરના ચળકતા કાળા રંગને સ્થાને ધુમાડિયો કાળો રંગ. પીછામાં સફેદ પટ્ટા નહિ અને પૂછડી તથા પેટ નીચેનો લાલ ભાગ પણ આછો.

પણ બન્ને નરમાદાનો મુખ્ય રંગ તો શ્યામ જ. કાળી લોખંડી અને ગૂઢાં કાળાં વચ્ચે વડે પોતાના તેજસ્વરૂપને ઢાંકવા છતાં જેમ માતાજીએનાં અપરૂપ આંતરિક તેજ અછતાં રહી શક્યાં નથી, તેમ આ પંખીએ કાળો રંગ ઓઢવા છતાં એનો દમામ ઝાંખો પડ્યો નથી. બિલટો કાળો રંગ તેજમૂર્તિ બનીને એને માથે શોભ્યો છે. એના આવા કાળા રંગને લીધે તો આમજનતા એને માતાજીનું પ્રતીક માનવા તરફ નહિ ખેંચાઈ હોય ? જનતા તો સામાન્ય રીતે નાનકડા પંખીને દેખીને ચકલી કહીને અટકી જતી હોય છે. આ પંખીને કાળી ચકલી કહી હશે; પણ ત્યારબાદ એનું શુકનમાં સ્થાન અને માતાનું પ્રતિક

સ્થાપ્યા પછી, 'કાળીદેવ' કે 'દેવચકલી' જ કહેવા મંડી લાગે છે.

પણ ચકલી શબ્દ જેના નામમાં આવે છે એવી આ દેવચકલી અને આપણા આંગણમાં રખડતી બાળકાનાં 'ચક્રાચકી'ની વાર્તામાં આવતી ચકલી વચ્ચે કેટલો બધો તફાવત છે? એક જ જાતનું નામ ધરાવે છે તેથી રખે દેવચકલીને ચકલીની જ કોઈ જાત માની લે! પક્ષીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ બન્ને પંખી તદ્દન જુદા જ વર્ગનાં અને જુદા જ આહારવ્યવહાર ધરાવતાં પંખીઓ છે. એના દેહ પર નજર નાખતાં તરત જ એ જુદાપણું તરી આવે તેવું છે.

ચકલીનો ઘાટ જોઈએ તો ધરધરાઉ. ન્યારે આભે ટેકવતી પૂછડીવાળી દેવચકલી તો દમામદાર. ચકલીના પગ ટૂંકા. દેવચકલીના તો લાંબા. ચકલીની ચાંચ જરૂં, જાડી અને ટૂંકી. ન્યારે દેવચકલીની ચાંચ તો પાતળી, સુકુમાર અને લાંબી. કારણ માત્ર આહારભેદનું. ચકલી તો કણાભોજી રહી. એને તો દાણા ભાંગીભાંગીને ખાવા માટે મજબૂત ચાંચ જોઈએ. દેવચકલી તો કીટભોજી રહી. એને ઝીણી જીવાત પકડવા માટે સૂક્ષ્મ ચીપિયા સમી ચાંચ જોઈએ. ચકલીનો રંગ ધૂળિયો; અંદર રાતા પટ્ટા ખરા, પણ તદ્દન તેજહીન. ન્યારે દેવચકલીનો રંગ તો ચળકારા મારતો અને નયનમનોહર.

અન્ય જીવન-વ્યવહારમાં પણ એવો જ ભેદ રહે છે. ચકલી અને તેનાં સગોત્રી અન્ય પંખીઓ સમૂહચારી પંખી. એનાં હજારોનાં ટાળાં ખેતરોમાં આહાર મેળવવા માટે બંધાય અને રહે પણ સમૂહમાં જ; ન્યારે દેવચકલી અને એનાં સગોત્રી તો એકલદુકલ પંખી. નર-માદા બે ભેગાં થયાં એટલે એની સંખ્યાની અવધિ આવી ગઈ!

સૌથી મોટો તફાવત તો ગાનનો. ચકલી તો 'ચક્ચક્' કે 'ચી...ચી' કરે એટલે એના સ્વરની હદ આવી ગઈ. ન્યારે દેવચકલી અને એનાં સગાં દૈયડ, શામા, પિદાં વગેરે પંખીઓ તો હિંદનાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયકોમાં સ્થાન ધરાવે છે. એને કલાકો સુધી સાંભળવા છતાં કાન ન થાકે એવાં મનોહારી એ ગાયકો છે. એવાં ગાયકોને પાળવા અને કેળવવા માટે તો હિંદભરમાંથી હજારો પક્ષી-પ્રેમીઓ નીકળતા હશે. કાઠિયાવાડના ગરમ અને સુકા પ્રદેશોમાં શામા અને દૈયડ સમાં અહ્ભુત ગાયકોએ તો વસવાની કૃપા દર્શાવી નથી. પણ તેમની સગોત્રી આ દેવચકલી તો કાઠિયાવાડમાં બધે વસે છે અને આમજનતાનું એના તરફ જરા યે લક્ષ્ય ખેંચાતું નથી છતાં નિમ્નનંદ ખાતર સંગીત ફેંક્યા કરે છે.

એનું ગાન સાંભળવું હોય તો ગામ બહાર જવું પડે; સીમમાં ગયા બાદ મેદાન વચ્ચે આવળ કે બોરડીનાં ઝૂંડ વચ્ચે અથવા તો માંદર-મરજીદનાં અવાવરુ સ્થાનોમાં નિરાંતવે જીવે ખેસવું પડે.

પણ આ ગાન સાંભળવા ધીરજ પણ ધરવી પડે. પહેલી તકે માત્ર એકાદ સીટી સમાવતું લાગતું ગાન સાંભળીને ચાલતા થાઓ તો એના ગાનની મીઠાશ ચૂકે જ. લક્ષ્ય દષ્ટિને થોડી વાર સાંભળો પછી જ એનું સ્વર-વૈવિધ્ય અને એમાં રહેલી મૃદુ મીઠાશ કાને પડે. કાયલ કે બપૈયાની પેઠે સાંભળવું ન હોય તો યે તીવ્ર સ્વર-પરંપરા ફેંકીને તમારા કાનના પડદાને જાગૃત કરવાની એને કશી જ પડી નથી. કદાચ એના ગાનમાં રહેલ આ મૃદુતા અને નિજનંદીપણાને જ કારણે જનસમાજનું એના ગાન તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું નહિ હોય.

અને આ ગાન પણ એના સંવનનના દિવસોમાં માર્ય-એપ્રીલ-મે-જુન માસના દિવસોમાં જ વિશેષ સાંભળવા મળે. એની સામે ખાસ લક્ષ્ય રાખો તો જ સંભળાય એવી 'સી...ધ...ધ' એવી એક જાતની સિસોટીમાંથી એ પ્રેમ-ઉન્માદે ચડે છે ત્યારે જાતજાતની સ્વર-પરંપરા આદરે છે અને એમાંથી વિવિધ આલાપસરણી સરળતા કરે છે. લેખનમાં વ્યક્ત ન થઈ શકે એવા એક જ સ્વરમાંથી અનેકવિધ સ્વર-પલટા માર્યા કરે. ક્યે વખતે કેવો સ્વર કે આંદોલન ઊભું કરશે એ કહી જ ન શકાય. આ રીતે ધડીક ઊંચે ચડતી, ધડીક નીચે પછડાતી એની આલાપસરણી મૃદુ રવે ચાલ્યા જ કરે અને માદાની આસપાસ જામતાં જામતાં સ્વર-આંદોલન ઊભાં કર્યા જ કરે. જાલે પછી માદા પણ એના તરફ લક્ષ્ય ન આપે કે જગતનાં અન્ય વસનારાંઓનું લક્ષ્ય પણ ન ખેંચાય; તો યે એનું એ નિજનંદી ગાન છૂટે હાથે વેર્યા જ કરે.

એના સંવનનકાળે નર ગાન સાથે થનગનાટ પણ બતાવવાનો. ચારે મેળવતી માદાની આસપાસ તે આમ ફરે, તેમ ફરે, છલંગ મારી ઊંચે ચડી નીચે બેસે; હાંફળિયાંફાંફળિયાં મારતો જાય અને ગાન ગાતો જાય. એ હાંફળિયાંફાંફળિયાં-માંથી એના ઉન્માદનું સ્પષ્ટ દર્શન દેખાઈ આવે.

પણ સંવનનકાળ પૂરો થયો એટલે એ શાંત બની જાય. છતાં સવાર કે સાંજને ઠંડે પહોર કોઈ મસ્જીદને કાંગરે કે ખંડેરની ટાચે બેસીને તે નિરાંતવે જીવે ગાન-પરંપરા અવિરત વેર્યા કરે છે, એમાં શાંતિ અને ઠરેલપણું હોય છે.

સવારનું ગાન સમેટી લીધા બાદ તે આહાર માટે નીકળી પડે. ઠંકડા મારતી જાય અને ઝીણું જીવડાં, જીવાંત, ઇયજો વગેરે વીણતી જાય અને ખાતી જાય. એકાદ ખેતરવા જેટલા વિસ્તારમાં એના ચકરાવા ચાલ્યા જ કરે. ફળિયામાં થઈને, ઘર વચ્ચે આવીને ક્યારેક ઠંક રસોડામાં પણ આંટા મારી જાય. પણ ઘરમાં આંટા મારતાં મારતાં ઠંકડે ઠંકડે ઊંચું જોયા કરે. જરાકે ય જો

સંચાર થયો તો ઊડી બેસે. વળી શાંતિ બાળાને આવી પહોંચે. પાસે જાયો તો જરાક ઊડી આંધે બેસે, પણ પીઠ ફેરવે કે પાછી આવી પહોંચે એટલી એ હિંમતવાન. લાલ કીડીની એ બારે શોખીન. દરમાં જતી આવતી લાલ કીડીઓની અખૂટ હારમાળાને એક દેવચકલી પણ સળંગ ખાતી આવે ને તોડતી આવે એટલી ઝપટ એમાં એ બોલાવે છે.

એના માળા એ એ ધરની બખોલોમાં, અવાવરુ સ્થાનોના ખુલ્લાખાંચરામાં કે બોરડી-ફેરડાંનાં ઝૂંડના મૂળમાં બનાવે છે. નાનકડી વાટકડી જેવો મુલાયમ માળો એ બનાવે છે અને તેમાં રૂ, મૂળિયાં, ધાસ, વાળ વગેરેની ગૂંથણી કરે છે. ઈંડાં મૂકવાની જગ્યા બારે મુલાયમ બનાવે. આંગળી ફેરવતાં યે ગલ-ગલિયાં થાય એવી મુલાયમ.

દેવચકલીના માળામાં એક વિશિષ્ટતા નજરે પડી છે. એના ઘણાખરા માળાઓમાં સર્પની કાંચળી મળી આવે છે. જમીન પર જ માળા બાંધવાને કારણે, ઈંડાં ખાઈ જનારાં ગરોળી, કાચંડા કે અન્ય પંખીઓ એ કાંચળીથી ડરીને ભાગી જાય અને પોતાનાં ઈંડાં સુરક્ષિત રહે એવી કાંઈ સાહજિક વૃત્તિને કારણે દેવચકલી પોતાના માળામાં કાંચળી મૂકતી મનાય છે.

ધરની પડખે જ માળો બાંધ્યો હોય, દિવસો સુધી નર-માદા ત્યાં જતાં આવતાં હોય છતાં આપણી નજરે ન ચડે એટલી તકેદારી એ માળો સાચવવામાં રાખે. પણ લોકોની એના પર નજર પડી જાય તો એ સ્થાન છોડી જાય અને બીજો માળો બાંધે.

માળામાં ત્રણથી પાંચ આછા ગુલાબી કે લીલાં છાંટણાંવાળાં ઈંડાં મૂકે. ઈંડાં મૂકવાની એની ક્રિયા ટેઠે એગસ્ટ સુધી ચાલે છે. એના એ માળામાં ફરીથી ઈંડાં મૂકીને એ નરમાદા બન્નેયાં ઉછેરે તેવા દાખલા મળી આવે છે.

આ દેવચકલીનું અંગ્રેજી નામ The Indian Robin : ધી ઇન્ડીઅન રોબીન. ઈંગ્લાંડમાં પણ રોબીન નામનું એક પંખી થાય છે. એને પૂછડીની નીચેને બદલે છાતીએ જ લાલ ચાંદલો હોય છે. પણ આપણી દેવચકલી અને આ રોબીન તદ્દન જુદા વર્ગનાં પંખી છે. અંગ્રેજી રોબીન—પંખીની આસપાસ પણ અનેક વાર્તાઓ, માન્યતાઓ અને કહેવતો રચાઈ છે, પણ આપણે એની સાથે શી નિમળન ? આપણે તો આપણે ત્યાં વસતી, શુકનવંતી મનાયેલી છતાં એના ગાન-રસથી અલિપ્ત રહેતી જનતાની દેવચકલીનાઃ કાળીદેવ્યના ગાનનો અને એના દેહદમામતા નિરીક્ષણનો ઉપભોગ કરી શકીએ તો યે બસ છે.

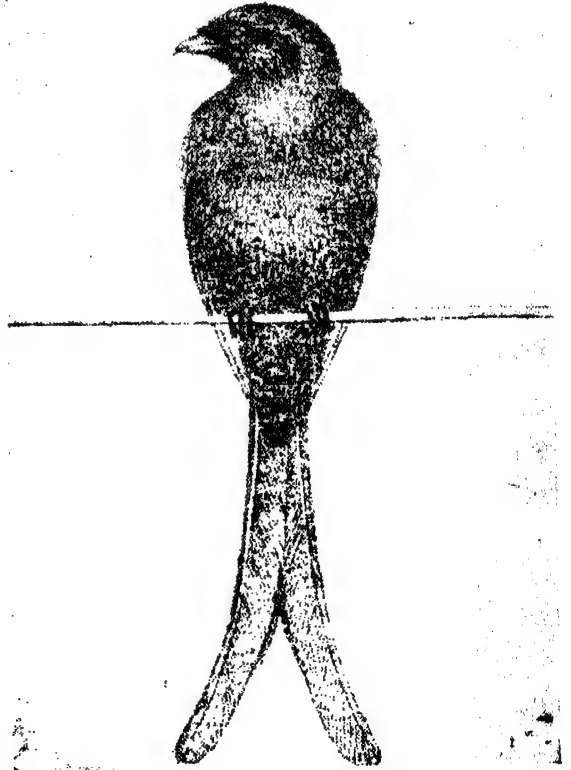
પ્રભાતનો ગાયક, પોલાદી દેહધારી કાળીઓ કોશી

કાળીઓ કોશી એની સંગીતશક્તિને પ્રભાવે ઉનાળાના દિવસોની મારી પ્રભાતી રખડપાટમાં હંમેશનો ભેરુ બની ગયો છે. સવારના પહોરમાં અન્ય પંખી હજી એમના માળામાં સંક્રાંતિને બેઠાં હોય, ઝાડ-વાંચે હજી આળસ ન મરડી હોય અને નદીનાં પાણી જગ્યાં ન હોય એવે ટાણે લીંબડાની છેલ્લી ડાળે બેસીને એ પોતાનું ગાન શરૂ કરે છે. કોઈ પ્રદેશમાં પ્રભાતી ગાનમાં પહેલો એકડો પૂરનાર દૈયડ હોય; આપણે ત્યાં એનું સ્થાન કાળીઆ કોશીએ લીધું છે. એની સુરાવલિ માત્ર આટલી જ :

ચી...કુ...ચી...કુ

કી...ચુ...કી...ચુ

કોઈ વધારે ઝીંબવટથી સંભળનાર એની સુરાવલિ આમ ઉતારે છે :

ટેલીફોનના તારનો શોખીન કાળીઓ કોશી

કાંચિ પુઉ...પુઉ...કાંચિ,

કાંચિ પુઉ...પુઉ...કાંચિ

ક્યારેક એક જ લીટી ગાય, ક્યારેક બન્ને લીટી ઝુલાવત' ઝુલાવતાં ગાઇ નાખે. ક્યારેક દોઢ લીટી સુધી ગાઇ, ગાનને ઝેંટ મારી થંભાવે. વળી પાછો ગાનપ્રવાહ વહેતો મૂકે. દોઢ-એ લીટીની એની આલાપસરણીથી વહેલી પરાડના અંધાર-છાયા વાતાવરણને ભેદા કરે અને અન્ય પંખીઓને જાગૃત કરે.

આટલી જ સુરાવલિ, પણ અવાજ સાંભળો તો રણકારા નાખતો; પાણી પાયેલ પોલાદના રણકારા જેવો જ. કાનના પડદા પર ભટકાય તો કાનના પડદા થરથરી ઊઠે. પણ એવા પોલાદી ને તીણા કંઠમાં યે એણે વિવિધતા અને મીઠાશ મૂક્યાં છે. પોલાદની તરવારના વોંઝતારા પણ પદ્મ-બાજમાં નૃત્ય અને ઝમકારા ઊભા નથી કરતા ? એવા એના રણકારા નાખતા ગાયને મારા મનમાં ઊંચું સ્થાન સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.

પણ મારા માટે જ શા માટે ? આપણાં પંખીઓના અભ્યાસી યુરોપી લેખકો પણ આ પંખીની વાણી સાંભળીને વાહ વાહ પોકારી ઊઠ્યા છે અને એક લેખકે તો એને પૂર્વનાં પંખી-ગાયકોમાં શ્રેષ્ઠ પદ આપી દીધું છે !

પોલાદી નાદ માત્ર એના ગળા પૂરતો જ નથી. એ તો એના આખા સ્વભાવ અને શક્તિનું પ્રતિક છે. જેવો એનો પોલાદી અવાજ છે, એવું પોલાદી શરીર છે, ચાંચ છે ને સ્વભાવ છે. રંગ જુઓ તો કાળો જેઆણુ જેવો : કાળપમાં યે તેજ હોય છે એ તો કાળી નાગણને જેનારા સૌ કહે છે. કાળીઆ કાશીનો રંગ પણ એવો જ ઝમકારા મારતો હોય છે. સૂર્યના તેજમાં જાંબલી જાંબ પાડીને સૂર્યનાં કિરણને એનો કાળો રંગ રમાડી રહ્યો હોય છે અને સામા ચળકારા ફેંકી રહ્યો હોય છે. આવા કાળા રંગની વચ્ચે એની લાલ આંખો ભારે સોહામણી લાગે છે. કાંઈ કાંઈ પંખીની ચાંચ પાસે સફેદ ટપકી હોય. એ તો જાણે નાનું મોતી પહેયું હોવાનો આભાસ ઊભો કરે છે.

આવાં થોડાં જ વિભૂષણે પોતાનું સૌંદર્ય ઊભું કરી લેતા આ પંખીનું ડીલ જુઓ તો માથાથી ઠેઠ પૂછડીના છેડા સુધી માંડ ૧૨-૧૩ ઇંચનું. પેટ અને પૂછડી સરખાં ભાગે. શરીરનો ઘાટ પણ સુગઠિત. પણ આવડા શરીરમાં યે જાણે શક્તિ તો ઠાસીઠાસીને ભરી છે. કાંઈ લોંબડાની ટંગલી ટાંચે કે ટેલીફોનના તાર પર એ બેઠો હોય તો પંખીઓમાં બાદશાહ સમો લાગે. આજુબાજુ નગર નાખતો હોય તો જાણે મહેર કરતો હોય એવી તદ્દન બેપરવાહીથી. પણ એનું ગૌરવ તો એના ઉડપનમાં છે. આકાશના પહોળા પટમાં પોતાના નાના એવા દેહને હિલોળતો હિલોળતો ઊડયો જતો હોય ત્યારે જાણે લહેકા ખાતું તીર સુસવાટા મારતું જતું લાગે.

બિડતો બિડતો તદ્દન બેપરવાહીથી આસપાસ નજર ફેંકતો જાય, હવામાન વીંધતો જાય અને આગળ વધતો જાય. જાણે કોઈ એનો પ્રતિકાર કરનાર નથી, આહું આવનાર નથી કે નામ સુદ્ધાં લેનાર નથી.

આવા લોખંડી શરીર અને સાદવાળા આ કાળા કોશીથી સૌ પંખી ડરે છે. બધાં પંખીઓને રાડ નખાવનાર કાગડો પણ એનાથી પીછ મૂકે; જ્યાં કોશીનો માળો હોય ત્યાં કાગડો પાસે પણ દૂકે નહિ. અંગ્રેજીએ એનું નામ The King-Crow: ‘કાગડાનો રાજા’ પાડ્યું છે, એ એની કાગડાને તગડવાની આ શક્તિને જ કારણે. એનું બીજું અંગ્રેજી નામ The Black Drongo. કાગડો તો ઠીક, પણ જરૂર પડે તો પોતાની હદમાં આવનાર શકરા કે બાજને પણ ‘ઝીંક...ઝીંક’...ની તીણી ચીસો પાડતો એ ક્યાંય દૂર ધકેલી આવે. જિયારા શકરા-બાજની વાંકી તીણી ચીસો અને પગના નહેર આ કોશી પાસે કાર નથી કરતા. સમડીને હદ-પારી ફરમાવવી એ તો એને રમત વાત. પંખીઓની શિકારી જમાતમાં એ નાના જમૈયા જેવો તીખો થઈને એ ધૂમતો હોય છે. આથી તો એના સામ-અસ્યક લોકકથાનકમાં કહેવાયું છે કે કાળીઓ કોશી પોતાના માળામાં સાત પંખીને મારીને પીછાં મૂકે ત્યારે એનાં બચ્ચાંની આંખ બિડે. એ કથાનક આગળ ચાલીને એટલે સુધી કહેવાયું છે કે કોશીનાં બચ્ચાં છ દિવસનાં થાય ત્યારે સૌ પંખી એકેક પીછું એના માળામાં જઈને મૂકી આવે છે.

પણ મોટાં પંખીને ડારતો આ કોશી નાનાં પંખીને તો ઢાલરૂપ બન્યો છે. એનો માળો ઝાડની ટંગલી ટાચે હોય. એની નીચે ગલરૂડાં પંખી માળા બાંધે. પીળક અને હોલાંને તો એનો જ આશરો. કોશીની ચોકીને કારણે કાગડો કે ખેરખટો, શકરા કે બાજ એમનાં ઇડાંની પાસે ફરકી શકતા નથી. આથી તો મહારાષ્ટ્ર તરફ કોશીને પંખીનો રખવોળ કહે છે અને આપણે ત્યાં એ પંખીનો પટેલ કહેવાયો છે.

પંખીઓના આ પટેલની બુદ્ધિ ચકાસતા પ્રસંગની તો જનતામાં એક લોકકથા પણ કહેવાય છે. પંખીનાં પીછાંની કુમાશ જોઈને તેનું ગાદલું બનાવી આપવાની એક રાણીએ રાજા પાસે હાં લીધી. રાજાએ એ કામ પંખીઓના પટેલ કાળા કોશીને સોંપ્યું. ગાદલું બરવા માટે તો કેટલાં બધાં પંખી મારવાં પડે? કાળાકોશીએ તરફીય શોધી કાઢી. વચન આપેલ સમયે તે ન આવવાથી રાજાએ તેને બે ત્રણ તેડાં મોકલ્યાં, છતાં પણ એ ન ગયો. ત્યારબાદ મોડો મોડો ગયો. રાજાએ ખિન્નઈને કારણ પૂછતાં જણાવ્યું કે અમારી નાત બેગી થયેલી તેમાં પંખીજગતમાં નર વધારે કે માદા એનો ભારે વાદવિવાદ ચાલતો

હતો તેથી મોડું થયું. રાજને આવા વિચિત્ર વાદવિવાદથી આશ્ચર્ય થયું. એણે કહ્યું: 'એમાં વળી વાદવિવાદ શો? બંને સરખાં જ હોય ને?' પણ કાળા કાશીએ જવાબ આપ્યો: 'ના. રાજસાહેબ, અમારી નાતમાં એમ ઠરેલું કે જે નર માદાનું કલ્પ કરતો હોય તેને માદામાં જ ગણી લેવો. તેથી ગણતરી કરતાં માદાની સંખ્યા વધી ગઈ હતી!'

રાણીની મુર્ખ હોને તાબે થનાર રાજ પોતા પર થતો આ મર્મ સમજી ગયો, કાળા કાશીને રજા આપી અને રાણીને ગાદલાં બરવાની ના સુણાવી દીધી. આ પ્રસંગ પછી તો પંખીજગતમાં કાળા કાશીનાં માન વધી ગયાં.

પંખીઓનો આ પટેલ દિવસને સમયે ક્યારેક ઢેં...ચુ ઢેં...ચુ એવું, સવારના ગાન કરતાં જુદું સંગીત અચાનક ગાઈ નાખે છે, એટલે ગામડાંનાં લોકો એને ઢેંચો પટેલ કહે છે. પંખીઓ એને 'કાસ્તીત' કહે છે. એમાં પણ એના ગાનનો જ પડઘો પડતો લાગે છે.

ખીજાં પંખીના માળા એની છાયામાં સુરક્ષિત, પણ એનો પોતાનો માળો જુઓ તો? અડખેપડખે ઠીક બાંધ્યો હોય, પણ નીચે તો સાવ પાંખો. ઝાડ નીચેથી નજર કરે તો સોંસરવું આકાશ દેખાય. માળામાં બેઠાં બેઠાં આશ્રિત પંખીના માળાની ચોકી રાખી શકાય એ માટે જાણે કેમ ન કર્યો હોય? માળો જોઈએ તો ૩-૪ ઇંચની વાટકી જેવડો. મુખ્યત્વે લીંબડાની સળીઓ, ઝીણા વેલા અને મૂળિયાં ગૂંથીને બનાવ્યો હોય. એનું લાંબું શરીર જેતાં સહેજે પ્રશ્ન થાય કે આવડું મોટું શરીર આટલી નાની વાટકીમાં કેમ સમાતું હશે? પણ એને ઇંડાં સેવતો જોઈએ ત્યારે એનો ભેદ કળાષ જાય. માળામાં તો એ પોતાના પેટને સંકેડીને બેસી જાય છે અને લાંબી પૂછડીને બહાર લંબાવીને ટેકાવી રાખે છે. આથી એને શરીરના પ્રમાણમાં મોટા માળાની જરૂર નથી પડતી. ઝાડનાં પાતળાં બેલાખિયાંની વચ્ચેના ભાગમાં છુપાવીને નાનકડો માળો એ એવી રીતે મૂકે દે છે કે તેનો માળો સહેજે નજરે નથી ચડતો. એક વાર દેખ્યા પછીયે ભૂલી જઈએ એવું તે સ્થળ હોય.

માળામાં તે એકી સાથે ૩-૪ ઇંડાં મૂકે છે. ઇંડાંના રંગ જુદી જુદી જાતના કહેવાય છે. અમારી નજરે ચડેલ ઇંડાં પીળચઢા સફેદ રંગની ઉપર ઘેરા લાલ રંગનાં છાંટણાંવાળાં હતાં. ખીજા જાતનાં ઇંડાં તદ્દન સફેદ અને ત્રીજા જાતનાં ઇંડાં સફેદ ઉપર કાળાં ટપકાંવાળાં કહેવાય છે.

એનો ગર્ભાધાન-કાળ એપ્રિલથી જુલાઈ આસપાસ. ત્યારે એનાં બેડાં બેગાં થાય, બાકી તો એ એકલો જ બિડ્યા કરે. આ દિવસોમાં એ ઉન્મત્ત

થઈને વહેલી પરાડમાં, ક્યારેક તો ૩-૪ વાગ્યાથી પોતાનું ગાન શરૂ કરી દે છે અને મોં-સુઝણું થાય ત્યાં સુધી અવરિત ગળ્યાં કરે છે. દિવસનાં અજવાળાં અવની ઉપર પથરાવા માંડે એટલે એ એની સુરાવલિ થંભાવી દે છે અને આખો દિવસ મૃગે મોઢે પસાર કરે છે. સામાન્ય રીતે એ દિવસના વખતમાં ગાતો નથી, પણ જ્યારે એનું અચ્ચું મોટું ઊડવા જવડું થાય ત્યારે એનું સંગીત દિવસે સાંભળવાનો આપણને લહાવો મળે. નરમાદા પોતાનાં અચ્ચાંને ઊડાડતાં જાય, ઊડવાના કીમિયા અતાવતાં જાય, નાચ અને ગાનના પાઠ પઢાવતાં જાય અને ગાનના શબ્દો વેરતાં જાય.

ખીજાં પંખીઓના રક્ષણહાર એવા આ પંખીનો આહાર તો હવામાં ઊડતાં જીવડાં, તમરાં, ધયળ, ટીડડાં વગેરે. પૂછડી મોટી હોવાને કારણે એ જમીન પર આસાનીથી બેસી શકતો નથી. બેસે ખરો, પણ ક્યારેક જ. બાકી સુસ્ત્રા ઝાડના ઠૂંઠા પર કે તાર પર બેઠો હોય અને હવામાં જીવડું ઊડતું જુએ કે પાણીમાં તરનારા ત્રાંસિયો મારે એવી રીતે ડીલને તીરવેગે નીચે વહેતું મૂકે, જીવડું પકડે અને અદ્ધરથી જ શરીરને લોંબી ખવરાવતો મૃગ સ્થાને આવી બેસે. એનો શરીર પરનો આટલો કાચુ અને જંતુગ્રહણમાંથી સહેજે જીભ થતું નૃત્ય આ રીતે આખો દિવસ અવરિત ચાલે છે. એક જ ટેકાણે કલાકો સુધી બેઠો રહે, શરીર વીંઝતો રહે અને જીવડાં પકડતો રહે.

દિંદના એક છોડાથી ખીજા છોડા સુધી ગમે ત્યાં, ટ્રેનમાંથી બહાર ડોકું કાઢશે તો માછલોના માછલો સુધી ટ્રેનના પાટાની હારોહાર ચાલ્યા આવતા ટેલીફોનના થાંભલા પર થોડે થોડે અંતરે આ પંખી બેઠેલું દેખાશે. દિંદમાં તારના આ થાંભલાઓ નખાયા બાદ એનો જો કામ પંખીએ સૌથી વિશેષ ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે આ કાળિયા કાશીએ જ.

જનસમૂહથી દૂર વસતો છતાં લોકોથી એ ખીતો નથી. દોરતી પીઠ માથે કે ખેતર ખેડતા ખેડૂત પાસે ઢેકાં પર એ જરા યે ખીધા લગર બેઠો હોય છે, હલનચલનથી ઊડતાં જીવડા આરોગતો હોય છે અને જાણે કહેતો હોય છે કે માણસો કે પશુઓની પણ મને તો જરા યે ખીક નથી. ‘તક્ તક્ તર્ તર્...’ની ખૂમો મારતા ગોવાળની પડખોપડખ તદ્દન નિશ્ચિંત મને એ બકરાં અને ગાડર ઉપર જાણે સહેલગાહ કરવા નીકળ્યો હોય એવી અદાથી બેઠો આવતો હોય છે અને જીવડાં ખાતો આવતો હોય છે. સામાન્ય રીતે એનું જીવન એકલવાયું છે. પણ ગાડર-બકરાંનાં ટોળાં નીકળે ત્યારે એમના અવરજવરથી ઊડતાં જીવડાં આરોગવા એ ૨૫-૩૦ સુધીની સંખ્યામાં ભેગા થઈ જાય છે.

એની ઝપટ જેવી હોય તો ક્યારેક ઝીણી નજરે જોજો. મેદાનમાંથી જીવડાં શોધતા ઘંટીટાંકણિયા પાસેથી કે કાબરે મેળવેલા ખોરાકને એના પગ પાસેથી એ ઝપટ મારતો પડાવી જાય છે. બિચારો ઘંટીટાંકણિયો કે કાબર એની ઓચિંતી ઝપટથી ડહાંધ જાય છે. મોઢું વકાસીને જીએ ત્યાં તો એ જીવડું ઉડાવી જમને પોતાને મૂળ સ્થાને બેસી ગયો હોય છે. જાણે કદી ત્યાંથી ઊડ્યો જ નથી ને !

આખો દિવસ આ રીતે અવિરતપણે જીવડાંને ચટ કરી જનાર આ પક્ષો સરકારી તપાસમાં ખેડૂતને ખેતીમાં મદદગાર મનાયું છે અને હિંદના અમુક પ્રાંતોમાં એને નહિ મારવાના હુકમ પણ નીકળ્યા છે. ખેતીને નુકશાન કરતાં જીવડાંને ખાધ જવાની એની ઉપયોગિતાને લક્ષ્યમાં લઈને એક પંખી-અભ્યાસીએ તો ખેડૂતને ખેતરો ફરતાં ઠેર ઠેર અણીવાળાં લાકડાં ખોડી દેવાની સૂચના આપી છે, જેના પર બેસીને આ પંખી ખેતીને ઉપદ્રવ કરતાં જીવડાંને વીણી ખાય. આપણા ખેડૂતોએ આ પંખીનો આ રીતે ઉપયોગ કરવા જેવું છે.

૨ : સફેદપેટો કાળીઓ કોશી

‘ટીઈ...ટીઈ...’ની તીણી ચીસ સાંભળાય છે અને ઓફિસમાં બેઠે બેઠે મારા મિત્ર પૂછે છે : ‘આ કયું પંખી ?’

‘હશે શકરો.’ ટીઈ...જેવો તીણો અવાજ સાંભળીને મેં જવાબ આપ્યો. પણ સવારથી શરૂ થયેલો એ અવાજ બપોર સુધી ચાલુ રહ્યો અને સાંજ થઈ તો યે થંભ્યો નહિ એટલે ઊડીને દૂરના લોખંડામાં જોઈ, તો કાળો કોશી ! પણ ના, આ હંમેશનો કાળો કોશી નહિ. આપણા કોશી કરતાં શરીર જરા નાનું ખરું, પણ છાતીથી પેટ પર થઈ ઠેઠ પૂછડી સુધી સફેદ પટ્ટો પડ્યો હતો. પૂછડી નીચેનાં પીછાં પણ આછાં કાળાં હતાં.

લોખંડામાં ભમરીએ પોતાનું ઘર બનાવ્યું હતું. મધમાખના મધપૂડા જેવું, પણ મધ વિનાનું. ભમરીઓ ઊડી ગઈ હતી અને ખોખું પડ્યું હતું. એમાં ઠક્...ઠક્... ચાંચ મારી બાકી પડી રહેલાં ભમરીઓનાં હાડપિંજર વીણી વીણી એ ખાતો હતો, કાગડાને તથા ખેરખદાને તગડતો જતો હતો અને ‘ટીઈ...’ની એકધારી ઝડીઓ વરસાવે જતો હતો.

ડિસેંબરથી લઈને જાન્યુઆરીના અંત ભાગ સુધી અહીં રોકાતો આ મહેમાન કાળીઓ કોશી અહીં રહે છે ત્યાંસુધી આપણા હંમેશના કોશી કરતાં ગાયનના વધારે મીઠા અને વિવિધ લહેકા કરતો જાય છે. તીક્ષ્ણતા તો પેલા જેવી જ. એકધારું બોલ્યે જાય અને સામે ન જોવું હોય તેને ય જાણે કહેતો જાય : ‘એ...ય એ...ય આમ જો...ને !’

આ ફાશી આપણે ત્યાં બારે માસ નથી રહેતો. થોડો સમય મહેમાની માણી જાય. પણ આ પંખીના આવાગમનનો પૂરો ભેદ હજી ગુજરાતમાં ઉકેલાયો નથી. ગુજરાતના ક્યા ક્યા ભાગોમાં એ ક્યે ક્યે વખતે આવે છે ને ચાલ્યો જાય છે તે શોધખોળનો વિષય છે. એનાં એકી સાથે ૨૫-૩૦ જોડાં વીરેશ્વરનાં જંગલોમાં જોયાં હતાં એમ શ્રી. 'વનેચર' જણાવે છે.

૩ : ભીમરાજ

ગાયક-શિશોમણી
ભીમરાજ

ફાશીની એક ત્રીજી જાત થાય છે. આપણે ત્યાં એ નથી દેખાતો પણ એની નાતમાં એ ઉચ્ચ વર્ગનો છે. એનું નામ ભીમરાજ. શરીરસૌંદર્ય અને સંગીત-સુરાવલિમાં ઉપર-વર્ણવ્યા બંને ફાશીથી ચડે એવો. શરીર તો આપણા ફાશી જેવડું જ, પણ માથા પર કલગી ધારે. પણ એની વિશિષ્ટતા તો એની પૃછડીનાં વધતાં એ પીછાંમાં. એના મૂળ શરીર નેટલાં જ લાંબાં એ પીછાં; એ પીછાંના તાર બાદશાહની પાછળ ફાંછ છડી પોકારતા હોય તેવો આભાસ કરાવે.

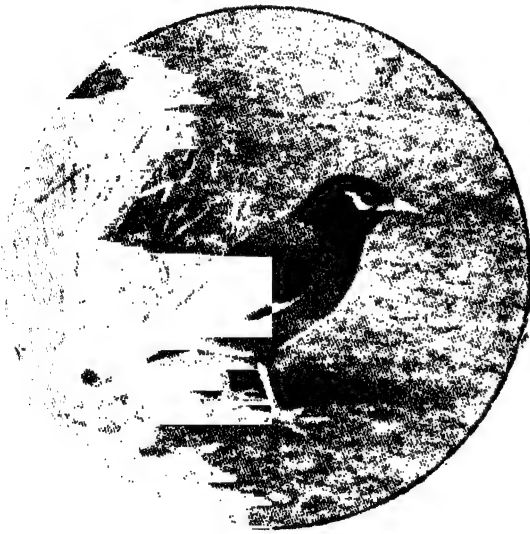
એવું જ એનું સંગીત છે. સવારના પહોરમાં એના ગાનની ઝડીઓ અવિરત વરસાવે છે. એ સાંભળવા સારુ શાખીનો એને ગમે એટલી કિંમતે ખરીદે છે અને ઘેર રાખે છે. સ્વયં ગાયન જેવી જ એનામાં અનુકરણશક્તિ પણ તીવ્ર હોય છે. એ જાતજાતની બોલીઓ બોલી શકે છે. માણસના અવાજની પણ નકલ કરી શકે છે, પણ એ તો પાળે ત્યારે. બાકી વગડામાં રખડતો હોય ત્યારે, બીજાં પંખીનાં ચાળા પાડવાનું એના આખા દિવસનું કામકાજ. એની આ શક્તિને પ્રતાપે જ લોકો એને પાળે છે. મુખ્ય-કલકત્તાનાં બજારોમાં એ વેચાતો મળી શકે છે. એનું અંગ્રેજી નામ : The Larger Racket-tailed Drongo.

ચાગલી અને ચિખાખલી

કાખર

ઘોંકાઘોંકી મ કર રાજ ! ઘોંકે અમે મરીએ,
સરવા સાદવાળો તે ઊડી ગયો, કે'તો કલખલ કલખલ કરીએ !

રાજએ પોપટ પાળ્યો હતો; એક દિવસ પોપટ ઊડી ગયો અને ખાલી
પીંજરામાં કાખર બેસી ગઈ. નિત્યક્રમ પ્રમાણે રાજ સવારે 'પઢો

પોપટજી સી...તારામ' બોલા-
વવા લાગ્યો. પણ બોલે કાણુ ?
ચીડમાં રાજએ ઘોંકા માર્યા
ત્યારે જરાયે ખચકાયા વગર
કાખરે જવાબ દીધો કે:

“ઘોંકાઘોંકી મ કર રાજ...”

પીંજરામાં પુરાઈ છતાં
આવો તડાક જવાબ લોક-
સાહિત્યકારોએ કાખરના મોંમાં
મૂક્યો તે એના સ્વભાવને
આપ્યાદ રીતે રજૂ કરે છે.

કાખર એટલે સાવ નિર્ભય

પંખી. કાગડો ચક્રાર ખરો,

કાખર

પણ શરીર જળવવા માટે એ વધારે પડતો સજાગ રહે. જરા જોડલાયે હલન-
ચલનથી એ સાવધ રહે. કાખર સજાગ ખરી, પણ એને કશી ખીક જ નહિ
ને ? બધે રખડે-વગડામાં, ગામમાં, ઝાડ પર ને ઝાંખરામાં, ફળિયામાં ને
ઘરમાં. કાગડાના ટોળા વચ્ચે પણ રખડતી હોય અને કાગડાની પડખેથી જ
આહાર ઊડાવતી હોય. કાગડાને ય પાંખનો ફટકો લગાવતી જાય, દૂર ધકેલતી
જાય અને આહાર આરોગતી જાય.

કાગડાની સાથોસાથ એને આમ નિર્ભય ફરતી જોઇને લોકસાહિત્યની એક વાર્તામાં કાગડાને અને કાબરને જમીન ખેડવામાં ભાગીદાર બતાવ્યાં છે. પણ કાગડો રહ્યો લુચ્ચો. કામ કરવાની આળસ. આથી ચાંચને જરાક વાગતાં સુતાર પાચે ચાંચ ધડાવવા ગયો અને પછી તો જ્યારે જ્યારે કાબરે તેડાં મોકલ્યાં ત્યારે સદેશો કહાવ્યો :

ઠાગાઠૈયા કરું છું, ચાંચુડી ધડાવું છું,
જઓ...કાબરખાઇ ! કાલ વેલો આવું છું.

છેવટ ખેતરમાં બાજરો પાક્યો એટલે કાગડાભાઈ હાજર થયા. કાબર એના માથાની નીકળી. એણે બાજરો મસળીને જીદો તારવ્યો અને ઢૂંસાંને ઢગલો પડખે કર્યો. ઢૂંસાંના મોટા ઢગલા પર એણે બાજરાના થોડાક દાણા વેર્ચા. નાના-મોટા ઢગલામાંથી જમે તે પસંદ કરવાનું કહેતાં તો કાગડાભાઈ ટપ લઇને મોટા ઢગલા પર બેસી ગયા; કાબર બાજરાનો નાનો ઢગલો લઇ ગઇ. કાગડાભાઈએ રાજ થઈ ને ત્યાં જ ખાવાનું આરંભી દીધું. પણ થોડા દાણા ખાધા પછી મોઢામાં ઢૂંસાં ભરાઈ ગયાં ત્યારે જ ખબર પડી કે પોતે આખાદ બની ગયો છે ! કાબર એના માથાની નીકળી ! કાગડાને આ રીતે અચ્છલ-ચાતુરીમાં છેતર્યો હોય તો તે માત્ર કાબરે જ, અને તે પણ અદ્ભુત રીતે.

આ વાર્તામાં એનો બીજો સ્વભાવ પણ દેખાય છે અને તે સતત મહેનત કરવાનો. સવારથી સાંજ સુધી, ઘડી ચે આરામ વગર કાબર ચારે બાજુ રખડ્યા કરતી હોય અને આહાર મેળવ્યા કરતી હોય. ઊનાળાને ખરે ખપોરે કાગડા જેવું કઠોર પંખી પણ તડકાથી ત્રાસી મોઢું ઉઘાડી ઝાડમાં ભરાઈ બેઠું હોય ત્યારે કાબર ચારે બાજુ નીકળી પડે અને આહાર શોધ્યા કરે. જાણે તડકાની સાડીબાર જ ન મળે !

એનો આહાર જોયો હોય તો જીવજંતુ પણ ખરાં અને અનાજ પણ ખરું. ટીડડાં અને ખડમાંકડાં ખાય, કરોળિયા ને મકોડા ખાય. ચોમાસામાં મકોડા બિભરાઈ પડે ત્યારે મકોડા સારી પેઠે એ ઉડાવે. ચોમાસામાં ફૂટી નીકળતાં જીવડાં ખાવા ગામ બહાર વગડામાં પણ પહોંચી જાય. મોટે ભાગે જમીન પરથી જ આહાર મેળવી લેનારી. ઢોર પાછળ પણ ફરતી હોય અને બીડતાં જીવડાં ઉડાવતી હોય.

ધર-આંગણામાંથી વેરાયેલા દાણા ચરી જાય અને સીમ-ખેતરમાં પણ પહોંચી જઇને પોંક ઉડાવી આવે. પણ મોટે ભાગે જીવજંતુ વધારે ખાય. ખાસ કરીને પાકને નુકશાન કરનારાં જંતુને વધારે ઉડાવી જાય, તેથી એને

મેરિશિયસ, એસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ અને હવાઈના ટાપુઓમાં એવાં જીવડાં ખાઈ જાય તો ખેતીને મદદગાર થાય એમ માનીને દાખલ કરવામાં આવી છે.

દાખલ કરતાં તો કરી, પણ એને દાખલ કરનાર એની આળવીતરાઈના જાણકાર નહિ હોય ! કાળર કદી પોતાના પ્રદેશમાં ખીજીને ઘૂસવા ન દે. પાંખો મારે, ચાંચો મારે, ખૂમ મચાવે અને તગડયે જ છૂટકો કરે. હવાઈ ટાપુમાં દાખલ કરી પણ ત્યાં કબૂતર ઘણાં બધાં હતાં. કબૂતરો એની સાથે આહાર ચણવા આવવા માંડ્યાં. પોતે હજી મહેમાન જેવી ચાલી આવતી હતી; કબૂતર તો ત્યાંનાં ઘર-ઘણી જેવાં, જૂતાં વતની હતાં; છતાં એ કબૂતરને સહન ન કરી શકી. આખી કબૂતર-જાતિને ટાપુમાંથી તગડી મૂકી ત્યારે જ છૂટ્યો કર્યો. એમ જ એને આનંદમાનમાં દાખલ કરતાં એણે ‘આયુના’ને (White-eye) એ પ્રદેશમાંથી તગડી મૂકી.

પણ એનો આ સ્વભાવ ખીજાં પક્ષીઓને ભારે મદદરૂપ નીવડ્યો છે. બિલાડી નીકળે કે સર્પ નીકળે, ઘો નીકળે કે નોળિયો નીકળે; તરત જ કાળરની નજર પડવાની અને કલબલાટ કરી મૂકવાની. ‘માર્યાં મોર તોભાં’ કરી મૂકે એવો જ સ્વભાવ. સર્પ કે બિલાડી કાંઈ કાળરનાં ખાસ દુશ્મન નથી. છતાં એ દેખાયાં એટલે જાણે કાળરનો જૂગ-જૂનો શત્રુ નીકળ્યો. રાડોરાડ મચાવી મૂકે અને બિલાડી કે સર્પ પર ઝપટો માર્યા કરે. ઘડીવારમાં નાનાં પંખી ભીડી જાય અને કાગડા જેવાં જેસાવર પંખીઓ મારમાર કરતાં એ સ્થળે આવી પહોંચે. પછી તો જોઈ લેા સર્પ કે બિલાડીના હવાલ. બન્ને તરફથી મારો શરૂ થાય. સર્પ-બિલાડી છટકી ન જાય ત્યાંસુધી છેડો ન મેલે. આ દરમિયાન વળી કોઈ માણસ ચડી આવે તો સર્પ મૂઓ જ જાણુવો. આ રીતે કાળરની જાહેરાતથી કેટલાયે સાપ રામશરણ પામ્યા હશે !

એના આ સ્વભાવને કારણે એને પંખીઓની ચોકિયાત કહીએ તો પણ ખોટું નથી. માળામાંથી ઈંડાં ખાવાના બિલાડી કે સર્પના પેંતરાને તોડી પાડતી હોય અને બચાવી લેતી હોય તો તે કાળર જ. એની આ વિશિષ્ટ સેવાને લક્ષમાં લઈને પંખીજાતિ એને ચોકિયાતનું બિરદાવે અને ખાસ સલામોલાવીને એને ‘સ્વજાતિરક્ષક’નો ચંદ્રક આપે તો વધારે કયું ન ગણાય !

ચોકી કરવામાં કાળરનું ખાસ હથિયાર એનો ‘કલબલાટ.’ આખો દિવસ એનો કલબલાટ ચાલ્યા જ કરતો હોય. સવાર હોય કે ખરો બપોર હોય, રાંઠો હોય કે સાંજ પડતી હોય, કામ બંધ કરી જરા સાંભળવા પ્રયત્ન કરીએ તો ક્યાંક બેડી બેડી એ “ચુક ચુક ચુક” કે ‘ટીકુ ટીકુ ટીકુ’ કરતી

સાંભળાય જ. બિલાડી-સર્પને જોઇને એનો કલબલાટ ઘોંઘાટની ટાચે પહોંચે છે. પણ સામાન્ય રીતે માત્ર આ જ ઘોંઘાટ સાંભળનારાં આપણાં લોકો વધારે કાલાહલ કરનારને કાબરના કલબલાટ સાથે સરખાવે છે. પણ કાબરના કલબલાટ પાછળ એક સંગીત રહેલું છે એ તો એને ધ્યાન દઇ સાંભળનારા જ જાણી શકે અને માણી શકે.

આપણે એને કાબર કહીએ છીએ, પણ ઉત્તર હિંદ અને ખીજે રથજે એને મેના કહે છે. મેના તો આપણે, આખે શરીરે કાળી અને પોપટની સાથોસાથ પીંજરામાં રથાન પામીને જાતજાતનાં અનુકરણ કરતી હોય છે એને કહીએ છીએ. પણ જાણીને આપણને નવાઇ થાય, પરંતુ વાત સાચી છે કે આપણી કાબર એ મેનાની જ પિતરાઈ છે. પેલી પિંજરરથ મેના જેટલું એનામાં સ્વર-વૈવિધ્ય નથી, સ્વર-માર્દવ નથી, છતાં એના વર્ગની વિશિષ્ટ ગાન-શક્તિ તો એનામાં પૂરેપૂરી છે જ.

એ બોલતી હોય છે ત્યારે સાવ ખડ વાદતી હોય તેમ આહું-અવળું કે ઠેકાણા વગરનું નથી બોલતી. એમાં જાતજાતના લહેકા હોય છે. એ લહેકામાં યે સ્વરના ભાતભાતના આરોહ-અવરોહ હોય છે. અને ફેંકી દીધેલાં મોતીમાં યે એક જાતની રચના આવી જાય છે એવી એના છૂટા મૂકી દીધેલા સુરોમાં પણ એક જાતની રચના આવી જાય છે. આ ઉપરાંત એના ગળામાં અનુકરણ-શક્તિ પણ હોય છે. ધ્યાન રાખીને ક્યારેક જોજો-ક્યાંક ખૂણામાં ભરાઈને એ બેઠી હોય, લહેરથી જાતજાતના લહેકા કાઢતી હોય, ઘડીક ‘કી...ચુ કીચુ’ તો ઘડીક ‘ઢ્યાંગ...ઢ્યાંગ’, ઘડીક ‘ચી...ચી...ટી...ટી’ તો ઘડીક ‘પડુ...પડુ’, અને ક્યારેક વળી આ બધું એકી સાથે બોલતી જાય અને માથું ઊંચુંનીચું નમાવતી જાય. એની વિચિત્ર આંખ-રચનાને કારણે જાણે મચકારા મારતી લાગે. ક્યારે કેવો સુર કાઢી બેસશે એ કહેવાય જ નહિ. જાદુગરની કાથળીમાંથી એક પછી એક આશ્ચર્યમાં નાખી દેતી વાનીઓ નીકળતી આવે એમ ભાતભાતની બોલીઓ એના ગળામાંથી છૂટતી આવે.

એમાં જો દૂરથી કાઈ પંખીને બોલતું સાંભળે એટલે થઇ રહ્યું. એના ચાળા જ પાડવા લાગે. ચાળા એટલે બસ ચાળા જ ! ગંભીર થઇને બેઠા હોઇએ પણ એના લટકુડા ચાળા સાંભળીને હસી જ પડીએ. ઘણા મસ્કરા એવા હોય છે, જે શ્રોતા-સમુદાયને પેટ પકડીને હસાવવા છતાં પોતાના મોઢાની રેખા યે ન ફરવા દે; એવી જ આ કાબર. એ જાતજાતના ચાળા પાડતી હોય, પણ મોઢા સામે જુઓ તો જાણે સાવ નિર્દોષ; કદી યે ચાળો પાડ્યો જ નથી !

જાણે કેટલા યે વખતથી એમ ને એમ શાંત અને સ્વસ્થ જ બેઠી છે !
‘મસિદમાં સાલો ગયો સે જ કાલુ ?’ એમ જાણે ન કહેતી હોય !

એના આ ચામલા અને લટકુડા બોલની જો એક વાર મીઠાશ નજરે પડી
અછ તો પછી ગમે ત્યારે કામથી થાકીએ ત્યારે એનું એ ગાન—શ્રવણ મનનો થાક
ઉતારી હળવા બનાવી દે. નાટકાના ગંબીર રસને હળવો કરવા મશ્કરાનું પાત્ર
લેખકો મૂકે છે તેમ પક્ષી—જગતમાં મશ્કરાનું પાત્ર આપવાનું નક્કી થાય તો
કાબરનો નંબર પહેલો લાગે. એના આ ગાયનના પણ રસિયા નીકળે છે
અને તેને પીંજરામાં પૂરીને ઉછેરે છે.

પણ એના આ સ્વર—વૈવિધ્ય તરફ આપણું વિશેષ ધ્યાન નથી ખેંચાતું,
કારણ કે એની જ જાતની મેના ગાયનમાં શિરોમણી છે એટલે બિચારી
આ કાબરને કોઈ લેખામાં નથી લેતું. પણ એ આપણી માન્યતાને લેખામાં લીધા
સિવાય પોતાનું ગાન આપો દિવસ ગાયા કરે છે. એના આ સંગીતની
કોઈએ કદર કરી હોય તો તે મૈસુર રાજ્યે. પંજાબ, મુંબઈ, યુક્તપ્રાંત, બંગાળ
વગેરે પ્રાંતોમાં એ જીવજંતુ ખાતી હોઈને ખેતીકામમાં મદદગાર તરીકે
કાયદાથી સુરક્ષિત છે, પણ મૈસુરમાં તો એ ‘Birds of song,
absolutely’— ખાસ કરીને ગાયક પંખી તરીકે જ એને સુરક્ષિત
ઠરાવી છે. છેવટ એક રાજ્ય એવું છે ખરું જે એના સંગીતની કદર કરે છે !

જો એના સ્વર તરફ આપણું ધ્યાન નથી ગયું તો એના રંગ તરફ આપણું
ધ્યાન ગયું છે ખરું ? એકદમ કોઈ આપણને પૂછે કે કાબરનો રંગ વર્ણવો—તો
આપણે અચકાઈ જ જવાના. આપો દિવસ આપણી પાસે ને પડખે એ ફરનારી
છતાં એના રંગનો આપણને ખ્યાલ જ નથી હોતો.

છતાં એનો રંગ ધ્યાન બહાર જવા દેવા જેવો નથી. એની ચાંચ પીળી,
જે એની બન્ને આંખો પાસેના પીળા લાખા સાથે મળી જાય છે. એની
આંખની રચના કોઈ વિચિત્ર છે. પાસે બેઠી હોય છતાં એના આ પીળા
લાખાને કારણે એની આંખ ક્યાં છે એ શોધવી ભારે મુશ્કેલ પડે. આવી
ભુલભુલામણી એની આંખ આસપાસ શા માટે હશે ? એની આંખો શું એટલી
બધી મોંઘામૂલી હશે કે તેના રક્ષણ અર્થે કુદરતે એની આસપાસ આવો રંગ—
વિભ્રમ રચી સંરક્ષણ બિંબ કયું હશે ?

એનું માથું કાળું ખરું, પણ જરા ધ્યાન દઇને જોઈએ તો ભારે ચળકતું
લાગે. ડોક ઉપર કાળી થઇ હળવે હળવે નીચલા ભાગમાં ડીલના તપખીસ્ત્રા
રંગમાં બળી જાય. સમગ્ર દેહનો વર્ણ તો ઘાટો તપખીરિયો જ કહી શકાય.

પૂછડીના છેડા અને પૂછડી નીચેના ભાગ સફેદ. એની પાંખ વચ્ચે સફેદ પટ્ટો; જેવો દૈયડ અને દેવચકલીને હોય છે તેવો, પણ ભારે સફેદ લાગે. એ ઊડે ત્યારે એ સફેદ પટ્ટા એકધારા પાંખના ફટાકાથી સફેદ કુંડાળાં રચતા જાય. પગ પીળા.

એ માળા બાંધે ધરની બખોલોમાં કે નળિયાંમાં. ઝાડ પર ક્યારેક જ બાંધે. માળામાં ઝીણી લાકડીઓ, કાગળના અને ચીંથરાના ગાભા, ડૂચા અને પીંછાં ભરચક ભરી દે. કચરો ઊપાડતી જાય, વેરતી જાય અને માળો બાંધતી જાય. માળો મોટો બધો હોય. એનો કોઈ ચોક્કસ ઘાટ તો હોય જ નહિ. જેવું સ્થળ, તેવો ઘાટ. ઘણી વાર કાગડા-ખિસકોલીના જૂના માળા થોડા ઠીકઠાક કરીને વાપરતી નોંધવામાં આવી છે ખરી. માળાની વચ્ચે ત્રણથી ચાર વાદળી રંગનાં ઇંડાં મૂકે. ઇંડાં પર આછી કાળી છાંટ.

બચ્ચાં નીકળે ત્યારે સાવ નામાં. હાથમાં લઈએ તો જાણે માંસનો લોચો લીધો લાગે. ધીમેધીમે એમને પીંછાં ને રંગ આવતો જાય. બચ્ચાને એ જીવડાં ખવરાવે ને મોટાં કરે.

માળા બાંધવાની જગા પસંદ કરવામાં ચકલીની પેઠે જ મૂર્ખાઈ કરે ખરી, પણ ધરની બખોલો અને નળિયાંમાં માળા બાંધવાની સુરક્ષિતતાને કારણે, એના હિંમતવાન અને સાહસિક સ્વભાવને કારણે, જીવજંતુ કે અનાજ બધું ખાઈ શકવાની શક્તિને કારણે એની જાત વધતી ચાલી છે.

એને નિરાંતે જેવી હોય તો બે સમય. સવારે એ કાગડાનાં ટાળાંની સાથેસાથ બેઠી હોય. કાગડાના કરાં...કરાં...અવાજની સાથેસાથ કલબલાટ કરતી હોય અને ક્યાં જવું એની જાણે ધમાલ મચાવતી હોય. કામડાની સાથેસાથ જ ખોરાક માટે ચામ બહાર ઊડી જાય.

સાંજ પડ્યે કાગડાનાં ટાળાં ધર તરફ પાછાં ફરે ત્યારે વગડામાંથી કાબર પણ હરિકાઈ કરતી હોય તેમ ટાળાં રચીને કાગડાની સાથે જ પાછી ફરતી હોય છે. લાંબા લહેકાથી ઊડતાં કાગડાનાં ટાળાં અને ઝપાટે પાંખો ફફડાવતાં કાબરનાં ટાળાંને દૂરથી જોઈને ઝાળખી કાઢવામાં પણ આનંદ મળે અને આંખને કસરત થાય.

વગડામાંથી પાછી ફરીને પણ એ કાગડા સાથે જ એક ઝાડ પાર ધામા નાખે અને કલબલાટ શરૂ કરે. રાત પડ્યે આખા દિવસનું કામ આટાપી સ્ત્રીઓ આંગણમાં ટાળે મળી નિરાંતે જેવે વાતોના તડાકા મારતી હોય છે તેમ કાબર પણ આખા દિવસના કામકાજનો જાણે સરવાળો માંડતી હોય

તેમ ક્યાંય સુધી કલબલાટ મચાવ્યા કરે. પણ કાગડા કાં...કાં...કરતા રહે તે પહેલાં એ પોઠી જવાની ને શાંત ચર્મ જવાની. વહેલી પડે સવાર.

જે કાબરનું આપણે વર્ણન કર્યું તેનું અંગ્રેજી નામ The Common Mynah; એનો દેહવર્ણ સૂચવતા એના સંસ્કૃતનામ કર્બૂર પરથી જ ગુજરાતી નામ કાબર પડ્યું લાગે છે.

આખો દિવસ આપણી આસપાસ ફરનારી છતાં આપણા લોકસાહિત્યમાં કે આધુનિક સાહિત્યમાં જોઈએ તો કાબરનું સ્થાન કેટલું ? લગભગ નહિ જેવું જ. આપણા લોકોનું શા માટે એના તરફ ધ્યાન નહિ ખેંચાયું હોય ?

જ્યારે ધ્યાન ખેંચાયું નથી ત્યારે કાબરનું જોડું ફરતું હોય એમાં નર કયો અને માદા કયો એ ઓળખવા માટે તો આપણા લોકો વિચાર જ શા માટે કરે ? એમણે તો નર અને માદા બન્ને માટે નારી જાતિનું એક જ નામ આપી દીધું છે : કાબર. કાબર કેવી એમ જ આપણે કહીએ છીએ. કાબર કેવો કે કેવું આપણે કહેતા નથી. આતું શું કારણ ?

આવી જ રીતે આપણે બીજાં પંખીઓનાં નામ પાડ્યાં છે. કાયલ, સમળી, દેવચકલી, મેના, સુગરી, હોલી વગેરે પક્ષીઓ નારી જાતિમાં જ બોલાય છે. જ્યારે કાગડો, કલકલિયો, હોલો, શકરો, દિવાળીઘોડો, કાળીઓકાશી, વગેરે નર જાતિમાં જ બોલાય છે. જે પક્ષીઓ નરજાતિમાં બોલાય છે તેમાં એકલા નર હોય અને જેનાં નામ એકલાં નારીજાતિમાં બોલાય છે તેમાં માદા જ હોય એમ તો કોઈ ન જ માને. છતાં આમ કેમ બન્યું હશે ? કદાચ પક્ષીઓના ઉપરટપકાના રૂપરંગ અને વ્યવહાર જોઈ, એના અભ્યાસમાં બહુ જોડા ન બિતરનારા આપણા લોકોએ એવાં નામ યોજી દીધાં હશે.

કાગડાનો અવાજ અને આકાર, કાળીઆ કાશીનો ચિત્કાર અને વેગીલી ઊડ, કલકલિયાનો ચિત્કારપૂર્ણ કલકલાટ અને વૃદ્ધ ડોસા જેવા હોલાનો ગંભીર સ્વ-એમને નરજાતિનું નામ અપાવવામાં કારણરૂપ બન્યાં હોય તો ના નહિ.

એમ જ કાબરનો નાજુક દેહ અને સ્ત્રીઓ જેવો કલબલિયો સ્વર, સમળીની મોટી કાયા છતાં ઘોડીના હાલુહાલુટ જેવો તીક્ષ્ણ સ્વર, સંપૂર્ણ માદવ્યુક્ત કાયલનો સ્વર અને ધીરગંભીર હોલા સામે ઉતાવળા અને બેઠા અવાજે બોલતી હોલી-આ બધાં કારણોએ નારીજાતિસૂચક નામ આપ્યાં હશે.

બાકી આ નરમાદા-નામવાચક પંખીઓમાં નર અને માદા બન્ને હોય છે. કાબરના જોડામાં પણ વિશેષ ધ્યાનથી જોનારને બે કદ દેખાવાનાં-એક નાતું

અને ખીજું મોટું. મોટા તે નર, નાની તે માદા. નર અને માદાને ઓળખવા છતાં કાબર નામ એવું રૂઢ થઇ ગયું છે કે કાબર કેવો છે એમ બોલીએ તો કેવું વિચિત્ર લાગે ?

૨ : બબ્બઈ અથવા પાવૈ

આ બબ્બઈ એક કાબર આપણે ત્યાં થાય છે. એનું નામ બ્રાહ્મણી મેના, બબ્બઈ અથવા પાવૈ. આ બબ્બઈ કાબરથી નાની. માથા પર કાળી ચોટલી,

પાછળ ઢળકતી મૂકી દીધી હોય તેવી. (બ્રાહ્મણ પણ ચોટલી રાખે તેથી તો બ્રાહ્મણી નામ નહિ પડ્યું હોય?) આખા ડીલનો રંગ ઝાંખો બદામી. નીચલોભાગ ભૂખરો. પગ ઉપરનો ભાગ અને પૂછડીના છેડા સફેદ. ચાંચ અને પગ પીળાં.

ચોટલીવાળી બબ્બઈ

કાબરની જ એ પિતરાઈ છતાં અને આપણે ત્યાં બારે માસ રહેનારી છતાં, આપણું ધ્યાન એના તરફ ઓછું દોરાયું છે. છતાં લક્ષ આપીએ તો એનો લહેરી સ્વભાવ, આખો દિવસ હજવા સાદે જતજતના લહેકા કાઢવાની એની શક્તિ—એ બધાથી આપણને પૂરો આનંદ આપે. શરીરમાં અને સ્વરમાં એ નાણુક એટલે આપણી ધમાલિયા કાબર કરતાં વધારે ગરવી અને ડાયલી લાગે.

પણ એ માનવ-વ્યવહારની પડખે વધારે ચડતી નથી. એનું આહારકાર્ય પતાવીને તરત જાડની ડાળીએ બેસી જાય અને લહેરથી હજવા સદે ધીમે ધીમે ગાન ગાયા કરે.

એનામાં પણ કાબરની જેમ અનુકરણ-શક્તિ સારા પ્રમાણમાં હોય છે અને ઘણા ઉસ્તાદો એને તે માટે તાલીમ આપતા હોય છે. બાવનગરવાળા પંખી-અવધૂત શ્રી. કંચનરાયે આવી એક બબ્બઈને અસલ તેતરનું માન શીખવ્યું હતું. સામાન્ય રીતે હજવે સાદે ગાતી આ નાનકડી બબ્બઈને અતિ ઊંચા અવાજે આખેહૂબ તેતરની બોલીનું અનુકરણ કરતી સગે કાને સાંભળવા છતાં મનને ભ્રમ જ રહી જાય કે ખરેખર આ નાનકડી બબ્બઈ જ ગાઇ રહી છે ?

જમીન પર જીવાત માટે એ ફરે, છતાં એને વધારે તો ઝાડ પર ટેટા ને ટેટીઓ, લીંબોળીઓ ને એવાં ફળ ખાવામાં જ લહેર પડે.

એ પણ માળા તો ઘરની બપોલો અને ઝાડનાં પોલાણમાં જ કાળજી, ચીંથરાં, પાંદડાં વગેરે વડે બાંધે અને તેમાં ઈડાં મે-જૂન આસપાસ મૂકે. લક્કડખોદે પોતાને માટે કારેલા અને બચ્ચાં ઉછેરીને ખાલી કરેલા માળાને એ સારી પેઠે ઉપયોગ કરે છે. એનું અંગ્રેજી નામ : The Brahminy mynah.

૩: શિરાજી અથવા ઘોડાકાખર

ત્રીજી એક જાતની કાખર આપણે ત્યાં થાય છે. એનું નામ શિરાજી અથવા ઘોડાકાખર. મોટે ભાગે એ બજારોમાં ફરતી હોય છે. બચ્ચાં કરતાં એની સંખ્યા વિશેષ હશે અને એના કરતાં વધારે નજીક એ આપણી વચ્ચે રહે છે છતાં એના અસ્તિત્વનો ખાસ ખ્યાલ આપણા જન-સમાજમાં નથી; એનું કારણ એના અંગના રંગમાં છે.

લગભગ આપણી કાખર જેવડી જ આ શિરાજીના રંગને આછો ધુમાડિયો કહી શકાય. આ ધુમાડિયા રંગમાં ભાત પાડે છે એની ફેસરવર્ણી ચાંચ: ચાંચ પાછળનું લાખું પણ ફેસરી રંગનું. પેટનો ભાગ, પાંખ વચ્ચેનો પટ્ટો અને પાંખની કિનારનાં પીછાં આછાં ગુલાબી. માથું, ડોકનો પાછળનો ભાગ અને પાંખના છેડા કાળા. પગ પીળા.

નાજીક દેહ અને સુંદર છતાં કાચા દેખાતા એના રંગો જોઈને જનસમાજ એને આપણી કાખરનાં બચ્ચાં જ માને છે. વર્ષોથી જનસમાજ આ ભ્રમણામાં છે, છતાં કદી યે એમને શંકા નથી ઊઠતી કે કાખરનાં આ બચ્ચાંનો રંગ કાં બદલાય નહિ અને કાખર જેવો રંગ કાં ધારણ કરી લે નહિ? કે એક પછી એક કાખરોનાં બચ્ચાં ઊભું વરસ એક બીજાનું સ્થાન પૂરતાં આવતાં હશે એમ માનીને જનસમાજ ચાલ્યો જતો હશે?

જનસમાજ ગમે તે ધારે, પણ આ કાખર તો બજારોની વચ્ચે દુકાને દુકાને ફરીને પોતાનો આહાર મેળવ્યે જાય છે. વિરમગામ અને અમદાવાદનાં જંકશને પર આવેલ પ્લેટફોર્મનાં છાપરામાં તો એણે હજારોની સંખ્યામાં અડા જમાવ્યા છે. વહેલી સવારમાં એ જંકશને ગાડી પહોંચે ત્યારે વિપુલ જનવ્યવહારનો કોલાહલ વધારે કે જાગી ઊઠેલી આ શિરાજીનાં ધાડિયાંનો અવાજ વધારે, એ નકકી કરવામાં મીડી મુંઝવણ થાય. એનો કોલાહલ, રંજડ અને ચગકથી ગંદકી કરવાને કારણે સત્તાવાળાઓ એને તગડવા માટે પ્રયત્નો કરીકરીને થાક્યા, પણ એણે એ સ્થાન નથી છોડ્યાં.

આ કાખરની માળા આંધવાની એક ભારે વિચિત્ર ટેવ નોંધાઈ છે. જન-સમાજની વચ્ચે બિહુ વરસ વસવાટ કરવા છતાં માળા તો એ વહેતી નદીને કાંઠે ભેખડોમાં અને તેને અભાવે પાણીવાળા તળાવને કાંઠે કે કૂવાની અખોલોમાં સમૃદ્ધમાં જામીને આંધે છે. આ કારણે તો એનું અંગ્રેજી નામ પડ્યું છે : The Bank Mynah. પણ એની આ ટેવમાં અપવાદ નજરે ચડ્યો છે. અમારે ત્યાં ગામની બજારમાં દુકાનોની ઉપરની અખોલોમાં માળા આંધતી, ઈંડાં ઉછેરતી અને નાનાં બચ્ચાંએને ચણુ ખવરાવતી એ નજરે ચડી છે. બિહુડું, આ ગામને પાદર વહી જતી નદીના કાંઠાને એણે વળ્યું ગણ્યો છે.

૪ : વૈયાં

ચી થી એક કાખર થાય છે, જે આપણે ત્યાં બારે માસ નથી રહેતી અને ખેડૂતો જેને બરાબર ઓળખતા હોય છે તે-વૈયાં. પાકને ખાઈ જતાં વૈયાંને આખો દિવસ ઉડાડતા ખેડૂતોને સ્વપ્ને પણ ક્યાંથી ખ્યાલ હોય કે વૈયાં ધરઆંગણે વસતી આપણી કાખરનાં પિતરાઈ છે અને ઠેક ઘટાલી અને હંગરી, એશિયામાઇનર અને તુર્કસ્તાનથી આપણે ત્યાં આવે છે !

એના આખા દીલનો મુખ્ય રંગ ચળકતો ગુલાબી. માથું, ગરદન, છાતી, પાંખો અને પૂછડી કાળા રંગનાં. એકલો કાળો રંગ નહિ, પણ એમાં વાદળી કે જાંબુડિયા રંગની ઝાંચ પડે. ચાંચ ગુલાબી અને પગ પીળા. માથા પર જોઇએ તો ક્યારેક વાળનો મોટો જથ્થો લાગે, જે

વૈયાં

ચળકતો કાળો હોય. કદ તો આપણી કાખર જેવડું જ. એના દેહના મુખ્યતમ ગુલાબી રંગને કારણે એનું અંગ્રેજીમાં નામ છે: The Rosy Pastor.

ખેતરોમાં ૨૫-૫૦ કે ૧૦૦-૨૦૦ના ટાળામાં એ ભટકતી હોય. જે ઝાડ પર બેસે એને ચાંચો મારી ઠાલે અને ચરકથી ભરી મેલે. એના એકધારા કચકચ અવાજથી ઘોડિયાં પર આંધેલા ધૂધરા કે ડબ્બામાં ભરેલી ઢાડીઓ

ખખડે એમ આખું જાડ ખખડતું લાગે. કલખલ કલખલ મંડી જ હોય. પાંદડે પાંદડે ફરતી જાય અને ગાતી જાય. આખું જાડ જાણે સળવળતું લાગે.

ખેતરમાં પડે તો ખેતરને ક્યારે ક્યારે નુકશાન કરે. ખેડુતો પાસે જમને ઉડાડે છતાં ઊડે નહિ, એવો એનો કાખર જેવો હિંમતવાન સ્વભાવ. ઊડે તો ચે થોડા શીટ દૂર જમને ખેસે એટલું જ. ધક્કા મારીને કાઢે તો જ બહાર જાય એવી. એને ઉડાવવા માટે તો ખેડુતોને ખાસ ટોચા રોકવા પડે છે. પણ ટોચાએને એ ભાગ્યે જ ગાંઠતી હોય છે. ગોફણોના ઘા ઉપર ઘા પડ્યે જતા હોય, છતાં એ તો મોલ ઉડાવ્યે જતી હોય. ખેતરમાં મોલ પાક્યો હોય ત્યારથી માંડીને પાક ખેતરમાંથી ઊપડી જાય ત્યાંસુધી એની આ રંજડ ચાલુ રહે. ખેડુતને આ વૈયાં જોઈતું નુકશાન કરતાં હશે તેટલું કદાચ ખીજું કોઈ પંખી નુકશાન નહિ કરતું હોય. જીવારના લોથેલોથાને ચટ કરી નાખે. એના આ સ્વભાવને કારણે એનું ઉત્તર હિંદમાં ખીજું અંગ્રેજી નામ બોલાય છે The Jowary Birds: જીવાર-પંખી. એ પોતે પાકને ઘણું નુકશાન કરે, છતાં તીડ પડે ત્યારે એને ઠેકાણે પાડવામાં મોખરે રહેતાં હોય તો એનાં જ ટોળાં.

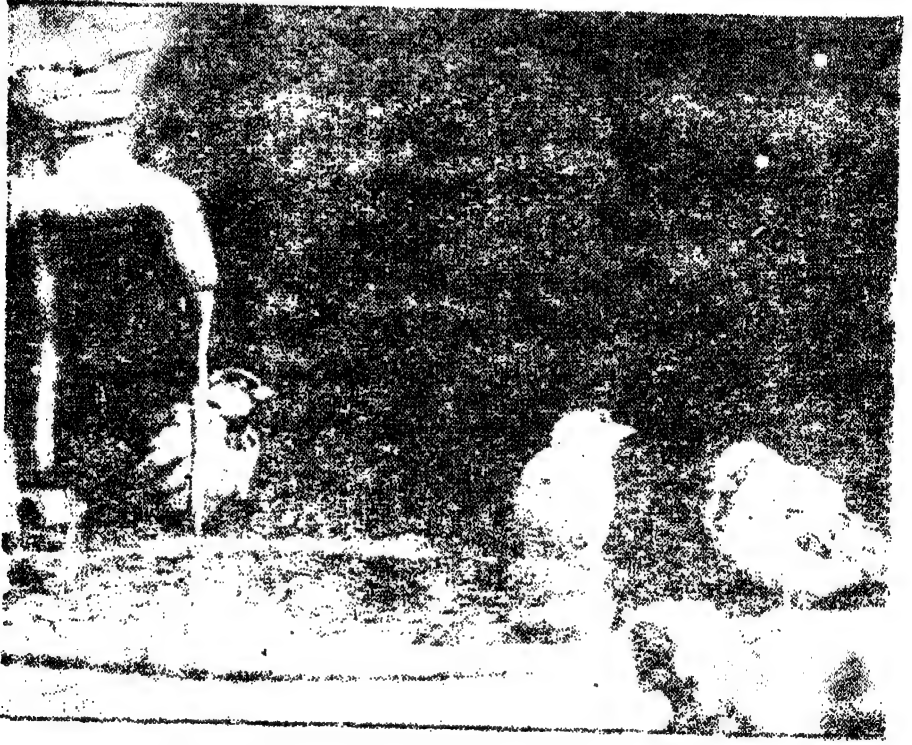
ખેતરમાંથી ઉડાડે ત્યારે પીલુડીના જાડે એ ટોળે વળીને ભમતી હોય, જાડને ગળવતી હોય અને એનાં ફૂલ ખાતી હોય. વૈયાંની સાથેસાથ આપણી કાખરો અને પાવે પણ હોય. ચિત્રવિચિત્ર બનેલા એ શુંભમેળામાં સૌ ઉપર નીચે જતાં આવતાં હોય અને સુંદર ચિત્ર ઊભુ કરતાં હોય.

હિંદમાં વૈયાં જૂનમાં આવતાં અને મે આસપાસ ચાલ્યાં જતાં ગણાય છે. કાઠિયાવાડમાંથી એ લગભગ માર્ચની આખરમાં ચાલ્યાં જાય છે અને જૂન-જુલાઈમાં પાછાં આવી પહોંચે છે. એના આગમન-નિર્ગમન વિષે ખ્યાલ રાખતાં ૧૯૪૦માં જોયેલું કે અમારે ત્યાં એણે જૂન તા. ૨૬ મીએ પ્રથમ દર્શન દીધેલાં. જૂન તા. ૨૬ થી જુલાઈ ૨-૩ તારીખ સુધી એનાં ૫-૧૫થી માંડી ૨૦-૩૫નાં ટોળાં હંમેશાં સવારે પૂર્વ તરફથી આવતાં રહેલાં અને પશ્ચિમ તરફ જતાં રહેલાં. સાંજે એ ટોળાં પાછાં ફરતાં ન હતાં તેથી, પૂર્વના પ્રદેશમાંથી આવીને પશ્ચિમ તરફ પથરાવા ચાલ્યાં જતાં હોય તેમ લાગ્યું. એ દિવસો આદ્ય ધીમે ધીમે એનાં ટોળાં વાડીએ અને વગડામાં દેખાતાં હતાં.

આ રીતે જોઈએ તો બહાર કરતાં એ વધારે હિંદમાં રહે છે, છતાં શા માટે એટલા વખત માટે એ એટલે બધે દૂર ઇંડાં મૂકવા જાય છે? વર્ષના પોણા ભાગમાં અહીં રહેવા છતાં અહીં જ ઇંડાં શા માટે નહિ મૂકતાં હોય? વતનની પ્રીત એને ખેંચતી હશે? તો પછી હિંદને જ વતન કાં ન માને?

બાળકોની લાડકી ચકલી

ચકલી તારા ખેતરમાં મેં ઝીંઝવે વાળ્યો,
ઝીંઝવે ચલી જોઈ તો કોઈ માનવી આવે...

નાની નાની છોકરીઓ, છ વર્ષની, આઠ વર્ષની, દશ વર્ષની, બાર વર્ષની-સૌ નવરાત્રિના દિવસોમાં સાંજ પડ્યે, અંધારાં ઊતર્યે ગરબા લઈને પાડોશમાં ઘેર ઘેર ધૂમે છે અને જાતજાતનાં ગીત ગાય છે. પણ એ છોકરીઓને સૌથી વધુ અને પહેલું ગીત ગમતું હોય તો તે આ અને આસપાસ ફુંગલું વળી બેઠેલ બાળકોનું પણ અતિ વહાલું ગીત તે પણ આ જ. એ ગીત ગમવાનું કારણ એમાં ભાઈ-ભાભીની મળની કદપના આવે છે તે હશે ખરું, પણ એ કરતાં યે વિશેષ કારણ તો આ ચકલીની કદપનાનું છે. એ ગીત સાંભળતાં જ

બાળકના મનમાં ચકલી, એનું ખેતર, એમાં ભીંગેલો ઝીઝવો, એના પર ચડવું-વગેરે એક પછી એક કલ્પનાઓ દોરામાં મોતીના દાણા પરીવાતા જાય એમ સંકળાતી જાય છે.

આ આકર્ષણનું મોટું કારણ તો એ છે કે બાળકોના પક્ષી-પરિચયમાં સૌથી પહેલો એકડો તોંધાવે છે ચકો અને ચકી. સાંજ પડી હોય, બાળકો ભેગાં મળ્યાં હોય, વાર્તા માટે દાંતે બજર ધસતાં ડોશીમાનો જીવ ખાતાં હોય, ત્યારે સૌને શાંત કરવા ડોશીમા દાંતણુ મૂકી વાત શરૂ કરવાનાં કે:

એક હતો ચકો અને એક હતી ચકી;
ચકી લાવી ચોખાનો દાણો ને ચકો લાવ્યો મગનો દાણો.

પછી તો બાલમાનસ સામે અનેક કૌતુકો રચતી વાત આગળ ચાલે કે: ખીચડી રંધાય; ચકીબાઈ પાણી જાય; ચકોબાઈ ખીચડી ખાઈ આંખે પાટા ખાંધી સૂઈ જાય; ચકી પાછી આવી પૂછે : ચકો રાજના કૂતરાનો વાંક કાઢે; ચકાને રાજના દરબારમાં હાજર કરે; કૂવામાં ટાંગે અને ચકો માની જાય.

આ વાર્તાથી સ્ત્રીસહજ અને પુરુષસહજ સ્વભાવનું દિગ્દર્શન કરાવતી ચકલી બાળકના માનસમાં સ્થાન કરી જાય છે. પછી તો એની રમતો પણ રમાય છે. ચાર પાંચ છોકરાં ટોળે વળે, સૌની હથેળીઓ વચમાં મુકાય, મોટી બહેન સૌની હથેળીમાં કાણી મારતી જાય અને રમત રમાડતી ગાય કે :

ચકી ચોખા ખાંડે છે,
મોર પગલાં પાડે છે,
પીતાંબર પાણી ઢોળે છે.

ચકલી રહી સાવ નાની, પંખીસમાજમાં બાળક જેવી. એનો નાનો એવો ઘાટ બાળકોની આંખમાં તરત જ ગોઠવાઈ જાય છે. એનું નાનું સ્વરૂપ નથી આંખોને આંજી દેતું કે નથી કાગડાની પેઠે ભડકાવી દેતું. ચકલી જોઈને બાળકને એનું ભાંડુ જ ભેળું રમવા આવેલું લાગે.

બાળક પ્રથમ ધરતું વાસી, પછી ઓસરીનું વાસી અને ધણે મોડે મોડે આંગણાનું વાસી. આંગણામાં ધણાં પંખી હોય, પણ ધરમાં આવીને બાળક સાથે બે ચીંચકારા સંભળાવીને વાતો કરી જાય તો તે ચકલી જ અને તેથી બાળકને સૌથી પ્રથમ ઓળખાણ ચકલી સાથે જ થવાની.

આથી જ બાળકોની અનેક વાતોમાં ચકલીને સ્થાન અપાય છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી કરુણતા, બસ કરુણતાનું જ વાતાવરણ પાથરતી સોનખાઈની વાર્તામાં પણ ભાભીએ સોનખાઈને ચોખા સાફ કરવા દીધા હોય, ભાભી પરધેર

બેસવા ચાલી ગઈ હોય, ઝોશરીની કાર પર બેસી સોનબાઈ ચોધાર આંસુએ રડતી હોય ત્યાં તો રોજની ગોઠચણુ જેવી ચકલીઓ આવી પહોંચે, વગડામાંથી બીજી અનેક ચકલીઓને બોલાવી લાવે અને ઘડી વારમાં ચોખ્ખા મોતીના દાણા જેવા સાફ કરી આપે. વળી એકાદ ઘરડી ચકલીની દાઢમાં એક દાણો ભરાઈ રહે, સોનબાઈને એની ભાભી મારે, ફરીથી ચકલીઓ ભેગી થાય અને આંચો તપાસી એક દાણો પાછો આપે અને સોનબાઈનાં રુદન શાંત પડે.

પછી તો ચકલી છોકરાંની હાથલાકડી બની જાય છે. કાંઈક જરૂર પડે ત્યાં ચકલીને જ બોલાવે. વાઝુ લઈને નીકળી પડેલાં કે છાણુ મેળવા રખડતાં છોકરાં નદીકાંઠે ભેળાં થાય, તરસ લાગતાં વીરડા ગાળે, પણ તાજા વીરડાનાં ડોળાં પાણી હોય તે આછરે કેમ ? તરત જ બાળકો સફેદ કાંકરીઓ શોધે અને બોલવા માંડે :

ચકી...ચકી

ડોળાં ડોળાં પાણી પી...જાજે; તાજાં તાજાં રા...ખજે.

એમ કહી ધીમેથી પેલી કાંકરી ડાબ દધિને પાણીમાં નાખે. હળવે હળવે ડોળ બેસી જાય, સફેદ કાંકરી દેખાય અને ડોળાં પાણી ચકલી જ પી ગઈ એમ માનીને રાજી થતાં છોકરાં ખોબે ખોબે પાણી પીવા માંડે.

નાનાં ભાંડુડાં કબિયા કરતાં હોય કે મોટી બહેન આવી પહોંચે. ‘ચાલો ચકલી-પોપટ રમીએ’ કહેતાં તો એણે ધરી રાખેલી હથેળી નીચે નાનાં ભાંડુડાં પોતપોતાની આંગળીઓ ગોઠવી દે એટલે મોટી બહેન બોલવા માંડે :

‘ચકલીને ચણુ નાખશો છ ?’

‘હા છ.’

‘ચકલીને પાણી પાશો છ ?’

‘હા છ.’

આવી પ્રશ્નાવલિમાં બાળકોનાં મન રોકાતાં મોટી બહેન હુકમ આપે :

‘ચકલી, પોપટ, ઊડી જાજો !’

પણ ધ્યાનમગ્ન નાનાં ભાંડુડાં એમ ને એમ બેઠાં રહે અને મોટી બહેનની હથેળી નીચે રાખેલી આંગળી મૂકી બિડાતાં પકડાઈ જાય અને બીજા હાથથી બહેન ‘ચક...ચક...ચક...’ બોલતી પકડાયેલાંને ડીલે ગદગદિયાં કરે અને બાળકો ખિલખિલાટ હસી પડે.

રાત પડ્યા પછી નાની છોકરી પોતાની ઢીંગલીનાં પોતિયાં શીવવાની હઠ

લે તો ડાશીમા એની વહાલી ચકલીની એક માન્યતા ઊભી કરીને મનાવી લેવાનાં કે ‘રાતે કપડાં શીવીએ તો ચકલાંની જીભ શિવાઈ જાય.’

બાળકોની આટલી વહાલી, કેવી છે આ ચકલી? લંબાઈ માપીએ તો માંડ છ ઇંચ થાય. રંગ જોયા હોય તો ભૂખરા અને તેજ વગરના. નરમાદાના રંગ જીદા.

ચકલો જોયો હોય તો માથું રાખોડી રંગનું; કાઠ સાધુબાવાએ હોંશમાં કપાળને બદલે માથામાં લાંબું તિલક તાણી દીધું હોય એવું. ગળા પાસે છાતી સુધી મોટો બધો કાળો ચાંદલો; કાઠ ખોટના છોકરાના ગળામાં જંતરની કાળી ડોડી વળગાડી હોય તેવો. પાંખનો રંગ લાલ; દેશી કુંભારે ઘડેલ નળિયાના રંગનો. ઉપર કાળા પટ્ટા, પણુ એ તો આડાચવળા. પૂંછડી ભૂખરા રંગની. ડીલનો હેઠલો લાગ ભૂખરો સફેદ.

ચક્રીબાઈનો રંગ ખાસ ધ્યાન પણુ ન ખેંચે તેવો. આખા ડીલના રંગને ધૂળિયો કહી શકાય. ક્યાંક ક્યાંક આડાચવળા લીટા ખરા, પણુ એ તો ધૂળમાં લીટા તાણ્યા હોય એવા જ લાગે. આંખ, ચાંચ અને પગ ભૂરા રંગનાં. ચકલાંની ચાંચ ઉનાળામાં કાળી થઈ જાય એ એની વિશિષ્ટતા. નવાં પીછાં આવે ત્યારે જરા ઊજળાં લાગે. પણુ એ તો કેટલોક વખત? થોડા વખતમાં ધોવાઈ જાય ને મૂળ રંગ આવી જાય.

પણુ એના રંગનું વર્ણન નકામું છે. એ આપણા જીવનમાં એટલી બધી ઓતપ્રેત બની ગઈ છે કે આપણે એને જીદી રીતે જોઈને એના જીવનમાં રસ લઈ શકીએ એવું રહેવા નથી દીધું. આપણી હોજરી કે હાથના અસ્તિત્વ વિષે જેમ કદી ખ્યાલ નથી આવતો તેમ આખો દિવસ આપણાં આંગણાં, ઓસરી અને ઓરડામાં ધૂમતી ચકલીનો આપણને કદી જીદો ખ્યાલ આવતો જ નથી.

છતાં એ દીનબાણુડીનું આખા દિવસનું જીવન જોઈએ તો ધમાલ ધમાલ જ લાગે. ધડી પણુ શાંત બેસે નહિ. ચીંક...ચીંક...ચીંક એવો એનો ચકચકાટ ધડીક ધીમે, તો ધડીક જોરમાં અવિરત ચાલ્યા જ કરવાનો. પણ પણુ એની જીભ આરામ ન લેતી હોય તેમ લાગે. પણુ એનો અવાજ એના જેવડા જ દેહવાળી કુત્તી જેટલો તીજો કે રાડિયો નથી એટલે આપણા કાનને ચોકાવતો કે ખેંચતો નથી.

શાંતિથી બેસવાનું તો જાણે એ શીખી જ નથી. ધડીક અહીં, ધડીક તહીં; ઉડાઉડ, બીજી કાંઈ વાત જ નહિ. એના પગ એવડા નાના કે કાગડા અથવા કાબરની જેમ એ એક પછી એક ડગલાં નથી માંડી શકતી; બન્ને

પગે ઠેકડા મારતી ચાલે; નાના એવા શરીરે દેવચકલી અને લેલાંની જેમ ટપુક ટપુક ઠેકડા માર્યા કરે ને આમથી તેમ ફર્યા કરે. એનું આ નાનું સ્વરૂપ સામે ચાલીને વહાણું લાગે એવું હોય છે. જાણે એની ટીનખાખુડી દોડાદોડ જોયા જ કરીએ, જોયા જ કરીએ.

ખાવું, ખાવું ને ખાવું એ જ જાણે એનું જીવન. ઘરમાં આવે તો દાણા ખાય, રસોડામાં જાય તો ઢળેલ ધાન ખાય, આંગણામાં જાય તો જીવાત ખાય; કણુ અને કીટ બંને ખાય. એની ચાંચની રચના બંને આહારને અનુરૂપ; નાનાં જીવડાં કે ધ્રુવજને પકડવા જેવી ત્રીણી અને દાણાને ચાવવા જેવી કઠોર. ઘરમાં ગમે એટલે સુધી ઘૂસી જાય. એને કશી ખીક જ નહિ. બધે જાણે પોતાનું જ સામ્રાજ્ય હોય એમ લહેરથી હરેફરે.

જીવાતનો એ નાશ કરે છે તેથી ખેતીને મદદગાર ગણાઈ છે, પણ જીવાતની સાથેસાથ અનાજ તો એથી થે વધારે ખાઈ જવાની. પણ આવી નાની ચકલી, આપણું કેટલું અનાજ ખાઈ જાય છે એનો ખ્યાલ કોણ બાંધે ? એની જીવાત ખાવાની શક્તિ જોઈને અમેરિકા, ન્યુઝીલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં એને લગભગ ૧૮૫૦ માં દાખલ કરવામાં આવી. પાછળથી એ તો દાણા પણ ઊડાવવા લાગી અને દાખલ કરનારાઓને ચિંતાનો વિષય થઈ પડી. એને માટે અનેક ઉપાય લીધા પણ હજી યે એમની ચિંતાનો વિષય શમ્યો નથી.

બારે માસ આપણા ઘરમાં જ રહેતી લાગતી ચકલી પાક ટાણે તો ખેતરોમાં જ પહોંચી જાય છે. ટાળાનાં ટાળાં મોલમાં ફર્યા કરે અને ડૂંડાંમાંથી દાણા ઊડાવ્યા કરે. ડૂંડાં પર ચૂલું ખેસવાની શરૂઆતથી અનાજ પર એનાં ટાળાંના હલ્લા શરૂ થાય, તે છેવટ ખળાવાડમાંથી તૈયાર દાણાને ઘેર પહોંચાડતાં સુધી એમનો ક્રમ ચાલ્યા કરે. એટલો સમય એ ઘરમાં ઓછો દેખાય.

ખેડૂતોના છોકરા ડબ્બા વગાડી, ગોફુલો મારી મારી એને ઊડાડવા પ્રયત્ન કરે, પણ એક પથર તો દરિયામાં ખસખસ જેવો થાય. બરરર...ભટ્ટ કરતું ટાળું ખેતરને આ છેડેથી ઊડી જાય અને પેલે છેડે ખેસી જાય. ગોફુલોના ધાકે ડબ્બાનો અવાજ એને ખાસ અસર ન કરે. ખેતરો વાઢી લીધા પછી યે દિવસોના દિવસો સુધી એનાં ટાળાં ખેતરમાંથી પડ્યા દાણા વીણતાં હોય. ઉઘાડાં ખેતરોમાં આંખો નોંધાનોંધાને ચાકી જાયો તો યે કાંઈ દેખાય નહિ, પણ એકાદ પથર મારે તો બરરરર કરતું એક ટાળું ઊડવાનું ને આંખને બડકાવી દેવાનું. ખીજી ઘડીએ તો એ ખેસી જાય, પણ ક્યાં ખેડું એ શોધવાને તો આંખની પહેલાં જેવી જ પરીક્ષા થાય.

ખળાં લેવાઈ જાય, એપ્રિલ-મે માસ આવે એટલે પાછી એ ધરમાં આવતી રહે. આવતાં વેંત એ માળો બાંધવાની શરૂઆત કરે. માળો બાંધવાનું સ્થાન શોધવાની એને ખાસ ચિંતા નહિ. કાંઈ પણ આધાર મળવો જોઈએ. ધરના કરામાં બખોલ મળે તો બખોલમાં, નળિયામાં જગ્યા બાળે તો નળિયામાં અને નેવાંમાં માગું દેખે તો નેવાંમાં. ધરની અંદર ગમે ત્યાં એનો અધિકાર. દોરડામાં શીંકાં માથે કે એસરીમાં ઘોડિયાટ માથે, દીવાનખાનામાં ફેટાએ માથે કે આડીઅવળી ખીંટી માથે, કાંઈક આધાર દેખે એટલે માળો આરંભી દે.

એની પસંદગી ભલે પછી એને ભૂલ ખવરાવે, પણ જાત એવી મૂર્ખી કે ભૂલ સમજે જ નહિ. અમારા ધરમાં મોજારે એક નાની એવી ખીલી જડી ગઇ. ખસ, ચકલીએ માળો શરૂ કરી દીધો. એક દિવસ, બે દિવસ, પાંચ દિવસ, દસ દિવસ, વીસ દિવસ; માળો બાંધ્યા જ કરે. સૂતર લાવે, શણિયાની દોરીઓ લાવે, ઝાડની છાલ લાવે, સળીઓ લાવે અને માળો બાંધ્યા કરે. આધાર જરાયે ન હોઈ સરંજામ નીચે પડ્યા કરે, પણ એ અટકે નહિ. રોજ સાંજે એના કચરાનો ઢગલો વાળી નાખીએ અને રોજ સવારે એને ઉડાડ્યા કરીએ. એમ કરતાં મહિનો વીતી ગયો; ચકલીની મૂર્ખાઈની શગ જેવો કચરાનો ઢગલો થયો. ઇડાં મૂકવાનો વખત વીતી ગયો અને ચકીઆઈ ચાલ્યાં ગયાં.

આવી મૂર્ખાઈ તો કાઈ પણ જોનારને મળી આવવાની. ધર વાળવાવાળાને પૂછ્યું હોય તો તરત જ ચકલીની આ મૂર્ખાઈને પરિણામે એને વેઠવી પડતી મુશ્કેલીનું વર્ણન આરંભી દે. ચોકખું ચણક કરીને દીવાનખાનું રાખ્યું હોય, પણ ચકીઆઈ એને ચીતરી જ મૂકવાનાં. એ તો જાણે એના અધિકારની જ વાત. દિવસમાં ગમે એટલી વાર ઉડાડી મૂકવા છતાં પાછી ત્યાં ને ત્યાં કચરાનો ઢગલો કરવા આવી પહોંચનાર ચકલીને તગડવા માટે બધા હાથજીભ કાઢી જાય છે, પણ જનસમાજમાં તેનો એક સાદો ઉપાય બોલાય છે. જ્યાં ચકલી માળો બાંધવા લાગે ત્યાં એકાદ દોરડું લાંબને તે સ્થાનની આસપાસ ખેસ વીંટાળેલો હોય તે રીતે ટીંગાડી દેવું. થોડાક ધક્કા ખાધા પછી ત્યાં આવતી તે બંધ થઇ જવાની. આની પાછળ શું કારણ હશે? કદાચ ખૂલતા દોરડામાં એને સપનો ભય લાગતો હોય તો ના નહિ.

એવી જ એની ખીલ મૂર્ખાઈ ધડિયાળ કે ચરીસો જોઈને શરૂ થવાની. ટક...ટક...ટક થતી ધડિયાળ સામે એ ખેસી જાય, એનો ચકચકાટ શમી જાય અને ધડિયાળમાં કાંઈ ખીલ ચકલી કે પોતાનું બચ્ચું જ પુરાયું હોય એમ માની ઠક...ઠક...ચાંચો લગાવવા માંડે. કાઈ ન વારે તો

કલાકો સુધી એની આ મુર્ખાઈ ચાલ્યા કરે. એમ જ ને અરીસો દેખી ગઈ અને એમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ બાળી ગઈ તો ચાંચો મારવાની મુર્ખાઈની શરૂઆત થઈ જાય. ચાંચો મારતાં ચાંચ લપટી જાય, બેસવાનું ઠેકાણું ન મળે તો યે અરીસા આસપાસ ટીંગાયા કરે અને કલાકો સુધી ચાંચો માર્યા કરે. જાણે એના પેલા ભવની કોઈ દુશ્મન અરીસામાં સંતાઈ બેઠી છે અને એનો છેલ્લો નિકાલ આણવા તે તૈયાર થઈ છે !

અરીસા સામેની એની આ જાતની લડાઈ આખા વરસ દરમિયાન ગમે ત્યારે ચાલતી નથી. મોટે ભાગે એના સંવનનના સમય પહેલાંના દિવસોમાં એ લડાઈ ચાલે છે. એના મસ્તીભર્યા એ દિવસોમાં થોડા દિવસ આવી લડાઈ ચાલ્યા બાદ તે માળાના અને ઇંડાસેવનના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે.

પણ અરીસામાં દેખાતા એના પ્રતિબિંબ સાથે લડવાની ક્રિયામાં એના બાકાત સ્વભાવનાં પણ દર્શન થાય છે. એ ચકલાં બાજે એટલે છોડાવવાં મુશ્કેલ. એકબીજાને ચાંચો મારતાં, પગ ભરાવતાં, એકબીજાનાં પીછાં વીંખતાં, ફળિયા વચ્ચે ધમાલ મચાવતાં કલાકો સુધી ગોટા પેટે દડયા કરે; કેમેચ છૂટાં ન પડે. એમાં જો મીઠડી આવી પહોંચે તો થઈ રહ્યું ! એકાદને પકડી હાલતી થાય ત્યારે જ બીજાં ચકલું ફફડતું ને મારને લીધે છૂટાં પડી ગયેલાં પીછાં ખંખેરતું નાસી છૂટે.

ધર એને એવું ફાવી ગયું છે કે ઝાડનો તો એ માળા માટે ભાગ્યે જ ઉપયોગ કરે. માળા જોઈએ તો એનો કોઈ ચોક્કસ ઘાટ નહિ. જે સ્થાનમાં માળા બાંધ્યો હોય ત્યાંની સગવડ પ્રમાણે એનો ઘાટ થાય. જેટલું સ્થાન મળ્યું હોય તેમાં એ ચૂંથરાં, વાળ, જીન, ખડ વગેરે ભરી દઈને માળા બનાવી નાખવાની. મૂઠી જેવડા માળાથી માંડી મોટા ફૂટબોલ જેવડો પણ એનો માળા થઈ જાય. માળાના વચલા ભાગમાં ઈંડાં અને બચ્ચાં માટે એ સરસ ખાડો બનાવીને અંદર લીસી લીસી સામગ્રી ગૂંથી દેવાની. બહારના ભાગમાં પછી ભલે ચૂંથરાં અને ધાસ લટકયા કરે અને ફરફર્યા કરે. એને સરખાં ચોડી દઈને ઘાટ કરવાની કોઈ મનોવૃત્તિ જ નહિ. ધરમાં અને બજોલમાં માળા બાંધવાથી એને બહારનાં શિકારી પંખીઓથી રક્ષણ મળ્યું છે. અલખત ધરમાં એના માળા પર બિલ્લીબાઈ અથવા એરુબાઈ તો પહોંચી જવાનાં. પણ એનો સંહાર અક્ષી પર ખાસ અસર નથી કરતો.

ધરમાં માળાની સુરક્ષિતતા, ઠંડી ગરમી ગમે તે સહન કરવાની એની તાકાત અને કણુ તેમ જ કીટ બંને ખાવાની સગવડને પરિણામે ચકલીની

જાત આપણે ત્યાં વધતી જ ચાલી છે, વધતી જ ચાલી છે. કાગડા, કપૂતર અને કાબરની જેમ ચકલીની જાતે પણ ઘટવામાં નહિ, પણ વધવાનાવિભાગમાં એકડો નોંધાવી દીધો છે. જે કે રાતને સમયે ચામાચીડિયાં એના પર હલ્લો કરીને સારી પેઠે ઉડાવી જાય છે. તેમ જ એક જાતની માખી થાય છે તે એનાં ઇંડાં અને બચ્ચાંની પાંખોમાં ઘૂસી જાય છે. પાંખો કાતરીને પેટમાં ઘૂસે છે ને એમના દેહનો ખોરાક ઉડાવે છે. આવાં તત્ત્વો એની સંખ્યા-વૃદ્ધિ પર થોડોક કાબૂ રાખે છે.

વર્ષમાં ઇંડાં બે વાર મૂકે. ત્રણ-ચાર વખત મૂકવામાં પણ વાંધો નહિ. એકી વખતે ચાર-પાંચ ઇંડાંથી ઓછાં મૂકવાની એને ટેવ નહિ. ઇંડાં હોય નાનકડાં લંબગોળાકારે. રંગ જીદાજીદા હોય, પણ મુખ્યત્વે ભૂખરા સફેદ રંગમાં ઓછાં છાંટણાં હોય. બચ્ચાં ઉછેરવામાં પણ ભારે હોશિયાર. એનાં નાનાં બચ્ચાં ભારે ખાઉધરાં હોય છે. એમને ખાસ કરીને ફૂણી ફૂણી જીવાત વધારે ભાવે. સવારથી સાંજ સુધી ચકલો અને ચકલી જીવાત વીણીવીણીને બચ્ચાંના ઉઘાડાં ને અધૂરાં રહેતાં મોઢામાં મૂક્યા જ કરે અને ખવરાવ્યા કરે. ખાવામાં બચ્ચાં ન હારે, ખવરાવવામાં ચકલાં ન થાકે. સાંજ પડ્યે તો અસંખ્ય જીવાતનો સોથ આ રીતે નીકળી જતો હશે.

પણ એકાદ બે અઠવાડિયાં વીતે એટલે બચ્ચાંને પણ દાણા જ વિશેષ ભાવે. જીવાત પડતી મૂકે અને પછી અનાજ માથે હલ્લો શરૂ થાય. નાનાં નાનાં ફળ ખાવામાં પણ એમને પછી વાંધો નથી આવતો.

ચકલી સાવ નાનું પાંખી; એનો શિકાર તો કાણુ કરે ? એનો શિકાર કરતાં આપણે કાઢને જોતા પણ નથી. છતાં યે એનો શિકાર થાય છે. શા કારણે ? એના નાના એવા શરીરમાંથી માંસ તો કેટલુંક મળે ? પણ ના, માંસ માટે એનો શિકાર નથી થતો. શિકાર તો થાય છે એની જીભ માટે. જીભ માટે ? હા, જીભ માટે. એવી એક માન્યતા છે કે ચકલીની સવા શેર જીભ ખાવામાં આવે તો વૃદ્ધ માણસ પણ જીવાન બની જાય. આથી તો કાઠિયાવાડના એક મહારાજા અનેક ચકલીઓનો શિકાર કરી એની જીભનો શેરવો કરીને ઉડાવતા ! યુનાની દવાઓમાં પણ ચકલીની જીભ વાપરવામાં આવે છે અને એમાંથી યાકુતીઓ બનાવવામાં આવે છે.

ચોમાસાના દિવસોમાં ચકલીમાં એક નવીનતા દેખાય છે. એ ધૂળના ધક્કામાં જઈને બેસે છે અને અંદર ઘૂસી જઈને જાણે પાણીમાં પડી હોય તેમ પાંખો

ફફડાવીને નહાવા માંડે છે. આપણાં લોકો ચકલીની આ ક્રિયાને વરસાદના આગમનની નિશાની ગણે છે. આથી તો આપણે એથી ગુજરાતીની એક કવિતામાં પણ પઢી ગયા છીએ કે

ફડ ફડ ફફડાવે ધૂળમાં ચકલી પાંખ,
પસરીજ બગ બેસે પાંખ પોતાની સાફ;
અરણ્યવથી કિનારે આવતાં પંખી ભાખ્યાં,
સકળ જન કહે એ વૃષ્ટિના થાય ચાળા.

હિંદીમાં પણ વરસાદ-આગાહીનું ભડલી-વાક્ય બોલાય છે કે:

कलमें पानी गरम रहे, चिरियां नावें धूर,
अंडा लै चींटी चढ़ै, तो बरखा भरपूर.

નળમાં પાણી ગરમ રહે, ચકલી ધૂળમાં નહાય, કીડી ધંડાં લઇ ચાલતી દેખાય-તો ભરપૂર વર્ષા આવે.

ધૂળમાં આ રીતે નહાવાનું કારણ શું હશે? પક્ષીઓનાં પીછાંમાં એક જાતનો પાવડર હોય છે, જે તેનાં પીછાંને બેજથી બચાવે છે. એ બેજ એછો થઈ જાય ત્યારે એ પાવડરને સુકકો ખનાવવા ઘણાં પંખી ધૂળમાં આ રીતે આજોટ-છે. આ રીતે આજોટવાને એક રીતે તો પંખીઓનું સ્નાન જ કહી શકાય. એથી એની પાંખોમાં ભરાયેલ મેલ અને જીવાત પણ સાફ થઈ જાય છે. મોટા ભાગનાં પંખીઓ આ રીતે ધૂળમાં આજોટીને સ્નાન કરે છે.

પણ ચકલી એવું પંખી છે જે, માનવીની જેમ પાણીમાં પણ સ્નાન કરે છે. ઉનાળાના દિવસોમાં એ જ્યાં ખાઓચિયું પાણી પણ ભાજે ત્યાં પહોંચી જાય અને માણસનો અવરજવર હોય તો યે નહાવા માંડે. એને નહાવા તો કેટલુંક પાણી જોઈએ? વાર પણ કેટલી લાગે? આથી જ આપણે ત્યાં કહેવત પડી હશે કે ‘ચકીબાઈ નાહ રિયાં!’

બાળજગતમાં ચકલીની એક બીજી, સાંભળતાં વિચિત્ર લાગે એવી ઉપયોગિતા રહેલી છે.

નાનું બાળક તોતડું હોય, બરાબર બોલી ન શકતું હોય તો એના મોઢામાં ‘ચકલી બોલાવવામાં આવે છે.’ નાના બાળકના મોઢામાં ચકલી જેવડું નાનું પંખી જ પુરાર્થ શકે ને? આથી નાની એવી ચકલીને પકડવામાં આવે, ઝમ... લઈને બાળકના મોઢામાં અચાનક મૂકી દેવામાં આવે, ફફડાટથી ચકલી કારમી ચીસ પાડી જાડે ને એથી યે વિશેષ ફફડાટથી બાળકથી રાડ પડી જવાથી એની અકડાઈ ગયેલી જીભ છૂટી થઈ જાય છે અને તોતડાપણું મટી જાય છે.

હોય જણુ નાનો અને હાંફણિયાંહાંફણિયાં મારી વધારે દોડધામ કરતો હોય તો આપણાં લોકો કહેવાનાં કે 'ચકલી નાની ને ફરડો મોટો !' ચકલી પણ નાની હોય છે છતાં એની હાંફડાફાંફડ કેટલી બધી હોય છે ?

પણ જીવનમાં ચકલીને ગંભીરતાથી સ્થાન અપાયું હોય તો એ જ કેકાણું; એક સંત નાનકે સમા ફિલસુફના જીવનમાં અને ખીજું કન્યાના માનમાં. બન્ને તદ્દન સામસામા ભાવે.

અંધારઘેરી રાતે ગંભીર વાતાવરણમાં કોઈ હિન્દી ફિલસુફ જીવન પર તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિ ફેંકી સંત નાનકનું ગીત ગાવાનો કે

જબ ચિડિયન છેત ચુગલ ઢારી
ફિર પીછતાવે ક્યા હોવત હૈ ?

હે માનવી, ચકલીઓ ખેતર ભેળવી દે પછી પસ્તાવો શા કામનો ? રીતે આ જીવન-ખેતર ઉપાધિરૂપી ચકલીઓ ભેળવી રહી છે. ચેતો, ચેતો...

એથી સામેને છેડે લગ્ન બાદ મહિયરનાં આંગણાં વજોટતી, મહિયરનાં વહાલ છોડીને પહેલી જ વાર સાસરે પળતી, ડગલે ડગલે ધૂશકા ભરતી અને કરુણતાન વાતાવરણ પાથરતી જતી દીકરી સગાંવહાલાનાં હૈયાં વલોવતી ગાત જવાની કે :

દાદાને આંગણુ આંખલો, આંખલો ઘેર ગંભીર જો !
એક તે પાન દાદા તોડિયું, દાદા ગાળ ન દેજો !
અમે રે લીલુડા વનની ચરકલડી, ઊડી જશું પરદેશ જો !
આજ રે દાદાજીના દેશમાં, કાલે જશું પરદેશ જો !

આ જ ઉપમાને કોઈ માથાભરે ભાભી પોતાની નણુંદ માટે વાપરે છે ખરી કે નણુદી તે ઊડણુ ચરકલડી રે
ઊડી જશે પરદેશ વાંલા...

પણ એ જ ભાવને વહુ સ્વરૂપમાં એડેલી કોઈ ભાઈની ગભરુ બહેને પોતાને મળવા આવેલ ભાઈને કોઈ રીતે મળવા ન દેતાં સાસરિયાંએ પાછો કાઢ્યો ત્યાં માયું છે કે

જો રે સરજી હોત ચરકલડી
મારા વીરને ભાલે ખેસી જાત જો !
જો રે સરજી હોત વાદળડી,
મારા વીરને છાંયે કરતી જાત જો !

પણ 'ચરકલડી'ની સાથે સામ્યરૂપ શોધતો દીકરીનો કરુણ ભાવ વધુ કરુણ તો આપણા રાજિયામાં બને છે. કોઈ યુવાન મરી જાય અને ભરજોબન

મેઠેલી એની પત્નીને અસહાય .અવસ્થામાં મૂકી દે, એ સ્થિતિને આપણી સ્ત્રીઓએ ચૂંથેલી ચકલી સાથે સરખાવી છે. ગરીબ કુટુંબને હેરાન કરતા માણસને પણ કહે છે કે ‘બિચારાં ચકલાંનો માળો શા માટે ચૂંથે છે ?’ એ ભાવની ટાચ રાજિયામાં દેખાય છે. કુંડાળું વળીને ઊભેલી, આંસુડાં વહાવતી અને યુવાનના તાળ મૃત્યુનું દુઃખ વીસરવા બીજું દુઃખ ઊભું કરે તેવાં ધડાધડ છાન્નિયાં લેતી સ્ત્રીઓ ગાય છે કે

ચકલી ચૂંથી...હાય...હાય !

નેવે નાખી...હાય...હાય !

અને આ હાય...હાય અને છાતી ફૂટવાની ધડાધડમાંથી એક ચૂંથેલી ચકલી જેવી અસહાય વિધવા નારીનું એવું કુટુંબ ચિત્ર ઊભું કરે છે, કે પાસે ઊભેલ કોઈ પણ કઠોર માનવીનાં હૈયાંને પણ ધડીલર ચંભાવીને પીગળાવી દે.

આપણા જીવનમાં આટલું બધું સ્થાન પામેલ અને આપણાં આંગણાંમાં ધૂમતી આ ચકલીનું અંગ્રેજી નામ The House-sparrow.

૨ : રાજી

ચકલીની એક બીજી જાત આપણે ત્યાં થાય છે, તે સામાન્ય રીતે વગડામાં જ વસે છે. એને ક્યાંક રાજી કહે છે. અંગ્રેજીમાં એના રંગ પરથી નામ પાડ્યું છે : The yellow-throated sparrow. એના ગળા પર પીળા રંગના ડાઘા હોય છે તેથી એનું શરીર તો આપણી ચકલી જેવડું જ. રંગ ધૂળિયો. લાલ કે કાળા કશા ડાઘ નહિ. આછા ભૂખરા પટ્ટા પાંખ માથે હોય ખરા. ચાંચ જરા વધારે લાંબી અને અણીદાર. માથાનો રંગ નર કરતાં વધારે ભૂખરો એટલો ફેર. ખેતરો, વગડા અને વાડીઓમાં નજરે પડે. ઝાડ પર રખડ્યા કરે. બીજો બધો વ્યવહાર આપણી હંમેશની ચકલી જેવો જ. પણ આપણી ચકલીથી જુદી જાતના મુલાયમ અને ઊંચા સાદના ચીંચકારાથી સહેજે ઓળખાઈ જાય. ગોટાળો થવાનો ઓછો સંભવ.

પંખીઓનો સુતાર

લક્ષ્મીબોદ

પરપોત્તમ મહિનો આવ્યો. બધી બાયડી પરપોત્તમ મહિનો નાચ. ફળિયામાં દેરું. દેરા માથે પીપળો ઝૂંબે. નામ્મોએને બામ્મો દેરાને ઓટ બેસી પીપળાને છાંયે બેસે. હાથમાં ચપટી દાણા રાખે. પરપોત્તમ મહિનાની વાર્તા મંડાય.

પીપળાની ડાળે ધણુકા ને ધણુકીનો માળો છે. ધણુકી તો ડાળ્યે બેઠી બેઠી રોજ વાર્તા સાંભળે છે. એ તો પૂછે છે : બામ્મ બામ્મ, નાચે શું થાય ? કે કાયાતું કલ્યાણ થાય. ભિજ્જો અવતાર મળે. કે ત્યારે હું નાઉં ? કે નાને બામ્મ !

ધણુકી કહે : ‘ધણુકા, આપણે પરપોત્તમ માસ નાશું ?’ ધણુકા કહે : ‘ના ના, આપણે તો છયછય નાશું ને કરડ કરડ લાકડું કરડશું.’ ધણુકી કહે : ‘આપણે તો એક વાર નાશું ને એક ઠેકાણે બેસીને લાકડું કરડશું. પછી આખો દી લાકડું નહિ કરડીએ.’

આમ ધણુકી પરપોત્તમ માસ નામ્મ. પછી ધણુકા ને ધણુકી મરી ગયાં. મરીને ધણુકી રાજની કુંવરી સરજી. ધણુકા એ જ રાજને ઘેર

પૂછકી દેકવીને બેઠેલો લક્ષ્મીબોદ

બોકડો સરજ્યો. કુંવરીને સારા રાજમાં પરણાવી છે. કુંવરીએ સાથે બોકડો લીધો છે. રાજ રાતે રાજકુંવરી થાળ લખતે મેડીએ ચડે. મેડીએ ચડે ત્યાં એનાં ઝંઝર ઝલુકે. ઝંઝર સાંભળીને બોકડો બોલે:

‘રમજમતી રાણી ! મેડીએ ચડ્યાં ને ઈચ્છાવર પાયા ?

ત્યારે કુંવરી જવાબ વાળે કે,

‘હા મારા પીટયા,

‘મે’ ઈચ્છાવર પાયા;

‘તે કરકર બરકર ખાયા-’

(કંકાવટી ભા. ૨)

આપણાં લોકવ્રતો શાસ્ત્રીય વ્રતો જેવાં કઠોર નથી. શાસ્ત્રીય વ્રત કરનારથી તો આકુંઘવળું થે ન જોવાય. મન પણ ક્યાં થે ન દોડાવાય. ચૂકે તો રૌરવ નરકમાં પડે. લોકવ્રતો તો માની ગોદ જેવાં. એમાં એવાં બંધન નહિ. એટલે તો પરપોત્તમ માસ ના’તાં, પીપળાને એટે એસીને વાત માંડતાં સ્ત્રીઓની નજર પીપળાને માથે ફર્યા કરતી હશે અને પીપળા પર રહેવાતું વધારે પસંદ કરનાર આ ધણુકા-ધણુકી નામના પંખી તરફ ધ્યાન ગયું હશે. લોકવ્રતના આવા ઉદાર દિલને કારણે સ્ત્રીઓએ બેધ્યાન થવાને બદલે, એમાંથી એક નવી વાર્તા જ સર્જી કાઢી. પીપળા માથે ડોકાતા એ પંખીને પણ વાર્તા સાંભળતું માનીને વ્રતમાં સમાવી દીધું અને એના પુણ્યે ધણુકીને રાજકુંવરી પણ બનાવી દીધી.

આ ધણુકો અને ધણુકી બીજું કાઈ નહિ પણ આપણું લક્ષ્મણોદ પંખી. પીપળાની જડી જડી ફાટી ગયેલી જાલની અંદર ભરાઈ રહેલાં જીવડાં વીણી ખાતા એ પંખીને સ્ત્રીઓએ જો લાકડું કરડતું માની લીધું હોય તો એમની એટલી જૂલને માટે ક્ષમા આપવી જોઈએ. ધર્મધ્યાન કરતાં કરતાં એ પંખી તરફ આટલું ધ્યાન ગયું અને તેને પોતાના વ્રતમાં સ્થાન આપ્યું એ માટે એમને અભિનંદન જ આપવા ઘટે.

અને આ લક્ષ્મણોદ પંખીએ પણ જાણે અન્ય સ્ત્રીઓની જેમ પરપોત્તમ માસ ભાવપૂર્વક નાતું હોય તેવાં પરિધાન સભ્યાં છે. વ્રત કરતી સ્ત્રીઓ જેમ કપાળે ચાંદલો કરે તેમ આ પંખીના નરે પોતાને માથે અને કપાળે ઉતાવળમાં ગોર તાણી દે છે તેવો કંકુનો લાલ ચાંદલો તાણ્યો છે. માદાએ જરા પીતવરણો પટ્ટો ધાર્યો છે. પોતે રખે ને પરપોત્તમ માસની વાર્તા સાંભળવામાં પાછળ પડી જશે એવી ઉતાવળથી ભાગતાં ભાગતાં કંકાવટી ટોળાઈ જવાથી જાણે

એના પેટની નીચેથી ઠેઠ પૂછડી સુધી લાલ પટ્ટો દોરાઈ ગયો છે. આવા બે સ્થળે ચળકતા રંગ ધાર્યા બાદ, વ્રતવરતુલાં કરનારે ઠાઠમાઠ ન સજવા જોઈએ એવી ભાવનાથી જાણે આ પંખીએ શરીરે સાદા સાજ ધારણ કર્યા છે. ડોક, ડોક નીચેનો ભાગ, પાંખો અને પૂછડી કાળા રંગનાં; પણ એમાં સફેદ ચટાપટા. જાણે ચટાપટાવાળી સાડી પહેરી છે. ડોળા પાણીથી નહાતાં, આંખમાં પાણી ભરાતાં લાલ થઈ જાય એવી એની આંખ પણ લાલ. આજ રંગો વચ્ચે એનો લાલ રંગ વિશેષ ચળકી જાય છે.

વ્રત-વરતુલાને જાણે તેવો સાદો વેશ ધારણ કરીને પીપળાની ડાળે બેઠેલ આ પંખી લાકડું કરડી કરડીને ખાય છે એવી માન્યતા એકલી સ્ત્રીઓની જ નથી. આપણા સમાજના મોટા ભાગની એ જ જાતની માન્યતા છે. છીણી પડતી હોય તેટલા જોરથી લાકડા સાથે પોતાની ચાંચ પજાડતા અને ધડીક વારમાં તો ગમે તેવા મજબૂત લાકડામાં ખાડો પાડી નાખતા આ પંખીને લોકો લાકડું ખાતું કહી લે તો એમાં તેમનો દોષ પણ શો ? પણ ખરી રીતે એ લાકડું નથી ખાતું હોતું. એ તો ખાતું હોય છે ઝાડની જાલના પાછળના ભાગમાં ભરાઈ બેઠેલાં ઝીણાં ઝીણાં જીવ-જંતુઓ. એ જંતુઓ મેળવવા માટે એને જાલ તોડી નાખવી પડે છે અને તે માટે એ પોતાની ચાંચનો ઉપયોગ કરે છે.

કુદરતે એને ચાંચ પણ બરાબર એ કામને અનુરૂપ આપી છે. જાણે ગજવેલની છીણી જોઈ લો. ચાંચનો ઘાટ પણ અસલ છીણી જેવો જ. છોડથી તીક્ષ્ણ અણીદાર અને મૂળમાં જડી ભરાવદાર. 'ટફ...ટફ...'કરતા એના ધણીની-હથેલાની જેમ ધા પડતા જાય અને ગમે તેવા લાકડાના લુકા ભોલતા જાય. એની ચાંચના આવા ધાને કારણે જ કદાચ સ્ત્રીઓએ એનું નામ ધણીકો અને ધણી પાડી દીધું હશે. અને લાકડું ખોદીખોદીને જ જીવતા એ પંખીને લોકોએ લક્ષ્મીબોદ નામ આપી દીધું હશે. અસલ કામ એવાં જ નામ.

આ રીતે લાકડું કારવા માટે એની બેસવાની ટેવ પણ વિચિત્ર છે. એના પગનાં આંગળાં આપણા પોપટ જેવાં-બે આંગળા અને બે પાછળ હોય છે. તે આંગળાંમાં અન્ય પંખીઓ બેસે છે તેમ ડાળ માથે સીધા કે આડા બેસવાની તાકાત નથી હોતી. એ આંગળાં તો એ આંકડિયાની પેઠે જાલમાં ભરાવીને ટીંગાઈને બેસે છે. એમાં મદદગાર થાય છે એની પૂછડી. બે પગનાં આંગળાં પર લટકી રહેલા દેહને એ પૂછડીથી ટકવી રાખે છે. એની પૂછડી પણ ચાંચની પેઠે ભારે મજબૂત હોઈને ટકાવવાનું પૂરેપૂરું કામ સારે છે. જાણે ત્રીજો પગ જ જોઈ લો. પૂછડીનાં પીછાંને પીછાં કરતાં લાકડાના કટકા જ કહી

શકાય એવાં કઠોર. ચોરની ચંદનઘે ભીંત સાથે ચોટી પડી પછી ઊખડવી મુકેલ, તેમ બે પગ અને પૂછડી-એમ ત્રિવિધ સાધનોથી આ પંખી ઝાડ સાથે જડબેસલાખ ચોટી રહે છે.

ઝાડ સાથે આ રીતે ચોટ્યા પછી એ જીવડાં મેળવવા માટે પગ ભરાવતું, ટફ...ટફ...ચાંચ મારતું અને પૂછડીનો ટકા લેતું ગોળગોળ ચક્રાકારે ઉપર ચડતું જાય છે. જાણે વેલ વીંટળાતી જતી હોય તેવી જ રીતે ચડતી માંડીને ઠેઠ ટંગલી ટાચ સુધી આ રીતે એ ચડી જાય. કાઠ પાણુ પહેલી વાર જોનારને એના આ ચક્રાકારી ચડાણમાં વિચિત્રતા લાગે. પાણુ એની પાછળ જીવાત ન લાગી જાય તેવા એનો સાહજિક ગૂઢ હેતુ હોય છે. ઠેઠ જાંચે પહોંચીને પાછું નીચે ઊતરે અને ફરી પાછું ચક્રાકારી ચડાણ શરૂ કરે. જેમ એ ઉપર ચડી જાય છે, તે જ રીતે એ મોઢું ફેરવ્યા વગર પૂછડીને ટકે ટકે નીચે પાણુ ઊતરી શકે છે.

જમીન પર બેસીને આહાર મેળવી શકે તેવા એના પગ મજબૂત નથી; ઊડતાં જીવડાંને પકડીને ખાઈ શકે તેવી એની પાંખ જોરાવર નથી; છીછીની પેઠે લાકડાં ફારવાને ટવાયેલી ચાંચમાં પકડીને જીવડાં ખાવાની તાકાત નથી; આથી એની આહાર-ક્રિયા આ રીતે ઝાડની છાલમાંથી જ મેળવવાને મર્યાદિત રહી છે તેથી કુદરતે તેના માટે એના પગ, પૂછડી અને ચાંચ મજબૂત બનાવીને જીભ પાણુ તેને અનુરૂપ જ આપી છે. એની જીભ અસાધારણ લાંબી અને છેડેથી જડી હોય છે. છાલમાં ઊંડે ઊંડે રહેલાં જીવડાં પર મોઢામાં ગૂંછણું વાળીને રાખી મૂકેલ જીભને માછીમારના કાંટાની જેમ એ ફેંકે છે અને અત્યંત ચીકણો રસ ધરાવતી જીભ પર જીવડું ચપ લઇને ચોટી જાય છે. ફેંકી હતી તે જ રીતે જીભને મોઢામાં એ ગૂંચળાકારે શમાવી દે છે અને જીવાત ખાઈ જાય છે.

જીભ તો સ્વાદ લેવા માટે સર્જાઈ છે એવી જનસમાજમાં માન્યતા પ્રવર્તે છે, પણ પશુપંખીજગતની અંદર જીભ અનેક રીતે આહારોપાદાનમાં વપરાય છે અને તેના વપરાશ અનુસાર તાકાત મૂકવા એનાં મૂળ ઊંડાં નંખાય છે. જીભ વડે નાની નાની કીડીઓ પર જીવતા મહાકાય એન્ટ-ઇટરની જીભનું મૂળ ઠેઠ એના હૃદય પાસે પહોંચે છે. તે રીતે આખો દિવસ જીભ વડે જ જીવડાં પકડ્યા કરતા લક્ષ્મીપોદની જીભ ગળામાંથી ઉપર વળીને ઠેઠ માથામાં થઇને, ચાંચના મૂળથી શરૂઆત પામતી વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢી છે. એ કારણે જ તે આખો દિવસ જોરથી ઝટકા મારીને પોતાની જીભને, ફેંકી શકે છે ને આહાર મેળવી શકે છે.

આ રીતે આખો દિવસ જાણની અંદર જરાઈ રહીને જાડો વિકાસ અટકાવતાં અસંખ્ય જીવ-જંતુઓને તે સાફચટ કરી જાય છે. આથી તે જાડને માટે ઉપકારક પંખી ગણાયું છે અને બંગાળ, બર્મા, મદ્રાસ, મુંબઈ અને આસામ વગેરે પ્રદેશની સરકાર તરફથી સંરક્ષિત પંખીઓની નામાવલિમાં મુકાયું છે.

અલખત, અમેરિકામાં થોડાક લક્ષ્મીબાઈ એવા થાય છે ખરા, જે જાડને નુકશાનકારક નીવડ્યા છે. તેઓ જાડની અંદર દર પાડતા જાય અને જીંચે ચડતા જાય. થોડાંક દર પાડી લીધા બાદ નિરાંતે બેસે. થોડીવારમાં એ દર જાડના રસથી જરાઈ જાય એટલે રસ પી જાય. એ રીતે જાડને આખું ફારી કાઢતાં એનો રસ શોષાઈ જાય છે અને જાડ સુકાઈ જાય છે. એક જાડમાં ત્રણસોથી ચારસો જેટલાં દર કરીને એ જાડને ચાળણી જેવું બનાવી નાખે છે.

આપણે ત્યાંના લક્ષ્મીબાઈ તો માટે ભાગે જીવાત પર નજાતા હોય છે. આવે વગડામાં વસે, ક્યારેક ગામની નજીક પણ આવી જાય. ‘ચીરી...રીક’ ‘ચીરી...રીક’ એવી તીક્ષ્ણ ચીસો પાડતા જાય અને એક જાડેથી બીજે જાડે જીડીજીડીને જાલ પાછળથી જીવાત ખાધે જાય. થોડુંક અંતર જીડવા માટે યે લચક લેતા લેતા જીડતા જતા હોય. જાડ પર બેસી મથા એટલે જાણે રાગ ! ‘ચપ’ લઈને જાડ સાથે ચોટી જતાં વેંત જ ઠાઠથી માથું જીંચું કરીને પાછળ વાંકી રીતે ગરદન ફેંકે.

આ રીતે માથું ફેંકીને દમામ કરવાની ટેવ એનામાં ભારે છે. જાડ પર ચડતાં ચડતાં યે અનેક વાર એ માથું જીંચું કરતો જાય અને રોફ જાંટતો જાય. ફાઈની નજરે ચડી જાય તો યે એવો જ રોફ જાંટે. થોડીક વાર એની સામે જોઈ રહો તો જાણે ‘તું મારી સામે જોનાર ફાણ !’ એવા ભાવથી માથું ઉછાળીને તાકી રહે. ન ખસીએ તો તરત થડના પાછલા ભાગમાં ચાલ્યો જાય. ત્યાંથી પછી ‘હાઉકલા’ની રમત આદરે. થોડી થોડી વારે થડની આડેથી, ડોક લાંબાવીને છોકરાં ‘હાઉક’ કરતાં હોય તે રીતે જોયા કરે અને સંતાયા કરે. હાથ લાંબો કરીને ઉડાડો તો થોડેક દૂર જઈ બેસે, પણ ભાગી જાય નહિ. ત્યાં જઈને યે પાછી ‘હાઉકલા’ની રમત માંડી દે.

એની આ ટેવ પરથી તો બંગાળામાં એક લોકવાર્તા કહેવાય છે કે—

એક હતો કઠિયારો. એની વહુ ભારે અતિથિપ્રિય. મહેમાનો માટે મરી પડે. એને એક જ દીકરો. દીકરામાં પણ માના સંસ્કાર જિતયા. થોડાંક વર્ષ જતાં છોકરાની મા મરી ગઈ અને કઠિયારો નવી વહુ લાવ્યો. છોકરો પોતાના

સ્વભાવ અનુસાર ગામને પાદરથી કાઢી પણ નીકળે એને ઘેર મહેમાન તરીકે તેડી લાવે. નવી મા બઠિયારાની કાયર. છોકરા પર ભારે ચિડાય. ધણી એના હાથમાં રમે. તેથી ધણીને કહે કે આ છોકરાને તગડી મૂક કાં મારી નાખ.

એક દિવસે કઠિયારો લાકડાં કાપવા જતો હતો ત્યારે છોકરો સાથે ગયો. ધણું ભટકતાં છોકરો થાકી ગયો તેથી વડની બજોલમાં સૂઈ ગયો. કઠિયારો આડા પાણા મૂકીને આવતો રહ્યો. જાગીને છોકરો બૂમો મારીમારીને અને જાડના થડમાં માથાં પછાડીને મરી ગયો. મરીને સંજોઈ લક્કડખોદ. આગલા ભવમાં જાડમાં પુરાઈ રહેલો તેથી જાડે જાડે-ફરીને થડ ફાટરવા માંડ્યો અને ગામને પાદરથી કાઢી મહેમાન નીકળે એટલે ઊડતો ઊડતો ‘કિરૂરૂ’ ‘કિરૂરૂ’ એવા અવાજ દેતો ઘેર ઘેર જાણ કરવા લાગ્યો.

આપણે ત્યાં જેમ કાગડો બોલે એટલે મહેમાન આવે એમ મનાય છે તેમ આ કથા પરથી અંગાળના લોકો ઘર પર લક્કડખોદ પંખી બોલે એને મહેમાનની આગાહી રૂપે લેખે છે અને જાડ પાછળ સંતાઈને હાઉકલો કરતા એ પંખીને પોતાની નવી માથાં ડરીને, એ ઘેર છે કે નહિ તે જાનોમાનો હળવેકથી જોવા પ્રયાસ કરતો કદ્યે છે.

અંગાળી કઠિયારાની વાત સાચી હો કે ન હો, પણ ક્યારેય ગામ બહાર જવાનું અને અને પોતાના આજ્ઞા રંગોથી સહેજે નજરે ન ચડતો લક્કડખોદ દેખાઈ જાય તો એની આ ટેવ જોજો. એની સાથે હાઉકલો રમવામાં ભારે ગમ્મત પડશે.

જાડે જાડે ભટકતો આમ લક્કડખોદ જીવાત ખાઈને જેમ વૃક્ષરાજીને મદદગાર બન્યો છે તેમ માળા બનાવી આપવા માટે અન્ય પંખીસમાજને મદદગાર થઈ પડ્યો છે.

એના પગ કે ચાંચ અન્ય પંખીઓની જેમ માળા બનાવવાને માટે શક્તિ ધરાવતાં નથી, તેથી એ પોતાની ચાંચથી જ પોતાનાં બચ્ચાં માટે માળો ફારી લે છે. માર્ક-એપ્રીલ માસમાં એનામાં સંવનનનો ઉન્માદ આવે. થોડાક દિવસ એનો નર તીણી ચીસો નાખતો એની માદા પાછળ ફર્યા કરે અને એક જાડથી બીજે જાડ ઊડ્યા કરે. માદા પાસે બેસીને બેન્ડનો ડ્રમ બજાવનારો જેમ ડ્રમ પર દાંડીથી તડતડાટી બોલાવે એમ જાડમાં એકધારી ચાંચ મારીને ‘તડડડડડ’ એવા અવાજ ઉઠાવતી તડતડાટી બોલાવે. કુશળ ડ્રમ-બજાવવાને પણ શરમાવે એવી એમાંથી એકધારી તડતડાટી બોલી કરી દે.

થોડાક દિવસો આ રીતે ગાળ્યા બાદ માંડે માળા કારવા. પૂછડીને ટેકે શરીરને ટેકવીને 'ટક...ટક' કરતો જાડ કારવા લાગે. થોડા વખતમાં જાડ નીચે લાકડાના ભુક્કાનો ઢગલો કરે અને જાડમાં વેંત એકનો ખાડો પાડી દે. મોટે ભાગે તે માળો કરવા માટે સૂકું જાડ જ શોધે છે અથવા જાડની સૂકી ડાળ પસંદ કરે છે. લીલું જાડ હોય તો ડાળની નીચેના ભાગમાં માળો કારે. પણ માળો કારતાં જો કોઈની નજર એના પર પડી, તો થઈ રહ્યું ! જેમ અપશુકન થતાં કોઈ વહેમી ભાગી છૂટે એમ એ સ્થાન છોડી દે. લલે પછી ગમે એટલો સુંદર માળો કારાયો હોય. એ સ્થળ છોડીને બીજે જાડે પણ ચાલ્યો જાય અથવા ક્યારેક એનાથી જ એકાદ હાથ ઊંચે કારવા માંડે. આ રીતે ક્યારેક છ-છ સાત-સાત વખત પણ સ્થળ બદલાવી નાખતાં એને આંચકા ન લાગે કે થાક પણ ન લાગે. એક જ થડમાં આવાં આઠ-દસ દર એક સાથે ધણે સ્થળે જોવા મળે ખરાં. આ રીતે અધૂરા કે પૂરા કારેલા માળા અન્ય અનેક પંખીઓને કામમાં આવી જાય છે. પોપટ, બબ્બટ, ચીંચરી એવાં અનેક પંખીઓ એના આવા તૈયાર માળા વર્ષાવર્ષ વાપરતાં હોય છે. એટલું ખરું કે પંખીજગતનો આ ભોળો સુતાર પંખીઓ પાસેથી માળા બનાવવાની કિંમત નથી લેતો. કોઈ આધુનિક મિત્રી પાસે જો એ માળા બનાવવાના કોન્ટ્રાક્ટનો ધંધો શીખી જાય તો એને ધૂમ કમાણી થાય !

છેલ્લાંડમાં પણ લક્ષ્મીબોદ પંખીની અન્ય જતો વસે છે. તેમના વિષે ત્યાં વર્ષો સુધી એવી માન્યતા ચાલ્યા કરેલી કે લક્ષ્મીબોદ માળા કોતરે ત્યારે એમાંથી ખરતો વેર ચાંચમાં ભરીને દૂર દૂર ફેંકી આવે છે, જેથી એનો માળો ક્યાં છે તેની ખબર જ ન પડે. પરંતુ પાછળથી એના અભ્યાસીઓએ આ વાતને નિર્મૂલ દરાવીને ઊલટું એમ સાબીત કરી આપ્યું કે લક્ષ્મીબોદ ક્યા વિસ્તારમાં રહે છે તે ખબર પડ્યા પછી તેનો માળો ક્યાં છે એ શોધવા માટે તો જમીન સામે નજર રાખીને ચાલ્યા જાય. જ્યાં કચરો વેરાયેલ દેખાય તે જાડમાં ઊંચે જોશો એટલે માળો મળી આવશે !

આપણા લક્ષ્મીબોદ આવા કલાવંત માળાનો ઇંડાં મૂકવા સિવાય બીજો ઉપયોગ શીખ્યા નથી. પણ કેલિફોર્નિયાના એક જાતના લક્ષ્મીબોદ તેની અંદર બદામ અને તેની જાતનાં બીજાં ફળો ભરી રાખીને, દૂરથી પણ દેખાઈ આવે એવી સરસ રીતે દદા મારીને માળા બંધ કરી છે. આ સંધરો જ્યારે શિયાળામાં એનાં ઓછાં ફળ હોય ત્યારે કામ આવે એ માટે કરે છે એમ માન્યતા પ્રવર્તતી હતી. બીજી માન્યતા એવી હતી કે તે એવી જાતનાં ફળો

ભરી રાખે છે કે થોડો સમય જતાં એમાં સારી પેઠે જીવાત ચમ્પ જાય અને શિયાળાને સમયે ન્યારે જીવાત મળવી મુશ્કેલ હોય ત્યારે એને ઉડાવી શકાય.

પણ પાછળથી અભ્યાસીઓને ઊંડાણમાં ઊતરતાં જાણવા મળ્યું કે આ જાતનો સંધરો કરીને લક્કડખોદ દેશાન્તર કરીને ખીજે દેશ ચાલ્યો જાય છે. તે પાછો ફરે છે ત્યારે શિયાળો ઊતરીને વસંત એસી ગર્ભ હોય છે. તે સમયે લક્કડખોદને જોઈતો આહાર પૂરતા પ્રમાણમાં તૈયાર હોય છે એટલે જૂનો સંધરો એને કશા કામમાં આવતો નથી. એ તો માત્ર એના આતુંપશિક સંસ્કારને કારણે આંતરપ્રેરણાથી જ આવો સંગ્રહ કરતો હોય છે. અલગત, કાઈ કાઈ લક્કડખોદ માળામાં જીવડાં બેગાં કરી રાખે છે અને દિવસ દરમ્યાન એમાંથી ખાધા કરતા હોય છે. પણ તે આખા વરસ માટેનો સંધરો હોતો નથી.

લક્કડખોદના આ રીતે કોરી કાઢેલા માળા જેવા તેવા નથી હોતા. દોઢથી બે ઇંચના વ્યાસવાળા, શરૂઆતમાં સીધા જઈને પછી નીચે ઊતરી જતા એ માળાનો ઘાટ તો સંઘેડિયા પણ સંઘેડા પર ન ઉતારી શકે એવો ગોળાકારે અને લીસો હોય છે. બલબલ્લા સુતારો પણ એના માળાની આ નકશી જોઈને મોંમાં આંગળાં નાખી જાય તેવા એ હોય છે. ક્યારેક એ ઝાડની અખોલ પણ માળા તરીકે વાપરે છે.

આવા સુંદર માળાની અંદર એ બેથી ત્રણ તદ્દન સફેદ રંગનાં ઇંડાં મૂકે છે. તદ્દન અંધારે ઇંડાં મૂકતાં પંખીઓનાં ઇંડાં તેઓ દેખી શકે તે માટે સફેદ જ હોય છે. લક્કડખોદના ઇંડાં બારે પારદર્શક હોય છે.

પણ લાકડાની અંદર જ કારેલો માળો તેનાં ઇંડાં અને તાજાં કામળ અગ્નિને કોર નહિ લાગતો હોય ? ના, એ માટે લક્કડખોદે એક વ્યવસ્થા કરી લીધી છે. અન્ય પંખીઓ જેમ ઇંડાં મૂકવાની જગ્યાએ રૂ, કરોળિયાની જાળ વગેરે મૂકીને માળો મુલાયમ બનાવી દે છે, તેમ લક્કડખોદ માળો કારતાં કારતાં, લાકડાં વેરતાં ઝીણો વેર પડે છે તેવો વેર પાડે છે અને તેને માળામાં સંધરી રાખે છે. એ મુલાયમ વેરની ગાદી બનાવીને એના પર પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે. શ્રીમંતની મશરૂ-તળાઈ પણ જેની પાસે ઝાંખી લાગે એવી મુલાયમ ગાદીમાં એનાં ઇંડાં અને અગ્નિ આલ્યકાળ વિતાવે છે. જાણે આખી જિંદગી કોર લાકડાં સાથે ચાંચ બટકાડીબટકાડીને જીવન પુરું કરવાનું છે એના આશ્વાસન રૂપે બાળપણમાં એ પૂરેપૂરી મૃદુતા માણી લે છે !

જેનું વણું ઉપર ક્યું તે લક્કડખોદનું અંગ્રેજી નામ The Maharratta wood-pecker. આખા કાઠિયાવાડમાં એ વસે છે. તદ્દન સૂકા પ્રદેશ

કે તદ્દન ગીચ ઝાડીમાં એ નથી વસતો. મોટે ભાગે એ એકલો જ બટકતો હોય છે. સંવનન-કાળે માદા સાથે જોડાઈ જાય. એના નાના કદને કારણે ઝાડ પર વસતાં અન્ય પંખીઓ સાથે એને લડવાડ થઈ જાય ખરી. પણ તેમનાથી એ દબાઈ જાય નહિ. સામનો કરીને ઊલટાં તેમને તગડે ખરો.

૨ : સોનેરી પીઠવાળો લક્કડખોદ

આખા હિંદમાં ૪૦-૫૦ જાતના લક્કડખોદ વસતા ગણાયા છે, તેમાં યજુર્વેદમાં યજ્ઞશિલ્પ તરીકે ઉલ્લેખાયેલો એક ‘સુવણ્વૃષ્ઠ’ નામનો સુંદર લક્કડખોદ ધરાવવાનું માન ગુજરાત ખાટી જાય છે. આ પંખીના નરનાં માથું અને ક્લગી ચળકતાં લાલ. પીઠ અને ખભા ચળકતા સોનલવરણા. તે પરથી જ એનું અંગ્રેજી નામ The Golden-backed wood-pecker. ગરદન, કડ અને પૂછડી કાળાં. પેટ સફેદ. સોનેરી રંગથી શોભતો અને એકદમ નજરે ચડી આવતો તથા અતિ તીક્ષ્ણ અવાજ ધરાવતો આ લક્કડખોદ આબુરોડ પાસે આવેલ પુરાણી ચંદ્રાવતીમાં વસતો કનલ ટોડથી માંડીને શ્રી. ‘બનેચર’ને પણ દેખાયો છે. ઉપરાંત ગુજરાતમાં અન્ય સ્થળે પણ ઠેરઠેર દેખાય છે. કાઠિયાવાડમાં ગિર જેવા સઘન વૃક્ષરાજિભર્યા સ્થાનમાં એ રહેતો હોય તો ના નહિ. આ લક્કડખોદનો ઠેક શુકલ યજુર્વેદમાં નામોલ્લેખ થયો છે તથા હિંદનું એ અતિ પ્રાચીન પંખી કહી શકાય.

આ લક્કડખોદની એક વિચિત્ર ટેવ હોય છે. આખા જંગલ-વિસ્તારમાં અમુક જ મર્યાદિત વિસ્તારને એ પોતાનો બનાવી લે છે. પછી એ વિસ્તારને વર્ષો સુધી છોડતો નથી અને એ પ્રદેશમાં અન્ય પંખીને સહેજે પ્રવેશવા દેતો નથી. આવી ટેવ અન્ય કાષ્ઠ કાષ્ઠ પંખીઓમાં પણ નોંધાય છે અને તેના પરથી પક્ષીઅભ્યાસીઓએ Territorial Right : પ્રાદેશિક સ્વામીત્વનો એક સિદ્ધાંત તારવેલો છે.

એનો મર્ભાધાન-કાળ માર્ચથી જુલાઈ. અન્ય જીવન-બ્યવહાર આપણા લક્કડખોદ જેવો જ.

x

x

x

‘ટાક...ટાક...ટાક...’ એવા તીવ્ર દ્વિપદી અનથી ઉનાળો મળવતું લક્કડખોદના જ વર્ગનું ‘ટુકટુક’ (Coppersmith) નામનું પંખી ધ્યાન ખેંચનારું છે, પણ એનો પરિચય વળી ક્યારેક.

કુશળ માછીમાર કલકલિયો

‘નજીબોદ કાઢે રે તારું, મારા રા...યા’ એવી પુષ્પાંજલિ વેરતાં અને ગોળ પરતું ઢાંકણું ઢબડ્યાવતાં મામી-સવારના પહોરમાં જ આરણ્યમાં પગ દેતાં સામાં મળ્યાં. ફાને પોંખી રહ્યાં છે તે ન સમજવાથી મેં મજાકમાં પૂછ્યું : ‘પણ અત્યારના પહોરમાં મારે કાંઈ વાંકગનેા ખરે ?’

મને દેખીને અને મારે પ્રશ્ન સાંભળીને છાબીલાં પડીને ખીજ જ ક્ષણે હસી પડતાં મામી બોલી ઊઠ્યાં : ‘શું તમે ય તે ભાણાભાઈ ! તમને ગાળ દે એની જીભ તૂટે. આ તો આત્યેા કલકલિયો સવારના પો’રમાં મોભારે બેસીને બોલી ગયો એને ઉડાડતી’તી ! ફાણુ જાણે ફેવા યે કંકાસમાં દી જશે !’

યાદ આવ્યું—ફળિયામાં પગ દેતો હતો ત્યારે જ મોભા-

સફેદપેટો કલકલિયો.

રાને એક છેડે બેસીને ‘કાલાલીલીલીલીલીલી’ એવી તીવ્ર સ્વરપરંપરા વેરતો અને મારા જેવા પંખીશોખીનને આનંદ આપતો કલકલિયો, એ જ વખતે એના બોલાશથી ધરમાં કંકાસ થાય એવી માન્યતાથી મામીના મુખની મીઠી વાણી સાંભળી રહ્યો હતો ! એ બિચારે જનસમાજનું કાંઈ નથી બગાડ્યું;

બલકું સવારના પહોરમાં નિરંતર, અને ખાસ કરીને એના સંવનનના દિવસોમાં, ‘કીલીલીલીલી’ એવી તીણી સ્વરાવલિથી લોકોને કણમધુર ગાન આપે છે, છતાં લોકોએ તો એની બોલીથી ધરમાં કંકાસ થાય છે એમ માનીને એને અપશુકનિયાળ ઠેરવી દીધો છે. અલખત, એતું વારણ પણ ધરગથ્ય જ મેળવી લીધું છે. ગોળા પરનું ઢાંકણું ઢબઢબાવે એટલે અપશુકન મટી જાય; જેમ દૂધ ઢોળાય તો ધરમાં કંકાસ થાય એમ મનાય, પણ એ જ દૂધમાંથી કપાળે ચાંદલો કરે તો કંકાસતું નિવારણ થયું કહેવાય એમ ! એની અપશુકનિયાળ મનાયેલ ‘કીલીલીલી’ શબ્દો શમાવતી બોલીને જ પ્રાધાન્ય આપીને જનસમાજે એનું નામ કલકલિયો પાડી દીધું છે. તેની જાતના પાણીકાંઠે વસતા ખીજા કલકલિયા એવી બોલી ન બોલવા છતાં યે એમને પણ એ જ નામ અપાયું છે.

જેની બોલી જ આટલી અપશુકનિયાળ મનાઈ એ કલકલિયા તરફ નજર નાખવા જેટલી તો આપણું લોકો પાસેથી શેની આશા રખાય ? જો વહેમ છોડીને એટલી ઉદારતા કેળવે તો તેમને જરૂર પશ્ચાત્તાપ થાય કે અરેરેરે, કેવું સુંદર પંખી ! વહેમમાં ને વહેમમાં આટલો સમય એના તરફ નજર પણ ન નાખી !

કેવું સુંદર પંખી ! સવારના પહોરમાં તમારા ઘર આસપાસ એનો તીવ્ર ‘કીલીલીલી’ સ્વર સંભળાય તો બહાર નીકળીને નજર ફેંકજો. કાંઈ ઝાડની ઊંચેરી અટુલી ડાળીએ, કાંઈ થાંભલાને છેડે કે મોભારાને છેવાડે એ બેઠો હશે; જાણે આસપાસના પ્રદેશ પર આધિપત્યની નજર ફેંકતો હોય તેવી અદ્યતી. પણ એની એ બેઠકમાં શોભા તો પૂરે છે આંખને મનોહારી લાગતા એના દેહના રંગો. એના આખા દેહથી અધુરું કદ ધરાવતી એની ચાંચ બિજળા ફસરિયા રંગે રંગેલી હોય છે. ચાંચનો નીચલો ભાગ વિશેષ ફસરિયો. એ ચાંચમાંથી જ રંગ ઢળતો ઢળતો લાલ થઇને હેઠો ઊતર્યો છે અને એને જીલી લીધો છે એના મોંએ અને આંખે, એની ડોક અને ગરદને, થોડીક પીઠ અને પડખાંએ. ઢળતો ઢળતો ઠેઠ પગ માથે થઇને પૂછડીનાં નીચલાં પીછાં સુધી એ રંગ પહોંચી ગયો છે.

પણ એવા ચળકતા લાલ રંગની સાથે હરિકાંઈ માંડી હોય તેમ એની પાંખ, કેડ તથા પૂછડી પરનાં પીછાં પર આવીને આછો વાદળી રંગ બેસી ગયો છે. કલકલિયાના દેહ પર લાલ રંગથી નીચલું સ્થાન મળ્યું તેથી ખિજાયો હોય તેમ ખભા પર વાદળી રંગ ઘેરો બની ગયો છે. પણ જળતામાં બળે તેમ લાલ રંગને વિશેષ બબક આપે છે એની નીચેના ભાગમાં શોભતો તદ્દન શુભ્ર-સફેદ રંગ. અમૃત

પીતાં પીતાં મોઢામાંથી ઢોળાઇ ગયું હોય અને લિસોટા પડી ગયો હોય તેવો સફેદ રંગ એની દાઢીએ અને ગળાએ ઝીલી લીધો છે; છાતી અને પેટ પર પકડાઈ ગયો છે; નળે આકાશથી પડતાં પડતાં સ્વર્ગમાં શિવજીએ જટાને બદલે પેટ પર ઝીલી લીધાં છે. નળે લાલ રંગ સફેદને શોભાવે છે અને સફેદ રંગ લાલને. આ સફેદ પટ્ટા પરથી તો એનું અંગ્રેજીમાં નામ પડ્યું છે The white-breasted King-fisher સફેદ-પેટા કલકલિયો. લાલ રંગ એ સફેદ રંગથી પોતાની શોભા વધારીને અભિમાન લે તે પહેલાં પેલી વાદળ-વર્ણી પાંખ પહોળી થઇને કહેવાની : ‘હરખાઈ ન મા, હરખાઈ ! સફેદ રંગ તો આ બેઠો મારી વચ્ચે પલ્લુ.’ અને પાંખ પહોળી થતામાં તો એની વચ્ચેના સફેદ પટ્ટા ઝલક મારી ઊઠશે. કાબર અને દેવચકલીની પેઠે પાંખ વચ્ચે પડેલા આ સફેદ પટ્ટા એના વાદળી રંગને શોભાવવા આવ્યા છે ખરા, પલ્લુ બિચારાને કલકલિયો બેઠો હોય ત્યારે છુપાઇને જ બેસી રહેવું પડે છે. ઊંડે ત્યારે દેખા દઇને લાલ રંગના પટોશી ગળા પાસેના સફેદ રંગની સાથે હરિકાઈ આદરે ને ?

પલ્લુ મહાનુભાવ માણસોની હરિકાઈ એકખીજને પાડવા કરતાં એકખીજને ઉન્નત બનાવે છે તેમ આ બે મહાનુભાવ રંગોની હરિકાઈ કલકલિયાના દેહને અનુપમ ગૌરવ આપી દે છે અને પંખીજગતમાં રૂપવરણ પંખીઓમાં કલકલિયાને આગળ પડતું સ્થાન આપી દે છે. બેસે ત્યારે કે ‘કીલી...લીલ’ ‘કીલી...લીલ’ કરતો લચક લેતો ઊંડે ત્યારે-બંને સમયે એ બંને રંગોના લલકની છોળ્યો ઊંડે છે અને અવનીના આછા વાતાવરણને કે આકાશના આસમાની વિસ્તારને અનેરી શોભા આપે છે.

કાબરથી સહેજ મોટા દેહમાં આવા ત્રિવિધ રંગો શોભા આપવા કાં આવી પહોંચ્યા એની તો બાઈબલ સાથે જોડાયેલી પશ્ચિમના પ્રદેશમાં એક દંતકથા છે. ન્યારે વિશ્વની ઉત્પત્તિ-સમયે મહા જલપ્રલય થયો ત્યારે જગત્પિતા નોઆહ વહાણુ લઇને વિશ્વનાં વાસીઓને લઇને નીકળી પડ્યા. યુગો બાદ પૃથ્વી પર જળપ્રલય શમ્યો કે નહિ તે જોવા માટે એમણે કાગડા અને હોલાને મોકલ્યા પલ્લુ તે પાછા ન ફરતાં કલકલિયાને મોકલ્યો. વિરૂપ કલકલિયો જલવાસી હોઇને ઝપાટે ઊડ્યો અને ઠંડ ઊંચે આસમાનમાં પહોંચી ગયો અને આસમાની રંગથી રંગાઇ ગયો. આસમાની રંગથી ખુખખુશાલ થયેલ કલકલિયો સામે જ નજર કરે ત્યાં પ્રચંડ તેજ પ્રકાશતા સૂર્ય મહારાજ સમક્ષ આવી પહોંચ્યો. બાલ-હતુમાનની જેમ એને અડવા જવાની બાલ-ચેષ્ટા કરવા જતાં એના અગ્નિથી એનાં આગલાં અંગો લાલ લાલ રંગાઇ ગયાં. અગ્નિ-રૂપશે તે ચીસો

પાડતો જઈ પડ્યો પાણીમાં; શીતલ રૂપશે ટાઢક વળી, પણ આ દરમ્યાન જગત્પિતા ચાલ્યા ગયા હતા તેથી તેમના વહાણની શોધમાં હજીયે એ જળ માથે ઊડ્યા કરે છે અને નિરથક આંટા માર્યા કરે છે.

ખીજી કથા આવી બોલાય છે: વાયુ અને ઇન્દ્રધનને ઘેર હાલ્સીઓન નામની કન્યા જન્મી, જે સેધકસ નામના ગ્રીક નાવિક સાથે પ્રેમમાં પડી. સેધકસનું વહાણ વાવઝોડામાં બાંગી ગયું અને તે મરી ગયો. જળ નીચે જઈ બેઠેલા પતિના વિયોગે ઝૂરતી હાલ્સીઓનને એના પતિના વિદેહ આત્માને મળવા માટે વાયુદેવે જળચર પંખી બનાવી દીધી. હજીયે તે સફેદ-પેટા કલકલિયાને રૂપે પતિને મળવા માટે જળ-વિસ્તાર પર હૃદય મિલાવી ઊડ્યા કરે છે. દંતકથા એથી યે આગળ ચાલે છે કે: આ પ્રેમી પતિ-પત્ની (કલકલિયાનું જોડું) ઉત્તરાયણના દિવસોમાં દરિયાના જળ પર તરતા માળા મૂકતાં. મોજાં સાથે એમના માળા ન તણાઈ જાય તે માટે વાયુદેવે દરિયાનાં મોજાંને શાંત પાડી દીધાં. પછી તો એ પંખીને જ દરિયો શાંત પાડવાની શક્તિઓ આપવામાં આવી. ઉત્તરાયણના દિવસોમાં દરિયો આ કલકલિયા દંપતીને માટે શાંત રહેતો તેથી એ દિવસો 'Halcyon Days' કહેવાયા અને પશ્ચિમમાં તો કાબ્યોમાં પણ એનાં રૂપક અપાયાં કે:

Amidst our arms as quiet you shall be,
as Halcyons brooding on a winter sea.
(Dryden)

પણ જવા દઇએ આ દંતકથાઓ. કલકલિયો આવે આવે કારણે રૂપરંગી બન્યો કે નહિ એ અલ્લાહ જાણે, પણ આ સફેદ-પેટા કલકલિયો પોતાની આસપાસ જળ-વિસ્તાર સાથે જોડાયેલી દંતકથાને આજ તો ખોટી પાડી રહ્યો છે. અલગત, એના સગોત્રી ખીજી કલકલિયા જળ પરથી આહાર મેળવે છે, પણ આ કલકલિયો જળ પર આહાર મેળવવા જઈ પહોંચતો હોય તો તે ક્યારેક જ, ભૂલ્યોચૂક્યો. અલગત, પાણી સુકાય અને ખાડાખાઓ-ચિયાંમાં જીવાત અને માછલાં તરફડી ઊડે ત્યારે જરૂર પહોંચી જવાનો. બાકી તો એ ઊડતાં ઊડતાં જીવાતને પકડી ખાય, દેડકાં, ગરોળી અને ક્યારેક કાકીડાનો સુદ્ધાં આહાર કરી લે અને મનુષ્ય-વસવાટ સાથે સંપર્ક રાખ્યા કરે; બાગબગીચા કે શેરીબજારનાં ઝાડો પર ઊઝા કરે; રેલ્વે કે ટેલીફોનના તારની લિજ્જત માણી લે અને જન-વ્યવહારની અતિ નિકટ આવીને ઘરને મોજારે કે કોઈ થાંભલે બેસીને સવારના પહોરમાં 'કીલીલીલી'નું ગાન ગાતાં ગાતાં વહેમી સ્ત્રીઓના મોઢાની પુષ્પાંજલિથી

સ્નાન કરી પવિત્ર થઇ જાય ! જળ વચ્ચે રહેવાથી પૂર્વજન્મમાં દાંપત્ય-જીવનમાં વિયોગ થયા અને જગત્પિતાનું વહાણ ચૂક્યો એની સરખામણીમાં જાણે સ્ત્રીઓનું આ શાપ-વર્ષણ એને હળવું લાગ્યું હોય છે.

પણ ગમે તેમ થાય તો યે કાંઈ પ્રાણી પોતાનો આદિ સ્વભાવ કેમ બદલી શકે ? જળ-વિસ્તારથી દૂર રહેવાને મથતો આ કલકલિયો ઇંડાં મૂકવા ટાણે તો નદીકાંઠે કે કૂવાકાંઠે જ જઈ પહોંચે છે અને જળની સાન્નિધ્યમાં નદીની ભેખડ કે કૂવાની અખોલમાં ત્રણ ચાર ફૂટ ઊંડો માળો બનાવે છે, છેવાડે પહોંચો ઝોરડો રચે છે અને તેમાં માર્યાથી માંડીને જીલાઈ માસ સુધીમાં પાંચ-છ તદ્દન શ્વેતરંગી ઇંડાં મૂકે છે. ઇંડાં સેવાઈને અચ્ચાં ઉછેરાઈ રહેવા છતાં એ જન-વ્યવહાર વચ્ચે આવી પહોંચે અને રંગ-છાલ્યો ઉડાડ્યા કરે.

૨ : કાબરચીતરો કલકલિયો

લાલે ને પક્ષીજગતમાં સૌંદર્યને કારણે સફેદપેટા કલકલિયો આગળ પડતું સ્થાન પામ્યો, પણ પોતાની જન્મભોમકા છોડીને તે એક અન્ય સૌંદર્યથી તો વંચિત જ રહ્યો છે અને તે સૌંદર્ય કાંઈ પણ નદી, નાળાં કે તળાવડાંને શોભાવતું એની જાતિનું તીરવેગી અને લક્ષ્યવેધી ઉડ્ડયન-સૌંદર્ય. આ સૌંદર્ય પામ્યો છે એનો સંગ્રામી કાબરચીતરો કલકલિયો. (The pied Kingfisher).

કાબરચીતરો કલકલિયાનું જોડું

મચ્છુની કાળી ઘેરી પાટયોમાં અને ભાવનગરના ખોરતળાવના અંધમાં, ભીમયાસના ધરામાં અને ગિરની વચ્ચે આવેલ તાંતણિયા

ધરામાં નહાતી વખતે, એ અકાટ પાણીવિસ્તારમાં મિત્રો સાથેનો સ્નાનાનંદ ભૂલીને જ્યારે એ પંખીના લક્ષ્યવેધી ઉડ્યનને ફટકે ડાકે જોઈ રહ્યો છું ત્યારે ત્યારે મિત્રોએ હડખડાવીને જગૃત કર્યો છે કે: ‘પણ ત્યાં શું મોં ફાડીને વકાસી રહ્યો છો? હાથ નાવા, કાશિયો મારવો છે કે પલાંઠિયો?’ અને જ્યારે જ્યારે આવે સ્થળે કપડાં ધોવાનો અવસર મળ્યો છે ત્યારે હાથ હાથને ઠેકાણે, તથા કપડાં કપડાંને ઠેકાણે પડ્યાં રહ્યાં છે અને એ પંખીના ઉડ્યન-સૌંદર્યના નિરીક્ષણમાં આંખો ખોડીને જ બેસી રહ્યો છું. એવું તે કેવું છે આ પંખીનું ઉડ્યન-સૌંદર્ય કે જેણે આટઆટલું લક્ષ્ય ખેંચી લીધું?

નથી એમાં ગીધ કે સમજીનું મહાકાવ્ય, કે નથી એમાં કુંજનું અખંડ પ્રવાહ વહ્યું જતું સંધકાવ્ય. એનામાં જાણે તમંચામાંથી છૂટતી ગોળી સમું કે ગોફણમાંથી છૂટતા સમસમતા પાણુકા સમું લક્ષ્યવેધી એકપદી કટાક્ષમાણુ છે.

પાણીની સપાટીથી ૧૦-૧૫ થી માંડીને ૨૦ ફુટ સુધી જાંચે ઊડતાં ઊડતાં ‘હમીંગ બર્ડ’ની પેઠે તે પોતાના દેહને પાંખો પર જ એ ઠેરવી રાખે છે; એની પાંખો જાણે બંધ જ થઈ ગઈ છે અને એણે દેહને અદ્ધરોઅદ્ધર જાદુ-શક્તિથી તોળી રાખ્યો છે અતિ વેગે ફરતા અને જાંઘી ગયેલા દીસતા ભર-ડાની જેમ અતિ વેગે પાંખો ફડફડાવી રહેલ ને પાણી માથે તોળાઈ રહેલ કલકલિયો જાણે પાંખો બંધ કરીને જ તોળાઈ રહ્યો છે કે શું, એ નક્કી કરવા નજર રોકાય એ પહેલાં તો આકાશમાંથી વીજળી પડે એમ એ ‘ધ...બ્બ’ દેતો પાણીમાં પડે, એના પડવાથી પાણીમાં શગ ચડે એની સાથે એ પાણીનીકળી આવે અને ચાંચમાં માછલી લઈને ‘ચીરી...રીક’ ‘ચીરી...રીક’ એવા આનંદ-બોલ બોલતો પડખેને કાઢ આધારસ્થાને જઈ બેસે, આહાર ઉડાવી આવે અને પાછો જળ માથે આવીને તોળાઈ રહે. વળી પાછું શરસંધાન, વળી પાછી નિશાન-ફેંક, વળી પાછું આહાર-ઉપાદાન અને વળી પાછું નિરાંતે ભોજન: આમ આખો દિવસ એનો સતત વ્યવહાર ચાલ્યા કરે.

અલખત, નદીએ લૂગડાં ધોવા આવનાર સ્ત્રીઓની અજાણમાં તેમની જ પડખે ગોળાની પેઠે ‘ધ...બ્બ’ દઈને પડતો આ કલકલિયો ફેટલી યે સ્ત્રીઓને સવારથી સાંજ સુધીમાં ભડકાવી દેતો હશે અને ભડકેલ સ્ત્રીઓના મોઢાની ધુપાંજલિ પામતો હશે. પેલા સફેદપેટા કલકલિયાને જન-વિસ્તારમાં જતાં ગાળો મળી તો આ બિચારાને એમનાથી દૂર રહેવા છતાં એને સ્થાને સામે આવીને સ્ત્રીઓએ સ્વસ્તિ-વચન સંભળાવ્યાં. પૂરો નસીબદાર!

માછલીઓ અને જળમાં વસતાં અન્ય જીવડાં પર જીવન નભાવતા આ કલકલિયે આ રીતે આહાર મેળવતાં આ ટૂંકા ઉડ્યનમાં અતિ પ્રાવીણ્ય મેળવી લીધું છે; ક્યારેક માછલી દેખાતાં એ તીરવેગે જળ પર કાપા ફેંકે છે, પણ ભલભલા શરવીર ફેંક્યું તીર કે છોડેલ ગોળા પાછી ફેરવી શકતા નથી. ત્યારે આ કલકલિયાએ અધે રસ્તે પોતાનો આહાર આડોઅવળો થયો દેખાય કે શરીરને સંવરી લઇને અધેથી જ પાછા ફરી જવાની તાકાત પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. એથી યે આગળ વધીને પોતાની જ ચાંચમાંથી પડી ગયેલ માછલીને એ લયક લઇને અતિ વેગે નીચે જઇને, માછલી પાણીમાં પડે એ પહેલાં અંદરોઅંદર ઝીલી લે છે. ફેટલીક વાર જળ પર વસતી લાલ સમળીના મુખમાંથી પણ આહાર પડી જાય તો એને સમળી પહોંચે તે પહેલાં આડો પડીને અધેથી આ કલકલિયો ઊડાવી જાય છે.

આખો દિવસ એનો આ જાતનો માછલી મારવાનો વ્યવસાય ચાલ્યા કરે. એ વ્યવસાયમાં એણે આટલું બધું પ્રાવીણ્ય મેળવી લીધું તે પરથી જ એની આખી જાતનું અંગ્રેજી નામ પડ્યું છે The King-fisher : માછીમારોનો યે રાજા ! માનવી માછીમારોને તો જાળની જરૂર પડે; કલકલિયો તો માત્ર પોતાની જ દેહશક્તિથી જ માછલાં મેળવે.

ક્યારેક ત્રણચાર કલકલિયા એક સ્થાને ભેગા મળીને આ જાતનો શિકાર-સમારંભ રચે છે ત્યારે એક બીજના સહકાર સાથે ચાલતો એ સંગ્રામ અને ક્યારેક અંદરોઅંદર હરિકાષ્ઠ્યે પહોંચતો ઉડ્યન દિદાર અતિ શોભાકારી બની જાય છે.

કુદરતે પણ જાણે એને આવા ઉડ્યન માટે અનુરૂપ દેહરચિત આપેલી છે. ચાંચ જુઓ તો લાંબી અને અણીદાર, અસલ ભરખ જેવી. પહોળી એટલી કે પાણીમાં પડતાં વેંત ઉઘાડે કે અંદર લક્ષ્ય આહારને આવીને ખેસવું જ પડે.

પાંખ જોઇ હોઇ હોય તો શરીર-વિસ્તારના પ્રમાણમાં મોટી અને સશક્ત. આખો દિવસ એના પર જ ઊડવાનું હોઇને, તેના પર બધા ખેલ ખેલવા માટે પૂરેપૂરી તાકાતવાન. પગની એને ખાસ જરૂર નહિ, એટલે એ ખિચારા શરીરના પ્રમાણમાં નાના અને નિર્બળ. ઊડતી વખતે પોતાનું સ્થાન સમજીને પગ પેટ વચ્ચે સંકેલાઇ જાય. જરા યે આડા ન આવે. ઝાંછા ઉપયોગને લીધે એટલા નિર્બળ થઈ ગયેલા દેખાય છે કે ખેસવામાં યે કલકલિયાને મુશ્કેલી પડતી દીસે. પૂછડી મોટી હોય તો એનાં પીછાં ઉડ્યનમાં અડાં આવે; એ કેમ પોસાય ? એટલે પૂછડી તદ્દન નાની. આખા દિવસના તીર-વેગી શરીર-ઝીંકાટને કારણે જાણે ધસાધસાઇને ટૂંકી થઇ ગઈ છે. આમ દેહનાં

પ્રત્યેક અંગ એના ઉડ્ડયનને અનુરૂપ થઈ ગયાં છે અને એના આખા દેહને એક પ્રચંડ અણીદાર ગોળાનું સ્વરૂપ આપી દીધું છે; વાતાવરણ અને જળ વીજતાં સડસડાટ નિર્વિધ્ને પસાર થઈ શકે એવું સુગઠિત અને સશક્ત.

આવો અંગેઅંગનો મેળ સાધીને ઉડ્ડયનમાં પ્રાવીણ્ય મેળવી બેઠેલ કલકલિયાને પોતાના દેહસૌંદર્યની ખાસ પડી નથી. કાળા અને સફેદ ચટાપટાથી કાબર-ચીતરા બની બેઠેલા આ કલકલિયામાં રંગ-સૌંદર્ય ઝાઝું નથી. અલ્પવત્ત જળ માથે મોજાનાં લહેરિયાં પડે તેમ એના દેહના સફેદ રંગ ઉપર પેટ પર અને પીઠ પર કાળા રંગનાં વળિયાં પાડ્યાં છે. માથું અને કાન કાળા. પીઠ, અને વાંસા ઉપરનાં પીછાં તથા પાંખો કાળા. પીછાંનાં છેડા સફેદ. છાતીએ આડા કાળા પટ્ટા. પૂછડી મૂળમાં સફેદ, છેડેથી કાળા. ચાંચ અને પગ કાળાં.

આવા આછા રંગે પાણીકાંટે શોભતું પંખી નવરાશ મળ્યે બેહું બેહું હળવે સાદે 'ચીરી...રીક' 'ઝીક' એવા બોલ બોલતાં પૂછડી જિંચી નીચે ક્યે' જતું હોય છે અને પોતાનો આનંદ વ્યક્ત ક્યે' જતું હોય છે.

ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ સુધીમાં એ નદીકાંટે બપોલ કાતરીને એમાં પાંચ-છ સફેદ-વરણાં ઇંડાં મૂકે. પણ શિકારી પંખીઓની જેમ આ પંખી પણ પોતાનો વધારે પડતો આહાર ઓછી નાખે છે તેથી માજો માછલીનાં હાડકાં વગેરેથી ગોબરો ગોબરો કરી મૂકે છે. અરે, એ હાડકાંને જ માજો રચીને એની વચ્ચે ઇંડાંને ઉછેરે છે! જાણે એ બચ્ચાંને ઇંડાં-કાળથી જ એના ભાવી આહારનું આડકતરું અવધાન કરાવે છે!

૩ : રંગરંગીન કલકલિયો

જન-વ્યવહાર પાસે વસે સફેદ-પેટા કલકલિયો; એથી આગળ વધતાં જન-વ્યવહાર પાસેના જળવિસ્તાર પર વસે કાબરચીતરો કલકલિયો. એથી થોડા આગળ વધતાં એકાન્ત જળ-વિસ્તાર પર એમનો એક ત્રીજો જોડીદાર રંગ-રંગીન કલકલિયો (The common Indian Kingfisher) વસે છે. બન્ને કરતાં ઘણા નાનો, પણ સૌંદર્યમાં બન્નેને ટપી જાય તેવો.

ચકલી જેવડું સાતેક ઈંચનું ટીનબાણુડું શરીર, પણ એ નાના અંગમાં જાણે પીછે પીછે મનોહારી રંગ ભરાઈ બેઠા છે. રંગોની મિલાવટ ચાંચથી માંડીને પૂછડી સુધી એકસરખી. ચાંચ ઉપરને ભાગે કાળા ખરી, પણ નીચે નારંગી રંગની. ચાંચથી આગળ વધતાં આંખથી માંડીને ખભા સુધી લાલ પટ્ટો. લાલ પટ્ટાના વિરામચિહ્ન સમું ગળા પર સફેદ ટપકું. નાના વીરડા

સમા એ ટપકાને વટાવીને
ગળા પરનો લાલ પટો પેટ
નીચે થઈને ઠેઠ પૂછડીનાં
પીછાં સુધી ચાલ્યો ગયો
છે. ખસ, આટલો લાલ
રંગ. આકીના ભાગમાં
માથું, ગળું, ખભા વગેરે
ઘેરા વાદળી રંગનાં. પીછાં,
કમર અને પૂછડીનાં પીછાંને

તીરછો ઊડતો રંગરંગીન કલકલિયો.

લીલો રંગ આછો. જ્યારે પાંખો અને પૂછડીનો લીલો રંગ ઘેરો. એમાં વળી
વાદળી રંગનાં છૂંદણાં. માથા પરના ઘેરા વાદળી રંગમાં છૂંદણાં પાડ્યાં હોય
તેવાં સફેદ ટપકાં. આંખને ઠારતા આવા લીલા અને આસમાની રંગોની
મિલાવટ નીચે ગળું તથા દાઢી સફેદ રંગનાં.

પાણી પર 'ઝી...ક' 'ઝી...ક' એવા ટૂંકપટી અવાજો ઊડતો જતો
હોય ત્યારે જાણે કોઈ દેવતાઈ રમકડું જ ઊડ્યું જતું લાગે, એવી એ રંગોની
મૃદુ મિલાવટ. જનસમાજથી ઉપેક્ષિત જળવિસ્તારને જાણે આખો દિવસ શોભા
આપતો હોય તેમ તેની આસપાસ ઊડ્યા કરે અને ઝીણી જીવાત ખાધા
કરે. પાણી પર જ એનું રહેઠાણ. પર એની ઊડ કાબરચીતરા કલકલિયાથી
ખીજ જાતની. કાબરચીતરા કલકલિયો સીધો કાશિયો ધૂમકો મારે, જ્યારે આ
તો પાણીના વિસ્તાર પર તીરછી છલંગ મારીને, પાણીની સપાટી પરથી જ
આહાર મેળવ્યા કરે. અલખત, ક્યારેક પાણીની અંદર આહાર દેખાય તો
અંદર જવામાં પાછો ન પડે.

આખો દિવસ નાના તળાવડાને કે ખાખોચિયાને આ કાંઠેથી તે કાંઠે જાણે
તાણાવાણા વણુતા શાળતા કાંઠલાની જેમ ઝપાટા માર્યા જ કરે. જે એને પગે
દોરા બાંધી દીધા હોય તો સાંજ પડ્યે તળાવડું વસ્ત્ર-પરિધાને છવાઈ જાય !
આવું નાનકડું પંખી, પણ એના વિસ્તાર પણ અન્ય કોઈ પંખી આવી ચડે
તો સહન ન કરી શકે. 'ઝી...ક' 'ઝી...ક' કરતાં નરમાદા લડાઈ આરંભે અને
થોડીક વારમાં નવતર આગંતુકને હેરાનપરેશાન કરીને સ્થળ છોડાવ્યે છૂટકો કરે.

એનો ગર્ભાધાન-કાળ પણ માર્યથી જીલાઈ સુધીનો. માળા પણ
બેખડોમાં જ બનાવે. પાંચથી સાત સફેદરંગી ઇંડાં મૂકે. બરાબર એના
જાતભાઈઓ જેવો જ અન્ય જીવન-વ્યવહાર.

પંખીઓમાં ગાયક-શ્રેષ્ઠ

કોયલ

‘કોય...લ !’

‘કાગડાની વ...હુ ?’

‘કાગડો મારો ભા...ઈ’

‘તું મારી ભોળ...ઈ’

‘તું’ઈ’ઈ’...

‘કુલુલુ.....’

‘હુલુલુ.....’

‘હુલુલુ.....’

‘તુલુ’ઈ’ઈ’....’

‘તુલુ’ઈ’ઈ’....’

આ રીતે ખરેખરે પાડુવાછડુ ચારવા આવેલાં ભરવાડ-રખારીનાં છોકરાં
આંખા-આંખલી હેઠ કે લીંબડા-વડલા હેઠ બેઠાં બેઠાં કોયલ સામે ટોકારા કરે

છે; ધરમાં ભોળાઈ સાથે વડચડ કરે એમ કાચલ સાથે વડચડ આદરે છે; કાળા કાળા કાગડાને ભાઈ બનાવી, કાચલને એની વહુ કદી 'ભોળા...ઈ' કહેવાના કાડને સંતોષી લે છે.

કાચલ પણ બટકભોલી ભોળાઈ જેવી, બાળકોના બોલને ઝીલતી 'દુલ્હન દુલ્હન' કહેતી છોકરાંને જાણે સંભળાવી દે છે કે 'તુલ્હન તુલ્હન, તુલ્હન...'.

પણ તેમ તેમ તો વનવાસી બાળકોની જીભ વિશેષ સળવળે છે અને ખરે ખપોરે કાચલ અને એ બાળકોના સામસામા ટોંકાર તડકાને તોડી, મસ્તીના ગભારા ચડાવી, ઝાડવાંનાં પાંદડાંને પણ સંગીતમય કરી દે છે.

ઉનાળો બેસે, તડકા તપવા માંડે, ઝાડવે ઝાડવાં પોતાના દેહ પર નવાં પાન ધારણ કરી ધરતીને શીળી બનાવવા પ્રયત્ન આદરે. પણ તડકો તો છતાં યે તપે છે; ધરતીને તપાવે છે, ઝાડપાનને તપાવે છે, માણસોનાં માથાંને તપાવે છે. એવે સમયે માણસો તો ધરમાં ઘૂસી જાય છે. ધરતીને આધારે ઊભેલાં ઝાડવાં ક્યાં જાય? એમના તાપ કાણ હરે? એમના તાપ હરવા આવી પહોંચે છે કાચલ. ઉનાળો બેસતાં જ જાણે એ ઝાડપાનના તાપનું નિવારણ કરવા પોતાની મીઠી, મધુર અને શીળી ગાનઝડી વહેતી મૂકે છે. ફાગણના અંત ભાગમાં એ પોતાનું ગાન આદરે છે, ચૈત્રમાં એ ગળાને મોકળું મૂકવા પ્રયત્ન કરે છે. વૈશાખ અને જેઠ માસ તો એના ગાનઝડી સંપૂર્ણપણે વરસાવવાના મહિના. વૈશાખ માસમાં તડકે તપતી પૃથ્વી માથે કાંઈ યે શીતકારી અને શ્રુતિમનોહર હોય તો તે કાચલનું ગાન જ. ઉનાળાની એની આ મીઠી વાણીને અંજલિ આપી છે કાંઈ રાજસ્થાની દુહાગીરે—

હરિયા બનકી કોયલાં, હરિયા બનકા મોર;
મન જરિયા હરિયા કરે, બોલ બોલ નિસ મોર.

રાતદિવસ હરિયાળાં વનમાં ગાનઝડી વરસાવીવરસાવીને કાચલ તથા મોર જરિયા મનને-દુખિત મનને હરિયા-હર્ષભરપૂર કરે છે.

ઝીઓ પણ રાસડામાં ગાય છે કે :

ચૈતરે અંધા મોરિયો ને મોર્યાં દાડમ ધાખ,
કાચલડી ટાંકા કરે ને બેઠી આંખા-ડાળ,
કે આણું મોકલ ને મોરાર.

પણ સાચી રીતે તો એના ગાનના માસ તો વૈશાખ ને જેઠ જ. એ દિવસોમાં તો પંખીઓના ઉત્થાનનું પ્રભાતસંગીત પણ એને માથે જ આવી

કે છે. દિવસભરના વાયરા, વંટોળ અને તડકાથી થાકી ગયેલ પૃથ્વી ને ડ-પાંદડાં જપી ગયાં હોય, પંખીડાં પણ ડાળીએ ડાળીએ લપાઇ નિદ્રામાં ટતાં હોય તેવે ટાણે, પ્રભાતને પહોરે ઝા-પ વાગ્યાની આસપાસ એકાદ ચલ એક ઝડપી પોતાનું ગળું ખુલ્લું મૂકે-‘કુઉઉ...’ ત્યાં તો સામે ઝડપી ઝડપી પડે-‘કુઉઉ...’ પછી તો ‘કરૂ...કરૂ...કરૂ’ કરતી કોયલ પોતાના ગાના સૂરને છૂટા મૂકી દે, સૌ પંખીડાંના કાનમાં એ પ્રભાત-છડી પહોંચે ને સૌ આળસ મરડી બેઠાં થાય-કાગડા કા...કા કરતા, કાશિયા કાચિ... ચિ...કરતા, કાખર કલખલ...કલખલ...કરતી.....

પછી તો આખો દિવસ એનો ટહુકાર ઝડીએ ઝડીની ઘટામાંથી આવ્યા રે છે. બાળકો એ ટહુકારને ઝીલે છે, લગ્નનાં ગીતો ગાતી સ્ત્રીઓ એ ટહુકારને ાવકારે છે, ભજનિકો પણ એમાંથી ઉપદેશ તારવી ભજન રચે છે, કદપના-ભમાં વિહરતા કવિઓ પણ એ ટહુકારને સાંભળી મસ્તી અનુભવે છે અને ભયો રચી નાખે છે.

નાનાં બાળકોએ હરખમાં ને હરખમાં કોયલને ‘કાગડાની વહુ’ બનાવી લીધી તો સ્ત્રીઓએ પણ બૂલથી એને સૂડા-પોપટની રાણી કદપી લીધી અને મના ગીતમાં કોયલને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે :

કેમ કરી કોયલ ! એ વન વાસ્ચાં ? કેમ કરી સૂડો રાણો રીઝવ્યો ?

કોયલે પણ જવાબ દીધો કે :

આંખા આંખલીએ એ વન વાસ્ચાં,
ટાંકલે સૂડો રાણો રીઝવ્યો.....

સૂડાના મોઢામાં પણ શબ્દો મૂક્યા કે :

સૂડલા કોયલડીને વીનવે રે,
આવી રૂડી સરવરિયાની પાળ,
આંખા કેરી ડાળ,
મૂકીને કોયલ ક્યાં બ્યાં તાં રે...

પણ સ્ત્રીઓ કોયલને આટલેથી જ ગિરદાવીને ન અટકી. એમને તો પોતાના ગાનથી સમસ્ત સંસારને લોભાવતી ને મોહાવતી કોયલ પૂજવા જેવી લાગી અને જેમ તુલસીવત કે શીતળાસાતમવત તેઓ લે છે તેમ એમણે ‘કે કોયલવત’ પણ બીજું કરી દીધું. પણ કેવું એ વત ? કેવી એ વત કેવાની રીત ?

‘કાયલ વ્રત તો સુહાગણું. વૈશાખ માસનું વ્રત. કેમ કે વૈશાખમાં જ આંખાની ઘટા ઘાટી બને, કાયલના કલ્લોલ તે સમયે જમી પડે. આખો વૈશાખ મહિનો સ્ત્રી માથામાં તેલ ન નાખે. ધણીને પથારી પણ ન કરી આપે. એક જ સાદડી નાખીને સૂએ. ટાઢે પાણીએ નહાય. પ્રભાતે નદીકાંઠે કાયલ બોલાવવા જાય. આંખાની ઘટા સામે આમ કરી બોલે-

બોલો કાયલ બોલો, તમને આવે ઝોલો;
ઝોલે ઝોલે જાણી, કાયલની મા કાળી;
કાળા કાળા કમખા, કે રાતા અમારા ચૂડા;
કાયલ વેદ બણે કે ધાના દીવા બળે;
કાયલ કુકુઉ ઉ.....ફૂ કાયલ કુકુઉ ઉ.....ફૂ.

કુકુઉ કરીને સામે કાયલ જવાળ આપે તો જ જમાય. નહિ તો અપવાસ પડે. એક જ ટાણું જમાય. કાળું પહેરાય નહિ, કાળું ઓઢાય નહિ, કાળું ખવાય નહિ.’ (કંકાવટી : ભાગ ૨.)

જે કાયલનાં આટલાં માનથી પૂજન થાય છે, જે કાયલ ખરા ઉનાળામાં આંખાની ઘેરી ઘટાનો શણગાર છે એને માટે સ્ત્રીઓએ યાચના કરી કે :

કાયલડી નવ મારીએ રે,
આંખલાની રખવાળ, મારા વાંલા !

એથી આગળ ચાલી વરલાડડાને પરણાવીને પાછાં વળતાં, વહુ-લાડીને પણ કાયલનું રૂપક આપીને ભાવભેર તેઓએ ગાયું કે-

કાળી શી કાયલ શબ્દ સોહામણી,
આવે રે કાયલ આપણા દેશમાં-

ભલે કાળી રહી, પણ એના શબ્દ, એનો કંઠ તો સોહામણો-મીઠો છે ને?
એ સોહામણા કંઠનો ભજનિકાએ ભજનમાં ઉપયોગ કરતાં તંબૂરના તારે તારે ગાયું કે--

કાયલ ને કાગડો એક જ રંગી;
પથુ ઠડવી છે કાગડાની વાણી રે.....

કાષ્ટ હિંદુસ્તાની ભજનિક પણ ન રહી શક્યા. એને આવા સુંદર કંઠવાળી કાયલને પ્રભુએ કાળો રંગ દીધો એનું દુઃખ થયું અને ગાયું કે:

ભજલા રંગ દિયે બકુલાકે,
કાયલ કર દિની કારી,
ઉધો...કરમતકી ગત ન્યારી !

કોયલના જે મધુરા ટહુકાર પાછળ સૌ મુગ્ધ બન્યા એ ટહુકારના ટેલ્લી જાતના બોલ છે એ ખ્યાલ છે ? આપણે તો એ ટહુકારને એક જ શબ્દમાં વર્ણવ્યા કર્યો છે કે ‘કોય...લ’ ‘કુ ઉ...ઉ’ મિનિટો સુધી એના એ ‘કુ...ઉ’ સ્વરને ઘૂંટતી જાય છે, કુંગરનાં ચકરાવા લેતાં પગથિયાંની જેમ એ સૂર ઉપર ને ઉપર ચડતો જાય છે. ક્યારેક એ સૂરને ઊંચે લઈ જઈને ગાન પછડતું મૂકે છે. આપણને લાગે કે હમણાં એ ગાન ભોં સાથે ભટકાઈને ભુક્યા બોલી જશે. પણ ત્યાં તો તાર સાથે તાર સાંકળી લે તેમ એ સૂરને સાંકળી લે છે અને ‘ટહુકાર’ આગળ ચલાવે છે.

સવારને પહોર એ ‘કરૂ...કરૂ...કરૂ...’ એવા ‘ર’ અક્ષરથી વિશેષ માદવ લાવતા દ્વિપદી સૂરનું ઉચ્ચારણ કરે છે. એ ઉચ્ચારણનું તો ખીજી કોયલો સામે પડઘા પાડે છે એટલે એ દ્વિપદી ગાન વિશેષ સુંદર બને છે. ક્યારેક એ એકપદી સંગીતનું પણ ઉચ્ચારણ કરે છે : ‘ટિક.....ટિક ટિક.....’ પણ આ સૂરમાં થોડોક ગભરાટનો અથવા ચેતવણીનો ભાવ હોય એમ લાગે છે. ખાઈ કરીને શાંતિથી એ બેઠી હોય ત્યારે હળવે હળવે ગળામાંથી ‘કરૂ... કરૂ...ર’ એવો, પાસેથી જ સંભળાય તેવો સૂર કાઢે છે.

પણ જે સૂરે સૌને મુગ્ધ કર્યા છે, તે તો પેલો ‘કુ...ઉ’ સ્વરજ, જે ઊંચે...ઊંચે ચડી જઈ શકે છે.

એ સૂરને સામાન્ય જનોએ જ વખાણ્યો છે તેમ નથી. સંગીતશાસ્ત્રી-ઓએ પણ એને ‘પંચમ સ્વર’નું નામ આપી સંગીતશાસ્ત્રમાં સ્થાન આપ્યું છે. પંચમ સ્વરનું સંગીત સારીગમના ‘પ’ થી શરૂ થાય એને કહેવામાં આવે. ઠેક ‘પંચમ’ થી સ્વરને ઉપાડીને સંગીત ગાવું એ બહુ જ ઊંચા અને કાબૂ ધરાવતા કંઠના હાથની વાત છે. જેવોતેવો કંઠ એટલો સૂર ન બેંચી શકે. ‘સંગીત મકરંદ’માં સ્વરનું સ્વરૂપ આંધતાં દરેક સ્વરને એક એક પદ્ધતિના સ્વર સાથે સરખાવીને લખવામાં આવ્યું છે કે,

षड्जं मयुरो वदति, चातको ऋषभं तथा
अजो विरौति गांधारं, कौंचः क्वणति मध्यमम् ।
पुष्पसाधारणे काले कोकिला वदति पंचमम्
अश्वश्च धैवतं चैव, निषाद च गजस्तथा ॥

મોર ષડ્જનો સૂર (સા) બોલે છે; ચાતક ઋષભનો (ર) સૂર. અકરો ગાંધાર (ગ) અને કૌંચ મધ્યમ (મ) સ્વર ઉચ્ચારે છે. શ્વેતોને પુષ્પ આવે

છે એવે સમયે કાકિલા પંચમ (પ) સ્વરે બોલે છે. ઘોડો ધૈવત (ધ) અને હાથી નિષાદ (નિ) સ્વર ચિત્કારે છે.

કાયલના આ પંચમ સ્વરથી આર્યજનો જ મોહ્યા છે એમ નથી. પાશ્ચાત્ય પણ એના પર મુગ્ધ બનીને ટહુકારે ટહુકારે કોલ્યા છે અને કાયલનું દર્શન કરવા જાડીએ જાડીએ ભટક્યા છે. પરંતુ કેટલાક પ્રાશ્નાત્મેને હિંદના કંટાળાભર્યા ઉનાળાના ખરા અપોરને સમયે કાયલનું આ ગાન પીડાકારી લાગ્યું છે. અને તેથી તેઓએ અપૈયાની જેમ કાયલને પણ Brain-fever-Bird [મગજખાઉ પંખી] કહી ગોળીએ દેવા પ્રયત્નો કર્યા છે. એનું સાચું અંગ્રેજી નામ તો The Koel.

આ રીતે જે કાયલના સોહામણા કંઠે સ્ત્રીઓનાં ગીતોમાં કેટલાંયે રૂપકો મૂક્યાં, પૂનઃસ્થાન લીધું, સ્ત્રીઓને જાડ નીચે નચાવી અને બાળકોને ‘કુઉઉ’ કરી કુદાવ્યાં, સંગીતકારોએ જેના સ્વરને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપ્યું અને પાશ્ચાત્યો જેનો સ્વર સાંભળવા જાડીએ જાડીએ ભટક્યા, એ કાળી કાયલ છે કોણ ?

આવા કર્ણમધુર કોમળ સ્વર પરથી આપણા લોકોએ જે કાયલને નારી રૂપ આપીઆપીને બિરદાવ્યા કરી છે, એ કાયલ નારી રૂપ છે જ નહિ, માદા છે જ નહિ. એ તો છે કાયલ પંખીનો નર. વર્ષો શું, પણ શતકો સુધી ભ્રમણા ચાલ્યા કરી કે આ સુંદર ગીત ગાનાર તે માદા કાયલ જ છે. પણ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓએ એ બધી ભ્રમક કલ્પનાઓ પર હથોડો મારીને બાંધેર ક્યું કે એ તો નર કાયલ છે, ત્યારે સૌ ચકિત થયા.

આ ભૂલ તો જૂના સમયથી સંસ્કૃત કવિઓ પણ કરતા આવ્યા છે. કવિ કાલિદાસે ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’માં એને ‘મધુરરવા પરમૃતિકા’ (શ્લોક ૨, શ્લોક ૪) મધુર સ્વરવાળી કહી છે.

‘વિક્રમોર્વશીયમ્’માં પણ કહ્યું છે કે : ‘તાં કામિનો મદનદૂતી મુદા હરન્તિ’ કામદેવની બાનડી જેવી (મદનદૂતી) કાયલ કામીજનોનાં મન હરે છે.

પણ સંસ્કૃત કવિઓ કાયલને માદા કહેવાં છતાં નર છે એમ પણ બાણુતા હોવા જોઈએ, એમ એમનાં લખાણમાં આવતા બીજા ઉલ્લેખો દર્શાવે છે.

‘કુમારસંભવ’માં એ જ કવિ કાલિદાસ કહે છે કે : પુસ્કૌકિલો યન્મધુરં ચુકૂજ (કુમારસંભવ : શ્લો. ૩૨, સર્ગ ૩) નર કાયલ મધુર ગાન ગાયા કરતો હતો.

કવિ જગન્નાથે પણ કહ્યું હતું કે : एकस्त्वं गहनेऽस्मिन् कोकिल न कलं कदाचिदपि कुर्याः

પણ પછી તો સૌ એના સુંદર ટહુકાર સાંભળી ભ્રમમાં પડ્યા, મોહમાં પડ્યા અને જાણુવા છતાં એને નરને બદલે નારી જ કહી દીધી. છેલ્લે છેલ્લે તો એના વિષે શોધ જાહેર થય, છતાંયે આપણા ધણા ગુજરાતી કવિઓએ એને નારી રૂપે જ સંબોધી છે અને હજી સંબોધ્યા જ કરે છે. શા માટે નકામી મનની કલ્પના મારી નાખવી !

‘તું કોયલડી કાળી કાળી રૂપાળી’ (ત્રિભુવન વ્યાસ)
પરભૃત્તિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય’ (મણિચંદ્ર ભટ્ટ)

નહિ સ્વાન એ તો ગાન

પેલી ગાય કોયલ માધુરી

(મધ્યરાત્રિએ કોયલ : નરસિંહરાવ)

વનમાં કાળી કોયલ કિલ્લોલે,

ઘરમાં કિલ્લોલે બેન બાળી

બાહુડાં મારાં કેવાં કિલ્લોલે.

(ઝવેરચંદ મેઘાણી)

*

*

*

જેણે બાળકો અને બૈરાં, કવિઓ અને સાહિત્યકારો સૌને ભ્રમણામાં નાખી દીધા છે અને નરને બદલે નારી-સ્વરૂપ પામ્યો છે એ કોયલને તમે જોયો છે ? મોટે ભાગે એ ગીય જાડીનો વસનાર હોવાથી અને ઝાડ પરથી જમીન પર કદી નીચે નહિ ઊતરનારો હોવાથી આપણે એને વિશેષ દૃઢજેઢ શકતા નથી. મોટે ભાગે એના ગાનથી જ આપણે પરિચિત હોઈએ છીએ. પણ ક્યારેક ફરવા જતાં આંબાવાડિયામાં કે વડ-લીમડાની ઘટામાં એ ટહુકાર કરે તો નજર નાખજો, પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ એ નજરે પડી જવાનો. કારણ કે એના સમગ્ર દેહનો રંગ કાળો છે. બેઠો હશે દૂર દૂર, પાંદડાના ગોટ વચ્ચે. અચાનક પાસે આવીને ઝીણવટથી નીરખશો તો એકધારા લેપી દીધેલા આ કાળા રંગમાં વાદળિયા રંગની ઝાંચ દેખાવાની. પણ આંખ તરફ નજર નાખતાં રખે ધારી લેતા કે એને લોહી નીકળ્યું છે, કે તમારા પર કોધે ભરાઈ લાલ આંખો કરતો બેઠો છે. એની આંખો હોય છે જ લાલ, બરાબર પરવાળા જેવી એકદમ ચળકતી. કાળા રંગ વચ્ચે લાલ આંખો વિશેષ ચળકતી લાગે છે. ચાંચ અને પગનાં આંગળાં જરાક કાળા ભૂખરા રંગનાં.

રંગ કરતાં તો તમને એનો ઘાટ ગમી જવાનો. સુગંધિત દેહ, નાનો છતાં ભરાવદાર. ચાંચ લાંબી, થોડીક વળેલી. પૂછડી એના શરીર જેવડી, કે તેથી

યે જરાક લાંબી. બેસે પહોળી અને ઢીલી કરીને; પાછળ પડેા ઝૂલતો લાગે.

પણ એના દેહની શૈભા તો જિંદગી જ વખતે દેખાવાની. એ વખતે ચાંચ અને પૂછડી જિંચાં થઈ ગયાં હોય, પેટનો વચલો લાગ દળકતો હોય. જાણે પેટના ભારથી શરીર લચી પડ્યું છે. એવા વળી ગયેલા દેહને ઉડ્યનનો વેગ સુંદર ઘાટ આપતો જાય છે.

પણ જેના નામ પર કણ્ઠમધુર ગાન સૌએ ચડાવી દીધું છે એ માદા-કાયલ જેવી છે? મોર પાસે ભુંડા રૂપે ભટકતી ઢેલ જેવી જ બિચારી માદા-કાયલની સ્થિતિ છે. ચળકતા કાળા રંગે શોભતો નર-કાયલ ઝાડમાં ગમે ત્યાં યે દેખાવાનો. પણ માદા-કાયલનું રૂપ જ એવું કે પાસે બેઠી હોય તો યે ન દેખાય. એનું રૂપ જ જાણે લોકોની આંખોથી લજવાઇને સંતાપું ફરતું લાગે છે.

એનો વાન ભૂખરો, પણ આખા ડીલ પર તલકાં. આખા શરીરે એ તલકાં ટપકાં રૂપે હોય; પણ પેટ, પૂછડી અને છાતી પર વળિયાં જેવા આકારે, પટ્ટા રૂપે હોય. ઝાડનાં પાંદડાં વચ્ચે તડકા-છાયામાં, તલક-ચાંદરડામાં એનું રૂપ આબાદ એકરૂપ થઈ જાય છે. નજર પડે તો યે ન દેખાય તેવું. ટિક...ટિક... ટિક...કરતી જિંદગી ત્યારે જ નજરે પડે.

બસ, આ ટિક...ટિક...અવાજ એને ઝોળખવા માટે બસ છે. એનાં ગળામાં સંગીત નથી, સંગીતનું માદૃવ નથી, સંગીતની માત્રાઓ નથી. એક જ શબ્દ ભર્યો છે અને તે ટિક...ટિક... તે પણ બિચારી ક્યારેક જિંદગી વખતે જ બોલે છે. નર-કાયલના છોળે જિંદગી ટહુકાર સામે પોતાનું એકપટ્ટી કઠોર ગાન લોકોના કાન પર મૂકવા જેવું નથી એ માદા કાયલ સમજી ગઈ લાગે છે.

આખા દિવસનો આ પંખીનો વ્યવહાર શો? વડના ટેટા, પીપળના ભૂના, લીંબડાની લીંબોળીઓ, હિમરાં, જાંબુડાં અને ફેરીઓના કોર ખાવા. લાંબી અણીદાર ચાંચે એ ગર્ભ ખાધા કરે ને ઝાડે ઝાડે ભમ્યા કરે. પણ એનો આખો દિવસ વિશેષ તો ગાનભક્તિ પાછળ જ રોકાઈ જતો હોય છે. ક્યારે ખાય છે તે ખાસ જેવા મળે જ નહિ. એ જીવડાં ખાય છે, પણ એ તો ક્યારેક જ, કોઈકની જ નજરે પડે એમ. એણે કંઈને ફળફળાદીના મધુરરસથી જ મીઠો રાખ્યો છે.

પણ જે નર અને માદા કાયલે મોટા વિભ્રમ ફેલાવી લોકોમાં એક કાયડા રૂપે આકર્ષક સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે એ કાયલનું જીવન ખીજી રીતે પણ ભારે કાયડારૂપ છે, આકર્ષક છે.

સંસ્કૃતમાં કોયલને ‘પરભૃતિકા’ : પારકાં પાસે પોતાનાં બચ્ચાં ઉછેરાવનારી કહી છે. પહેલાં તો સૌને એ એક કદપના જ લાગતી હતી. પણ વૈજ્ઞાનિકોએ જ્યારે એના પર મહોર મારી ત્યારે સૌ વિસ્મય પામ્યા. આપણે સંસ્કારી(!) માનવીઓ આપણાં બચ્ચાંને આપાઓને સોંપીને ઉછેરાવીએ, તો પછી પક્ષી-સમાજ એ વિલાસથી શા માટે બાતલ રહી જાય? એ વિલાસ ભોગવનાર પક્ષીજગતમાં એક આખો વર્ગ છે. એ ‘વર્ગ’નું નામ Coccoyges (કોકીજસ) કોયલનો એ વર્ગ. બપેયો, ચાતક વગેરે કોયલનાં પિતરાઈ આ જ વર્ગમાં આવે છે. તેઓ પોતાનાં ઇંડાં બીજાં પંખીઓ પાસે સેવરાવે છે.

કાગડાના માળામાં કોયલનાં બચ્ચાં (વચ્ચેનું કાગડાનું; પડખેનાં બે કોયલનાં)

પણ બપેયો ને ચાતક તો બિચારાં લેલાં કે એવાં શાંત પંખીઓના માળામાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકીને ઉછેરાવે. પણ આપણાં બાળકોએ જોને ‘કાગડાની વહુ’ કહી એ કોયલે તો કાગડાને જ પોતાનાં ઇંડાંને ઉછેરાવવા પસંદ કર્યો છે. સમગ્ર પક્ષીસમાજનાં ઇંડાં ખાઈ જનારો અને સૌને હરાન કરનારો કાગડો કોયલ પાસે આ બાબતમાં હાર પામ્યો છે.

વૈજ્ઞાનિકો-જે-અષાઢ એ કાગડાના માળા બાંધવાના ને ઇંડાં મૂકવાના દિવસો. એ દિવસોમાં ખ્યાલ રાખી જોશો તો કેટલી યે વાર કાગડા ને કોયલ વચ્ચે સાહમારી ચાલતી દેખાશે. ‘કડુ...કડુ...’ કે ‘ટિક...ટિક...’ કરતા કોયલો અપાટે આગળ જતા હશે; પાછળ ‘કા...કા....’ કરતા કાગડા દોટ મારતા હશે. કોયલ અપાટામાં આવે જ નહિ. પણ ક્યારેક અપાટામાં આવી જાય તો

કાગડો એકાદ બે ઠણકા લગાવી લે ખરો. આ સાઠમારી શા માટે ? કાગડાના માળામાં ઈંડાં મૂકી દેવા માટે. કેવી રીતે ?

કહેવાય છે કે કાગડાને કાયલ સાથે જૂગજૂનું વેર છે. શાને લીધે એ વેર છે તે ખબર નથી. પણ કાયલ બોલે એ એનાથી સહન નથી થતું. આથી માદા કાયલ કાગડાના માળા પાસે છાનીમાની બેઠી હોય ત્યારે નર કાયલ પોતાના એકધારા ટલુકારથી કાગડાનું માથું પકવે છે. કાગડો પાછળ પડે છે; કાગડી પણ રહી શકતી નથી. બન્ને હૈયાફૂટાં નર કાયલને મારવા દોડી જાય એટલે પાછળથી માદા કાયલ કાગડાના માળામાં ઈંડાં મૂકી પલાયન થઈ જાય છે.

કાગડોકાગડી માળે પાછાં આવી પૂર્વવત કામકાજ શરૂ કરી દે છે. માત્ર Instinct-સાહજિક વૃત્તિથી ઈંડાં સેવતી કાગડી જાણી શકતી નથી કે આ ઈંડું પોતાનું છે કે પારકું. જેનામાં સંખ્યા-ગણતરી કરવાની શક્તિ નથી એવી કાગડી ગણી પણ શકતી નથી કે મારાં ઈંડાંમાં એક-બેનો વધારો પણ થઈ ગયો છે !

પણ માદા-કાયલ ઈંડાં કઈ રીતે મૂકી જાય છે એ હજી કાયડો જ છે. કોઈ કહે છે કે માળામાં બેસી તરત જ ઈંડું મૂકી દે છે; કોઈ કહે છે કે એ પોતાની આંધમાં ઈંડું લઇને જ બેઠી હોય છે. કાગડી બેઠી જતાં માળામાં મૂકી આવે છે. પારકા પાસે પોતાનાં ઈંડાં સેવરાવતી કાયલ પર મુગ્ધ થઈ ને કોઈકે તો એમ પણ કહી નાખ્યું એક ઈંડું મૂકતી વખતે કાયલ સામે કાગડીનું એક ઈંડું ફેડી જાય છે. પણ આમાં વજૂદ નથી એમ કેટલાકનું માનવું છે. કદાચ ઉતાવળથી માળામાં પેસતાં કે નાસતાં ઈંડું ફૂટી જતું હશે એમ તેઓ કહે છે.

પણ એક વાત સાચી છે કે કાયલનું ઈંડું કાગડાના ઈંડાથી નાનું હોવા છતાં વિશેષ કઠણ હોય છે. દોડાદોડીમાં પડી જાય તો એકદમ ફૂટી ન જાય એ માટે ધીમે ધીમે એના ઈંડાએ એવી કઠિનતા મેળવી લીધી હશે.

એક કાયલ દર વર્ષે ૧૦-૧૫ કે ૨૦ જેટલાં ઈંડાં મૂકે છે એમ અંદાજ બંધાયો છે. છતાં એ કાયલ આપણે ત્યાં વધી પડી નથી. કારણકે આ ઈંડાં-માંથી ઘણાંખરાં દોડાદોડીમાં ને ધમચકડીઓમાં, કાં તો માળામાં જ કે નીચે પડીને ફૂટી જાય છે. કોઈ વખતે ઈંડાં વહેલાં મૂકી આવવાથી કાગડી સેવતી નથી અથવા ઈંડાં મોડાં પડવાથી સેવ્યા વિના જ માળામાં પડ્યાં રહે છે.

જેમ આપણે ત્યાં, તેમ પશ્ચિમમાં પણ કાયલ અન્ય પંખીના માળામાં ઈંડાં કેવી રીતે મૂકે છે તેનો જખરો કાયડો રહ્યો છે. (ત્યાંની કાયલ આપણી

કોયલથી રૂપેરંગે જુદી જાતની હોય છે.) ત્યાં પણ આપણા જેવી જ જાતજાતની માન્યતાઓ પ્રવર્તતી હતી. પરંતુ આપણે ત્યાં એ કોયડા આસપાસ માત્ર કદપનાઓ જ વીંટળાયા કરી છે, જ્યારે પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિક લોકો તો એનું હાઈ જાણુવા માટે રીતસર અભ્યાસે વળ્યા.

મિ. ચાન્સ નામના એક પક્ષી-અભ્યાસીએ સીનેમેટોગ્રાફથી કોયલનાં ઈંડાં મૂકવાના સમયની શીલ્પ પાડીને સાબીત કર્યું કે એ ઈંડું જર્મીન પર મૂકીને પછી માળામાં મૂકવા નથી જતી, પણ તે પંખીના માળામાં જ બેસીને ઈંડું મૂકે છે. આ રીતે તે ૬૮ જાતનાં પંખીઓના માળામાં ઈંડાં મૂકતી દેખાઈ છે.

પણ કાગડા પાસે બચ્ચાં ઉછેરાવવાનું કોયલને શું કારણ મળ્યું હશે ? આ સ્વભાવ શેમાંથી બિભો થયો હશે ?

કેટલાક માને છે માળા માટેની હરિકાઈ. કહેવત્ત છે કે પહેલાં તો કોયલ પોતે જ માળા બાંધીને ઈંડાં મૂકતી હતી. અત્યારે યે ઘણાં પક્ષીઓ વચ્ચે હરિકાઈ ચાલે છે તેમ માળા બાંધવાની જગ્યા માટે કાગડાને અને કોયલને વાદવિવાદ થતો. પણ કાગડો રહ્યો બળવાન. હંમેશાં એ કોયલના માળા પર આક્રમણ કર્યા જ કરે, જગ્યા પચાવવા ઝગડો કરે, માળામાંથી તણખલાં તાણી જાય, ઈંડો ન મૂકે. આથી છેવટે કોયલ થાકી અને ઈંડાં સહિત માળો છોડી જવા લાગી. કાગડો માળો વાપરવા લાગ્યો ને કોયલનાં ઈંડાં સેવરીને બચ્ચાં ઉછેરવા લાગ્યો. માળો પચાવવા જતાં ઈંડાં સેવવાનું માથે આવી પડ્યું. બિચારાને ‘લેને ગઈ પૂત તો ખો આઈ ખસમ’ જેવું થયું !

ખીજું કારણ એમ કદપાય છે કે, કાગડો બધાં પંખીઓનાં ઈંડાં ખાઈ જતો. કોયલે એમાંથી રસ્તો કાઢ્યો અને એ પોતાનાં ઈંડાં કાગડાના જ માળામાં મૂકી દેવા માંડી. એમાં એને વિશેષ સુરક્ષિતતા દેખાઈ. છેવટે એ એનો સ્વભાવ બની ગયો.

પણ આ ખીજા કારણમાં ખાસ વળૂદ નથી લાગતું. આગલા કારણમાં કંઈક વળૂદ લાગે છે ખરું. એ માન્યતાને આધાર રૂપ ખીજા હકીકતો પણ મળી આવે છે કે કેટલાંય પંખીઓ એકખીજાના માળામાં ભૂલભૂલથી ઈંડાં મૂકી દેતાં હોય છે, જે ઈંડાંને ખીજાં પંખીઓ ઉછેરી નાખે છે. કોયલને માટે પણ આવે કારણે કે માળાની મારામારીને કારણે એમ વર્ષો સુધી બન્યા કર્યું હશે અને છેવટે તે એનો સ્વભાવ થઈ ગયો હશે.

કાગડાના માળામાં ઈંડાં મૂક્યા પછી એની શી સ્થિતિ થાય છે એનું વર્ણન

કાકાસાહેબ કાલેલકરે ‘ઝોતરાદી દીવાલો’માં કરેલું છે તે રસિક હોષ અહીં ઉતારીએ: ‘હું માનતો કે કાયલ પોતાનાં ઈડાં કાગડા પાસે સેવાવે છે એ કેવળ કવિકલ્પના હશે. ‘શાકુન્તલ’માં જ્યારે વાંચ્યું કે : ‘અન્યર્થદ્વિજૈઃ પરમૃતઃ સ્વલુ પોષયન્તિ’ ત્યારે કાલિદાસે લોકવહેમનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ જ મેં માની લીધું હતું. પણ જોલમાં જોયું કે કાગડા સાચે જ કાયલનાં બચ્ચાં ઉછેરે છે, જ્યાંત્યાંથી ખાવાનું આણીને ખવડાવે છે અને તેમને લાડ લડાવે છે. પણ થોડા દિવસમાં સંસ્કૃતિનો ઝગડો શરૂ થયો. કાગડાઓને થયું કે બચ્ચાંને ખવડાવીએ એટલું બસ નથી, આપણી સુધરેલી કેળવણી પણ તેમને આપવી જોઈએ. એટલે ખાસ વખત કાઢી માળા પર બેસી કાગડો શીખવાડે—“ બોલ.....કા.....કા.....કા...” પણ કાયલનું પેલું કૃતદન બચ્ચું જવાબ આપે, ‘કુઉ...કુઉ...કુઉ...’ કાગડો ચિડાઈને ચાંચ મારે અને ફરી કેળવણી શરૂ કરે, ‘કા...કા...કા...’ પણ આમ કાયલ કાંઈ પોતાની સંસ્કૃતિનું અભિમાન છોડે? એણે તો પોતાનું ‘કુઉ...કુઉ...’ જ રૂટવા માંડ્યું. કાગડાની ધીરજ ખૂટી ત્યાં સુધીમાં કાયલનું બચ્ચું પગભર—અથવા સાચું કહીએ તો પાંખભર—થયું હતું. કાગડાની બધી મહેનત છૂટી પડી. મને લાગે છે કે કાગડો હિંદુસ્તાની હોવાથી તેણે નિષ્કામ કર્મ કર્યાનું સમાધાન તો જરૂર મેળવ્યું હશે.’

કાગડાનો શીખવ્યો ઉચ્ચાર કાયલનાં બચ્ચાં શીખતાં નથી એ વાત કરતાં એ વિશેષ સુંદર વાત તો કાગડા પક્ષે છે કે : કાગડો પોતે જંતુભક્ષી હોવા છતાં, કાયલનાં બચ્ચાંને તો ખાસ ગોતીગોતીને અનાજના કણ અને ફળ-ફળાદિ જ ખવરાવે છે. દરમ્યાન કાયમ-ભૂખ્યું કાયલનું બચ્ચું કાગડોનો જીવ ખાતું હોય છે. પોતાનાં ચોરમાયાં લાંડરુને ચાંચોના પ્રહાર લગાવતું હોય છે. છતાં પરાપકારી કાગડો નથી એને મારતી, નથી ઉવેખતી; ઊલટું પોતાનાં બચ્ચાંથી વિશેષ એ પારકાં બચ્ચાંનું કાયલનાં બચ્ચાંનું લાલનપાલન કરે છે. પારકા પુત્ર માટે પોતાના બાળકનો ભોગ દેતર રજપૂતાનાની ‘પન્ના’ ઇતિહાસને પાને પ્રસિદ્ધ થઈ છે, પણ રોજરોજ પારકાં બચ્ચાં કાગડો પોતાનાં બચ્ચાંને ઉવેખતારી કાગડો તરફ નજર નાખવા કાણુ નવરું હોય ! અધાં પક્ષીઓને હેરાન કરવાનો કાગડાનો હાડિયો સ્વભાવ જાણે અહીં સંપૂર્ણ અહિંસક અને પરાપકારી બનીને પોતાના નૃશંસ સ્વભાવની સમધારણા (Balancing) કરી લે છે.

આપણે ત્યાં કાયલ વિશે જનસમાજમાં ખાસ માન્યતા પ્રવર્તતી નથી સભળાઈ. પણ કાણુ જાણે કેમ, પશ્ચિમમાં એના નામ આસપાસ વહેમનાં અનેક

જાળાં ગૂંથાયાં છે. એ બાળુ મનાય છે કે જે (૧) માણસને Insomnia: જીંઘમાં ને જીંઘમાં ઊડીને ચાલતા થવા વગેરેનો રોગ હોય છે તે જો કાયલને દેહ સસલાના આમડામાં વીંટીને પોતાની પાસે રાખે તો એ રોગ નાબૂદ થઈ જાય. [૨] એનું પીછું પાસે રાખે તો હડકાયું ફૂટરું કરડી જ ન શકે. [૩] Cuckoo-spit નામનું એક જાતનું ઝાડવાનું રસાયણ જો કાષ્ઠ સ્ત્રીના ધર પાસેથી મળી આવે તો તેને ડાકણ જ માની લેવી. [૪] કાયલ એકધારી કલાકા સુધી બોલ્યા કરે છે. અચાનક એની ગણતરી થઈ જાય તો જેટલા એના બોલ ગણી શકે એટલાં વર્ષ માણસ જીવી શકે. આની તો એક હાસ્ય-રસિક વાર્તા પણ કહેવાય છે: એક માણસ સાધુ થવા જતો હતો; બરાબર દેવળમાં પગ મૂકતાં એણે કાયલને બોલતો સાંભળ્યો. એણે બોલ ગણવા માંડ્યા; બરાબર ૨૨ બોલ ગણાયા. એને થયું કે હજી ૨૨ વર્ષ જીવવાનું છે એટલે થોડાં વર્ષ પછી સંન્યાસ લઈશું તો ચાલશે; આથી તે ઘેર પાછો ફરી ગયો !

પણ આ કાયલની આપણે ત્યાંની એક અન્ય અલૌકિકતા જોવી આપણે બાકી રહી ગઈ અને તે એનું પ્રવાસી જીવન.

આપણે અન્ય વ્યવસાયમાં વિશેષ રસ લેનારાઓ પંખીના જીવનથી દૂર રહ્યા છીએ. એમના જીવનમાં આસ્વાદ લીધો છે, પણ તે તો એકાંગી. આપણે મોરના રંગ કે રાગ પર મોહિત થઈએ; બાકી એના વિષે કશું જાણતા ન હોઈએ. એમ જ કાયલના ગાતે સૌને મુગ્ધ બનાવી દીધા છતાં એના બીજા જીવન-વ્યવહારથી આપણે તદ્દન અજાત છીએ. આપણે ન જાણીએ કે નર કાયલ ગાય છે કે માદા. આપણે ન જાણીએ કે કાયલ પોતાનાં ઇંડાં કઈ રીતે ઉછરાવે છે. આપણે ન જાણીએ કે એ કણબોજ છે કે કીટબોજ. તો પછી એ કાયલ ક્યાં અને કેટલો વખત રહે છે એ તો શાના જ જાણીએ? આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે એ ઉનાળામાં ગાય છે, પછી શાંત રહે છે. શાંત એ શા માટે રહે છે? એ વખતે એ અહીં રહેતો જ નથી, તે કોઈ નહિ જાણતું હોય; જાણવાની પરવા પણ નહિ કરતું હોય.

સૌને મનોહારી આ કાયલ આપણે ત્યાં બારે માસ રહેતો નથી. પક્ષીઓ ત્રણ પ્રકારના પ્રવાસ કરે છે—(૧) દૂરના પરદેશોમાં જ ઇંડાં મૂકી, બચ્ચાં ઉછેરી આપણે ત્યાં થોડા સમય માટે આવે તે—કુંજ, દિવાળીઘોડા, વૈયાં વગેરેને આમાં ગણાવી શકાય. તેઓ છટાવી, સાધજીરીઆ અને મધ્ય યુરોપમાં ઇંડાં ઉછેરે છે. (૨) હિંદ પાસેના જ પ્રદેશમાં ઇંડાં મૂકી, બચ્ચાં ઉછેરી

આપણા દેશમાં ખોરાક અર્થે આવતાં રહે તે-જેમ કે હંસ, જે માનસરોવર પાસે બચ્ચાં ઉછેરે છે. (૩) આપણા દેશમાં બચ્ચાં ઉછેરી પાસેના પ્રાંતમાં ચાલ્યાં જાય છે તે-કાયલ, બૈયો ચાતક વગેરે આ વિભાગમાં આવે.

કાયલ કાઠિયાવાડના ભાવનગર જેવા થોડાક ભાગમાં બારે માસ રહે છે; પણ જાલાવાડ, હાલાર જેવા વિભાગોમાં થોડો સમય જ રહે છે. એ વિભાગમાં તે માર્ચ-એપ્રિલ માસમાં આવે છે. અમારે ત્યાં કાયલ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી મે માસની ૧થી ૧૦ તારીખની અંદર આવી પહોંચે છે. આખો ઉનાળો અને ચોમાસું રહ્યા બાદ ઓકટોબરના આખરના દિવસોમાં અહીંથી એ ચાલી જાય છે. જે કે ભાવનગરના જાણીતા પક્ષીપ્રેમી શ્રી ગજનન ભટ્ટ આ બાબતમાં અનુભવ રજૂ કરતાં પોતાના પક્ષી-નિરીક્ષણમાં નોંધે છે કે—‘આવું એક (કાયલનું) જોડું મે વર્ષથી મારા લીમડા પર આવે છે અને માર્ચથી લગભગ દિવાળી સુધી રહે છે.’

પણ ગુજરાતમાં કાયલ બારે માસ રહે છે એમ ગુજરાતના પક્ષીઅભ્યાસી શ્રી. ‘વનેચર’નું માનવું છે. આપણે ત્યાં બરાબર ક્યારે આવે છે અને ક્યારે ચાલી જાય છે તેની નોંધ થવાની જરૂર છે. ઇંડાં મૂકવાની એની રીત, એનું આગમન-પ્રતિગમન વગેરેની આગણે ચોક્કસ તપાસ કરી શકીએ તો એના જીવનને આપણે પૂરો ન્યાય આપ્યો કહી શકાય. એના ગાન વિષે તો આપણે આંખો વીચીને ઘણું કાલ્પનિક સાહિત્ય સર્જી કાઢ્યું છે. હવે એના સીધા સંપર્કમાંથી ટપકલા અનુભવ-સાહિત્યની વાટ જોવાય છે.

*

*

*

આ લેખ પ્રગટ થયા બાદ બુદ્ધેલખંડમાં રહેતા કાઠિયાવાડના વતની એક ભાઈએ પોતાનું કાયલ વિષેનું નિરીક્ષણ મોકલેલું, જે ‘ફૂલજાળ’માં (૨૭:૧૨:૪૦) પ્રકટ થયેલું. તેમાં કાયલના દેશાન્તર તથા તેના માતૃપ્રેમ વિષે રસપ્રદ માહિતી છે, તેથી અહીં એ પત્ર મૂકીએ છીએ :

‘કાયલ પ્રવાસી પક્ષી છે એ વાત સાચી છે, પણ કાઠિયાવાડ-ગુજરાત છોડી એ દક્ષિણ તરફ જાય છે એ વાત સત્ય લાગતી નથી. એ આંહી બુદ્ધેલખંડમાં એટલે કે મધ્ય હિંદમાં પણ આવે છે અને અહીં ત્રણ માસ રહે છે. આંહી એ જેઠ માસની મધ્યમાં દેખાવ દે છે, એટલે કે આપણા દેશથી એએક માસ મોડી આવે છે. એનું કારણ આંહી ફેરીનો અને જાંબુનો પાક એ માસ મોડો થાય છે તે હોય.

‘કોયલ પરભૂત છે એ વાત તો સર્વમાન્ય છે. મારું મકાન આંહી પહાડ ઉપર અને જંગલની વચ્ચે હોવાથી પક્ષીનિરીક્ષણ કરવાનું સુગમ છે. મારા સવાના ખંડની બારીની બરાબર સામે અને પાસે એક આંબો છે. તેમાં દર વર્ષે કાગડા માળા બાંધે છે. તેમાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી મેં એક કોયલને ઇંડાં મૂકતાં જોઈ છે. એ કોયલ એકની એક જ હોય તેમ લાગે છે, કારણ કે એક પગે એ સહેજ લાંગડી છે. એ ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે પક્ષીઓને આગલે વર્ષે તેણે ક્યાં ઇંડાં મૂક્યાં હતાં તેનું સ્મરણ રહેતું હશે અને બની શકે ત્યાં સુધી તે જ વૃક્ષમાં ઇંડાં મૂકતાં હશે.

‘કાગડી ઇંડાં મૂકી રહે અને સેવવા બેસે તે પછી કોયલ પોતાનાં ઇંડાં મૂકવાનું શરૂ કરે છે. કોયલ બે દિવસમાં ઇંડાં મૂકી રહે છે, હમેશાં એકએક કરીને. સાધારણ રીતે કોયલનાં બચ્ચાં કાગડીનાં બચ્ચાં કરતાં એક બે દિવસ વહેલાં ઇંડાં ફેડી બહાર નીકળે છે. તે ઉપરથી અતુમાન કરી શકાય છે કે કોયલનાં ઇંડાંને સેવાતાં કાગડીનાં ઇંડાં કરતાં ચારથી પાંચ દિવસ ઓછા લાગતા હશે.

‘કાગડોકાગડી બન્ને વારાફરતી ઇંડાં સેવવા બેસે છે. કવચિત્ અને ખાસ કરી પ્રભાતને પહેલે જો કાગડોકાગડી, બન્નેની ગેરહાજરી હોય તો કોયલની માદી પોતે પણ ક્યારેક ઇંડાંની સેવા કરવા બેસી જાય છે. પરંતુ કાગડાને પાછો આવતાં દૂરથી દેખી તે તરત જીડી જાય છે.

‘એક વખત કોયલની માદી કાગડાને દેખી ઉતાવળે જીડી નીકળતાં માળામાંથી એક ઇંડું નીચે પડી ગયું. તે જોતાં વેંત કાગડોકાગડી કોઈ ભરાયાં અને બન્ને કોયલની પાછળ પડ્યાં અને એને લોહીલોહાણ કરી દીધી. છતાં એ બીજો દિવસે આવી, અને બન્નેની ગેરહાજરીમાં સેવા કરવા બેઠી હતી; એટલે એનો માતૃપ્રેમ ધણો વીકસેલ ગણવો જોઈએ.

‘કોયલના સંગીતને આપણે મધુર માન્યું છે. પાશ્ચાત્યો તેને કંકંશ માને છે. તેમનો એક ઇડીઅમ-રૂપક છે કે ‘Harsh as a cuckoo: કોયલ જેવું કંકાર. વળી કોયલ પોતાનાં ઇંડાં બીજા પાસે સેવાવે છે એમાં આપણે એની કુશળતા માની છે, ત્યારે અંગ્રેજો તેને મૂર્ખ માને છે. એ બાબત પણ તેમનું રૂપક છે કે ‘Silly as a cuckoo-કોયલ જેવું મૂર્ખ.’ આ શું પૂર્વ અને પશ્ચિમના દષ્ટિભેદનું પરિણામ તો નહીં હોય ને?’

વિરહી જનોનો વેરી બપૈયો

એ પ્રસંગે કદી યે નહિ ભુલાય અને બપૈયા પરની રીસ કદી યે નહિ વીસરાય. અમે ૧૫-૨૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે શિહોરની કાંઠ્યમાં ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં બપૈયાએ પોતાનું ગાન આરંભ્યું : ‘પો...પિયા’ ‘પો...પિયા’. એના એ અનવરત ગાને અમને આકર્ષ્યા, એનું સ્વરૂપ જોવા લલચાવ્યા.

સાથેના વિદ્યાર્થીઓ ‘વડનાં વાંદરાં’ ઉતારે તેવા હતા. પણ અમને સૌને બપૈયાએ હાર ખવરાવી. ‘એ.....સંભળાય’ કહેતા જ્યાંથી અવાજ આવતો હોય ત્યાં જઈએ, જાડને પાંદડે પાંદડે આંખો ફેરવી વળીએ, જિંચું જોઈ જોઈ ડોક થાકી જાય, ત્યાં તે દૂરને જાડેથી અવાજ આવે : ‘પો...પિયા, પો...પિયા.’ એ જાડે પહોંચીએ ત્યાં અવાજ ખીજે જાડે પહોંચ્યો જ હોય. એક બે ઠેકાણે નહિ, અરાબર ૨૫-૩૦ ઠેકાણે અમે ફરી વળ્યા; બે ચાર આંખો નહિ પણ ત્રીસ ત્રીસ આંખો ફેરવી વળ્યા; ૧૦-૧૫ મિનિટ નહિ, પણ

પાકો અર્ધો કલાક રખડી વળ્યા; છતાં બપૈયાને અમે પૂરેપૂરો ન જોઈ શક્યા. કાંઈની આંખે એ પંખીઝીકતું દેખાયું, કાંઈએ એને ભૂખરું કહ્યું, કાંઈએ એને ટપકાંવાળું કહ્યું. પક્ષીદર્શનથી હંમેશાં ટવાયેલી મારી આંખે એને એ ત્રણ વાર પકડી પાડ્યું, પણ એ તો સંતાકૂકડીની રમત જેવું. બપૈયાના રૂપને નખથી શીખ સુધી વર્ણવવા જેટલું ઝીણવટથી જોવા તો કાંઈ સફળ ન થયું.

એ પછી તો બેરહેવીનાં જંગલમાં અને ગિરની ઝાડીમાં, ફરીથી સિહોરની કાંટમાં અને ભાવનગરના વિક્ટોરીઆ-પાર્કમાં, અનેક વાર બપૈયાનું તીવ્ર ગાન સાંભળ્યું છે, પાસેથી જ સાંભળ્યું છે, પણ કદી એ એને જોવાની દરકાર નથી કરી. ખસ, એના ગાનથી જ સંતોષ માન્યો છે. પેલા પ્રસંગથી મનમાં ગાંઠ બંધાઈ ગઈ છે કે એનું રૂપ જોવા જેવું જ નહિ હોય.

અને ખરેખર એના રૂપમાં ખાસ આકર્ષકતા છે જ નહિ. એને ઝીણવટથી જોઈ શકનારા એનું આવું વર્ણન કરે છે:

લંબાઈ ૧૩ ઇંચ. નરમાદા સરખાં. ઉપરનો રંગ ભૂરો રાખોડી. પાંખનાં પીછાં વધારે ભૂખરાં અને અંદરના ભાગે સફેદ પટ્ટા. પૂછડી નીચેથી સફેદ, એના પર આડા ચાર પાંચ પટ્ટા. ગળું અને ડોક ભૂખરાં. છાતી સફેદ. છાતીના નીચલા ભાગે પટ્ટા. આંખ પીળી. ચાંચ છેડે કાળી. પગ પીળા.

પણ આવા આછા રંગોની હારમાળા એ ઝીણવટથી જોનારને જ દેખાય. યાકી એ નજરે ચડે તો એના એ જ વાન દેખાય : શરીરનો મુખ્ય વર્ણ ભૂખરો, ઝાડની છાલ સાથે ભળી જતો. અને પૂછડી નીચેનો વાન સફેદ; તે એ ગામડાના કણખીનાં કપડાં જેવો, આંખને આંજી દે તેવો નહિ. પેટ પર આછા પટ્ટા દેખાય તે વધારામાં.

પણ કદી એ એનું રૂપ જોવા પ્રયત્ન ન કરે. એ જોવા જેવું જ નથી. એ અવધૂતે પોતાના સમગ્ર દેહનું સૌંદર્ય જાણે કંઈમાં સીંચી દીધું છે. એમાંથી એણે નિપજવ્યું છે અવિરત તીવ્ર ગાન. એનો દેહ દસ વાર જોશે તો એ ભૂલી જશે, પણ એનું ગાન એકાદ વાર પણ સાંભળશે તો એ કદી નહિ વીસરાય. એના ગાનમાં માર્દવતા નથી, ઝાઝી સ્વરપરંપરા નથી, હૈયાને ઠારે એવી ઠંડક નથી; છતાં એ એનું ગાન મનોહારી છે, કારણ એના ગાને એક ભાવનું પ્રતિનિધિત્વ જાણે મેળવ્યું છે. એ ભાવ છે વિરહાગ્નિનો. પોતાના પ્રિયજનને મળવા તલસતો છતાં ન મળી શકતો માનવી અંતર વલોવીને જે ગાન ઉચ્ચારે એ કદી એ મૃદુ ન હોય; એ તો હોય પોતાનું હૈયું ચીરતું અને સાંભળનારનાં હૈયામાં પણ ચીરા પાડતું. બપૈયાનું ગાન આ ભાવ રજૂ કરે છે.

માત્ર ત્રણ જ અક્ષરો—‘પો...પિયા’. એમાં યે પહેલા અક્ષરને લંબાવીને પાછલા એ અક્ષરો એ સાથે જ ભણી જાય છે. પણ એનું આ દ્વિપદી ગાન ઝાડીઓ ને વાડીઓ, જંગલો ને બગીચા ગળવી મૂકે છે. ૧૧-૨ માઈલથી પણ સાંભળી શકાય છે.

હળવેથી એ ગાવાની શરૂઆત કરે. પણ પછી તો એ છલાંગો મારતો સંગીતની માત્રાઓનાં પગથિયાં ચડતો જાય છે. કુંગરનાં પગથિયાં ચડનાર કોઇ થાકી ગયેલ જનાણુની પેઠે નહિ, પણ છલાંગો મારતા ને ચાર ચાર પગથિયાં સાથે કુદાવી જતા કોઇ જુવાન અવધૂતની જેમ. એક છલાંગ, બે છલાંગ, ત્રણ છલાંગ; સ્વર ચડ્યો, ચડ્યો, ચડ્યો. સ્વર જાણે તૂટ્યો કે તૂટશે થાય. ચાલતાં ચાલતાં સાંભળતા હોઇએ તો આપણે થંભી જઇએ, પણ એની માત્રા તો વધતી જાય. આપણાં હૈયાં પણ ઊંચાં થઇ જાય. અચાનક...સાવ બંધ. સ્વર તૂટ્યો માટે નહિ, પણ જાણે સરપને ખૂબ ખેલાવી, ઝપટ મારીને મદારી કરંડિયામાં પૂરી દે તેમ એ સ્વરને ગળામાં પૂરી દે છે. આમ એની આ તીવ્ર ગાન—પરંપરા કલાકો સુધી ચાલે, કલાકો સુધી શાંત રહે. ક્યારેક એ ખરા બપોરને પોતાના કંઠથી ગાળી નાખે. ક્યારેક સાંજથી શરૂ કરી આખી રાત વનરાઇને ગજવ્યા કરે.

પણ સવારે સાંભળો કે બપોરે, સાંજે સાંભળો કે મધરાતે, એના કંઠની તીવ્રતા તો એકસરખી જ. એ તીવ્રતાએ તો અનેક વિરહી જનોનાં હૈયાંને ગાળી નાખ્યાં હશે, ચીરી નાખ્યાં હશે. જોગાનજોગ, એના અક્ષરો પણ પો...પિયા : ‘પિયુ’ શબ્દની નજીકના જ હોઇને એ વિરહી જનોને વિશેષ હરાન કરે છે. મીરાંબાઇ જેવી ભક્ત બાઇની નજરે પણ એ શબ્દ-સામ્ય ચડી ગયેલું અને એણે ગાયેલું કે :

પપૈયા રે પિવકી વાણી ન બોલ,

સુણિ પાવેલી બિરહીણી રે,

થારી રાઢેલી પાંચ મરોઢ.

‘હે બપૈયા ! તું ‘પિયુ’ એ શબ્દો ન બોલ. કોઇ વિરહિણી સાંભળશે તો તારી પાંખ મરડીને તોડી નાખશે.’

પછી તો મીરાં પોતે જ જાણે એ વિરહિણીની ઈર્ષ્યાનો ભાવ અનુભવતાં હોય તેમ ગાવા લાગે છે કે :

ચાંચ કટાઉં પપદ્યા રે, ઉપર કાઢો લૂણ,

પિવ મેરા, મૈં પિવ કી રે, તૂ પિવ કહૈં સકૂણ ?

‘પિયુ તો મારા છે, અને હું પિયુની છું. તું પિયુ શબ્દ બોલનારો કાણ ? તારી ચાંચ કાપીને ઉપર મીઠું બહારાવું !’

પણ મીરાં તો આટલા જોરથી બોલી શકે છે, કારણ કે એના પિયુ તો ખલુ છે. પણ અન્ય વિરહિણીની શી દશા થતી હશે ? કાંઈ રાજસ્થાની બાઈએ પણ એની ચાંચ કાપવાની વાત કરી, પરંતુ શા માટે ?

બાબહિયા ! તું ચોર, થારી ચાંચ કટાવસૂં,

રાત જ દીની લોર, મૈં જાગયો પિવ આવિયો.

‘હે બપૈયા ! રાતને સમયે તે ‘પિયુ’ એવી રાડ નાખી તેથી મેં જાણ્યું કે જાણે મારો પિયુ આવ્યો. હે ચોરટા, તારી ચાંચ જ કાપવી જોઈએ ને !’

દુઃખે સળગતી એ વિરહિણી બપૈયાને સમજાવે છે કે :

બાબહિયા, પિયુ પિયુ ન કહિ, પિયુકો નામ ન લેય,

કોઈક જાગે વિરહિણી, તડફ તડફ જિંડ દેય.

‘હે બપૈયા ? તું ‘પિયુ, પિયુ’ ન બોલ. કાંઈ વિરહિણી જગશે તો તડરી તડરીને જીવ દેશે.’ કાં ?

પીટુ પીટુ કરણરી, વૂરી પપીહા વાણ,

થારો સહજ સુમાવ ઓ, મ્હારે લાગે બાણ.

‘તારે માટે ‘પિયુ, પિયુ’ શબ્દ સહજ સ્વભાવ અનુસાર છે, પણ મને તો એ વેણે વેણે જાણે બાણ લાગે છે.’

અષાઢ અને શ્રાવણ એ તો એના ગાનની ટાયના દિવસો. આકાશમાં ઘટાટોપ વાદળ છાંછ ગયાં હોય, વીજળી સખાકા નાખતી હોય, મોરલા ‘કેહુક...ક, કેહુ...ક’ નાદે ગહેકતા હોય, ત્યારે એ ગહેકાટને એક સરખો જવાબ આપતો હોય તો તે બપૈયો. ચોમાસાની આ અધારધોર રાતો વિરહી જનોના અંતરના તારેતારને ઝણઝણાવી રહેતી હોય છે ત્યારે બપૈયાનું ગાન એ તાર પર જાણે આંગળીનાં ટેરવાં ફેરવી કારુણ્યના સૂર બોલા કરે છે. એનું અષાઢી ગાન સ્ત્રીઓના રાસડામાં બિતર્યું કે

આષાઢે ધમધોરિયા ને

વાદળ ગાજે ધોર,

બાપૈયા પિયુ પિયુ કહે ને

મધરા બોલે મોર-

(રહિયાળી રાત; ભાગ ૨)

જેમ કાચકનો વૈશાખ માસ તેમ અપૈયાનો અષાઢ માસ. આ માસમાં અપૈયાને વેદના ઠાલવતો જોષને લોકાએ અપૈયાને વરસાદનો પ્રિયજન માની લીધો છે :

હે સચિણ, પરદેશ પ્રી, તનહ ને જાવૈ તાપ,
બાબહિયો આસાઢ જિમ, વિરહિણ કરે વિલાપ.

‘હે સખી ! મારો પિયુ પરદેશ વસે છે. શરીરમાં અગ્નિ ધખે છે. અપૈયો આષાઢમાં જેમ વિલાપ આદરે છે તેમ વિરહિણી પણ વિલાપ આદરે છે.’

શા માટે ?

બાબહિયો ને વિરહણી, દોનું એક સુમાવ,
જબ હી વરસૈ ઘન ઘણો, તબ હી કહે પ્રિયાવ.

‘અપૈયો અને વિરહિણીનો એક જ સ્વભાવ છે. વરસાદ વધુ વરસે તેમ તેમ ‘પિયુ આવ’ ‘પિયુ આવ’ એવી એમની વિલાપવાણી વધતીજાય છે.’

પણ વરસાદ અને આપૈયાની જોડીનું રૂપક તો શોભાજ્યું છે ખરડામાં મેહ જોઠવા માટે વલવલતી બિજળીએ—

મે મે કરતાં અમે, આપૈયા ઘોડે બોલીએ,
નજર વિનાનો ને(હ), આધે નહિ ખરડાધણી !

પણ પછી તો વરસાદ અને આપૈયાની મિત્રાચારીની વિશેષ મુલવણી કરતાં આપણાં લોકાએ તો એને વરસાદનું પાણી અદ્ધરથી જ ઝીલી લેતો કહ્યો. બિજળીએ પણ ગાયું કે :

આપૈયો ખીજે, પાલર વણ પાવે નહિ,
સમદર ભરિયો છે, (તો ય) જળ નો બોરે જોઠવા !

‘હે જોઠવા ! સમદર ભર્યો હોય તો યે પાલર પાણી પીનારો આપૈયો એમાંથી ટીપું યે ચાખે નહિ.’

(સોરઠી ગીતકથાઓ : મેહ-બિજળી)

પણ જવા દહ્યે એ કહ્યનાઓ. આપણે તો માત્ર એના ગાન સાથે જ નિસબત છે. છેલ્લે કહ્યનાકારોનું મન માર્ગ ચાતરી ગયું હશે, પણ એના ગાને વિરહી જનોનાં હૈયાંને તપ્ત કર્યાં હશે એમાં રજમાત્ર શંકા નથી. એની સાક્ષી આજે પણ એનો સૂર પૂરે છે. એના માનના સૂર જ એવા છે જે, જાણે કે હૈયાના તારને હલમલાવે છે, ‘કાંઠક અધૂરું’ છે એવો હૃદયમાં ભાવ મૂકી જાય છે, જૂનાં સંસ્મરણો તાજાં કરે છે.

એના ગાને પ્રિયજનોના વિરહીએને જ નહિ, પણ સંસાર ત્યાગીને ભેખ ધારણ કરેલા અડગ જોગી જેવા ભરથરીને પણ એક સમય જૂનાં સંસ્મરણોમાં ફેંકી દઇને દુઃખી દુઃખી કર્યા હતા, તેમ આપણા ભજનિકો ગાય છે :

આપૈયા છવો...છવો.

મેહિયું સંભરિયું મને, મોલાતું સાંભરિયું ને,
સાંભર્યાં ઉજેણીનાં રાજ, આપૈયા છવો છવો,

કર ને વાતું, હે વીરા ! કરી હે વાતહિયાં,
કર ને કમાવેલા જોગ, ભેખ તો લીધો હવે નહિ મટે.

આપૈયાને બોલે બોલે એને સફરા નદી, સિદ્ધવડ, ઘોડા ને ઘોડારું,
વાડીઓ ને આગળગીયા અધાં સાંભરેલાં, પણ એ કહે છે, હે ભાષ અપૈયા !
બોલ, બોલ, બે ઘડી હૈયાની સાથે વાતો કરી લે. પણ લીધો ભેખ તો હવે
છોડાવાના નથી.

વૈરાગી ભરથરીની જેમ મીરાં જેવી ભક્ત આઠ પણ વારંવાર ગિરધરલાલની
પતીક્ષા કરતાં અપૈયાને ઠેરઠેર યાદ કરે છે કે :

દાદર મોર પપહિયા બોલે, કોયલ મધુર નાદ,
હરિ આવનકી અવાજ-

પોતાના ભક્તોને યે વહાલા આવા અપૈયાને કૃષ્ણ કેમ વિસારી શકે ?
હવેલીઓમાં વસંતના દિવસોમાં લાલજીની મૂર્તિ પાસે અપોરે લાકડાનાં
પંખીઓ રાખીને બોલાવવામાં આવે છે, તેમાં અપૈયા, મેના, પોપટ રાખવામાં
આવે છે. પણ એમાં યે અત્રસ્થાન તો અપૈયાનું જ. ચાવી દબાવતાં જ અપૈયો
કૃષ્ણમહારાજને આપાદનું ગાન સંભળાવે છે.

એના ગાનમાં ખીજ પણ એક વિશિષ્ટતા છે. જે પ્રદેશમાં અપૈયા વધારે
સંખ્યામાં વસતા હોય છે ત્યાંના નિરીક્ષકો એમ કહે છે કે અપૈયા ગાય છે
જાણે સાંકળ રચીને. ચાર-પાંચ માઇલના વિસ્તારમાં બેઠેલ અપૈયામાંથી એક
અપૈયો ગાનની શરૂઆત કરે; ખીજે એને ઝીલે, પછી ત્રીજે, ચોથો, પાંચમો.
આમ એ તીવ્ર ગાનનું કુંડાળું રચાઇ એ ગાનના ચકરાવા રચાય છે, અને
એ ચકરાવામાં આખા વનને જાણે હિલોળી લે છે. ચકરાવાનું એ સંગીત
સાંભળવા કેટલા યે માણસો ઘેલા થઇને બેઠે છે.

પણ દૂર દેશાવરથી નોકરી કરવા આવેલા યુરોપિયનોને આ સંગીત નથી
ગમ્યું. ઉનાળાની અહીંની ગરમી અને ચોમાસાના ધામથી બદાતા યુરોપિયનોને
અપૈયાનો આ તીવ્ર ક્લેશોર મગજમાં મીઠું ભભરાવતો લાગ્યો છે. આથી તે

એમણે એને The Brain-fever-Bird : મગજખાઉ પંખી તરીકે ઓળખાવ્યો છે. એટલેથી નહિ અટકતાં કેટલાંયે યુરોપિયનોએ ખરે ખોરે ઝાડીએ ઝાડીએ ભમી, અપૈયાને ગોળીએ માર્યા છે.

અપૈયાએ પોતાના રૂપને ઓગાળીને જાણે સ્વરનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. એને થતું હશે કે સાંભળવા જેવું હોય તો તે મારું ગાન છે. શા માટે લોકોને મારું રૂપ જોવાની ઇચ્છા થાય છે? લોકોની આવી ઇચ્છાને અંગૂઠો બતાવતા જ એ ઝાડીઓમાં વસે છે. ખાસ કરીને ટંગલી ટાચોનાં પાંદડાંના લૂરખાઓમાં. એ કદી જમીન પર તો ઊતરતો જ નથી, પણ પ્રકટ થઈ જવાય એવી ખુલ્લી ડાળી પર પણ બેસવું નાપસંદ કરે છે. આથી જ તો એને સાંભળનારા વિશેષ મળી આવશે, જોનારા થોડાક જ.

જેવું સમગ્ર ચેતન એક જ લક્ષ્યચિન્હુ-ગાન પાછળ જ વપરાતું હોય એ અપૈયાના દેહમાં પછી જોઈ ક્યાંથી રહે? એથી તો એના શરીરની અકડાઈ મારી નહિ ગઈ હોય ! એ બેસે છે ત્યારે ડીલને ઢળકતું મૂકીને, પૂછડીને પંદાળી કરીને. દૂરથી નજરે ચડે તો આખેદૂખ શકરા જેવો જ એનો દેખાવ લાગે. પણ શકરા તો બેઠો હોય છે અકડ, તાણેલા તીર જેવો. આંખો પણ જાણે લક્ષ્ય વીધવા જ ફરતી હોય તેવી; પણ ખિચારો અપૈયો તો બેઠો હોય છે હીલોદક. અપૈયા અને શકરાના રૂપમાં એટલું સામ્ય છે કે ક્યારેક લુલાવામાં પડી જવાય. આ સામ્યને કારણે એવું અંગ્રેજી નામ The common Hawk-cuckoo પડ્યું છે. બન્નેનો રંગ સરખો, દેહનું પ્રમાણ લગભગ સરખું. પણ અપૈયાની ચાંચ વચ્ચેથી વળેલી, શકરાની ચાંચ અણીથી આંકડિયા પેઠે વળેલી. અપૈયાની પૂછડી લાંબી, જ્યારે શકરાની ટૂંકી. બાકી આમથી તેમ ઊડ્યા કરવાનો, ડીલ ઝુલાવ્યા કરવાનો અને ગળામાંથી ઘોઘરો ધામો અવાજ કાઢવાનો અપૈયાનો સ્વભાવ એને શકરાથી એકદમ જુદો પાડી બતાવે છે.

વેશાખ-જેઠ માસમાં પોતાના ઉન્મત્ત ગાનથી વાતાવરણને ભરપૂર કરતી કાયલ પછી અષાઢ-શ્રાવણને ગાનથી ભરપૂર કરનાર અપૈયો કાયલનો માત્ર ગાન-અનુગામી જ નથી, પણ એક કુટુંબીજન છે એમ જાણવા મળે તો નવાઈ ન પામશો. અપૈયો એ કાયલના વર્ગનું પંખી છે. એની દેહરચના, ચાંચ અને લાંબી પૂછડી પરથી જ નહિ, પણ પારકાં પાસે ઈડાં ઉછેરાવવાના સ્વભાવથી પણ એ કાયલનો સગાત્રી છે. કાયલ પોતાનાં ઈડાં કાગડા પાસે સેવરાવે છે તો અપૈયો પોતાનાં ઈડાં લેલાં પાસે સેવરાવે છે. એના શકરા જેવા દેખાવને

કારણે એની માદાને અચાનક આવતી જોઈને લેલાં માળા છોડી જીડી જાય છે, ત્યારે માદા-અપૈયો લેલાંના માળામાં ઇડાં મૂકી દે છે. અપૈયાનાં ઇડાં લેલાનાં ઇડાં કરતાં સહેજ મોટાં હોય છે, પણ જુદાં તારવવાં મુશ્કેલ. જૂન-જુલાઈ આસપાસ એ પોતાનાં ઇડાં મૂકે છે.

પારકા માલ પચાવી પાડવો એનું નામ ગુંડાગીરી, એમ જ પારકાં પાસે ઇડાં ઉછેરાવવાં એ પણ ગુંડાગીરી નહિ તો બીજું શું ? આ ગુંડાગીરી વારસાગત મળે છે તે કાયલનાં અચ્ચાં કાગડાનાં અચ્ચાંને ચાંચો મારી બતાવી આપે છે. અપૈયાનાં અચ્ચાં પણ કાયલનાં અચ્ચાંની જેમ લેલાંનાં અચ્ચાંને ચાંચો મારીને આ વારસાગત ગુંડાગીરી પુરવાર કરી આપે છે. એક તો ચોરી ને ઉપર બતાં શિરજોરી ! ગાનની એકાપાસનામાં એણે રૂપ તો ગુમાવ્યું છે, સાધેસાધે એણે ઇડાં-ઉછેરનું માનૃત્વ પણ ગુમાવ્યું છે.

પણ વિરહી જનોના ગાયનના આવા એકનિષ્ઠ ગાયકનો આપણા કાઠિયાવાડને ફટલોક લાભ મળ્યો છે ? કાઠિયાવાડ વિશેષ ડુંગરાળ અને ઓછી ઝાડીવાળો પ્રદેશ કહી શકાય. અપૈયો ઝાડીવાળા પ્રદેશનો જ નિવાસી છે. આથી કાઠિયાવાડના થોડાક જ ભાગને એનો લાભ મળે છે. કાઠિયાવાડને પૂર્વ કિનારે ભાવનગર અને શિહોર આસપાસનાં આંગાવાડિયામાં અને ગિર-ગિરનારનાં જંગલોમાં એ રહે છે. કદાચ ખરડામાં પણ વાસો કરતો હોય. આ પ્રદેશમાં યે તેનાં જોડાં કાયલ નેટલાં નથી આવતાં; માછલોના વિસ્તારમાં એકાદ બે જોડાં જ. ઝાડાવાડ, હાલાર અને સોરઠનો ઘણોખરો ભાગ એના આગમનથી વંચિત રહે છે.

કાઠિયાવાડનો આટલો ભાગ પણ એને બારે માસ પોતાને ત્યાં રાખવામાં બડભાગી નથી થયો. અપૈયો કાયલની જેમ જ પ્રવાસી પંખી છે. આપણે ત્યાં એ લગભગ એપ્રિલ માસની આસપાસ આવે છે અને ઓગસ્ટ માસમાં લેલાં એના અચ્ચાં ઉછેરી લે એટલે ઓકટોખર-નવેંખરમાં રવાના થઈ જાય છે. આપણે ત્યાં દક્ષિણ ભારત તરફથી આવવાની માન્યતા પ્રવર્તે છે. એ બાબુના પક્ષી-નિરીક્ષકોની નોંધ મેળવી જોઈએ તો ખ્યાલ આવી જાય.

એનો ખોરાક મુખ્યત્વે વનફળ છે. વૈશાખ-જેઠ માસમાં પાકતાં આપણાં ફળફળાદિ ઉડાવે છે. ગુજરાતમાં ખેતરોમાં પડતા કાતરા : Hairry-catterpillars નામનાં, ખેડૂતોના પાકને અનહદ નુકશાન કરનારાં જીવડાંને એ દેખ્યાં ય નથી મૂકતો. એ રીતે ગુજરાતની ખેતીને એ ઘણો મદદગાર ગણાયો છે. આવાં જીવડાં ખાઈ જતો હોવાને કારણે દક્ષિણ, યુક્તપ્રાંત, બેંગાલ અને આસામમાં એ રક્ષિત-Protected પંખીની નામાવલિમાં મુકાયો છે.

ચતુર સુજાણ પંખી

પોપટ

ભાઈ ગાયુ'ના ગોવાળ, ભાઈ ગાયુ'ના ગોવાળ,
મારી માને એટલું જ કે'જે—

કે પોપટ ભૂખ્યો ય નથી, કે પોપટ તરસ્યો ય નથી,
પોપટ આંખાકેરી ડાળ, પોપટ સરવરની પાળ,
પોપટ કાચી કેરી ખાય, પોપટ પાકી કેરી ખાય
પોપટ ટહુકા.....કરે.

ડાહ્યોડમરો પોપટ પરદેશ કમાવા ગયો અને પાછળથી પોતાની માને સંદેશો મોકલવા માંડ્યો ત્યારથી પોપટ આપણા બાલમાનસ પર પ્રભુત્વ જમાવતો આવે છે. પોપટ એટલે ડાહ્યોડમરો, પોપટ એટલે આજ્ઞાકિત, પોપટ એટલે લાડકો—આવી કલ્પના પ્રથમ આપણા બાલમાનસ પર પડે છે અને તે પછી તો આપણા અત્યારના ૪૦-૫૦ વર્ષના માણસો જ્યારે બાળપોથી બાળતા ત્યારે પંખીનું એક ગીત ગવરાવવામાં આવતું કે:

જુઓ જુઓ પંખીની આ ટોળી,
એમાં કબૂતરોની જત ભોળી-

એ ગીતમાં-

જુઓ બેઠા પોપટભાઈ કારભારી.

એ રીતે ચતુર માણસનું પોપટને બિરુદ મળે છે. કાઠિએ વળી ગાયું કે :

લટપટ પંખી ચતુર સુજાણ, પઢો પોપટજી સીતારામ.

પછી તો વર્ષો સુધી જાલમાનસ પર એ કદપના ચાલી આવે છે. પોપટની અનેક પંખીઓ સાથે સરખામણી થાય, ખાસ કરીને કાગડા સાથે; એમાં પોપટ જ વધારે માનભયુ પદ પામે અને વિશેષ સ્થાન જમાવતો આવે. પોપટનું એ સ્થાન આગળ ચાલે છે. સ્ત્રીઓનાં રાસગીતોમાં, લગ્નગીતોમાં અને ભજનોમાં પણ એને અગ્રસ્થાને માન મળતું આવે છે. લોકકથાઓમાં અને પુરાણોમાં પણ એના પ્રત્યે માનની નજરે જોવાય છે.

શા માટે ? એના દેહનો ઘાટ આંખને ગમે તેવો છે તે કારણે; એનો રંગ હંમેશાં આંખને હરનારો લીલો છે તે કારણે; એની જીભ માનવીની વાચાને અનુસરી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે તે કારણે.

આંખને હરનારો એનો રંગ લીલો છે એ તો ઠીક, પણ એના દેહનો ઘાટ તો ખરેખર મનોહર છે. પાતળી મજની દેહકાઠી નીચે અણીદાર પુછડી ભટકતી હોય; પાંખો પણ તરવારની અણી જેવો વળાંક લેતી હોય; માથે હાથ મૂકીએ તો ફરીફરીને માથે હાથ ફેરવવાનું મન થાય એવો એ આકાર.

પણ એનું સૌથી વિશિષ્ટ આકર્ષણ તો એની વાચાશક્તિ જ. ઘણાં પંખી શ્રુતિમનોહર ગાન ગાય છે, પણ એ તો પોતાના મનનો આંતરિક આનંદ વ્યક્ત કરવા માટે જ. તેઓ કાંઈ માનવીની ભાષા બોલી શકે ? આપણે માનવીઓ જેટલો આનંદ આપણા ચાળા પાડવા જેવા શબ્દોવાળા પોપટના ગાનમાં લઈએ છીએ તેટલો આનંદ પંખીઓના એ કુદરતી ગાનમાં નથી લઈ શકતાં. પોપટ માનવીની ભાષા બોલી શકે છે એ શક્તિથી આપણે અહો-ભાવ પામી ગયા હોઈએ તો ના નહિ.

પંખી અને માનવીમાં મોટામાં મોટો ફેર Articulate Speech-શબ્દયુક્ત વાણીનો. એ બેદને થોડાઘણો યે ભૂંસવા પ્રયત્ન કરતો હોય તો આ પોપટ. માનવીને કદાચ તેથી પોપટ વધારે નિકટનો નહિ લાગ્યો હોય !

પોપટ આ શક્તિને કારણે પુરાણ-કાળથી પીંજરાનો વાસી બન્યો છે. વિદ્વાનો અને પંડિતો, સામાન્ય જનો અને ગરીબ જનોને ઘેર ઘેર એનાં પીંજરાં લટક્યાં છે. રાજાનો એ માનીતો બની રોજ રાજાને સવારના પહોરમાં જગાડે; પંડિતોનો માનીતો બની રોજ સ્તોત્રો ઉચ્ચારે. ભક્ત જનોનો માનીતો બની ‘પઢો પોપટજી...સીતા રામ’ના જાપ જપે. સામાન્ય જનોને ‘આવો, એસો.’ વગેરે બોલી આનંદ આપે. આથી એ બાળક અને છુટ્કાં, સ્ત્રીઓ અને સંતો બધામાં સર્વમાન્ય બન્યો છે.

લગ્નગીતોમાં કોઈ સ્ત્રીઓએ ગાયું કે :

પોપટડી કે તોરણો કંઈ કાં કે પોપટ દૂબળો ?
દિવારે વનફળ વેડવા બચ, રાતે પોપટ પાંજરે.

તો ખીજી સ્ત્રીઓએ ગાયું કે :

લીલી પાંખે પોપટ રાણા,
અને તારાં પાંજરડે મનડાં
મોઢાં કે પોપટરાણા !

પછી તો લગ્નગીતોમાં આવા રૂપકને સ્થાને બેઠેલો પોપટ રાસડાઓમાં આગળ સ્થાન લેતો આવે છે અને છેલ્લખીલી સ્ત્રીઓ પોતાના પરિવારને પોપટને રૂપે લાડ લડાવતાં ગાય છે કે :

મારી જવની વાડીમાં સૂડો પડ્યો,
નાહોલીઓ નાનું બાળ, સૂડો મેં ટોચો.

એવા પોપટ-સૂડાને કોઈ આંગળી પણ ચીધે એ સ્ત્રીજાતિને કેમ ગમે ? એવો એક પ્રસંગ પણ બની ગયો :

નાનાબાઈ કાંઈ ચઢ્યા કે શિકાર,
વનમાં જઈને કે સૂડો જાલિયો. માણુરાજ !
નાની વડુ કાંઈ ધાન ન ખાય,
શિયે ને અપરાધે સૂડો જાલિયો, માણુરાજ !
આપણા બાગમાં એળચડીનાં ઝાડ,
લીલી ને એલચીએ ચાંચું ચોડિયું, માણુરાજ !

એમ ઘણી ઘણી રીતે સૂડાની ચાંચું ચોડિયું હશે ત્યારે નાની વડુ માન્યાં હશે ! પોપટ પ્રત્યેનો સ્ત્રીજાતિ પ્રેમ દૃઢ સ્વરૂપ પકડે છે અને પોપટને જરાયે હેરાન કરવા માટે સ્ત્રીને શું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે એનો ‘કલાવંતી’ નામના કથાગીતમાં દાખલો મૂકે છે કે :

પેલા રે ભવમાં હિતી રાજની કુંવરી,
એનો હતો સૂડનો અવતાર રે કલાવંતી.
તેની રે બાઈ તમે પાંખો રે ભાંગી
તેનાં પરાછત તમને લાગ્યાં રે કલાવંતી

એ 'પરાછત'ને કારણે બાઈના બીજે અવતારે હાથ કપાયા. આટલી હદે સ્ત્રીઓને ખારા બનેલા 'પોપટ' શબ્દે એમના એક ગીતમાં 'લોલ' જેવા હંમેશાં વપરાતા કલ્પમધુર તાળોટાને ઠેકાણે સ્થાન લીધું અને સ્ત્રીઓ તે ગીત ગાય છે ત્યારે

મેં રે પોપટ તને વારિયો રે પોપટ !
જાજે વીરાણની મેડીએ રે પોપટ !

એમ 'પોપટ' શબ્દના તાળોટે ને પગની પડછીએ પડછંદા પડતા આવે છે. એ જ પોપટને કલાવંતી જેવું કુણુ રૂપક મળ્યું હોય તો તે રાજ ભરથરી અને રાણી પીંગલાના ભજનમાં. ભરથરી ગાય છે કે :

પે'લા પે'લા જીગમાં રાણી તું રે હતી પોપટી ને,
અમે રે પોપટ રાજ રામના.
ઓતરા રે ખંડમાં આંખલો પાકિયો ને
સૂલો રે મારી મને ચાંચ રાણી પીંગલા !
ઈ રે પાપીડે મારા પ્રાણુ જ હરિયા ને
તો યે તું નો હાલી મોરી સાથ રાણી પીંગલા !

દનડા સંભારો ખરમા ! પૂરવ જલમના સે'વાસના.

પણ આ બધાથી યે સૌથી વિશેષ માનભયું સ્થાન તો આપણા ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાએ એને પોતાના પ્રભાતિયામાં આપ્યું છે. સવારના પહોરમાં 'રામ રામ' જેવા રૂડા જાપ જપતા એ પોપટ માટે શી કલ્પના મૂકી છે !

પહો રે પોપટ રાજ રામનામ, સતી સીતા પઢાવે,
પાસે રે બાંધી પાંજરું, રૂડાં નામ જપાવે—

રામનામ જપતા એ પોપટ માટે ભક્ત શી શી આગતારવાગતા કરે છે ?

પોપટ તારે કારણે લીલુડા વાંસ વઢાવું.
એનું રે ઘડાવું પોપટ પાંજરું, હીરલા રતન જડાવું—

આવા સુંદર પાંજરામાં બેસાડ્યા પછી પોપટને કાંઈ ભૂખ્યો રખાય છે ?

પોપટ તારે કારણે શી શી રસોયું ખનાવું,
સાકરનાં રે કરી ચૂરમાં, ઉપર ઘી પીરસાવું—

છેલ્લી કડીમાં ભક્ત કવિ પોપટનું એ જ લીટીમાં શબ્દચિત્ર દોરે છે કે :

પાંખ લીલી ને પગ પાંડુરા, કંઠે કાંઠલો કાળો,
નરસી મે'તાના સ્વામીને ભળે, રાગ તાણી રૂપાળો-

નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત-કવિએ પોપટ પાસે સીતા દ્વારા રામનામ શા માટે જપાવ્યાં? સીતાજીનો એ પાછળ પોપટપ્રેમ દેખાય છે કે રામપ્રેમ? એ પાછળ તો એક કરુણ કથા લોકોની જીભેથી મળી આવે છે:

કહેવાય છે કે એક વખત ઋષિ વાલ્મિકી પોતાના આશ્રમમાં ઉછેરેલ પોપટ-પોપટીનું જોડું રાજ જનકને ભેટ આપી ગયેલા. વાલ્મિકીના ગયા બાદ એ જોડું આશ્રમમાં વાલ્મિકી આગળથી જે રામકથા લખતા હતા તે બાદ કરીકરી સવારને પહેાર રાજ બોલવા લાગ્યું. સીતાજીને એમાં પોતાનું નામ આવતું જોઈ રસ પડ્યો ને છાનાંમાનાં સાંભળવા લાગ્યાં. છ દિવસ એ વાત ચાલી. છઠ્ઠે દિવસે સીતાજીને લંકામાં રાવણ ઉપાડી ગયો ત્યાં વાત અટકી. સીતાજીએ વાત આગળ ચલાવવા કહેતાં પોપટે કહ્યું કે 'બસ, આટલે સુધી જ મને વાત આવડે છે.' અને પોપટને ખરેખર ત્યાં સુધી જ વાત આવડતી હતી, કારણ કે એ સમયે વાલ્મિકીએ તેટલે સુધી જ રામકથા લખેલી.

પણ સીતાજી ન માન્યાં. એમણે તો હઠાગ્રહ લીધો અને પોપટને ઘોઘાવવા માંડ્યું. ન આવડતી હોય એ વાત પોપટ ક્યાંથી કરે? પણ સીતાજીની બાળ-હઠને કારણે માર આગળ વધ્યો અને છેવટ એ મારથી પોપટ મરી ગયો. પેલી પોપટી પોપટના વિયોગથી માથું પછાડીને મરી ગઈ અને મરતાં મરતાં શાપ દેતી ગઈ કે: 'અમારા જોડાને જેમ વિયોગ પડ્યો એમ બાકી તને પડજો.' સીતાજીને પાછળથી દુઃખ થયું પણ પછી શું થાય?

એ જ પોપટ-પોપટી પાછળથી અયોધ્યામાં ઘોખી અને ઘોખણને દેહે જન્મ્યાં અને રામસીતા લંકાયુદ્ધ પછી પાછાં આવ્યાં પછી સીતા વિષે આડું બોલ્યાં, રામે એ વાત સાંભળી અને સીતાજીને વનવાસ મોકલી દીધાં. આ રીતે પૂર્વભવમાં સીતાજીને હાથે મરી ગયેલાં પોપટ-પોપટી ઘોખી-ઘોખણ રૂપે સીતાજીને વનવાસ મોકલવામાં કારણભૂત બન્યાં.

આ તો માત્ર લોકકથા જ છે. આટલાં સમજી સીતાજી સાથે આટલો હઠાગ્રહ સુસંગત આપણને નથી લાગતો, પણ આ રીતે પોપટ-પોપટી સીતાજીના જીવનમાં એક પ્રસંગ રૂપ બની ગયાં છે. ત્યાર પછી તો ઠેક પુરાણ કાળમાં યે પોપટ પોતાનું સ્થાન અબાધિત રાખતો આવ્યો છે. જેને મુખેથી પરીક્ષિત રાજાએ આપું મહાભારત સાંભળ્યું તે શુક્રમુનિ સાથે પણ પોપટની કથા સંકળાયેલી છે.

કહેવાય છે કે શંકર અને પાર્વતી વર્ષોથી આનંદભરપૂર ગૃહજીવન વિતવતાં હતાં. દીખળી નારદજીને આ ન ગમ્યું અને એક વખતે પાર્વતીજીને હળવેકથી સાંભળાવી દીધું: ‘તમે આખો દિવસ શંકર શંકર કરો છો, પણ એમણે તમને મહામંત્ર સાંભળાવ્યો છે?’

‘ના, ના.’ પાર્વતીજીએ જવાબ આપ્યો.

‘એટલો હજી ભેદ નહિ તો મહામંત્ર તમારાથી અન્નણ્યો રાખે?’

પાર્વતીજીએ રસણાં લીધાં, છેવટ શંકર મહામંત્ર કહેવા તયાર થયા. એ મહામંત્રની અસર કાઢી પણ સાંભળે તો કૈવલ્યજ્ઞાન પામી જાય તેવી હર્ત અપાત્રે એ જ્ઞાન જાય તો મુશ્કેલી આવે એ કારણે હિમાલયનાં વનમાં એમણે બધાં પશુપંખીને ચાર ચાર જોજનના ચક્રાવામાંથી રજા આપી પછી મહામંત્ર કહેવો શરૂ કર્યો. મહામંત્ર તો એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ એમ અખંડ સાત સાત રાત-દિવસ ચાલ્યો.

સાતમે દિવસે પાર્વતીજીની આંખ મળી જતાં તે હોંકારો ન દઈ શક્ય પણ ત્યાં તો પાસેના એક ઝાડમાંથી શંકરને હોંકારો મળ્યો. જ્યાં જુએ તે બખોલમાં એક પોપટનું બચ્ચું બેઠેલું. બધાં પંખી ઊડી ગયેલાં ત્યારે હજી છંદું ફેડી એ બહાર આવેલું એટલે ઊડી શકેલું નહિ. મહામંત્ર સાંભળી એ કૈવલ્યજ્ઞાન થયું અને પાંખોમાં ચેતન પુરાયું. શંકર એ પોપટના બચ્ચ પાછળ પડ્યા. આગળ પોપટ અને પાછળ પોતે. તીરવેગે ઊડતો પોપટ વ્યાસમુનિનાં પત્નીના મોંમાં થપ્પને પેટમાં ઘૂસી ગયો. શંકર વર્ષો સુધી વ્યાસજીની ઝૂંપડીએ બેઠા પણ એ બહાર ન નીકળ્યો. છેવટે શંકરે અભયદા દીધું ત્યારે એ વ્યાસજીનાં પત્નીને પેટે પુત્ર રૂપે અવતર્યો. કૈવલ્યજ્ઞાન પામેલો હોય અવતરતાં વેંત સંસાર છોડી એ ચાલતો થયો. એ જ આપણા શુક્રમુનિ બધાં પુરાણોમાં જેને અગ્રસ્થાન અને માનભરી પદવી મળ્યાં છે તે

પુરાણ-કાળ છોડી આગળ આવીએ તો શંકરાચાર્યના જમાનામાં પંડિત મંડનમિશ્રને ત્યાં પોપટ અને સારિકા (મેના)નાં પીંજરાં લટકતાં. ‘મંડનમિશ્રનું ઘર ક્યાં આવ્યું, બહેનો?’ એમ જ્યારે શંકરાચાર્યે ગામને પાપનિહારીઓને પૂછેલું ત્યારે જવાબ મળેલો કે: ‘જેને આંગણે શુક્ર અને સારિકાઓ સાંખ્ય અને પ્રમાણશાસ્ત્રની ચર્ચા કરતાં હોય ત્યાં ‘જાનિહિ તન્મંદ મિશ્રનેહમ્’ સમજવું કે એ મંડનમિશ્રનું ઘર છે.’

પોપટની જેમ જ વાચાશક્તિ મેળવવામાં પ્રવીણ કાળી મેના સારિકા

પણ પોપટની સાથેસાથ રથાન મળ્યું છે. પછી તો પોપટ-શુક એ નર અને મેના-સારિકા એ માદા એમ વર્ષો સુધી મનાવું આવ્યું છે. ક્યાં તદ્દન લીલો, ચાંચ, આંગળાં અને દેહધાટે નમણો પોપટ અને ક્યાં સમગ્ર દેહવણું કાળી અને ચાંચ આંગળાંથી તદ્દન જુદી મેના ? છતાં આપણા લોકોએ એમને નરનારી જ કહ્યાં અને કાદંબરીમાં તો શુક-પરિહાસ અને મેના-કાલિન્દીનાં વાજતેગાજતે લક્ષ પણ કરી નાખ્યાં !

પણ આ બધાથી થે એની વિશિષ્ટ વાચા-શક્તિને આલેખતો પ્રસંગ તો 'અમરશતક'માં મુકાયો છે. નવાં વર-વધૂ પ્રથમ મિલનની રાત ગાળતાં હોય છે. ઝોરડા વચ્ચે લટકતા પાંજરામાં બેઠેલો પોપટ એ પ્રેમ-વાર્તાલાપ પહેલેથી છેલ્લે સુધી સાંભળે છે. સવારે જ્યારે પુરુષ બહાર જાય છે અને સ્ત્રી ઘરકામે ચડે છે ત્યારે ઘરનાં સૌ વડીલોની સમક્ષ પોપટ રાત્રે સાંભળેલી પ્રેમ-ચર્ચાનું પઠન શરૂ કરી દે છે. નવોડા શરમાય છે. શું કરવું ? વડીલોની વચ્ચે પોપટને કઈ રીતે વારવો ? એણે કીમિયો શોધી કાઢ્યો. જેવો પોપટ બોલવા જાય કે એના મોઢામાં ટપ દઈને દાડમનો દાણો મૂકી દે. પોપટ ખાવા લાગે ને બોલતો અંધ થાય એટલે કામે ચડે. વળી પોપટ બોલવા જાય કે દાડમનો દાણો મૂકી દે. આમ પોપટને વાતો કરતો અટકાવી દીધો !

પોપટ ક્યારેક સાંભળેલી વાત બોલી જાય એટલી એનામાં રમરણશક્તિ છે ખરી, પણ આટલું અધુરું અતુકરણ કરી શકે એ તો માત્ર કવિની કલ્પના.

પછી તો પોપટનું રથાન ઠેક આધુનિક કાળમાં શામળબદ્ધે પોતાની 'સૂડા બહોતેરી'માં આવ્યું છે. જેમ ભોજ રાજને વિક્રમના સિંહાસનની અત્રીસ પૂતળીઓ વાર્તા સંભળાવે છે તેમ 'સૂડા બહોતેરી'માં વાર્તા કરનાર સૂડો છે. બાઈનો પતિ ઘણાં વર્ષોથી પરદેશ ગયેલો છે. બાઈનું મન કલુષિત થાય છે. એ રાતને સમયે પરપુરુષ પાસે જવા તૈયાર થાય છે. એ વખતે સૂડો બાઈને વ્યભિચારનાં અનિષ્ટ વિષે એક વાર્તા કહે છે ને રાત પસાર થઈ, દિવસ ભગી જાય છે. બાઈ અટકી જાય છે. બીજો દિવસે તે તૈયાર થાય છે અને એ દિવસે પણ એ જ રીતે સૂડો એને રોકી રાખે છે. આમ બોતેર બોતેર દિવસ સુધી એ બાઈને બચાવી લે છે અને બોતેરમે દિવસે બાઈને એના પતિના હાથમાં સુરક્ષિત મૂકે છે.

આ રીતે સાહિત્યમાં આલેખાયેલા પોપટને આપણી સ્ત્રીઓએ ભાતભાતનાં ભરતમાં કંડારી લીધા છે. ઝોસીકાનાં ગલેફ અને તોરણ, ઇંટાણી અને પડદા, થેલીઓ અને ચંદરવામાં ડેર ડેર પોપટને ચીતરી દીધા છે. અને પછી તો એવા ભરત ભરેલા રૂડા લીલછોયા ધાધરા માટે રાસડા લેતાં ગાયું કે :

હાં રે સોયાગરે!

લીલી પોપટની પાળો ઘાઘરે-

આવા ચતુર પોપટનું નામ ક્રોધ વધારે ભણતરિયા છોકરા માટે વાપરતાં આપણા લોકો બોલે છે કે : 'આ તો ભણીભણીને પોપટ થઈ જવાનો !'

એથી ચે આગળ પંખીજગતમાંથી ક્રોધનાં નામ પુરુષજાતિએ અપનાવ્યાં હોય તો પોપટ અને મોરનાં જ. ગામડાંમાં 'મોરભાઈ' નામ પાડે છે ખરા, પણ એ 'પોપટ' જેટલું પ્રચલિત નથી. એક 'ચક્રભાઈ' એવું હુલામણું નામ છે. પણ પોપટ નામ તો ડેરડેર મળી આવશે.

આપણે ત્યાં આટઆટલું સ્થાન પામેલા પોપટની પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં શી સ્થિતિ છે ? મૂળ આ પોપટ હિંદ અને આફ્રિકાનો જ વતની છે. યુરોપમાં એનો વાસ હતો જ નહિ. ઇજીપ્તમાં પણ એના જૂના કાળના અસ્તિત્વ વિષે શંકા છે. કારણ કે ઇજીપ્શીઅન ચિત્રકળામાં ક્યાં ચે પોપટનું ચિત્ર દેખાયું નથી. એમ જ આઈબલમાં પણ ક્યાં ચે પોપટનો ઉલ્લેખ નથી. પશ્ચિમના ગ્રંથોમાં સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ પોપટ વિષે એરીસ્ટોટલે પોતાના પક્ષીવિષયક પુસ્તકમાં કરેલો છે પણ એથી ચે પહેલાં સો વર્ષે Ctesias નામના લેખકે પોતાના Indica નામના પુસ્તકમાં એક પોપટનું વર્ણન કરેલ છે, જે હિંદની ભાષા બોલી શકતો હતો. એના રંગનું વર્ણન આપણે ત્યાં થતા The Blossom-headed parakeet ને મળતું આવે છે.

જૂના કાળમાં એના વિષે કશો ઉલ્લેખ થયેલો નહિ એ પોપટ યુરોપમાં ક્યાંથી ગયો ? એ રીતે : એક તો એલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેટ-સિકંદર હિંદ આવેલો ત્યારે પોતાની સાથે આવા થોડા પોપટને લઈ ગયેલો. આથી તો પોપટની એક જાતનું નામ P. Alexandrine પડ્યું છે. બીજી રીતે—રોમન આદેશાદ નીરો તરફથી થોડાક પ્રવાસીઓ ઇજીપ્તમાં શોધ-ખોળ અર્થે ગયેલા. તેમણે ઉત્તર ઇજીપ્તમાં પોપટ જોયા અને રોમમાં લેતા આવ્યા. જાતજાતની વાણી બોલતા આ રંગરંગીન પંખીને જોઈને રોમન લેકો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. ઘેર ઘેર પોપટ પાળવામાં આવ્યો અને એને માટે કાચબાની ઢાલનાં અને હાથીદાંતનાં પીંજરાં કરી, રૂપેરી સળિયાથી મઠી આંગણે આંગણે લટકાવવામાં આવ્યા.

પછી તો રોમનોની જીભ સળવળી અને પોપટનો સ્વાદિષ્ટ વાનીઓમાં ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. પણ એ ઉપયોગ ગાંડાઈ સુધી ન પહોંચે તો રોમન આદેશાદ નહિ ! એક રોમન આદેશાદ પોતાના વહાલા સિંહોને પોપટનો

આહાર આપતો. ધન્યભાગ્ય બિચારા પોપટ અને સિંહ બન્નેનાં કે રોમન બાદશાહને હાથે પડ્યા ! પછી તો રોમન સામ્રાજ્યનું પતન થયું અને પોપટ પ્રત્યેની યુરોપી લોકોની માયા ઘટી ગઇ.

ત્યાર બાદ પંદરમી સદી પછી યુરોપીય પ્રજાએ વેપાર અર્થે પરદેશોમાં નીકળી પડી. જ્યાં જ્યાં એ ગયા ત્યાં ત્યાં તેમણે રંગરંગીન અને ભાતભાતની બોલી બોલતા પોપટ જોયા. જંગલી લોક આફ્રિકનોના વતનમાં કે સંસ્કૃત દેશ હિંદમાં એ ઠેરઠેર નજરે પડવા લાગ્યો. યુરોપી પ્રજા એના રૂપ, રંગ અને રાગથી આકર્ષાઇ અને એને પોતાને દેશ સાથે લઇ જવા લાગી. પોપટ લહેરથી નોતમની સાથે પરદેશ જવા માંડ્યો, વહાણ પર સફર કરવા લાગ્યો અને સૌનું ધ્યાન ખેંચતો આવ્યો.

ત્યાર પછી તો પક્ષીશાસ્ત્રવિશારદો એની જાત અને વંશ વિષે હજી સુધી સંશોધન કરતા આવ્યા છે, પણ એના વિચિત્ર દેહધડતર અને આંતરિક રચનાને કારણે હજી એ એના જોત્ર અને વંશ વિષે મતભેદ ચાલ્યા કરે છે.

*

*

*

*

આ રીતે યુરોપી સંશોધકોનાં અને આપણા પોતાનાં જીવન અને ગીત, શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાં સંકળાઇ ગયેલ પોપટ તરફ આપણું લક્ષ કેટલુંક ગયું છે ? આપણે એને પાંજરામાં પૂરીને ‘રામનામ’ જ જપાવ્યું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એના જંગલી-કુદરતી જીવન સાથે આપણને જાણે કશી લેવાદેવા નથી રહી. પોપટ રોજ સામે પાંજરામાં રમતો હોય પછી એના કુદરતી જીવન પર શા માટે આપણે નજર કરવી જોઇએ ?

કેહી પોપટને પાંજરામાં છોડીને આપણે બહાર નીકળીએ અને એના કુદરતી જીવન પર નજર નાખીએ તો પ્રથમ દર્શને જ શું દેખાવાતું ?

૫-૧૫-૨૫ કે ૫૦ સુધીની સંખ્યાનાં એનાં ટોળાં આપણાં માથા પરથી ઊડતા જતાં હશે, પાતળી એની દેહકાડીને આડીઅવળી નચાવ્યે જતાં હશે. એ નાચમાં ગતિની રૂકાવટ ક્યાં એ નહિ હોય. જાણે બાલુમાંથી હમણાં જ તીર છૂટ્યાં છે અને સુસવાટ કરતાં લક્ષ્ય વીંધવા ધસ્યે જાય છે. એના ઊડતા ટોળા સામે નજર કરો ન કરો ત્યાં તો વીજળીના ઝમકારા જેમ ક્રી...ક્રી... જેવી ચીંચકારી કરતા એ ઊડી જવાના અને અદૃશ્ય થઈ જવાના. પૈલુ ઊડી ગયા છતાં એ આપણા મન પર એક છાપ મૂકી જાય છે. જેમ વીજળીનો ઝમકારો જોયા પછી એ ઘડી આંખ સામે ચમક્યા કરે છે તેમ જ પોપટની

વેગીલી એ ઉડુયન-છટા આપણી આંખ સામે તર્યા કરવાની. એના સંગીત કરતાં યે જો વિશેષ આહ્વાદક અને નેત્રમનોહર કોઇ તત્ત્વ એનામાં પડ્યું હોય તો તે એનું ઉડુયન. તેમાં આનંદ પડ્યો પછી ગમે ત્યારે એને ઊડતા જુઓ અને નજર નોંધાઇ જ રહેવાની. નદીકાંઠે કે ખુલ્લાં ખેતરોમાં ફરવા જનાર માટે સવારના સાતથી દસ સુધી અને સાંજના પાંચથી સાત સુધી પોપટનું આ ઉડુયન પરિભ્રમણનું એક આનંદજનક અંગ બની જવાનું. દૂર દૂરથી કી...કી...ની એકધારી સીટીઓ વગાડતું ટાળું ચાલ્યું આવતું હોય, નજર ઠરે ન ઠરે ત્યાં તો એ માથેથી પસાર થઇ જાય, થોડીક મિનિટો બાદ બીજા ટાળાએ એનું સ્થાન લીધું જ હોય.

એની ઊડતી દેહયજ્ઞીમાં આનંદ પડ્યા પછી એના દેહનો રંગ પણ જોઇ લઇએ. આખા શરીરના રંગને એક જ રંગમાં વર્ણવી શકાય અને તે લીલો. પણ પોપટનો લીલો રંગ વિશિષ્ટ હોઇ એ રંગનું ખાસ નામ અપાયું છે: પોપટિયો રંગ. એકલા લીલા રંગમાં જે તીખાશ હોય છે એ પોપટિયા રંગમાં નથી હોતી. જાણે લીલા રંગની તીખાશ પાણીમાં નિચોવી નાખી છે.

રંગની ઝીણવટમાં ઊતરીએ તો-એની પીઠ અને માથા પાસે ઝાંખા વાદળી રંગની ઝલક. પાંખના છેડામાં એ છાંટ જરા વિશેષ ઘેરા રંગની. એની પૂછડીનાં વચલાં પીછાં પાસેનાં પીછાં કરતાં વધારે લાંબાં અને મૂળમાં વાદળી રંગનાં. બીજાં પીછાંમાં આછો પીળો રંગ મુખ્યત્વે દીપ્તો હોય. પૂછડીનો અંદરનો ભાગ અને ડીલનો હેઠલો ભાગ પણ આછા પીળા રંગે ઘોઇ નાખેલો લાગે. ઊડવાની શરૂઆત વખતે પૂછડીનાં પીછાં પંખા પેઠે ત્રિકોણાકાર રચી પાછળ છૂટાં લટકતાં લાગે. ઉડુયન શરૂ થયા પછી તો તીર પાછળના ફળાની જેમ અક્કડ ઘાટ ધારણ કરે.

એકસરખા રંગથી શોભતા આ પંખીને કુદરતે ધરેણાં પહેરાવ્યાં છે મોઢા પર. ધરેણાં જુદા રંગનાં ખરાં, છતાં એમાં જરા યે આછકલાઇ નહિ; હળવેથી નીચલા લીલા રંગમાં ભળી જાય. એની ડોક આસપાસ રાતો કાંઠેલો જાણે ગળામાં હાર પહેર્યો છે. આ કાંઠેલો ડોકના પાછલા ભાગે જ હોય. આગળના ભાગે નહિ. નાકથી આંખ સુધી એક કાળા રેખા; લહેરી લાલાએ આંખમાં સૂરમે આંજ બહાર ટેડી રેખા તાણી હોય તેવી. આવો જ પટ્ટો દાઢી અને ચાંચના નીચલા ભાગ પાસે થઇને ડોકના ગુલાબી પટ્ટાને મળી જાય. ત્રણ ઠેકાણેથી મળતા એ પટ્ટા જાણે ત્રિવેણી-સંગમ જેવો દેખાવ ઊભો કરે.

આ બધા પર જાણે કલગી ચડાવતું એની ચાંચનું ઉપલું પાંખિયું. ચળ-

કતા કેસરી રંગનું; ફાગણ માસના ફેસડાની કળી જ જાણે માથે બેસારી દીધી છે એવો વળાંકભર્યો એનો આકાર. પોપટની ચાંચની આ સુંદરતાને લોકોએ પોતાના નાકમાં નિહાળી છે અને એવા સુંદર ઘાટવાળા નાકને 'પોપટ જેવું નાક' એવું નામ આપ્યું છે. ચાંચની અણી ભારે તીણી, ફળફળાદિ ખાવામાં અને અંદરથી ગર્લ કાઢવામાં મદદગાર થાય તેવી. નીચલું પાંખિયું ભુખરા કાળા રંગનું; પણ ઉપલું જખરું પાંખિયું એના પર બરાબર બિડાઈ જતું હોઈ એ ભાગ્યે જ દેખાય. ઉપલા પાંખિયાની વિશિષ્ટ રચના એવી કે તે ઊંચુંનીચું થઈ શકે.

એવી જ વિશિષ્ટ રચના એના પગનાં આંગળાંમાં છે. મોટા ભાગનાં પંખીઓને ત્રણ આંગળાં આગળ અને એક પાછળ હોય છે. પોપટને બે આંગળાં આગળ અને બે પાછળ હોય છે. પોપટની જેમ આવાં આંગળાં મળ્યાં હોય તો તે લક્કડખોદ, ટુકટુક અને કાયલનાં સગોત્રીઓને. પગની આ રચનાને લીધે તેઓ ઝાડ ઉપર સહેલાઈથી ચડી-ઊતરી શકે છે. જેમ બીજાં પંખીઓ આસાનીથી જમીન પર ફરતાં હોય છે તેમ તેઓ આવી આંગળાં-રચનાથી ઝાડની ડાળીએ ડાળીએ ફરી શકે છે. પગનો રંગ ધૂળિયો લીલો અથવા આપણે જેને 'પાંદુરો' કહીએ છીએ તેવો. આંખ ઝાંખી પીળી લાગે. એ પીળા કુંડાળામાં કાળી પિંદી મૂકેલી લાગે.

માદા આખા દેહવર્ણમાં નર જેવી જ; માત્ર એને ગળે ગુલાબી કાંઠલો નહિ. વધારે લીલો ચળકતો પટ્ટો ત્યાં દેખાય ખરો.

પણ આ બધાથી યે વધારે વિશિષ્ટ તો એની જીભ છે. આગળથી જડી લોચા જેવી, અને પાછળથી પાતળી. તોતડા છોકરાની જીભ જેઠ લો જાણે. આવી જીભ કેમ થઈ ગઈ એ વિષે પુરાણોમાં એક વાર્તા છે કે દક્ષ પ્રજ્ઞપ્રતિના યજ્ઞમાં શિવનું અપમાન થતાં પાર્વતીએ યજ્ઞમાં જ પોતાના દેહનો હોમ કર્યો. ફરી હિમાલયને ત્યાં અવતર્યા અને અખંડ તપને અંતે શિવજીને ફરી પરણ્યાં. શિવ અને પાર્વતી હિમાલયનાં જંગલોમાં આનંદકલ્પેલ કરી રહ્યાં છે. આ સમયે દેવોને દાનવો સામે લડનારા એક સેનાપતિની જરૂર પડી. પણ એની માગણી શિવ પાસે કઈ રીતે કરવી? ત્યાં જવું કેવી રીતે? આ માટે અસિદેવ તૈયાર થયા. એણે સૌ પંખીને શાંત કરી હિમાલયનાં જંગલોમાં ગુપ્તવેશે પ્રવેશ કર્યો. પણ એ સમયમાં મનુષ્ય જેવી વાચા ધરાવતા હાથી અને પોપટ એના આગમનની જાણ કરી દીધી. આથી અસિદેવ એ બંનેને શાપ આપ્યો અને જીભ અવળી કરી નાખી. ત્યારથી એ બંનેની માનવસદૃશ

વાચા ચાલી ગઇ અને હજી એ બન્નેની જીભ અવળી, છેડે જડી અને મૂળમાં પાતળી છે. જીભનો છેડો ક્યારેક કચરિયાવાળો હોય છે.

એના કુદરતી જીવનમાં એ સવારને પહેરે ટાળે વળીને ફળભર્યાં ઝાડ તરફ જીડી જાય. ઋતુએ ઋતુનાં ફળો પર એનાં ટાળાં ઊતરી પડે. ઝાડ પર એકા પછી કલાકો સુધી એ ઝાડને ન છોડે. ક્યારેક ધીમી અને ક્યારેક જોરથી તીણી કંકશ ચીસો પાડતા જાય અને ફળ ઉડાવતા જાય. કલાકો સુધી એની તીણી ચીસો સાંભળ્યા કરે. પણ આંખો નોંધીનોંધીને જોવા છતાં નજરે ન ચડે એવી આબેહૂજ રીતે એનો રંગ ઝાડના લીલા રંગ સાથે જળી જાય. જ્યારે એ આંધોપાછો જાય ત્યારે એના સળવળાટથી નજરે ચડે.

જેવું એતું ઉડુયન નયનમનોહર છે એવું જ એતું ઝાડ-પરિભ્રમણ પણ નયનમનોહર છે. એ ડાળીએ ડાળીએ ફર્યા કરે, જાણે બગીચામાં રાજકુંવર ધીમી પગલીએ ફરવા નીકળ્યા છે. નાની પગલી માંડતો જાય, ઉપર ચડતો જાય અને નીચે ઊતરતો જાય. ઉપર ચડવામાં એ ઘણી વાર ચાંચતો પણ ઉપયોગ કરે. ચાંચથી ઉપલી ડાળીને પકડી, આખા શરીરને ઊંચકી, ઉપર ચડી જાય. ક્યારેક છેલ્લામાં છેલ્લી ડાળે પહોંચી, વળાંકો લઈ, નીચે ઊતરી જાય; જાણે અંગકસરતનો ખેલાડી સીંગલ-બાર પર જતજતના પ્રયોગ કરવા ઊતર્યો છે. આવા પ્રયોગ વખતે એની લાંબી લાંબી પૂછડી આડી આવતી હોય, પણ એને તે લક્ષમાં યે ન લે. બિચારી પૂછડી વાંકી વળી જાય, ક્યારેક તો જાણે હમણાં નીકળી પડશે કે શું એમ લાગે, છતાં યે પોપટભાઈ તો એની રમતોમાં અને ફળ ખાવામાં મશગૂલ હોય. એના પગમાં આ રીતે ફરવાનું એટલું જોર હોય છે કે તે એક પગ પર બેસી, માણસ હાથમાં ઝાલી ફળ ખાય તેમ બીજા પગ વતી ફળ પકડી, લહેરથી ખાતો હોય છે.

જે શક્તિ એના પગમાં આ રીતે ઝાડની ડાળીએ ડાળીએ ફરવામાં છે તે જમીન પર બેસવામાં નથી. મોટે ભાગે એ ઝાડ પર જ વસે. છતાં ક્યારેક લહેર પડે તો જમીન પર પણ બેસી જાય. પણ એ બેઠો હોય તો જાણે કાંઈ પગલાંગલો-લંગડો માણસ બેઠો હોય એમ જ લાગે. એની લાંબી લાંબી પૂછડીને કારણે ચાલવામાં મુશ્કેલી પડે. ચાલતો જાય તેમ તેમ પાછળ લાંબી પૂછડીનો લિસોટો પડતો જાય. ખેતરના ક્યારામાં તાજા ફૂટતા કોંટા વચ્ચે પોપટનાં ટાળાં ફરતાં હોય ત્યારે એની ખોડંગતી ચાલ સમૂદગત રીતે જોવામાં ભારે લિજ્જત પડે.

પણ ખાવામાં એ ભારે લાડકો. કાંઈ પણ ફળ એ પૂરું ખાય જ નહિ.

થોડુંક ચાખી બાકીનું એ નીચે ફેંકી દે. શિયાળામાં બોરડી નીચે જાય, ઉનાળામાં લીંબડા અથવા ગૂંદા નીચે જાય કે ચોમાસામાં જાંબુડા નીચે જાય. તો, એનાં અધખાધેલાં ફળના પથારા નીચે પડ્યા હોય. એ પોપટનું જ કામ. પોપટ ખાઈને નીચે પાડેલાં મીઠા મીઠાં બોર વીણીને ખાવામાં નાનાં છાકરાંને મળ પડે; પણ વાડીવાળાને તો એ ભારે નુકશાન કરે. એ માત્ર ફળને જ આ રીતે ઉપદ્રવ કરે છે તેમ નથી. એ તો ફૂલની ફૂણી કળીઓ અને પોપટાને પણ થોડા થોડા ખાઈને નીચે ફેંકી દે છે. એ રીતે જોઈએ તો આ પંખી આપણી ખેતીને ભારે નુકશાન કરનારું છે. બીજાં પંખી તો અમુક અનાજ કે ફળ ખાઈ જાય, પણ પોપટ તો ખાયા એ કરતાં અનેકગણું બગાડે.

ફળ બાદ ઘઉં, બાજરી, જીવાર અને મકાઈના ડોડા પર પણ એ ગિતરી પડે છે, અને સોથ વાળી નાખે છે. આસામમાં તો એ શેરડીના રસ ચાખી ગયાં છ ક્યારાના ક્યારા પર તૂટી પડે છે અને શેરડીના સાંઠા ફેલી નાખે છે. આ સામે તો શેરડીના વાઢવાળાઓને ખાસ માણસો રોકવા પડે છે, પણ હજી એમનો સામનો કરી શકાયો નથી. આપણે ત્યાં હજી એ શેરડીના વાઢ સુધી પહોંચ્યા હોય તેવો ખ્યાલ નથી. એના આ વિનાશકારી સ્વભાવને કારણે સરકારે એને રક્ષિત પદ્ધતિઓમાં મૂક્યો નથી. દર વરસે વાઢરીઓ હજારો પોપટના માળા વીંખી એનાં બચ્ચાં પકડી વેચી આવે છે, છતાં એની સંખ્યા એટલી ને એટલી રહી છે.

આપણે ત્યાંનાં પંખીઓમાં તદ્દન ફળાહારી હોય તો તે આ એક જ પંખી. જનસમાજમાં ફળાહારી ગણાતાં પારેવાં પણ ક્યારેક જીવજંતુ ખાય છે, પણ પોપટ ભૂલેચૂકે ય જીવાતને અડતો નથી.

પકડ્યા પછી એને જાતજાતની બોલીઓ અને અંગકસરતના પ્રયોગો શીખવવામાં આવે છે. એ કેવી કસરતો કરી શકે એ જોવું હોય તો રેલ્વેના તાર પર નજર નાખજો. તાર પર બેઠેલાં પોપટનાં ટાળાંના જાતજાતના અંગકસરતના ખેલોનો આરો જ નહિ આવે; કલાકો સુધી નીરખ્યા જ કરો ને! જેમ ટેલીફોન અને રેલ્વેનાં તારનાં દોરડાંને મોટે ભાગે કાળાકાશીએ અને ચીખરીએ પોતાનો ધજરો માન્યો છે, તેમ પોપટ રેલ્વેના પૂલ અને એની આસપાસ ઝૂલતાં તારનાં દોરડાં પર પોતાનો અબાધિત અધિકાર માન્યો છે. સવારને પહેરે કાઠ પણ પૂલ પરથી ગાડીમાં પસાર થતાં પૂલ પર નજર કરશે તો ૨૫-૫૦ જેટલા પોપટ નજરે પડવાના જ.

એનામાં જીવનશક્તિ ઘણી છે. પાંજરામાં પૂરવા છતાં એને ખાસ વાંધો આવતો નથી. ઊંઘટો એ તો પોતાની મજબૂત ચાંચથી પીંજરું તોડવાના પ્રયત્નો પણ આદરી દે છે. એની ચાંચની આ મજબૂતીને કારણે પોપટનાં પીંજરાં ખાસ કરીને લોઢાના મજબૂત સળિયાનાં કરવામાં આવે છે. એવા મજબૂત સળિયા પર પણ એ આખો દિવસ ટાચા પાડતો હોય છે. પીંજરામાં પણ એ કસરતો આદરી દે છે, એના શરીરને જોઈતો વ્યાયામ એ રીતે મેળવી લે છે અને જીવનશક્તિ ટકાવી રાખે છે.

પોપટને બહાર ફરવા લઈ જવા માટે શોખીનો કાટને કાંઠેલે કે હાથ પર બેસાડીને વાતો કરતા નીકળે છે. પણ એ સમયે તે ન ઊડી જાય એટલા માટે એની પાંખોના છેડા કાપી નાખવામાં આવે છે.

પાંજરાવસ્થામાં એને ફળફળાદિ, ચીલડાં, સાકરટેટી જેવાં શાક અપાય છે. એને લીલાં અને લાલ મરચાં વિશેષ ભાવે છે. બૂલમાં જો એને ખાંડ કે મીઠાવાળો કાંઈક ખોરાક અપાઈ જાય તો એનું શરીર સડવા માંડે છે અને પીછાં ખરી જાય છે. પીંજરામાં રાત્રે બિલાડી એના પર ઝાંટ ન મારે તે માટે રાત્રે ખાસ તકેદારી રાખવી પડે છે. થોડા દિવસ પીંજરામાં રહ્યા પછી એને બહાર કાઢો તો યે એ બહાર નહિ ઊડી જવાનો. સીધો પીંજરામાં ચાલ્યો જવાનો અને સળિયે ચડી બેસવાનો. પીંજરામાં પડ્યો પડ્યો એ શીખવેલા બેચાર બોલ પઢ્યા કરે અને સળિયા ઉપર ચડ-ઊતર કર્યા કરે.

પણ એના ચાગલા એકાદ બે બોલ માટે એને આ રીતે પીંજરામાં પુરાયેલો જોઈતો સાચા કુદરત-પ્રેમી કે પક્ષી-પ્રેમીને દુઃખ થવાનું જ. કુદરતી જીવનમાં માત્ર કી...કી...જેવું એકમાત્ર-રચિત ગાયન ગાવા છતાં એ કેટલો આનંદ-જનક અને એનું ઉડ્યન કેવું નયનમનોહર હોય છે ? એની સરખામણીમાં એકાદ-બે બોલ લવતો પિંજરસ્થ પોપટ બિચારો કેવો પંજુ લાગવાનો ?

એ માળા બાંધે મકાનોનાં પોલાણમાં કે ઝાડની અખોલોમાં. ક્યારેક પોતાની મેળે પણ ઝાડનાં થડ કે જાડી ડાળીઓમાં માળો બોદી લે. લક્કડ-બોદના માળાનો પણ એ ઉપયોગ કરવામાં પાછો ન પડે. ભલે તે પછી લક્કડબોદ સાથે લડવાડ થાય ! લડવામાં એ પાછો ન પડે. માળા મોટે ભાગે ડાળીઓની નીચેના ભાગમાં હોય તેમાંથી ડબક ડબક ડોક કાઢીને બહાર જોતા અને અંદર જતા આવતા પોપટ જોવામાં લહેર પડે તેવું હોય છે.

અમારે ત્યાં (રાણપુરમાં) એના વિશિષ્ટ માળા નજરે પડ્યા છે. ભાદર નદી પર બાંધેલ રેલ્વેના પૂલના મજબૂત ખારા પાણીમાં જમીનથી ૧૦-૧૫

શીટ કિચે ૨-૩ ઈંચના વ્યાસવાળાં દર કરીને જાંડા જાંડા એણે માળા બનાવ્યા છે. સુંદર ગોળાકારે જાંડે જાંડે સુધી માળા ચાલ્યા જાય છે. પ્રથમ એ થાય છે કે આવા મજબૂત પથ્થરમાં એણે માળા કેવી રીતે કાપ્યા હશે ? અન્ય કાંઈ પંખીઓ એનો ઉપયોગ કરતાં દેખાયા નથી, એટલે ખીજાં કાંઈ પંખીએ આ દર રચ્યા હોય અને પોપટ વાપરતા હોય એમ પણ માની શકાય તેવું નથી. એની ચાંચમાં ઘણી શક્તિ છે, પણ આટલી બધી શક્તિ હોવાનું ક્યાંયે નોંધાયું નથી, એટલે સહેજે આશ્ચર્ય થાય.

અલગત, ન્યુઝીલેન્ડના એક જાતના પોપટની (Kea-parrot) ચાંચની અસાધારણ શક્તિનો દાખલો અન્ય ક્ષેત્રમાં નોંધાયો છે ખરો. આ પોપટ

પહોણાં ફળ, જીવજંતુ ખાતા; પણ એક વખત કસાઈને ત્યાં હલાલ કરેલાં ઘેટાંનાં ટીંગાડેલાં ચામડાં-માંથી તે માંસ ચાખી ગયા. એ માંસ એને લાવી જતાં તે જીવતાં ઘેટાં ખાવા લાગ્યા. ઘેટું ચાલ્યું જતું હોય તેના પર બેસીને, મજબૂત રીતે પીઠ પકડીને ચાંચ વાટે બાંકારું પાડી માંસ ખાધે

ન્યુઝિલેન્ડનો ઘેટાંખાઉ પોપટ (કી-પેરટ)

જાય. ખાતાં ખાતાં ઉંદરની જેમ ફૂંક મારતા જાય તેથી ઘેટાંને કાંઈ ખચર ન પડે. ઠેઠ આંતરડે પહોંચે ત્યારે ઘેટાંને ખચરે પડે; પણ પકડી તો ઘેટું બચી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય. એક વખતે તો એ લાખ પાઉન્ડની કિંમતનાં ઘેટાં આ રીતે મર્યાં એટલે ત્યાંના ખેતીવાડી ખાતાએ આવે એક પોપટ મારવા માટે પાંચ શિલીંગનું ઇનામ કાઢ્યું અને આવા પોપટનો સારી પેઠે સોય નીકળી ગયો.

એના સંવનનકાળે તે ખીલી જાડે. એ સમયે એના કુકંશ અવાજમાં માર્દવતા આવે, મીઠાશ ઉમેરાય, કલરવ ધીમે પડી ચાલેલો અને. નાનું બાળક કાલાકાલા બોલ બોલે એવી મીઠાશ એની બોલીમાં આવી જાય. કાલા બોલ બોલતો એ એની માદા પાસે લટુ થતો જાય, એના માથા પર ચાંચો ભરાવે, ચાંચમાં ચાંચ સાંકળી દે અને થનગન થનગન કર્યા કરે. જેવું એવું ઉડ્યન, જેવું એવું ઝાડ-પરિભ્રમણ એવું જ એવું આ સંવનનનૃત્ય પણ તયન-મનોહર બની જાય છે.

એના માળા ફેંચુઆરીથી મે માસ સુધી નજરે પડે. ખાસ કરીને શિયાળાના દિવસોમાં જ. ઈંડાં લગભગ ચારથી છ, સફેદ રંગનાં મૂકે.

જેનું અત્યાર સુધી વર્ણન કર્યું તે અને જે આપણે ત્યાં વિશેષ નજરે પડે છે તે : The Green Parakeet અથવા The Rose Ringed Parakeet; આપણે જેનો 'સૂડો' કહીએ છીએ તે. અલબત્ત ફેટલાક લોકો પોપટનાં અગ્નિ સૂડો કહેવાની ભૂલ કરે છે ખરા. બાકી પોપટ અને સૂડામાં ફેર છે જ. આપણો સૂડો લગભગ ૧૬ ઇંચ જેવડો લાંબો. એનામાં ભાષા પકડવાની ઝાઝી શક્તિ નહિ, તેથી ખાસ એને પાળવામાં આવતો નથી. પોપટ અને સૂડાનો ભેદ આપણા લોકસાહિત્યમાં છે જ અને તે પણ એનામાં ભાષાનું અનુકરણ કરવાની પૂરી શક્તિ ન હોવાને કારણે. 'બાનરા'ના દુડામાં એની પ્રેયસી પલટી ગયેલ એ જીવાનને કહાવે છે કે :

પોપટ હોય તો પઢાવિયે, સૂડાને નોંચ સાન,
મધદરિયે મેલી કર્યાં, બાનરા ! કેરાં બાન !

(સોરઠી ગીતકથાઓ)

૨ : સુરપાણનો પોપટ

આ સૂડા કરતાં ભાષાશક્તિમાં જે વધારે ચડિયાતા ગણાય છે તે સુરપાણનો પોપટ : The Large Indian Parakeet. સુરપાણ તથા રાજપીપળાનાં જંગલોમાં તે વિશેષ રહે છે. હિંદમાં પણ છૂટક ખરા. એનું શરીર ૧૬ ઇંચનું. આપણા સૌથી મોટા પોપટ તે આ. ભરાવદાર અને દમામદાર દેહને કારણે વિશેષ સુંદર દેખાય છે. એની ખાસ વિશિષ્ટતા એની પાંખો પર લાલ રંગનું અર્ધા પૈસા જેવું કુંડાળું. આ લાલ લાખા પરથી તે એકદમ ઓળખાઈ જાય છે. કાંઠેલો તો એને ચે ખરો. ભાષાશક્તિને કારણે એને વિશેષ પાળવામાં આવે છે. સામાન્ય જતોને ઘેર ઘેર પીંજરામાં જેવામાં આવે છે તે આ પોપટ. એની માદાને કાંઠેલો નહિ. બાકી પરિવ્રમણ, ઉડ્ડયન, સંવનન અને જીવન-વ્યવહારમાં આપણા સૂડાને જ મળતો. એ પણ ઝાડની બખોલમાં જ માળા બાંધીને શિયાળામાં ધડાં મૂકે.

જે પોપટને મહાન સિકંદર પોતાની સાથે યુરોપમાં લેતો ગયેલો અને તેની યુરોપમાં વસાહત કરેલી તે આ પોપટ પોતે. સિકંદર એને લઈ ગયેલો તેથી જ એનું ખીજું નામ The Alexandrine Parakeet.

આપણે ત્યાંની ત્રીજી પોપટ તે The Blossom-headed prakeet. માત્ર ચૌદ જ ઇંચનો. માથા પર આસમાની રંગની લાલ છાયા એ એની વિશિષ્ટતા. પણ ગાયન-શક્તિમાં એ આપણા બધા પોપટને ટપી જાય તેવો એકલવિહારી આ પોપટ તથા સુરપાણનો પોપટ કાઠિયાવાડના સૂકા પ્રદેશમાં નજરે નથી ચડતા. ગિર જેવાં જંગલોમાં હોય તો ના નહિ.

દક્ષિણ હિંદમાં બીજા છ ઇંચ જેવડા નાના નાના પોપટ થાય છે, જેને Loriquet કહેવામાં આવે છે. તેમને Midgets અથવા Love-birds પણ કહે છે. ભવિષ્ય ભાખનારા, જેથીના ધંધા કરનારા આવા નાના રૂપકડા પોપટને પાળે છે. પછી ભવિષ્ય લખેલાં પાંદડાં બંધ કરી પાથરણા પર ફેલાવી દે છે. લોકો પોપટને પૈસા આપે છે અને પોપટ એક પાંદડું ચાંચથી ખેંચી લોકોને આપે છે. લોકો એમાં પોતાનું ભાવિ વાંચતા રવાના થાય છે.

આ નાના પોપટમાં એક ભારે વિચિત્રતા. ઊંધે માથે સૂએ અને દક્ષિણ હિંદમાં થતી નાળિયેરીઓ પર તાડી માટે બાંધેલ ઘડામાંથી તાડી પીધા કરે. ખૂબ તાડી પીધા પછી ઘેન ચડે, અડવડિયાં ખાય અને શિકારીઓ પકડી જાય.

* * *

આપણે પોપટને માટે અંગ્રેજી શબ્દ Parrot વાપરીએ છીએ. પણ આપણે ત્યાં રહેતા બધા પોપટ Parakeet છે. બન્ને વચ્ચે આટલો ભેદ:

Parakeetનો રંગ મોટે ભાગે લીલો, એની પૂછડી એના દેહથી લાંબી, અણીદાર અથવા ચડતાં ઊતરતાં પીછાંવાળી. હિંદમાં થનારા બધા પોપટ આ જાતના.

Parrotની પૂછડી એના દેહ કરતાં ટૂંકી અને છેવાડે ચોરસ. એમના દેહનો રંગ પણ વિવિધ. જંગબારી પોપટ અને કાકડકૌઆ વગેરે આ વર્ગના. પોપટ-પ્રેમી વિશેષે કરીને પાળે છે તે આ જ પોપટ.

મૂળ આફ્રિકાના વતની એ પોપટ-પોપટી હિંદમાં આવીને સંવનન કરતાં ભૂલી જાય છે અને ઇંડાં મૂકી બચ્ચાં ઉછેરવાનું પણ વીસરી જાય છે. એવા એક જોડાને પંજરાવસ્થામાં જ મોટા ઝોરડામાં રાખી ભાવનગરવાળા અવધૂત પક્ષીપ્રેમી શ્રી. કંચનરાયે ઇંડાં મુકાવવાનો અને બચ્ચાં ઉછેરાવવાનો અદ્ભુત પ્રયોગ કરેલો. ત્રણ વર્ષ સુધીના એ લાગલાગટ પ્રયોગમાં એમણે અનેક અનુમાનો કરી જાતજાતના માળા આપ્યા; પંજરાવસ્થામાં રહીને પોતાની સંવનન-જન્ય ઊર્મિઓ ભૂલી ગયેલ એ પંખીઓને તે જ્ઞાન આપ્યું; એવી સ્થિતિમાં ક્રોધાવિષ્ટ બનેલા પોપટના મારથી એ ધાયલ બન્યા, છતાં પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો અને ત્રણ વર્ષે એ જોડા પાસેથી અખંડ ત્રણ બચ્ચાં મેળવ્યાં. પક્ષીશાસ્ત્રની દુનિયામાં આ એક અજોડ અને અપ્રતિમ બનાવ હતો. એ પછી તો એમના પુત્ર શ્રી. પદ્મકાન્તે પણ આ રીતે જંગબારી પોપટ પાસેથી બચ્ચાં ઉછેરાવવાના સફળ પ્રયોગો કર્યા છે.

ઓમવિહારી ગીધ

ગૃધ્રરાજ સુની આરતબાની, રઘુકુલતિલક-નારી પહિવાની,
અધમ નિશાચર લિન્દે જાઈ, જિમિ મ્લેચ્છ-વશ કપિલા ગાઈ-

સત તુલસીદાસજી ઉપર પ્રમાણે અરણ્યકાંડની ચોપાઇમાં કહે છે કે
સીતાજીનું પંચવટીમાંથી હરણ કરીને રાવણ લંકા ભણી બંધ રહ્યો
હતો ત્યારે મ્લેચ્છના હાથમાં કપિલા ગાય પડે અને બાંબરડા પાડે એવા

સીતાજીના આર્તનાદ સાંભ-
ળીને વયોવૃદ્ધ ગૃધ્રરાજ :
ગીધપતિ જટાયુ શરીરે
નિર્બળ થઇ ગયા હોવા
જતાં સીતાજીને છોડાવવા
રાવણ સામે બાથબાથ
આબ્યા, અનેક પ્રકારે યુદ્ધ
આપીને રાવણને તોબાહ
પોકરાવી દીધી; પણ અંતે
થાકને લીધે તે પડી જતાં
રાવણે તેની પાંખો કાપી
લેતાં જટાયુ પૃથ્વી પર પડી
ગયા. રામનું રમરણ કરતા
કરતા એ અંતકાળના શ્વાસ
ઝેંચતા જતાં માત્ર સીતા-
જીના બંબર આપવા સારુ
જીવતા પડ્યા હતા તે
સમયે રામ ત્યાંથી નીકળ્યા,
ધવાયેલ જટાયુને જોયા,
જટાયુએ સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો અને રામની સન્મુખ પ્રાણ છોડ્યા.

રામભક્ત જટાયુનાં વંશજ ગીધ

મહર્ષિ વાલ્મિકિ એથી આગળ વધીને કહે છે કે—સીતાને માટે પ્રાણ દેનાર એ પંખીને રામે પિતાતુલ્ય માનીને અગ્નિ-સંસ્કાર કર્યો. કંદમૂળ લાવી, દહાંનાં લીલાં તૃણ પર પિંડદાન કર્યું. સદ્ગતિ માટે મંત્રજાપ કર્યા અને ગોદાવરીને કિનારે વિધિપૂર્વક સ્નાન તથા ઉદ્ધકદાન પણ શ્રી રામે જ દીધું.

સીતાને માટે લડીને પોતાની સન્મુખ પ્રાણ ત્યાગનાર એ પંખીપતિને રામે પોતાના ધામ વૈકુંઠમાં સ્થાન આપ્યું, પણ એ માટે તુલસીદાસજી કહે છે:

गृह अधम खग आमिषभोगी, गति तेहि दिन्ह जो याचत योगी.

‘જે પદ માટે યોગીઓ નિરંતર ધ્યાન ધરે છે તે પદ રામે માંસલક્ષી આ અધમ પંખીને દીધું’ ! ચોપાદની આ કડી વાંચતાં સંત કવિ તુલસીદાસજી રામશુણગાનમાં ખિચારા આ પંખીને અન્યાય કરી એકા દેખાય છે. અને તુલસીદાસજીને પગલે પગલે જટાયુનાં વંશજ ગીધડાંને જનસમાજે પણ નિંદિત સ્વરૂપમાં જ સ્વીકાર કર્યો છે.

આમિષ-આહાર : માંસ-ભક્ષણ તો આ ગીધપંખીનો પ્રભુ-દીપ્તિ જન્મ-સ્વભાવ છે. એ માટે પ્રભુતા વાદન-સ્વરૂપ ગરુડજીની પેઠે નિખળ પશુ-પંખીઓના પ્રાણ પણ એ લેતું નથી. એ તો ખાય છે સ્વમેતે મરેલાં કે અન્યને હાથે મરાયેલાં અને શય-સ્વરૂપ પામેલાં પશુ-પ્રાણીઓનું માંસ. આ અવનિ પર દિન ઊગીને આથમતામાં અસંખ્ય પશુ-પ્રાણીઓ અવસાન પામે છે. એમાં મનુષ્ય સિવાય કોઈ પ્રાણીને માટે અગ્નિદાહ કે ભૂમિપ્રદાનની વિધિ થતી નથી. મનુષ્યને કામ આવતાં થોડાંક જનાવરોનાં ચામડાં ઉખેડી લીધા બાદ એના માંસ-લોચાભર્યા અતિ કુત્સિત દેહને પણ એમ ને એમ પડયો રહેવા દેવામાં આવે છે. એ સિવાય ગામ વચ્ચે મરતાં કૂતરાં-ખિલાડાં જેવાં પ્રાણીઓને જનસમાજના ભંગીઓ દોરડાં બાંધીને ગામ બહાર નાખી આવે એટલે ‘આંખે અદાહ અને મોંએ મ દાહ’ એ ન્યાયે બાણે ગંદકી ટાળવાના કર્તવ્યની હતિસમાપ્તિ મનાય છે. પણ જ્યાં જનસમાજનું ભંગીકર્મ પૂરું થાય છે ત્યાં આ કુદરતનાં પંખીઓનું ભંગીકાર્ય શરૂ થાય છે. નાનાં ગામડાં કે મોટાં શહેરો-એ બધાનાં જુગુપ્સાકારક શય-ખડકલાની કુલજપટ ગંદકી જ્યાં ઠલવાતી હોય, જે સ્થળે અહોનિશ ગંદકીમાં અથડાતા ભંગીઓ પણ બદ-ઓથી ત્રાસી ઊઠીને મોં આડું આવરણ ધરે, એવે સ્થળે આ પંખીસમાજ તદન સ્વસ્થ ચિત્તે, પ્રભુદીપ્તિ એક ફરજ રૂપે, આનંદથી કલ્લોલિત હૃદયે સાફસુરી આદરી દે છે અને જનસમાજને એ અસહ્ય ગંદકીથી ઊભા થતા અસ્વચ્છ વાતાવરણથી અને રોગચાળાથી બચાવી લે છે. અને જનસમાજ

પાસેની જ આ ગાંઠકી નહિ; જનસમાજથી દૂર દૂર વનવગડા અને પહાડકાતરામાં દિવસ-પશુઓએ મારેલાં કે કુદરતી મોતે મરેલાં અસંખ્ય મુડાં-એને પણ ઠેકાણે પાડવાનું કાર્ય આ પંખી કરે છે. પૃથ્વીને કાષ્ટ છેડે, અંધારે કે અજવાળે ખૂણે પડેલી બદ્દઓને સાફ કરવા એ પહોંચી જાય છે.

‘બુદ્ધ, ઇસુ, મહાવીર, મહમદ જેવા અનેક પયગંબરો પૃથ્વી પર આવી ગયા, છતાં ઘેર દિવસો તો પૃથ્વીને પીડી જ રહી છે. તો પછી તમારી અદિસા એમાં શો સુધારો કરી આપશે?’ એવા એક પ્રશ્નના જવાબમાં ગાંધીજીએ એક વખત કહેલું કે અમે તો જનસમાજના ભંગીઓ છીએ. ભંગીનું કાર્ય ગાંઠકી સાફ કર્યે જવાનું. એ સાફ ન કરીએ તો જનસમાજ ગધાઈ બેડે. ભલે પછી જનસમાજ અમારો સ્વીકાર કરે યા ન કરે.

જનસમાજના આવા ભંગીઓની સાથે જો એસાડી શકાય તેમ હોય તો પંખીસમાજના આ ગીધ-નામી ભંગીઓને. તુલસીદાસજીની સાથે સમગ્ર સમાજ એને અધમ પંખી માને, એને સન્માન આપવાને બદલે અપમાનિત હાલતમાં રાખે, છતાં એ તેઓ તો ઉદાર દિલ રાખીને સ્વકર્મમાં જરા એ જાણુપ આવવા નથી દેતાં. ઉખલુકટિયાંધવાળા પ્રદેશોમાં સૂર્યની અસહ્ય ગરમીને લીધે કાષ્ટ પણ રાખ થોડા જ સમયમાં કાઢી બેડે, એટલે એવા જ પ્રદેશોમાં જાણે આ પંખીની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

શયની સાફસુરી માટે આ ગીધનાં અંગોપાંગ પણ બરાબર એને અનુકૂળ બિર્લા થઈ ગયાં છે. સૌથી પ્રથમ તો પૃથ્વી-વિસ્તારમાં શય આવી પડ્યું છે તે જાણુવા માટે કુદરતે એની આંખોમાં અતિ દૂર સુધી જોવાની દિવ્ય દષ્ટિ આપી છે. આખો દિવસ છૂટાં છૂટાં જાંચે જાંચે તેઓ બડ્યાં કરતાં હોય અને પૃથ્વી પર નજર ફેંક્યે જતાં હોય. તેમાંથી એકાદની નજરે શય પડે કે સડસડાટ એ નીચે બિતરે; એકને બિતરતું દેખીને એના દષ્ટિ-વિસ્તારમાં બડતું બીજું ગીધ એની પાછળ પરવરે; એની પાછળ ત્રીજું; ત્રીજાની પાછળ ચોથું; અને એમ પરંપરા સંધાઈ જાય. એક જ ગીધે શોધેલા આહાર પર આસપાસ ક્યાં એ નજરે ન ચડવા છતાં થોડી જ મિનિટોમાં ગીધડાંનાં જૂંડના જૂડ બિતરી પડે અને ભક્ષ્યનો આહાર આદરી દે.

ગીધ પોતાની ઘ્રાણુશક્તિથી આ રીતે આહાર પાછળ આવી પહોંચે છે કે દષ્ટિ-શક્તિથી, એ વિષે પંખીશાસ્ત્રીઓમાં વર્ષો સુધી ભારે તકરાર ચાલેલી. પછી તો એના પર પ્રયોગો પણ થયા. ડાર્વિન નામના મહાન વૈજ્ઞાનિકે થોડાંક ગીધ ભેગાં કરીને તેમને દીવાલ પાસે હારબંધ ઉભાં રાખ્યાં. ત્યારબાદ

કાગળમાં માંસ વીંટીને એની પાસેથી માત્ર ત્રણ જ વાર દૂરથી એ પસાર થયો. છતાં કોઈ ગીધનું એ તરફ લક્ષ્ય ન ગયું. પછી એણે એમનાથી થોડેક નજીક માંસ એ જ રીતે વીંટીને ફેંક્યું, પણ કોઈ ગીધે એના તરફ જોયું સુદ્ધાં નહિ. છેવટ તદ્દન એમના પગ પાસે એ માંસ નાખ્યું ત્યારે ગીધોને ખબર પડી.

ખીજ એક વૈજ્ઞાનિકે પણ એમના પર અખતરો આ રીતે કરેલો: એક કેનવાસની ઉપર તાબું માંસ રાખ્યું અને તેની નીચેના ભાગમાં કોહેલું ગંધાતું માંસ રાખ્યું. એ માંસ ખાવા માટે ગીધોને આવવા દીધાં. ગીધ તાબું માંસ ખાઈ ગયાં, પણ કેનવાસની જ નીચે રહેલું કોહેલું માંસ તેમણે ખાધું નહિ; એની ખબર સુદ્ધાં એમને ન પડી. કેનવાસમાં જ્યારે કાણું પાડ્યું ત્યારે તેમને ખબર પડી અને ત્યારે એ માંસને ખાઈ ગયાં.

શયના કહેવાટથી ઊભી થયેલ દુર્ગંધ સૂંઘીને ગીધ આવી પહોંચે છે એ વિધાનની સામે સહરાના રણનો દાખલો આપવામાં આવે છે.

સહરાના રણમાં અકાદ જમીન-વિસ્તારમાં એકાદું ઊંટ મરી જવા પામે તો, એ જરા પણ વાસ મારી ઊઠે તે પહેલાં, ક્ષિતિજ સુખીમાં ક્યાંયે એકાદ પંખી પણ નજરે ન ચડતું હોય ત્યાંથી, ઘડીક વારમાં તો એ ઊંટના શયને ખાઈ જવા માટે સેંકડો ગીધ ઊતરી પડે છે અને થોડા સમયમાં જ ઊંટના હાડકા સિવાયના એકેએક અંગને સાફ કરી નાખે છે. હમણાં જ્યાં ભારે યુદ્ધ ખેલાઈ ગયું તે કિમિયામાં ગીધોના વાસ નથી. પણ ગયા મહાયુદ્ધમાં સેઆરટોપોલના ઘેરાને સમયે ત્યાં અસંખ્ય માનવીઓની કતલ થતાં ઠેક ઠેકસસમાંથી અસંખ્ય ગીધ ઊતરી પડ્યાં હતાં.

ઉપર પ્રમાણે નોંધેલા કેટલાયે અખતરો અને દાખલા પરથી હવે તો તદ્દન સાબીત થયું છે કે ગીધ પોતાની દૃષ્ટિ-શક્તિથી જ શય-સમાચાર મેળવે છે. આપણા જનસમાજમાં ગીધનું અન્ય નામ છે ખેરો. સારી નજરવાળા માણસને લોકો ‘એની આંખ તો ખેરો જેવી છે’ એમ કહે છે; તે પરથી લાગે છે એની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ-શક્તિનો ખ્યાલ આપણા જનસમાજને છે. આ સિવાય આપણે ત્યાંના ગીધ વિષેના ખીજ ખ્યાલો પણ આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. આપણા લોકો માને છે કે ગરજ (ગીધ) પંખીની નજર બાર બાર ગાઉ સુધી પહોંચી શકે છે. વળી ગરજની આંખને માંસ, મોરના કાનને અવાજ અને કીડીના નાકને ગોળની ખબર પૃથ્વીને ગમે તે છોડે હોય તોયે પડી જાય છે તેવી માન્યતા પણ એના જ પુરાવા રૂપ કહી શકાય.

એના આહારને અનુરૂપ ખીજું અંગ એનું માથું. આખા જીવન દર-

આન એને તાબું કે કાહેલું માંસ જ ખાવાનું હોઈને માથા પર પીંછાં હોય તો તેમાં માંસ ભરાઈ જાય અને કાઢવાટ પેદા થાય. એની સામે સંરક્ષણ કરીને કુદરતે એના માથા પર અને થોડીક ડોક સુધી પીંછાં જ આપ્યાં નથી. તદ્દન બોડકું માથું, જાણે લાકડાનો ચાટવા-આકાર જ જોઈ લેા. એના બોડકા માથા વિષે પશ્ચિમમાં એક લોકકથા કહેવાય છે કે-રાજા સોલોમન એક સમયે એમની જાદુઈ શેત્રંજ પર બેસીને આકાશમાં ઊડ્યે જતા હતા. ખરા બપોરના સખત તાપમાંથી બચવા માટે પંખીપ્રેમી અને પંખીઓની ભાષાના જાણકાર એ રાજાએ આકાશમાં જાંચે જાંચે ઊડ્યા કરતાં ગીધ-પંખીઓને પોતાના માથા ઉપર ઊડતાં આવીને જાંચો કરવા કહ્યું; પણ ઊડવામાં ધ્યાનમગ્ન ગીધોએ રાજાની માગણી પર લક્ષ્ય ન આપ્યું, આથી તે સમયે ગળા આસપાસ સુંદર ઝાલરથી શોભતાં ગીધને તદ્દન બોડકાં થઈ જવાનો એ રાજાએ શાપ આપ્યો. ગીધોએ આજીજી કરતાં છેવટ ટાઢતાપથી બચવા માટે એણે ગળા પર ગલપટ્ટો આપ્યો, જે આજે પણ ગીધ ડોક દેખાવીને બેસે ત્યારે નાની ઝાલરને સ્વરૂપે દેખાય છે. એ પછી ધંટીટાંકણિયે રાજાને જાંચો કરતાં રાજાએ એને એક દિવસની રાજગાદી બાદ માથા પર સોનેરી કલગી આપી; પાછળથી તે ચામડીની બનાવી આપી, જે હજીયે તે પંખીઓને માથે સુંદર આકારે દેખાય છે.

આંખ અને માથા બાદ, શબ્દમાંથી માંસના લોચા તોડીને તથા ઉતરડીને ખાવાના હોઈને તેની ચાંચ એ માટે પૂરેપૂરી મજબૂત, છેડેથી વાંકી તથા અણીદર બનાવી છે. એમાં મદદગાર બને છે એના પગ. પગો વડે મડદાને દેખાવી રાખે અને ચાંચથી લોચા તોડ્યે રાખે; એ સમયે પગ હાથનું જ કામ આપે છે.

અને મડદાનાં મડદાં સાફ કરી જવા માટે સૌથી વિશેષ મદદ કરે છે એનો ખાઉધરો સ્વભાવ. સામે મડદું પડ્યું હોય તે સાફ ન થાય ત્યાંસુધી એ ખાધા જ કરે. ઘડીક બેસે, ઘડીક ખાય. ઘડીક અંદરોઅંદર લડે, વળી ખાવા લાગે. આમ ખાધા જ કરે, ખાધા જ કરે. ધરાય ત્યાંસુધી ખાય અને ધરાઈ રહ્યા પછી ચે ખાય. ગજોગળ આવી જાય ત્યાંસુધી ખાધા જ કરે. ભલે પછી હક્ષીયલી શકે નહિ અને ત્યાં ને ત્યાં બેસી રહેવું પડે, તો ચે ખાધા જ કરે. પાણી મારો તો ચે જીડવાની તાકાત રહી ન હોય, ત્યાંસુધી એણે ખાધા ક્યું હોય. પશ્ચિમના પ્રદેશનું ગ્રીક નામનું ગીધ તો ખાઈખાઈને આડું પડી જાય તો પડ્યું પડ્યું ચે ખાય ! ભલે પછી મોઢામાંથી માંસના લોચા બહાર પડે અને બીજાં પંખીઓ એના મોઢામાંથી જ લોચા ખાવા લાગે. કાઈ કાઈ ગીધને વળી ગજો કાથળી જેવું પણ હોય છે, જેમાં એ વધારાનું માંસ

ભરી રાખે છે. શય-સફાઈ પૂરી થાય એટલે ઝાડ પર બેસીને, બેંસ જેમ પેટમાં રાખી મૂકેલા ખડના ગોળા મોંમાં લાવીને વાગેલ્યા કરે તેમ એ પણ ગળાની ટાચળીનું માંસ ઝોગાળ્યા કરે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ ધૂણા જન્માવે એવી ગીધની આ ખાઉધરાવૃત્તિ પાછળ કુદરતનો આવો હેતુ તારવી શકાય. ગરમ પ્રદેશમાં શય તરત કાઢી જાય, એટલે એને તરત સાફ કરીને ગંદકી દૂર કરવા માટે ગીધમાં આવી ખાઉધરાવૃત્તિ ઊભી થઈ ગઈ હશે.

માંસ ખાતાં ખાતાં આગળ વધીને કોઈ કોઈ ગીધ હાડકાં ખાતાં પણ માલુમ પડ્યાં છે. એ પરથી તો રપેનના એક ગીધનું નામ જ એવું પડી ગયું છે જેનો અર્થ ‘The bone-breaker’ હાડકાં ભાંગનાર થાય છે.

ગીધ આટલેથી જ નથી અટકતાં. તેઓ શિકારી વર્ગનાં જ પંખી છે. એટલે પશ્ચિમના પ્રદેશનાં કોઈ કોઈ મોટાં ગીધ ઘેટાં, શિયાળવાં, કાચ્યા વગેરેને ઝપટા મારીમારીને પાડી નાખે છે, ઉપાડીને આકાશમાંથી નીચે ફેંકે છે અને પછી તેને નિરાંતે ખાય છે. અમેરિકાનાં Condors જાતનાં ગીધ એટલાં બધાં ઘેટાં ઉપાડી જાય છે કે ભરવાડોને એ માટે ખાસ કૂતરા પાળવા પડે છે. ગીધ આવે અને કૂતરા ભસવા માંડે કે ભરવાડ દોડ્યા આવે તે ગીધને તગડી મૂકે. આફ્રિકાના એક ગીધનાં માથા પરનાં પીંછાંની કારકુનો કસમ બનાવીને વાપરતા તેથી તેનું નામ જ ‘The Secretary-bird (મંત્રી-પંખી)’ પડી ગયું છે. એ ગીધ સાપનું ભારે રસિયું હોય છે. જેર વિનાના કે જેરી સાપને દેખતાં જ તે એની પાસે જઈ પહોંચે, દૂરદૂરથી સાંભળી શકાય એટલી ઝપટથી પાંખો મારીમારીને સાપનાં હાડકાં ભાંગી નાખે; અને પછી પૂછડીથી ખાવાની શરૂઆત કરે. ખાતી વખતે સાપની ફેણની જેરી ઝપટા સામે એના માથા પરનાં પીંછાં એને રક્ષણ આપે. માથા પર વાળ ન હોવા એ ગીધનું ખાસ લક્ષણ હોવા છતાં આ ગીધના સ્વભાવ અનુસાર તેને કુદરતે એટલી અનુકૂળતા આપી દીધી છે. એની સાપ મારવાની આ જાતની ટેવને કારણે તો સાપથી બચવા આફ્રિકાનાં લોકો એને ખાસ પાળે છે.

આમ અનેક રીતે માણસ જાતને ઉપયોગી બનાનારાં આ ગીધ પંખીઓ જૂની દુનિયા (એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકા) તથા નવી દુનિયા (અમેરિકા)માં વસી રહ્યાં છે, પણ એ બંને પ્રદેશનાં ગીધોમાં ધણા તફાવત દેખાય છે. નવી દુનિયાનાં ગીધને માથે વાળ હોય છે, જ્યારે જૂની દુનિયાનાં ગીધનાં માથાં અને હોડાં, વાળ વગરનાં હોય છે. નવી દુનિયાનાં ગીધની

ચાંચમાં સોંસરવું દેખી શકાય તેવું કાણું હોય છે, જ્યારે જૂની દુનિયાનાં ગીધમાં એનો અભાવ હોય છે. નવી દુનિયાનાં ગીધ જોરથી ચીસો પાડી શકે છે, પણ જૂની દુનિયાનાં ગીધોને તો Syrixx નામની (Vocal organ) ગળાની ગ્રંથિ જ નહિ; તેથી એ માત્ર એમાંથી સુસવાટભર્યો અવાજ જ કરી શકે છે. નવી દુનિયાનાં ગીધ માળા જ ન બાંધે; પદાડો કે જમીન પર જ ઈંડાં મૂકી દે. જ્યારે જૂની દુનિયાનાં ગીધ તો ઝાડ પર માળા બાંધે.

હિંદમાં વસનારાં ગીધનાં લક્ષણો જૂની દુનિયાનાં ગીધોને જ અનુરૂપ છે.

૧ : ગીધ અથવા ગરજડાં

હિંદમાં ઘણી જાતનાં ગીધ નોંધાયાં છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડને કાળે મુખ્યત્વે ચારેક ગીધ આવ્યાં છે. એમાં સૌથી પહેલું આવે સફેદ કાંખવાળું ગીધ. ગામને પાદર ઢોર ચીરવાનાં સ્થાનો પર અને તેની આસપાસ મોટી સંખ્યામાં વસનારાં આ ગીધને આપણાં લોકો ‘ગરજ,’ ‘ગરજડાં’ કે ‘ખેરા’ ને નામે ઓળખે છે. પશુનાં શયથી આગળ વધીને યુદ્ધ-ક્ષેત્રે માનવીનાં શય પર પણ એ સમળીઓની સાથે આવી પહોંચે છે, એનો ઠેઠ રામાયણના અરણ્યકાંડમાં ખરદૂષણને રામે માર્યો એ લડાઈનાં સમયે ઉલ્લેખ છે કે

‘અન્નાવરી લૈ ઊડત ગીધ, પિશાચ કર ગહિ ધાવડી-

‘ગીધ આંતરડાં લઈને ઊડી રહ્યાં છે.’ કાઠિયાવાડના શૌર્યકાળ સમયે યુદ્ધ ખેલાતાં ત્યારે પણ એનો ઉલ્લેખ નોંધાયો છે. મામા મૂળરાજ સામે ભાણેજ રાખાઈશે યુદ્ધ માંડયું ત્યારનો દુહો બોલે છે કે:

ઓ ઊડે ગરજળુ, (જેને) ગોઝીફે ગજબ થિયો,

હુડા હાલ્ય મેરાણુ, રણુ જોવા રાખાશનું.

અને સમળીઓને પોતાના પંડમાંથી માંસના લોચા તોડીતોડીને ખવરાવતો જેતપુરનો કાડી માણસિયો વાજો મરી ગયો તેના મરસિયામાં પણ દુહાગીરે ગાયું છે કે :

‘ગરવરજ’ ગરજળુ, ઊડી આપુ પર ગિયાં,

માંસનો ધ્રવતલ મેરાણુ, ઢળિયો જેતાણુ ધણી.

માંસથી ધરવનાર જેતપુરનો માણસિયો વાજો મરતાં તો ગિરનારનાં ગીધ ઊડીને આપુ ચાલ્યાં ગયાં.

જે કાઠી ગિરનાર ગયુ હશે તેને એની ભેંકાર ખીણો માથેની ટૂંકા પર અસંખ્ય, એકસોથી માંડીને હજાર હજાર ગીધોની હારમાળા નજરે ચડ્યા

વિનાની નહિ રહી હોય. અને ગિરનાર જ શા માટે ? કાંઈ પણ કુંગર કે પહાડની ખીણોની અંદર અહોનિશ આથડતાં હિંસ પશુઓએ અર્ધ છાંડેલ શિકાર ઉડાવી જઈને પહાડ-કંદરાઓને સાફ રાખતાં આ ગરળાં કુંગરની ટૂંકા માથે હજારોની સંખ્યામાં એક સાથે આરામ કરવા બેસી જાય છે. જાણે ટૂંકાના પથરો જ પોતે ભાંગીભાંગીને ગીધ-આકારે બેસી ગયા હોય, એમ એના રંગ-સામ્યને કારણે દૂરદૂરથી લાગે.

કેવો એનો રંગ છે ? એક જ નજર ફેંકતાં ઘેરો ધુમાડિયો રંગ. એમાં વિવિધતા માત્ર બે જ સ્થળે : એક પીઠ પર અને બીજી પાંખોના નીચેના ભાગમાં. બન્ને સ્થળે જળરાં સફેદ ચગદાં. બેહું હોય ત્યારે પીઠનું ચગદું લાંબી લીટી જેવું દેખાય. આ પરથી જ એનું અંગ્રેજી નામ The White-backed Vulture પડ્યું દેખાય છે. તે જોડે ત્યારે એની કાંખનાં ચગદાં દેખાય. પાંખની અંદરના આ ચગદાને કારણે તો એનું વેદકાળનું નામ છે : ‘શતિકક્ષી’ : સફેદ કાંખવાળું. ધુમાડિયો અને સફેદ રંગ, વાળ વિનાનું, ચાટવા જેવું ગોળ બોડકું માથું; વધારામાં ડાશીની જેમ ડોક દબાવીને બેહું હોય ત્યારે ડોકની આસપાસ ગલપટ્ટો વીટેલો હોય એવી આછી રૂંવાટીની ગોળ ઝલર : આટલાં સુખ્યતમ લક્ષણોથી બેડોળ આકાર ધારણ કરતા આ પંખીને કાણ નહિ ઓળખતું હોય ?

એના આહારકર્મે કે દેહ-આકારે આકર્ષણને બદલે અણુગમે બિલા કરતા આ પંખીએ પોતાનું સૌંદર્ય આકાશને આરે જઈને બિલું ક્યું છે. ‘ફડ... ફડ...ફડ’ એવા પાંખોની ઝપટોના અવાજો, એરોપ્લેનની પેડે પગ પર થોડેક સુધી દોડીને એ પોતાના દેહને આકાશમાં બંધકી લે છે; માથા પરથી પસાર થતાં, ધરમાં બેઠા હોય એ તો એની પાંખોના જોરદાર સુસવાટ કાનમાં અવાજ પૂરતાં જાય એવાં આ ગીધ-પંખી આકાશમાં ૨૫-૩૦ ફીટ બાંધે ચડી ગયાં એટલે જાણે રાજદરબારમાં પ્રવેશતા કોઈ મહારાજાની જેમ પોતાનું ગૌરવ બિલું કરી દે છે. બાંધે બીડી રહેલ એ પંખી સામે નજર કરતાં એની અણીદાર પાંખોના એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધીના સાતથી આઠ ફીટ સુધીના વિસ્તારમાં, આકાશમાં પડેલ આકાશગંગા જેવો સફેદ પટ્ટો ચાલ્યો જતો હોય છે. એની એક બાજુ હોય છે ઝલર જેવી પાતળી કાળી કિનાર. દબાવેલી ડોક અને પહોળી ટૂંકી પૂછડી એના સમગ્ર પાંખ-વિસ્તાર સમક્ષ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વનું અભિમાન બિલું કરવા પ્રયાસ નથી કરતાં. માત્ર પાંખ-સૌંદર્ય જ રજૂ કરતું એ પંખી જરાયે પાંખો હલાવ્યા વગર, માત્ર

પાંખથી જરા જરા હવાને દબાવીને ચકરાવા લેતું જાંચે ચડતું જાય છે. જાંચે, જાંચે, જાંચે; આઠ શીટનો પાંખ-વિસ્તાર ચાર શીટ દેખાય ત્યાં સુધી, બે શીટ દેખાય ત્યાં સુધી, એક શીટ દેખાય ત્યાં સુધી; અને એથી બે આગળ વધીને ક્યારેક તો અવકાશમાં માત્ર ટપકું જ તરતું દેખાય ત્યાં સુધી. પણ આઠ શીટથી ટપકા સુધી આકાશના અસીમ વિસ્તારમાં વિહરતા આ પંખીના ઉડ્યન-ચકરાવા કેવા મનોહરી બની જાય છે ?

સમુદ્ર-પટ પર વિહરતા નાવને પણ આપણી ટૂંકી નજરને કારણે ક્ષિતિજ-અંધન હોય છે. આ પંખી તો જાણે અંધનમુક્ત થઈને વિહરે છે અને આપણી આંખોને અક્ષાટ વિસ્તારની વિશાળતાનાં મહદ દર્શન કરાવે છે. કુંજના ઉડ્યનમાં સમૂદ્ર-સૌંદર્ય હોય છે, સમળીતા મધ્યાહ્ન-ઉડ્યનમાં દ્રુતવેગી ચકરાવા-સૌંદર્ય હોય છે, પણ ગીધના આ ગગનગામી વિશાળ વિહારમાં અસીમને આરે પહોંચવા મયતા કે મહત્વાકાંક્ષી ભગીરથ પ્રયાસનું સૌંદર્ય છે. આવું સૌંદર્ય આપણા પંખી-સમાજમાં ક્યાં બે નથી. પક્ષીશિરોમણી ગરડરાજનાં ઉડ્યન-સૌંદર્ય નીરખવાનું ભાગ્ય આપણા પ્રદેશને નથી મળ્યું. પણ એની પછી આ પંખીએ જે ગગનગામી ઉડ્યનનું સૌંદર્ય આપ્યું છે તે ઓછું આહ્લાદક નથી. એનું ઉડ્યન જાણે એને અદૃષ્ટ લિસોટ લિસોટ આપણી માનવ-દૃષ્ટિને લઈ જાય છે દૂર દૂર, કાઈ અભેદને આરે; જાણે ખેંચી જાય છે કોઈ સર્વોન્નત શિખર માથે, કોઈ વિકાસની અસીમ ટાંચે, કાઈ પણ જાતનાં અંધનોને તોડીફોડીને સીમાની પેલી પાર. એવું એક જ ગીધ નહિ, પણ અસંખ્ય ગીધ બપોરને સમયે આકાશના અસીમ વિસ્તારમાં વિહરવા માંડે છે ત્યારે તો સૌંદર્ય-નિરીક્ષણ કરતી આંખો મીઠી મંજવણમાં પડે છે.

એક પંખી આકાશના આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધીના વિસ્તારને માપવા દોડતું હોય છે, તો બીજું પંખી પોતાના નાના વર્તુલમાં જાંચે જાંચે ચડતું ઉન્નતગામી સામ્રાજ્ય જમાવતું જતું હોય છે. કોઈ પંખી વિશાળ વર્તુલો રચીરચીને અદીઠ તાંતણા વીંટ્યે જતું હોય છે, તો કાઈ તીરવેગે નીચે આવી, ગોથ મારીને પાછું જાંચે ચડી જતું હોય છે. પણ આ બધાંથી બે પર, મોટા ભાગનાં ગીધ તો તદ્દન નિરાસક્ત ભાવે, કોઈ યોગીની નિશ્ચલ સમાધિની જેમ વિશાળ ચકરાવા લેતાં વિહર્યા જ કરતાં હોય છે; જાણે કશું કામ નથી, ઉતાવળ નથી; સ્થિર ગતિએ અસીમ વિહાર એ જ જાણે જીવનમંત્ર છે અને એની જ અહોનિશ ઉપાસના કરવાની છે.

એમના આ અસીમ વિહારનું નિરીક્ષણ કોઈ પણ માનવીના મધ્યાહ્ન-

ઉકળાટને શાતા આપે તેવું છે, સંકુચિત પાર્થિવ અંધતોમાંથી ખેંચી લઈને, કલ્પનાના વિશાળ-દરિયામાં રસતરબોળ કરીને ગાયેબ કરી દે તેવું છે; એનું રસ-પાન માત્ર કલ્પનાની ભોમમાં જ થઈ શકે તેવું છે. ચિત્રકારો પંખીના ગમે તેવા અટપટા રંગને મૂર્ત સ્વરૂપ આપી શકશે, તેની દેહછટાને ચીતરી શકશે, પણ ગીધના આ અસીમ વિહારને આલેખવામાં કદાચ કદી સફળ નહિ થાય. ગીધ-વિહાર જાણે માનવ-પીછીથી અપ્રાપ્ય સૌંદર્ય છે.

માનવ-નયનોને આવું મનોહારી દ્રશ્ય આપતાં આ ગીધ આકાશને ઓવારે ધૂમવા છતાં ધરતી માથેથી પગ ઉઠાવી નથી લેતાં. એમની નજર તો મા ધરતી માથે જ હોય છે. ગમે તેટલે જાંચે અનંતને આરેથી પણ તેમની દિવ્ય દૃષ્ટિમાં શય દેખાયું કે ઉડ્યન-આનંદ છોડીને સ્વ-કર્તવ્યે પૃથ્વી પર આવવા તૈયાર. ઘડી પહેલાં અગણિત સંખ્યાથી આકાશપટને ભરી દેતાં પંખીઓ તરત જ એ વિસ્તાર ખાલી કરીને શય-સફાઈ પર આવી જાય. અસીમ ઉડ્યન બાદ તરત જ અશુચિ આહાર કરવામાં જરા થે દિલનો રંજ નહિ; એટલે એણે નિષ્કામ ક્રમયોગ સાધ્યો છે. સમજીઓ, કૂતરાં, શિયાળવાં, કાગડા વગેરે સાથે અને પોતાની અંદરોઅંદર પણ લડતાં જાય, માંસના લોચા ઉડાવતાં જાય, ગળામાંથી ‘ખરરરર’ એવા અવાજ કર્યે જાય; આધાં જાય, પાછાં આવે; એની પાંખો પર એટલ માંસના છાંટા કાગડા એમના દેહ પર બેઠા બેઠા ખાતા જતા હોય, તો થે એનું આહાર-કાર્ય ચાલ્યા જ કરતું હોય. ખાઈખાઈને પછી પાસેના કાંઈ જાડ પર જઈને કલાકો સુધી પેટમાં પડેલ આહારને પચાવ્યા કરે.

એમના રહેઠાણની નીચે જોઈએ તો ત્રણ-ચાર ઇંચ લાંબા અને અર્ધો ઇંચ પહોળા લંબગોળાકારના કેટલાક થે દુકડા મળી આવે છે. આ દુકડા એના ઓગાળના હોય છે. શય વગેરેનો આહાર કરતાં તેમાં આવેલ વાળ, ધૂળ, છાણ, જીન વગેરે કચરો તે એકઠો કરીને ઓગાળને સ્વરૂપે આ રીતે બહાર કાઢી નાખે છે. આ રીતે એના વર્ગનાં અન્ય ગીધો-રાજગીધ, ધુધડ વગેરે તથા શિકારી પંખીઓ પણ ઓગાળ કાઢતાં જોવામાં આવે છે.

માળા મોટે ભાગે પોતાની જ મેજે પીપળ, પીપળા, વડ વગેરે પર જાંચે જાંચે મોટા સૂડલા જેવડા બાંધે. ખૂબ જાંચે એટલા મોટે કે લાંબી પાંખો પર ઊડતાં ઊડતાં સીધા માળામાં આવીને બેસી શકાય. અંદર જાડી જાડી કરાંડીઓ મૂકે. વચલા ભાગે ગોળાકાર બતાવે, જેમાં માત્ર એક જ ઇંડું મૂકે. બચ્ચું બહાર નીકળ્યા પછી ધણા સમય સુધી ઊડી ન શકે ત્યાં સુધી માખાપને દૂરદૂરથી માંસ લાવીને તેને ખવરાવવું પડે. એ કામ ભારે કપટદાયક, એટલે જ કદાચ એક ઇંડું મૂકવાની એને ટેવ પડી હશે.

જે જાડ પર ગીધે માળો બાંધ્યો એના જોષ લો હાલહવાલ ! એના માળા આસપાસની અને નીચેની બધી ડાળીઓ એની સફેદ ચરકથી ભરાઈ જાય અને ગંધાઈ જાય. ગીધનો માળો જોવા ચડીએ તો ડાળીઓને અડતાં આપણા હાથ-પગ પણ ગંધાઈ જાય એવી દુર્ગંધ મારતાં હોય. આથી તો વાડીના કાંઈ જાડ પર ગીધ માળો બાંધવા આવે તો વાડીવાળા એને બાંધવા દેતા નથી હોતા. એક વાર જે જાડ પર માળો બાંધ્યો તેને દર વર્ષે મહારીને તે વાપર્યા કરે; એવા જાડની ડાળીઓ પર અને નીચે જમીન પર પણ એની ચરકના થર ચડ્યે જ જાય. આસપાસનાં ડાળપાંદડાં વગેરે દુરથી જોઈ શકાય એટલાં સફેદ થઈ જાય.

એના આવા ગંધારા માળાનો પણ ક્યારેક આળસુ ઢેલ ઇંડાં મૂકવામાં ઉપ-યોગ કરે છે. કેમકે ગીધ ઇંડાં-મૂકે જન્યુઆરી આસપાસ અને બચ્ચાં થઈને જીડી જાય માર્ચ-એપ્રિલમાં. જ્યારે ઢેલનો ઇંડાં મૂકવાનો સમય જુલાઈ-ઓગસ્ટમાં.

૨ : રાજગીધ

બેંગાળ દેસવાળા આ ગીધસમાજની લાજ રાખનાર છે. ‘રાજગીધ’—(The Pondicherry કે Black Vulture).

દમામદાર રાજગીધ

રંગે શોભતા આ પંખીનું માથું ચળકતા લાલ રંગનું હોય છે. એમાં વધારો કરે છે એના કાન પર લટકતી લાલ રંગની ચામડીની ઝાલર; ફૂકડાને માથે હોય માંજર હોય છે તેવી. છાતી અને સાથળ પર સફેદ ચગદાં, જે બેડું હોય ત્યારે દેખાઈ આવે. ગીધ કરતાં આવા વિશેષ તેજસ્વી રંગોથી શોભતા એના ધાટીલા દેહને ધારી રાખે છે આજા લાલ રંગના પગ. જાડ પર બેડું હોય ત્યારે યે એનો દમામ રાજશાહી જ લાગે. ગરજડાં આસપાસ નજર કરતાં હોય તો જાણે ડોસીની પેઠે ડરતાં ડરતાં જોતાં હોય તેમ; પણ આ પંખી તો આસપાસના પ્રદેશને ડારતું હોય તેવી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જ ગૌરવયુક્ત ડોક ફેરવવાતું. અને એના દમામ જેવો જ એનો સ્વભાવ

પણુ તીખો છે. ગરબડાંનાં ટોળાં વચ્ચે આવાં એકાદ-એ રાજગીધ પડે એટલે બીજાં બધાં એને ખસીને માર્ગ આપે. એ ખાતું હોય ત્યાંસુધી કોઇ પડખે ચે ન છબે. ડરતાં ડરતાં ગરબડાં શય તરફ આગળ વધવા જતાં હોય ત્યાં રાજગીધ એના તરફ નજર ફેરવે કે માંડે ભાગવા.

તેઓ ઊંડે ત્યારે પણ ભારે દમામથી. ઊડતાં ગરબડાંની પાંખ વચ્ચે એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી સળંગ સફેદ પટ્ટો દેખાય, ત્યારે રાજગીધને વચલા ભાગે એ જખરાં સફેદ ચગદાં જ દેખાય. એના પરથી ઊડતાં ગરબડાં તથા રાજગીધને જુદાં તારતી શકાય;

ગરબડાંનાં ટોળાંમાં એ કે ત્રણચારની જ સંખ્યા ધરાવતાં આ રાજગીધ પણ શિયાળામાં પીપળ, વડ કે એવાં જાડ પર માળા બાંધીને ઇંડાં મૂકે છે.

આ રાજગીધ કરતાં સંખ્યામાં સહેજ વધારે એક બીજું ગીધ જોવામાં આવે છે. ગરબડાં કરતાં સવાયા દેહે; ઘાટ બાંધી દડીનો; રંગ વિશેષ જાદામી અને ગરબડાં કરતાં શોભીતો. જોદાં હોય તો ચે દૂરથી એના રંગ અને મોટા દેહથી એળખી શકાય. આ ગીધ ઘણું કરીને પહાડોની ટૂંકા પર માળા બાંધે છે. કાઠિયાવાડમાં આવાં પંખીના માળા આસપાસના હુંગર-વિસ્તારને 'ગરબ-ગાળો' એવાં નામ પણ ક્યાંક ક્યાંક મળ્યાં છે.

૩ : ધુધડ અથવા સફેદ ગીધ

આપણે ત્યાં ચોથું સફેદ ગીધ (The Neophron) વસે છે. એને જનસમાજ સફેદ સમજીના બ્રામક નામથી એળખે છે. ક્યાંક એનું સ્વતંત્ર નામ 'ધુધડ' પણ બોલાય છે.

એનો ઘાટ અને રંગ અન્ય ગીધથી તદ્દન જુદો પડી જાય તેવો. બધાં ગીધમાં આ ગીધ સૌથી નાનું; સમજાથી સહેજ મોટા કદમાં. એના પીળી લાંબી પાતળી ચાંચવાળા બોડકા માથા પાછળ પીછાંની આછી ઝાલર હોય. પગ

સફેદ ગીધ અથવા ધુધડ

પણુ પીળા. પાંખો સફેદ; એના છેડા જુઆછા કાળા. પાંખો ઊંડે ત્યારે લાંબી

આ ધુધડમાં અન્ય ગીધ જેવી ઉડ્યન-શક્તિ નથી. એથી તેજો પોતાનું આહાર-સ્થાન માનવ-જાતનાં અશુચિ સ્થળોમાં નક્કી કરી લીધું છે. ગંદાં કાલેલાં શબોને અન્ય ગરજડાં સાફ કરે, જ્યારે આ ધુધડ તો એથી યે આગળ વધીને, ગરજડાં પણ જેને ન સૂંધે એવાં માનવીનાં શૌચાગારોમાં રખડીને ગંદકી સાફ કરી નાખે છે. આથી તો ગંધાતાં ગીધોમાં યે એને છૂલ્હારપદ અને કનિષ્ઠ સ્થાન અપાયું છે. આપણાં લોકો એના તરફ નજર કરતાં યે નાકનું ટીચકું ચડાવે છે. અંગ્રેજોએ તો એનું નામ જ The Scavenger Vulture: લંગી-ગીધ પાડી દીધું છે. લંગીઓ આખા ગામનું મેલું મેલું કરીને દૂર દૂર ખેતરોમાં ઠાલવી આવે છે, તેને ધુધડનાં ટાળાં સાફ કરી નાખે છે.

પણ આ ધુધડને એના સફાઇકામ માટે આ પૃથ્વી પર પૂજનારા લોકો નીકળ્યા છે અને તે મીસરના લોકો-ઇજિપ્શિયનો. તેઓ એને The Pharaoh's chicken : દેવસ્વરૂપ રાજાનું બાળક જ માનતા અને પૂજનીય ગણતા. એનો માળો અતિ પવિત્ર ગણાતો. આથી તેના માળામાં તેઓ લૂગડાંના કટકા બાંધી આવતા અને ધુધડનાં બચ્ચાં મોટાં થઇને ઊડી જાય તે બાદ એ કટકા ધરમાં લાવીને ઠેર ઠેર બાંધી રાખતા અને તેથી અશુભનું નિવારણ થયું માનતા. એ કટકાને ખાસ કરીને બાળકને ઘોડિયે બાંધતા અને બાળકને સુરક્ષિત માનતા.

ઇજિપ્શિયન લોકો તો મોટા ગ્રીકન ગીધને પણ પવિત્ર માનતા અને મૃત્યુ બાદ તે સડી ન જાય માટે તેના શયની અંદર સુંગધીદાર મસાલા ભરીને સાચવી રાખતા. સદીઓ બાદ પણ એવાં સુરક્ષિત શય મળી આવ્યાં છે.

ધુધડ ઉનાળામાં માળા બાંધે છે અને ઇંડાં મૂકે છે. ગરજડાંની પેઠે એ પણ જ્યાં માળો બાંધે એ જાડ ગંધાઇ ઊઠે. વધારામાં, બે-ત્રણ-ચાર ધુધડ એક જ જાડ પર માળો બાંધે છે, તેથી જાડ વિશેષ ગંધાઇ ઊઠે છે.

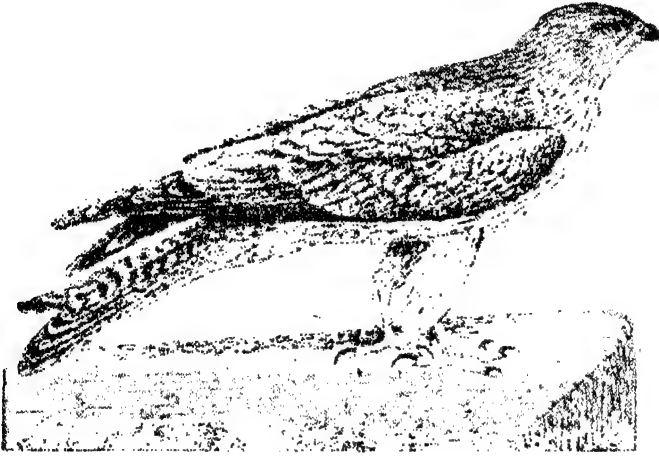
માળા પણ જુઓ તો ગંધારા ને ગોખરા; એમાં વાળ, બિન, ચીંથરાં, માટી એવો ફૂંચોફૂંચો ભર્યો હોય. તેમાં વિશેષ ગંદવાડો કરે એની પોતાની ચરક. માળાની ઉપરના જ ભાગની ડાળીએ બેસીને ચરક્યા કરે અને માળાને બગાડ્યા કરે. આશ્વપાસની ડાળી ને પાંદડાં સફેદ રંગનાં થઈ ગયાં હોય.

ઇંડાં બેથી ત્રણ, ખડી જેવા બુખરા સફેદ રંગનાં મૂકે. એમાં આછાં છૂંદણાં પણ હોય. ધુધડનાં બચ્ચાંની પાંખો બાળપણમાં આછા ધુમાડિયા રંગની હોય. ચાંચ તો બરાબર પીળી જ. બચ્ચાં પુખ્ત વયનાં થતાં એમની પાંખો એમનાં માતાપિતાની પેઠે સફેદ રંગની થઇ જાય છે.

શૂરવીરોની સંગાથી

સમજી

‘દયાધર્મના ધુરંધરો પારેવાંતે ચણ નાખે, રૂપના આશિકા મોરલા
પોપટને રમાડે, પણ સમજાઓની સાથે તો શૂરવીરો જ રમત માંડે.

સમજી

શૂરાને અને સમ-
જાને રણસંગ્રામ-
માંથી રતેલ
લાગી પડ્યો છે.
સમજાઓ તો
અપસરાઓના
અવતાર છે. મા-
ણસિયાવાળા દર-
બારને જીવતરમાં
બે જ શોખ હતાઃ
એક ખાંડાનીધારે
રણ ખેલવાનો,

અને બીજો થાળી જમીને સમજાઓને રોટલા ખવરાવવાનો. દરબારગઢની પછવાડે
લાદરની બેંકાર ઊંચી બેખડો પર ઊભીને માણસિયો રોટલાનાં બટકાં ઉછાળે.
ઉપર આલમાં થર વળીને ઊડતી એ પંખણીઓ અદ્ધરથી ને અદ્ધરથી એ
બટકાં ઝીલી લે, પાંખો ફફડાવીને પોતાના પ્રીતમ ઉપર જાણે કે પાંખો ઢોળે,
અને આલમાં ચકર ચકર ફરીને કિજેજાટ કરતી સમજીઓ જાણે રાસડા
લેતી હોય એવું લાગે.’

સમજાઓનો શોખીન આ માણસિયો વાળો સગાંઓના દગાથી કાળા
કાઠામાં કેદ પકડાયો. ‘અંદીવાન ખાતો નથી, પીતો નથી, આસમાન સામે
આંખો માંડીને બેઠો રહે છે. આલને આધે આધે કાંઠે એક સમજાને ઊડતી

જીએ છે...એને સમજાએ સાથેના ગેલ યાદ આવ્યા...ત્યાં તો 'ક...ર...ર...ર' એવો સૂર એણે આલમાં ઊડતી સમજાની ચાંચમાંથી સાંભળ્યો.

'આવ, આવ, આવ' એવા આપા માણસિયાએ આવકાર દીધા. સમજા પાંખો સંકેલીને નીચે ઊતરી. આપાએ પોતાની બેટમાંથી કટાર ખેંચી પોતાના પગની પીંડી ઉપર ચીરો માર્યો. તરખૂચની ડગળા જેવું લાલ ચોસલું પોતાની કાયામાંથી વાઢીને આપાએ અદ્ધર ઉઠાવ્યું, સમજાએ આનંદનો નાદ કરીને અદ્ધરથી એ ભોજન ઝીલ્યું. બીજી સમજાએ ચીસ પાડી. બીજું ચોસલું માણસિયાએ પોતાની મસ્તાન જાંઘમાંથી વાઢીને ઉઠાવ્યું. ત્રીજી આવી, ચોથી આવી, જોતજોતાંમાં તો સમજાએના થર બંધાઈ ગયા. આપાને આનંદના હિલોળા છૂટ્યા. હસતો હસતો, પંખણીએને પ્યાર કરતો, એ પોતાની કાયા વાઢતો ગયો અને આલમાં મિજબાની પીરસતો ગયો. સાંજ પહેલાં એણે દેહ પાડી નાખ્યો.....

'માણસિયાની નનામી નીકળી છે. આલમાં સમજાએનાં ટાળાં ઊડે છે. પોતાનો પ્રીતમ જાણે કે શયનમંદિરમાં પોઢવા પધારે છે એમ સમજીને સમજાએ નીચે ઊતરી, શયનને વળગી પડી, પોઢેલા સ્વામીનાથને પંખા ઢાળવા લાગી. લોકાએ વાંસડા મારીને પંખાને અજગાં કર્યાં.

'ચિતાને આગ મેલાણી અને ચારણે મોઢું ઢાંકીને મરસિયા ઉપાડ્યા:

એ' માથે શકત્યું તણા, પાંખાના પરહાર,
જીખ લેવા આવી ભમે, માટી તારી માણસા !

'તારી ચિતા ઉપર સમજા રૂપી શક્તિએ આવીને પાંખોના પ્રહારો કરે છે. તારા સરખા શરવીરના માંસનો ભક્ષ કરવા એ સુંદરીઓનાં વૃંદ વળ્યાં છે.'

(સૌરાષ્ટ્રની રસધાર: લાગ ચાથો)

આ શરવીર આવા ફૂવડ પંખી સાથે નેડો બાંધી દેહ પાડવા સુધી કાં પહોંચ્યો ? એ ફૂટ જેવડી એની કાયાનો રંગ તો જાણે ઊડીઊડીને ઢોળાઈ ગયો લાગે છે; જાણે આકાશમાં ચકરાવા લેતાં સૂર્યનાં કિરણોએ એના રંગને શોષી લીધો છે અને રહેવા દીધો છે ભૂંડો એવો ભૂખરો બદામી રંગ. બદામી રંગનું નામ આપવામાં એ બદામી રંગને નાનપ લાગે એવું છે. સૂકા જાડનાં છાડિયાં જેવો રંગ કહીએ તો ચાલે. ડોક અને પીઠ પર આજાં તલકાં ખરાં. પાંખના છેડા જરા કાળાશ પડતા. ઊડતી હોય ત્યારે પાંખો અને પૃછડીનો નીચલો ભાગ ઊજળો લાગે. એવા વહરા રૂપમાં પીળા પગ કે કાળી ચાંચ

બિલટો કુરૂપતામાં વધારો કરે છે. છતાં આવા પંખી માટે પેલા શરવીરે કટકે કટકે કાપીને દેહ કાં પાડી નાખ્યો ?

કારણ કે, આપણે ત્યાં સમળી અપ્સરાઓનો અવતાર મનાય છે. ક્યાં અપ્સરા અને ક્યાં આ ફૂવડ સમળી ! આવી માન્યતા ફેલાવનાર કોણ અક્કલ-હીણો નહ્યો ? ના, અક્કલહીણો ન હતો; એ માન્યતા પાછળ એક વાસ્તવિકતા છે. રણથળમાં ખાંડાના ખેલ જામે અને લોહીની છોળો સાથે વીરોનાં અંગેઅંગ ઊડવા માટે ત્યારે ત્યાં હાજર રહેનાર એક જ પંખી હોય છે: સમળી. ગીધ અને કાગડા આવે ખરા, પણ મુખ્ય તો સમળી જ. મોત ટાણે જે પંખી ભેરુઅંધ થઇને દેહ પર બેસે છે એને શરવીરોએ પોતાનું પ્રિય-જન માન્યું. શરવીરોને બિરદાવનાર ચારણોએ એને શરવીરોના મૃત્યુ બાદ સ્વર્ગમાં વરવા ઇચ્છનારી અપ્સરાઓ કહી.

યુદ્ધ સાથે જોડાયેલું સમળીનું આ બેંકાર સ્વરૂપ તો ધ્રોણ પાસે ખેલાયેલા પેલા ભયાનક ‘ભૂચર મોરી’ના યુદ્ધ પહેલાં એક બાઇને દેખાયું હતું. બાઇને દિવસો સુધી ‘ભૂચર મોરી’ના મેદાનનાં ઝાડવાં પર બેસીને સમળીઓ વાતો કરતી દેખાયેલી, થોડેથોડ ઊડતી દેખાયેલી અને થોડા દિવસો બાદ જ ત્યાં એ ખૂનખાર યુદ્ધ ખેલાયું. સમળીઓનું આ જાતનું સ્વપ્નદર્શન આગામી ભયાનક યુદ્ધમાં મરનારા શરવીરોને પરણવા તત્પર અપ્સરાઓનું સૂચક મનાયું હતું અને ચારણી સાહિત્યના ઉત્તમ ગ્રંથ ‘વિભાવિલાસ’માં એનું સુંદર વર્ણન કયું કહેવાય છે.

માણસના ધવાયેલા દેહ પર ઊડવાની એની રીતનો ઉલ્લેખ એક ઉત્તર હિંદુસ્તાની ગીતમાં પણ મળે છે. કામાસક્ત દેર એની બોળખને પરણવા માગતો હતો. એ માટે એણે પોતાના બાઇને મારી નાખ્યો અને બાઇ મરી ગયાની ખોટી વાત ઘેર આવી કરી, પોતાને પરણવા માગણી કરી. બોળખ સમજી ગઈ. એણે કહ્યું: તને પરણીશ ખરી, પણ કહે તો ખરો કે—

કહવૈ માર્યો, કહવૈ બહાયડ, કહાં કે ચિલ્હરિયા મહરાય મોહે રામ—

‘તે’ એને ક્યાં માર્યો, ક્યાં ફેંકી દીધો અને કયે સ્થળે એના પર સમ-હીઓ બીડી રહી છે ?’ કામાસક્ત દેરે જવાબ આપ્યો :

ઠંચ વૈ મારેડ, ચલવૈ બહાયડ, સરગે ચિલ્હરિયા મહરાની મોહે રામ—

ટકરી પર માર્યો, ખીણમાં ધક્કેલી દીધો અને એના શબ પર આકાશમાં સમળીઓ બીડી રહી.

એ જ રીતે સમજીના માંસ ખાવાના આ સ્વભાવની સુંદર રજુઆત તો મૂળરાજ સોલંકી સાથે જોડાયેલી એક કથામાં આવે છે:

પાટણનો આવડો રાજ સંગ્રામસિંહ પોતાના ભાણેજ મૂળરાજ સોલંકી પર ખુશ થયો અને તેણે તેને કાંઈક માગવા આગ્રહ કર્યો. મૂળરાજે ‘લીંબુ-ઉછાળ-રાજ’ની માગણી કરી. એટલે કે આકાશમાં લીંબુ ઉછાળ્યા બાદ જમીન પર પડે ત્યાં સુધીનું રાજ. આકાશમાં તો લીંબુ થોડી ક્ષણ જ ટકી રહે; એટલે થોડીક જ ક્ષણોનું રાજ મામાએ રાજખુશીથી આપ્યું. પણ ચાલાક ભાણેજ મૂળરાજ સોલંકીએ લીંબુની આસપાસ માંસ વીંટાળી દીધું અને સમજીએને એકઠી કરીને તેમની તરફ ‘આકાશમાં ફેંક્યું’. સમજીએ તેને માંસનો ટુકડો જ સમજીને અદ્ધરોઅદ્ધર ઝીલીને ઉઠાવી ગયો. લીંબુ નીચે પડ્યું નહિ અને રાજગાદી મૂળરાજ સોલંકીને કાયમને-માટે મળી.

આવી કથાએને સ્વરૂપે સમજી લોકકથાઓમાં આગળ વધે છે અને માતા કાળકાનું સ્વરૂપ પામે છે. કાળકામાતાને ખત્રીશલક્ષણોનો ભોગ જોઈએ ત્યારે ખત્રીશલક્ષણો રાજ વીર વિક્રમ હાજર થાય; પણ માતા એને બદલે ખીળ ખત્રીશલક્ષણો વીરાળ પાસે સમજાનું રૂપ લઈને અંધારી રાતે પોતાની પાંખો ફફડાવતી ખરરર કરતી આકાશને માગે જોડે; ગટાટોપ વાદળોને પાંખોની થપોટા મારી પછાડતી જાય અને એ પાંખોનો માર વાગતાં પવન તો સુસવાટા મારે; (વીરાળ એની મેડીમાં બેઠો પત્ની સાથે વાતો કરતો હોય) ત્યાં તો ધરરર ! સમજાને રૂપે માતાજી મેડીને માથે બેસે અને કડકડ કરતી આખી મેડી હલમલી જોડે. (દાદાજીની વાતો)

ઉડ્યનની ઝડપને કારણે જેનું સ્વરૂપ કાળકા માતાએ ધર્યું એની સાથે ઝટઝટ સંદેશો મોકલવા વિયોગે ઝૂરતી નારીઓએ પણ પ્રીત બાંધી અને એને સંદેશવાહક બનાવી દીધી:

સરગ ઉઢઈ એક ચિલ્હિયા, સરખ ગુન આગરિ,
ચિલ્હિયા જહં પાઠવો, તહં જાતેર,
સનેસિય લઈ અવતેર-

‘આકાશમાં જોડતી સમજી તો સર્વગુણસંપન્ન છે, એને તો ગમે ત્યાં મોકલો ત્યાં તે જાય અને સંદેશો લઈ આવે.’

આવી સમજી સાથે સામુદ્ધી દુઃખી થતી ગુજરાતી ગ્રામનારી પણ પોતાના પિયર તરફ સંદેશો મોકલતી કે :

એક અદ્દર સમળી સમસમે, બેની મારે એક સંદેશો લઈ જ.
કેવો રે હોય તો તાગીએ એલ્યા સમદર તાગ્યા કેમ જય બે...

બીડમાં પડેલી ચારણ દેવલખાઈએ પણ સમળી રૂપ ધરીને જ ગાયેની
વહારે ધાવા માટે 'પીર પાખૂણ'ને સંદેશો પહોંચાડ્યો હતો :

સમળી રૂપ સળ્લખ, ફૂંકી દેવલ કાંગરાં,
જયલ ગાયાં જય, કે પાણુ ચડશે કદ ?

સમળીને વિવિધ રૂપ સળ્લવીને સંદેશો તો મોકલ્યા, પણ સમળી તો આપણે
ત્યાં આરે માસ રહેનારું પંખી. એની દ્વારા સંદેશો મોકલવા કેમ શરૂ કર્યા ?
એક જ કારણ લાગે છે અને તે એની ઉડ્યનની ઝડપ. દિવસના ગમે તે
ભાગમાં આકાશ સામે નજર નાખજો. ક્યાંક ને ક્યાંક સમળી ઊડતી
દેખાવાની જ. કલાકો સુધી એ ગામ માથે અને સીમમાં થાક્યા વિના
ચકરાવા માર્યા કરે છે. ઊડતાં જ એને ખોરાક શોધવાનો હોય છે તેથી એની
પાંખોને પૂરેપૂરાં શક્તિ અને વેગ મળ્યાં છે.

ધર માથે ફરતી એ ક્યારેક છોકરાના હાથમાંથી ઝોંટ મારી બટકું
ઉપાડતી જાય છે, પાંખની થપાટથી છોકરાને પાડતી જાય છે અને ઘરમાં
ખૂમાખૂમ મચાવે છે. ક્યારેક વળી બળ્લર માથે ફરતી, કોઈ ગામડિયાની પાઘડી
માથે ઝોંટ મારી અંદર ભરાવેલા ખાવાના સાથે પાઘડી ઉપાડી જાય છે ને
આખી બળ્લરના હાસ્ય વચ્ચે ગામડિયાને પાઘડી માટે દોડદોડ કરાવે છે.

એની આ ઝોંટ ક્યારેક વગડામાં ભારે દીપી નીકળે છે. ખેતરમાં નાનો
સાપ કે ઉંદર નીકળતો ભાળે કે એની આંખો નિશ્ચાન માંડે છે, ક્ષણવારમાં
તો પાંખોને પણ છ ખેંચેલા બાણના આકારે સંકેતી લે છે અને સુસવાટા મારતો
નાનો શો ભોંબ પડે એમ જખ્ખ દધને, પોતાના શરીરને ગોળો બનાવીને
લક્ષ માથે ફેંકે છે. પલક વારમાં તો લક્ષને પગમાં પકડી એ અદ્દર ઊપડી
જાય છે. પાંખની આ ઝપટમાં જો માણસ આવી ગયો તો એને પણ શરીરને
સ્થિર રાખવું મુશ્કેલ બને. એની આ ઝપટ તો હિંદીમાં સૂચક બની જઈને
'ચીલઝપટા'ને નામે (ચિલ : ચિલ્હિયા એટલે સમળી) શબ્દાંકિત થઈ ગઈ છે;
એના અનુકરણમાંથી આપણે ત્યાં પણ 'ચીલઝડપ' શબ્દ પ્રચલિત થતો જાય છે.

ચારે બાજુથી લક્ષ્ય ઉપાડી જતી સમળી લક્ષ્યને નિરાંતે ખાવા જેટલી
ધીરજ સેવી નથી શકતી; પગમાં પકડેલો લક્ષ્ય ઊડતાં ઊડતાં જ એ ખાવા
માંડે છે. પંખીજાતમાં આ રીતે પગમાં પકડીને લહેરથી ખાવાની ટેવ ધરાવતાં
હોય તો તે બે જ પંખી: પોપટ અને સમળી. પણ સમળીને એનાં

જ સગાંવહાલાં આ રીતે સુખથી ખાવા નથી દેતાં. એકાદ સમળીના પગમાં ભક્ષ્ય આવે કે અન્ય સમળીઓ આવી પહોંચે અને પાંખના ફટકા મારતી, પગની ઝોંટ મારીને ભક્ષ્ય ઉપાડી જાય છે; પણ તે ભક્ષવા જાય એ પહેલાં ત્રીજી સમળીએ તેના પગમાંથી ભક્ષ્ય પડાવી લીધો હોય છે, જે ફટલીક વાર ચોથી સમળીના પગમાં જઈ પહોંચે છે. આ ઝોંટાઝોંટની રમત તો ક્યારેક ‘છૂટદડી’ રમતા છોકરાઓનો ખ્યાલ ઊભો કરે છે. અલખત, છોકરાઓ દડો ફેંકી દેતા હોય છે, જ્યારે સમળીઓ ભક્ષ્ય પડાવી જતી હોય છે.

પણ આવી સંમળીને એનાં સગાંવહાલાં કરતાં પેલો હાડિયો : કાગડો ભારે હેરાન કરે છે. સમળીના પગમાં ભક્ષ્ય ભાળ્યો એટલે કાગડો પોતાનો ગરાસ લૂંટાઈ ગયેલો જ માને અને તરત પાછળ પડે. ચાંચો મારતો જાય અને ભક્ષ્ય પડાવવા મહેનત કરતો જાય. પણ સમળી ક્યારેક પાંખનો ફટકો, તો ક્યારેક ચાંચનો ઝટકો મારતી જાય અને રિચતપ્રજ ભાવે આહાર આરોગતી જાય. અલખત, ઝાઝા હાડિયા ભેગા થઈ ગયા તો એને નાસ્તે જ છૂટકો. અને એ પણ સાચું કે ઝાઝી સમળી ભેગી થઈ ગઈ તો હાડિયાભાઈને પણ ‘દ્રાક્ષ ખાટી છે’ એમ મનમાં કહીને રરતો માથે છૂટકો !

સમળી સાથે કાગડાને જાણે કાયલ જેટલું જ જૂનું વેર લાગે છે. નિરાંતે કાગડામંડળ ખાતું હોય ત્યાં ઝડપ મારીને સમળી આહાર ઉપાડી જાય એ એને કેમ ગમે? એનું વેર કાગડા સમળી માલો બાંધતી હોય ત્યારે વાળી લે છે. સમળી માલો બાંધતાં બાંધતાં કરાંડી લેવા જાય કે કાગડા માલો વીંખી નાખે.

પણ દીકરે ન ગમતી આ સમળી છે ગરુડના વર્ગનું શિકારી પંખી. શિકારી પંખીનાં પ્રધાન લક્ષણો પ્રમાણે એને પણ છેડેથી વળેલી તીણી ચાંચ અને જોરદાર વાંકા વાંકા નહોરવાળા પગ મળ્યા છે. સમળી એના શિકારને માંદા પોપટ, કપૂતર, ટુકડુક, ચકલાં, ઉંદર, સપ, ગરોળી અને દેડકાંની વિવિધતાથી ભરી દે છે ખરી; પણ એનો મુખ્ય આહાર તો સડતું માંસ, આપણો ગંદવાડ અને કોહેલું અનાજ હોય છે. ગીધની સાથે એ મરેલ દોરનાં માળખાં ચૂંથતી હોય છે અને ગીધડાં ઊડી ગયા પછી બાકી પડેલા માંસના નાના લોચા ઉડાવી જમીન વાળીચોળીને સાફ કરી નાખે છે. ફળિયામાં કે ઉકરડામાં મરેલો ઉંદરડો કે કોહેલું અનાજ પડ્યું હોય તે ઉપાડી જવાની અને વારંવાર આવીને સાફ કરી જવાની. એ રીતે આપણાં આંગણાંનું એ ભંગીકર્મ કરે છે. એથી તો એનું અંગ્રેજીમાં નામ પડ્યું છે: The Common Pariah Kite : પરિયા એટલે ભંગી. એ રીતે શરીરે સુંદર ન

ન હોવા છતાં કમે' એ સુંદર છે. આપણને તો એથી ઘણો ફાયદો થયો છે અને ગમે ત્યાંથી ગમે તે ખાદ્ય શકવાની એની શક્તિએ એની જાતને ફાલવા-ફલવામાં ઘણી સહાય આપી છે.

એના ભંગીકર્મનો ઉપકાર આપણા લોકોએ બાદરવા માસમાં વાળી દીધો છે. આ માસમાં પિતૃઓને દૂધ-ચોખ્ખાનું શ્રાદ્ધ નાખતાં આપણું લોકો કાગડાને પિતૃઓ ગણે છે, જ્યારે સમજીને કુટુંબની મરી ગયેલ ડાશીઓ માને છે. પિતૃઓનાં જડખાં તો જોરાવર હોય એમ ગણીને શ્રાદ્ધની રોટલી કાગડા તરફ ફેંકે છે; જ્યારે ડાશીના દાંત પડી ગયા હોય તેથી લાવથી ખીરખીર સમજી તરફ ફેંકે છે ! પણ ખીરથી સમજીનું પેટ ક્યાંથી ભરાય ? એ પણ રોટલી લેવા જાય અને પિતૃઓ સાથે લડાઇ લીધી થાય. બિચારી ડાશી ! મર્યા પછીયે એને સમજી સ્વરૂપે લડવાનું જ રહ્યું !

‘પક્ષીપુરમ’માં પૂજરીએ ધરેલ
ખીર ખાતી સમજીઓ.

પણ સમજીને સાચેસાચ માન આપ્યું છે મદ્રાસીઓએ. તીરકાલીકુંદ્રમ નામના મદ્રાસથી ૫૦ માઇલ દક્ષિણે આવેલ ગામને તેઓ ‘પક્ષીપુરમ !’ કહે છે. અંગ્રેજોએ એનું નામ પાડી દીધું છે : The Sacred Hill of Kites. એ ગામ પાસેની ટેકરીની તળેટીમાં અને શિખર પર એ મંદિરો છે. એ ટેકરી પર મંદિરનો પૂજરી રોજ બપોરે ઘી, ચોખ્ખા અને ગોળની ખીર બનાવીને એક પત્થર પાસે બેસે છે અને મંત્રો બોલે છે. ત્યાં તો બરાબર બાર વાગે એ સફેદ સમજીઓ ત્યાં આવે છે. પૂજરીએ ધરેલ પાણીની થાળીમાં તેઓ પ્રથમ ચાંચ ઘોઝ લે છે; પૂજરી યાત્રાળુઓને એ પાણી ચરણામૃત તરીકે આપે છે.

ત્યાર બાદ સમળીએ પ્રજ્ઞરીએ ધરેલી ખીર ખાઈને ઊડી જાય છે. પાછી ખીજે દિવસે બરાબર ચાર વાગે હાજર થાય છે. જીલ્લાનાં સરકારી રેકર્ડ પ્રમાણે સૈકા-એથી આ સમળીએ આરીને આ રીતે આહાર લઈ જાય છે એમ કહેવાય છે. આ સમળીએ એકની એક હશે કે ખીજી, એ નક્કી નથી થઈ શક્યું. બાકી એની આસપાસ કદપના-જળો તો ધણી ગૂંથાયેલી છે. કાંઈ કહે છે કે આ બે સમળીએ પૂર્વાવતારમાં સાધુ હતી, પણ પ્રભુનો અપરાધ કરતાં શાપિત થઈને સમળીએ સળંગ છે. આ જગ્યા પર આવીને તેઓ પશ્ચાતાપ માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી બેસતી, તેથી તેમનું તપથી જોઈને લોકોએ તેમની પૂજા આદરી, મંદિર પણ ચણી નાખ્યાં અને રોજ ખીર ખવરાવવાની બંધરથા કરી દીધી. વાત વિશેષ વિસ્તરતાં લોકો એ રથજો જત્રાએ પણ આવવા લાગ્યાં. વળી કાંઈ કહે છે કે આ બંને સમળીએ રાત્રે સેતબંધુ-રામેશ્વર જઈ પ્રભુને પગે લાગી આવે છે અને દિવસે પાછી અહીં આવી પહોંચે છે.

પણ ઊભા વરસમાં માત્ર શ્રાદ્ધ વખતે સમળીને યાદ કરનાર આપણું લોકો પછી એના તરફ નજર નાખવાયે નવરાં નથી થતાં. નહિ તો ગમે તે ઋતુમાં, ખાસ કરીને શિયાળામાં, બપોરને સમયે ફળિયામાં ખાટલો નાખીને આકાશ સામે નજર માંડે તો આ સમ-ળીએની ઊડવાની કળા જોઈને આરામ સાથે સહેજે આનંદ મેળવી શકે. વિધવિધ વાવડા સામે સુકાન સાચવીને વહાણને ગતિ આપતા કાંઈ સુકાનીની અદાથી કે ગમે તેવા વાવંટાળમાં રડર કાબૂમાં રાખીને વિમાનને સેરવ્યે જતા કાબેલ વિમાનીની અદાથી એ પૂછડીને ઊંચીનીચી કરતી, શરીરને વાળતી, ફંગોળતી ને નમાતી જાય છે અને તડકાને કારણે વિશેષ વાસ મારી ઊડવાથી ગંધાતા પદાર્થોને ઉઠાવતી જાય છે. કલાકો સુધી આ ચકરાવા લહેરાયા કરે છે અને આકાશમાં અદૃશ્ય લિસોટા પાડ્યા કરે છે.

એના ઉડ્યનમાં સૌથી વિશેષ મદદગાર બને છે એની પૂછડી. ૨૪-૨૫ ઇંચ લાંબા એના દેહમાં લગભગ અર્ધા કદ સુધી એની પૂછડી પહોંચે છે. સમળી બેડી હોય ત્યારે બેલાખિયા આકારે દેખાતી એની પૂછડી ઊડતી હોય ત્યારે ધણી પહોળી થઈ શકે છે અને તેથી પાંખો પહોળી થતાં ૪-૫ ફીટ લાંબા એના પાંખ-વિસ્તારને આસાનીથી તોળી રાખવામાં અને આડાઅવળા ઉડ્યન-ઝોક આપવામાં સુકાનની પેઠે તે મદદગાર બને છે.

એના આ ઉડ્યનને અંગ્રેજ લોકોએ સન્માન્યું અને તેથી જ એના નામ Kite પરથી પતંગનું નામ પણ Kite પાડ્યું. પતંગ પણ આજમાં ચકરાવા

પાડીને જ સૌંદર્ય રચે છે ને ? વર્ષો પહેલાં લંડનમાં તો અંગ્રેજ લોકો પોતાને ત્યાં આવતા મહેમાનોને અપોરને સમયે સમળીએનું ઉડ્યન બતાવવા ગામ બહાર લઈ જતા. એનું ઉડ્યન- સૌંદર્ય નીરખીને તો ઇંગ્લાંડમાં કાબો લખાયેલાં કે—

Kites that swim sublime,

In still repeated circles, screaming loud.'

‘સમળીએ અવકાશમાં તીણી ચીસો નાખતી શાંત, અવિરત ચકરાવા રચતી અવકાશમાં મનોહરી રીતે ક્યાં કરે છે.’

પણ આ સમળી આજે તો ઇંગ્લાંડનો કિનારો છોડી ચાલી ગઈ છે. અંગ્રેજોએ તો એની પાછળ ખાસ બાજ અને શકરા છોડીને શિકારની મોજ માણવી શરૂ કરી હતી. બિડવામાં વેગીલી—સમળીએ બાજને બારે હુંફાવતી. પણ આ મોજ ખર્ચાળ હોઈ ઉમરાવજાઓમાં જ મર્યાદિત રહેલી. આથી તો ફ્રેંચ ભાષામાં સમળીનું નામ The Royal : ‘રાજશાહી’ એ ભાવાર્થનું પડી ગયેલું.

સવારને પહેાર બિડતાં વેંત એ પાંખ પર ચડીને કોઈ નદી કે તળાવનાં ખાખોચિયાં પર ચકરાવા લીધા કરવાની. પાણીમાંથી માછલાં પકડતાં બગલાં પર ઝપટ મારતી બય, ક્યારેક એમાં સફળતા મેળવતી બય અને મોટે ભાગે પાણી પર બેગા થયેલા ક્યારને ન્યાય આપતી બય. એ ત્રણ કલાકના આ ઉડ્યન પછી કોઈ ઝાડ કે ઘર ઉપર કલાકો સુધી બેસી રહે. પાછું અપોરનું ઉડ્યન અને સાંજને વખતે કોઈ નદીના હુંફાળા પટમાં પહોંચીને, મોંની એક પણ રેખા ફરકાવ્યા સિવાય કલાકો પસાર કરે; જાણે કલાકોથી બેઠી છે અને કલાકો સુધી બિડવાની નથી.

જેવી એની બિડ વેગીલી છે, તેવી એની ચીસ પણ તીણી અને તીવ્ર છે. ‘ચી.....લી.....લી.....’ કરતી એની ચીસ ક્યારેક દૂરથી ઘોડાની તીણી હણહણાટીનો જ ખ્યાલ બોલો કરે છે. તેથી તો ગામડાંનાં લોકો આકાશમાંથી તીણી ચીસ પાડતી સમળીને ‘બગવાનની ઘોડી’ માને છે અને કહે છે.

એની આ ચીસ સંવનનના દિવસોમાં વિશેષ તીવ્ર અને વ્યાપક બને છે. એનો સંવનનકાળ જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી. એ દિવસોમાં તે ચારે બાજુ ચીસો પાડતી સંબળાવાની. સંવનન બાદ થોડા દિવસો જતાં ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં એ માણે બાંધવાની શરૂઆત કરે. મોટે ભાગે બાવળ, ખીજડો,

લીંબડો કે આંબલીની ટાય અથવા છોડનાં બેલાખિયાં એના માળાનું સ્થાન બને. એ જંગલમાં થે માલો બાંધે અને ભરવસ્તીમાં પણ બાંધે. આવળ-બોરડીની કરોડી અને નાની પાંદડીથી માલો તૈયાર કરે. માળામાં માટીનાં રોડાં, ચીંથરાં અને ગાલા પણ ભરી દેવાની. માળા માટે ચીંથરાં ઉપાડી જવાની એની ટેવને કારણે ઇંગ્લાંડમાં તો કહેવત પડી ગઈ છે કે 'When the Kite builds, look to lesser linen.' એ સમયે ત્યાંના ધોખીએને કપડાં સૂકવવાની બારે મુશ્કેલી પડતી.

એના માળામાં છાણના કટકા અને ક્યારેક તો આખું અડાચું છાણું પણ મળી આવે છે. આખા છાણામાં પણ માળાના વચલા ખાડા જેવડો ગોળાકાર ખાડો હોય છે. સમળી માલો આવે ત્યારે એને ખસેડી મૂકે અને બહાર જાય ત્યારે ઈડાં પર ધડેલતી જાય. પંખીઓ ઇડાંને હેરાન ન કરે એ માટે આમ કરતી હશે ?

આપણે ત્યાં મનાય છે કે સમળી એના માળામાં ધરેણાં મૂકે ત્યારે જ એનાં અચ્ચાંની આંખો બિંધે. આ રીતે નહાવા બેઠેલ રાણીનો સોનાનો હાર લઈને બેઠેલી સમળી ગરીબ વાણિયાના છાપરા પર ડાહી વહુએ નાખેલ સર્પ જોઈને હાર મૂકી ગયેલી અને સર્પને ઉપાડી ગયેલ. તે પરથી તો એક આખી લોકવાર્તા રચાઈ છે અને 'સંધર્યો સાપ પણ કામ આવે' એવી કહેવત પડી ગઈ છે. બાકી ધરેણાંથી અચ્ચાંની આંખો બિંધે તે ખોટી વાત.

વગડામાં નાના છોડ પર આજી વાહળી રંગની ગોળ દડી થાય છે. એને ગામડાંના લોકો 'સમળી-સૂતર' કહે છે અને છોકરાઓ એને પોતાની નાડીએ બાંધી રાખે છે; કોઈ છોકરો ગાળ દે તો ન લાગે એવી માન્યતાથી ! પણ આને સમળીસૂતર શા માટે કહેતા હશે ? સમળીને એની સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. એ તો કોઈ જીવડાંએ બનાવેલું લાળતું ઘર હોય તેમ લાગે છે.

આપણે ત્યાં સમળી, સમળા, સમડી વગેરે નામ પંખીના સંસ્કૃત નામ : ક્ષેમંકરી પરથી આવ્યાં લાગે છે. હિંદી નામ : ચિલ અથવા ચિલહહ. અંગ્રેજી નામ : The Common Pariah Kite.

૨ : રાજસમળી

આ સમળી સિવાય આપણે ત્યાં પાણી-કાંઠે રહેતી બીજી એક લાલ સમળી થાય છે. એને 'રાજસમળી' કહેવામાં આવે છે. અને આપણી સમળીની સર-

ખામણીમાં એનાં ઘાટ તથા રંગરંગ ખરેખર રાજશાહી લાગે તેવાં જ છે. એની ગરદન, ડોક અને અધું પેટ સફેદ રંગનાં હોય છે. બાકીનો બધો ભાગ ઘોડા

રાજસમળી

કાઈ પંખીએનો પ્રથમ પરિચય થતો હોય તો તે આ રાજસમળીનો. એ પછી આપણી આંગણાની સમળી અને કાગડા વગેરે આવે. એનો માજો નદીકાંઠે જોગેલાં, વિશેષે પીપળ કે પીપળાનાં ઝાડ પર જોએ જોએ મળી આવે છે.

ઉત્તર હિંદમાં એ વિષ્ણુનું સ્વરૂપ મનાય છે. અને પવિત્ર પલ્લુ ગણાય છે. ત્યાં કાઠ એને દસ્તમલ કહે છે, તો કાઈ રૂઢ મુબારક કહે છે. આવી પવિત્ર માન્યતા પરથી જ એનું અંગ્રેજી નામ The Brahminy Kite પડ્યું લાગે છે.

પાણીકાંઠા એણે શા માટે પસંદ કર્યો છે એ વિષે દક્ષિણમાં એક લોકકથા કહેવાય છે: વિષ્ણુના મહાભક્ત એક રાજાએ વિષ્ણુ પાસે પુત્રોની માગણી કરી. વિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું કે તારા નસીબમાં એકેય પુત્ર નથી. છતાં ભક્તે આગ્રહ રાખતાં પારકા તોફાની છોકરા ઉછીના લાવીને આપવા વિષ્ણુએ ઇચ્છા દર્શાવી. પુત્રોળા ધરાવતા રાજાએ તોફાની પણ દીકરા મળે, તો યે સ્વીકારવા હા પાડી.

કાળક્રમે રાજાને ત્યાં બે પુત્રો અવતર્યા; પણ ૧૨-૧૫ વર્ષના થતાં તો એમનાં તોફાનોએ રાજાને તોબાહ પોકરાવી દીધી. રાજાને હેરાન કરે, રાજ-

જેવા લાલ રંગે. લાલ અને સફેદ રંગનો પડખેપડખેનો સહેવાસ એકબીજાને વિશેષ તેજ આપીને શોભાવે છે. પાણી પર ઊડ્યા કરે અને માછલાં ખાધા કરે. આપણી સમળીથી ઘાટ નાનો, પણ સૂર્યના પ્રકાશ નીચે જળ પરના એના ઊંચનને લીધે એનો રંગ અને ઘાટ વધારે શોભી જાય છે. એણે ધારેલું માછલું વચ્ચેથી કલકલિયો ખાઈ જાય તો કલકલિયાને જ ઉઠાવી જવાના દાખલા અને છે ખરા. સમુદ્રકાંઠે એ વધારે રહે છે અને વહાણ પરથી ફેંકાયેલા પદાર્થો બડી ચાતુરીથી એ ઝીલી લે છે. સમુદ્ર પર તરતા કાઢાણને પણ એ ન્યાય આપે છે ખરી. સમુદ્રકાંઠા પર મોટી સંખ્યામાં રહે છે. તેથી પરદેશથી આપણે ત્યાં આવતા લોકોને હિંદ પર પગ મુક્યા પહેલાં જો આપણાં

મહેલનાં એકેએક માણસને હેરાન કરે, સામસામા પણ લડે અને રૈયતને પણ હેરાન કરે. રાજાએ થાકીને બન્નેને પોતાના રાજના ઉત્તર-દક્ષિણ તરફના પ્રાંતો પરનો વહીવટ સુપરત કરીને જુદા પાડ્યા. પણ થોડો સમય થતાં બન્ને જણા એકબીજાની પર વિજય મેળવવા તથા છેવટ રાજધાની તાબે કરીને રાજગાદી હાથ ધરવા પોતપોતાનાં સૈન્ય લઈને સામસામા ઊપડ્યા. બરાબર રાજધાનીને પાદરજ બન્નેનાં લશ્કરો ભેટ્યાં અને ભયંકર કાપાકાપી ચાલી. રાજા ડરીને કિલ્લા બંધ કરી અંદર પુરાઈ ગયો. છેવટ તેણે વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રાર્થના કરીને આ પુત્રોથી છોડાવવા પ્રાર્થના કરી. વિષ્ણુ ભગવાને મહાસૈન્ય લાવીને રાજધાનીમાંથી બન્ને રાજકુમારો પર હલ્લો કર્યો.

એક પુત્ર નદીકિનારે ધામા નાખીને પડ્યો હતો અને બીજો કુંગરની એથે રહીને લડતો હતો. બન્નેને હરાવ્યા બાદ પકડીને મારી નાખવા માટે વિષ્ણુ ભગવાન પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યા. બન્નેએ અભયવચન માટે પ્રાર્થના કરી. વિષ્ણુ ભગવાને તેમને માનવદેહ આપવાની ના તો પાડી, પણ પંખીદેહ આપવા ઇચ્છા દર્શાવી. બન્ને કુમારોએ ભગવાનની ઇચ્છામાં સંમતિ બતાવી. એટલે ભગવાને તેમને ફરીથી કદી ન લડે તે માટે જુદા જુદા પ્રદેશની પસંદગી માટે પૂછ્યું. કુંગરની એથે લોહીનાં ખાળોચિયાં અને નરમુંડ વચ્ચે લડી રહેલા મોટા કુમારે જમીન પર રહેવાની ઇચ્છા દર્શાવતાં, તેને સમજીને દેહ આપ્યો. હજીયે તે રાજકુમાર યુદ્ધક્ષેત્રે પર માંસના લોચા ખાતી સમજીને સ્વરૂપે ઊડ્યા કરે છે. નદીકાંઠે સૈન્ય લઈને પડેલા નાના કુમારે પાણીકાંઠે માગતાં એને ‘રાજસમજી’નો દેહ આપ્યો. હજીયે તે રાજસમજીને રૂપે પાણીકાંઠે ઊડ્યા કરે છે ને તે પ્રદેશમાંથીજ આહાર મેળવીને જીવ્યા કરે છે. જુદા જુદા પ્રદેશમાં વહેંચી દીધા પછી પ્રભુની આજ્ઞાથી તેઓ એકબીજા સાથે લડવામાંથી કાયમને માટે બચી ગયા છે.

અપશુકનમાં અગ્રણી ચીખરી

આ પણ જનસમાજે ફેટલાં ય પંખીઓને ઉપરતપક નીરખીને જુદાં જુદાં
બિરદ આપ્યાં છે અને આરોપણ કર્યાં છે. કાગડો, હુચ્ચો, પોપટ,

ચતુર- સુગતણ; પારેવાં,
ભગવાનનાં બ્રાહ્મણ;
ગરુડ, વિષ્ણુનું વાહન;
સમળી, દેવતાઈ ઘોડી.
નીલકંઠ [યાસ] અને
તેતર શુકનવંતાં. પણ
શુકનમાં શિરોમણિ તો
દેવચકલી જ. એ રીતે
અપશુકનમાં કાગડા અને
કલકલિયો, પણ અપ-
શુકનમાં અગ્રણી તો
ચીખરી જ. બિચારી
ચીખરીએ સમાજનો
શો દોષ કર્યો છે એનો
તાગ તો કાઢીએ લીધો
નથી, પણ 'ચિકુ...ચિકુ
...ચિકુ...' એવી એની
ઢિપદી અને 'ચિરિચિરુ...'
એવી ચતુષ્પદી બોલી
ધરાવતા એના તીણા

અને તેજદાર અવાજમાંથી તો જનસમાજે શુકન-અપશુકનના અનેક અર્થ
તારવ્યા છે અને એનું તો જાણે શાસ્ત્ર રચી નાખ્યું છે. આજકાલથી નહિ,

પણ સદીઓથી એ માન્યતા ધર કરી ગઇ છે; અને હજીયે એ માન્યતા એવા ને એવા દૃઢ સ્વરૂપમાં જનસમાજને હૈયે ચડીને પીડી રહી છે.

અને એવી માન્યતા 'ગાડરિયા પ્રવાહ'નું માનસ ધરાવતા જનસમાજમાં ન કેમ પ્રસરે ? સંસ્કૃત-કાળના શાકુનિકોએ વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર રચીને ચીખરીના બોલનું વર્ગીકરણ કયું ? કે-

‘ચીખરી જો ડાખી બાળુએ ચિરિદ્વરિદ્વિ ઉચ્ચાર કરે તો શુભ થાય... ઝાડ પર બેઠેલી ચીખરી ચિરિદ્વરિદ્વિ બોલે તો અસિદ્ધિ થાય... કુચાકુચ બોલે તો સંકટ લાવે... કુશુકુશુ સ્વર બોલે તો કળિયો કરાવે. ગામગામતરે જવા નીકળ્યા હો અને રસ્તે એના પ્રદીપ્ત સ્વર સાંભળાય તો પાછા વળી જવું !’

અસ, થઇ રહ્યું ! આપણા જનસમાજે આવો શુકનાવળીનો વારસો મેળવીને હદ કરી નાખી. તેમણે તો રાજ વીરવિક્રમને શુકનાવળીનો જખરો જાણકાર ગણ્યો અને અંધારી રાતે અંધાર-પછેડો ઝોઢીને નગરચર્યા જોવા કે નગર-રક્ષા કરવા નીકળતા એ પરદુઃખભંજન રાજાને ચીખરીના બોલ સાંભળીને અગમનિગમના ભેદ ઉકલતો કહી લીધો. ચીખરીની બોલી પરથી એને ભયંકર ચોરને ઓળખતો અને ફસાવતો પણ ગણી લીધો.

પછી તો જનસમાજે પણ એનું શાસ્ત્ર રચી કાઢ્યું કે : ‘ચીખરી કિચુડ... કિચુડ...બોલે તો અપશુકન થાય. પણ ખળળળ...ખળળળ...બોલે તો શુકન થાય. ચીખરી પછવાડે બોલે તો વાંસો ઠપકાર્યો ગણાય, એટલે શુકન; જમણી તરફ બોલે તો જમણા હાથની પેટે મદદમાં રહે, માટે શુકન. પણ જો સામી બોલે તો દુસ્મન બેઠ્યો ગણાય, માટે અપશુકન. અને ડાખી બોલે તો ડાખા હાથની પેટે કામમાં ન આવે, માટે અપશુકન.’

એ પછી તો જે રથળ પર બેસીને ચીખરી બોલે એના પર પણ શુકન જોવાવા લાગ્યાં : જો ફરી-લટકતા આંખ પર ચીખરી બોલે તો શુકન. પણ આવળ પર બોલે તો એના કાંટો વાગતા લોહી નીકળે માટે લોહિયાળ થવાય, એટલે અપશુકન. જમણી તરફ બોલે છતાં આંખલી પર બેડી હોય તો અધુરું કામ ખાટું થઈ જાય. શુકનમાં સમય પણ જોવાય : રાતને પહેલે, બીજે, ત્રીજે કે ચોથે પહોરે ચીખરી બોલે એનાં જુદા જુદાં શુકન-અપશુકન થયાં મનાય.

અપશુકનની આવી ભયંકર શક્તિ ધરાવતા આ પંખીને જનસમાજે નામ જ ‘ભેરવ’ ‘ભેરખ’ આપી દીધું અને પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે, દારકા જતી વણિક

—કન્યા લોડણ પોતાના પ્રિયતમ ખીમરાથી જુદી પડ્યા બાદ પહેલી જ રાતે ચીખરીને બોલતી સાંભળીને દુહામાં બોલે છે કે,

ડાળી ભેરવ કળકળે, જમણાં જાંગળ જાય,
લોડી ખંભાતણુ ઇ ભણે, આ સંઘ દારકા ન જાય.

‘ડાળી બાળુ ભેરવ-ચીખરી બોલી રહી છે અને જમણી તરફ હરાણુયાં જમ રહ્યાં છે. લોડી ખંભાતણુ બોલે છે કે (આ બધાં અપશુકન પરથી લાગે છે કે) અમારો સંઘ દારકા નહિ પહોંચે. (મતલબ કે અમે પ્રેમીજનો પાછાં બેળાં થવા નહીં પામીએ.)

એથી ચે આગળ જતાં ચીખરીનું જોડું બોલે છે એટલે વળી લોડી ખંભાતણુ બીજા દુહામાં ચિંતા વ્યક્ત કરે છે કે,

આજુની અધરાત, દો દો પંખી બોલિયાં,
વાલ્યમ ! તમણી વાત, બોટી હોજે ખીમરા.

‘આજની અધરાતે બે ચીખરીએ બોલીને અપશુકન કરાવ્યાં, પણ હે વાલ્યમ, એ અપશુકન તારે માટે ન હોજે !’

લોડી ખંભાતણુ દારકાથી પાછી ફરી ત્યારે રાવળ ગામને પાદર એનો પ્રિયતમ ખીમરો પાણિયાને સ્વરૂપે બેઠો હતો. એને માટે જૂરી જૂરીને મરી ગયો હતો. અને એણે પણ એ પાણિયા પર અંગ પછાડીને, લોહી છાંટીને ત્યાં જ દેહ પાડી નાખ્યો. (સોરઠી ગીતકથાઓ)

આ રીતે ‘કાગનું બેસવું અને ડાળનું પડવું’ એ ન્યાયે અત્યાર સુધીમાં અનેક લોકોને આવા અનુભવ થયા હશે અને ચીખરી વિષેની ભયંકર કલ્પના જનતાના હૃદયમાં દઢતર અને દઢતર બનતી ગઈ હશે. પરિણામે ચીખરીના બોલ સાંભળતાં તો લોકોને કાળ બોલતો જ સંભળાતો લાગે છે. એની વાણીમાં નિષ્ફળતા અને મૃત્યુ, રોગ વિયોગ અને વેદનાના પડધા પડતા સંભળાય છે. અને એની વાણીથી અપશુકન થતાં અનેક લોકોએ આદર્યા અધૂરાં મૂક્યાં હશે, ચીખરીને કળકળતા હૃદયના શાપ સંભળાવ્યા હશે. જેની મૂછ પર દો દો લીંબુ લટકે એવા પડછંદ પુરુષોના ટાંટિયા પણ ચીખરીને સાંભળ્યા બાદ ધૂળ ઊઠ્યા હશે.

જેની હાકોથી ગયા જમાનામાં કાઠિયાવાડની આમજનતા કાંપતી એવા બહાદર બહારવટિયા પણ પોતાની જોડે શાકુનિકા રાખતા અને કોષ પણ મહાપ્રયાણ કરતી વખતે ચીખરીની વાણી સાંભળતાં શુકનવળીના જાણકારની સલાહ પ્રમાણે જ ચાલતા. પોતાના મૂઠીભર માણસો વડે જેઓ મોટાં રાજ્યોનાં

જખરાં લશ્કરો સામે વિના ભયે આકળતા તેઓ આ નાનકડા પંખીના અપશુ-કનિયાળ બોલથી ડરી જતા અને તલવાર આન કરી લેતા.

વાઘેર બહારવટિયા મૂળુ અને તેના સાથીદારોને છેલ્લું ઊંધનું ધારણ વળી ગયું અને તેઓ ફસાઇ પડતાં મરાયા તે પ્રસંગનું ગીત બોલે છે કે-

ડાબે પડખે ભેરવ બોલે જીવાનો, ધીંગાણેમેં લોહજીજી ધમસાણ,
દેવોભા ચેતો-મુઝભા વંકડા ના છડિયાં હથિયાર.

હે જીવાનો ! ડાબી તરફ ભેરવ બોલી રહી છે. ધીંગાણામાં લોહીનું ધમસાણ મચશે.
[સોરઠી બહારવટિયા ભા. ૨]

એ જ રીતે નાથો મોઢવાડિયો પોતાની ધરમની માનેલ બહેનને ત્યાં છેલ્લે છેલ્લે જમવા ડુંગરથી ઊતર્યો અને કપટથી ઝેર અપાતાં મરાયો તે વખતનું ગીત બોલે છે કે :

આડે ડુંગરથી ઊતર્યો નાથો, માઠાં શકન થાય,
ડાબી તે ભેરવ કકળે નાથા, જમણાં મંગળ જાય,

મોઢાને મારવો નોતો
ભગત તો સાગનો સોટો.

[સોરઠી બહારવટિયા ભા. ૧]

પણ એ બધાથીયે વિશેષ, ચીબરીની વાણીને ચોર-ડાકુઓએ ઉકેલી જાણી છે. કાળી રાતના અંધાર-ઘેરા વાતાવરણ વચ્ચે જ જેમને ચોરી કે લૂંટફાટ કરવાની હોય છે, તેવા આ ચોરડાકુઓ તે સમયે ચિત્કાર વર્ષાવતી આ ચીબરીના બોલનું પૂરેપૂરું શાસ્ત્ર બણતા હોય છે. એના ધંધાની એ પ્રાથમિક જરૂરિયાત ગણાય છે અને ચીબરીના બોલ પ્રમાણે જ તેઓ ડગ માંડતા હોય છે. જેને દેખતાં કાચાપોચા માણસ ફાટી પડે અને માણસને મૂળાની પેઠે જેઓ વાઢી નાખે એવા આ વિકરાળ ચોર-ડાકુઓ પણ ચીબરીની બોલી પાસે મિયાંની મીની જેવા થઇ બેસી જાય છે. કેટલી બધી ભયંકરતા !

સદીઓથી એ ભયંકરતાથી આમસમાજ ડરતો આવે છે, પણ કદીયે એનું સત્યાસત્ય તારવવા રોકાયો નથી. જાણે ‘ગાડરિયા પ્રવાહ’નો આબેહૂબ દાખલો આખો જનસમાજ રળી કરી રહ્યો છે.

શું છે આ પંખીની બોલીમાં આરોપેલ ભયંકરતાનું સાચું રહસ્ય ? જનસ્વભાવમાં ખેડેલા ડર સિવાય ખાસ બીજું કશું જ કારણ ન આપી શકાય. નાનપણમાં બાળકને ડરાવવા માટે જનસમાજે અંધારાનો ઉપયોગ કર્યો. બાળકે

અંધારાના એ ડરનો વારસો ભાવી પ્રજાને આપ્યો અને એ વારસાના પડલા નાણે ચીખરીના અપશુકનમાં પડ્યા. રાતના અંધાર-છાયા કાળા ઘેરા વાતાવરણ વચ્ચે વાયુમંડળ ચીરતા ‘ચી...કુ...ચી...કુ...’ એવા ચીખરીના બોલ અલખત કઠોર છે, કડક છે, ભયંકર છે, કોઈ પણ નખળી છાતીવાળાને ડરાવે તેવા છે. અર્ધા રાત્રે ઝમ...ઝમ...ઝમ...કાળી રાત મૂક નીચતાતી પસાર થતી હોય તેવે સમયે ‘ચિરિરિક...ચિરિરિક...’ એવી ચીખરીની અવિરત વહેતી વાણી નાણે ખંજર ભોંકાતું હોય તેવી ભયંકરતા ઊભી કરે છે એમાં ભવલેશ શંકા નહિ. એની આ ‘ચિરિરિક્વિરિક્વિ’ શબ્દો ધરાવતી બોલી પરથી તો સંસ્કૃતમાં એનું નામ પણ ચિરિલ્લિકા પડ્યું છે, અને લોકોએ ચીખરી શબ્દ પણ એમાંથી જ લીધો દેખાય છે. પરંતુ ભયંકર દેખાતી એની વાણીથી માનવીનાં કાયાં હૃદયને હિંમતવાન બનાવવાનો પાઠ મેળવી લેવાને બદલે, પોતાનાં બાળકોને ડરાવનાર જનસમાજે ડરનો જ પાઠ લીધો અને ચીખરીની બોલીનાં શુકન-અપશુકનનાં શાસ્ત્રો ને નિયમો ઘડી કાઢ્યાં ! શી કમનસીબી !

એ કમનસીબીમાં સૌથી વિશેષ ફાળો એ પંખીની રાત્રિચર્યાનો છે. સ્વભાવે નિશાયર આ પંખી રાતને જ સમયે એની આ વાણી સંભળાવીને જનસમાજને ડારી રહ્યું છે, તેથી જનસમાજે એની સામે નજર કરવા પણ દામ નથી ભીડી. એના ડરથી ભાગીને ગોદડામાં જ મોં સંતાડ્યું છે. થોડીક જ હિંમત કેળવીને બહાર આવીને જોયું હોત તો કદાચ ધીમે ધીમે ચીખરીના બોલથી એ પરિચિત થઈ જાત. કદાચ સંગીત વિનાની રમશાન સમી પસાર થઈ જતી અંધારી રાત્રિને ચીખરી જે તીણા સ્વરોથી વિભૂષિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં લોકોને રસ પણ ઊભો થઈ જાત અને એમાં સંગીત પણ દેખાત; અને પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા ડરનું વિદારણ થાત તે વધારામાં. એના થોડાક નિરીક્ષણમાં જ એ ભયનું નિવારણ સમાયેલું છે.

માત્ર આઠ જ ઇંચનું કદ ધરાવતા એના દેહનો એક જ રંગ આછો આસમાની અંધારાને વખતે તો દેખાય. પણ વિશેષ નજર કરીએ તો પાંખો અને પૂછડી આછા ધૂળિયા રંગનાં લાગે. એક મોટી વિશિષ્ટતા-ઠેરઠેર એખા છાંટ્યા હોય તેવાં લીટા, છાંટણાં અને ટપકાં દેખાય. માથા પર નાનાં સફેદ ટપકાં. પાંખનાં પીછાં પર મોટાં ટપકાં અને સફેદ લીટા. ગરદન પાછળ આછો સફેદ પટ્ટો. ટૂંકી પૂછડીમાં આડા પાંચ-છ સફેદ પટ્ટા. કપાળ સફેદ અને આંખ પર સફેદ લીટી. શરીરનો નીચલો ભાગ સફેદ. એમાં આછા ભૂખરા પટ્ટા અને છાંટણાં. પગ આછા પીળા.

પણ આ બધું તો બહુ ઝીણવટથી જોઈએ ત્યારે દેખાય. અંધારામાં ઊડતા એ પંખીને આવા આછા રંગ તો જાણે એના દેહને છુપાવવા માટે જ મળ્યા હાગે છે. પણ એને જોતાં વેંત જ જો આપણને એના સ્વરૂપમાં કાંઈ વિચિત્રતા દેખાઈ આવે તો તે એની આંખની જ. અંધારામાં યે ઝળકતી એની આંખો-સોનેરી રંગે ચળકતી હોય છે. એની આંખના પીળા રંગને જ કારણે એનું સંસ્કૃત બીજું નામ પીંગલ પડ્યું છે. પણ એ સોનેરી ચળકાટ એની આંખની વિચિત્ર રચનાને કારણે ભયંકર હાગે છે. એની આંખો પંખીની પેઠે ચાંચની બાજુએ આડી આવેલ નથી, પણ માનવીની આંખોની પેઠે ચાંચની પડખે અને જોનારની બરાબર સામે આવેલ છે. એની સામે નજર કરતાં જ જાણે આપણી સામે તાકી રહેવી હોય તેમ જ હાગે. એમાં ઉમેરો કરે છે એની આંખ પાસેનાં ગોળ ચક્રડાં. એ ચક્રડાં વાળની રૂંવાટીથી જ ઊભાં થાય છે અને ગોળાકાર રચીને પીળી આંખને વિશેષ ભયંકર બનાવે છે. એના અવાજથી ડરતો માનવી એની આવી આંખ જોઈને ડરી ગયો હોય અને પછી એના તરફ નજર નાખવાની હામ ભાંગી ગઈ હોય તો ના નહિ !

માનવીને ડરાવવામાં વિશેષ ઉમેરો કરે છે એનો તીખો સ્વભાવ. એ બેઠી હોય અને એના સામે નજર કરી એટલે પહેલાં તો એ કતરાય. છતાં યે ન ખસીએ તો જાણે ચાલ્યા જવાનો હુકમ કરતી હોય તેમ ડોળા ધુમાવતી ડોક ઊંચીનીચી કરે અને આપણે ચાલ્યા ગયા કે નહિ તે જુએ. વારંવાર કાકીડાની પેઠે કે ઉતાવળે દાંડ પીલતા પહેલવાનની પેઠે ઊંચેનીચે ડોક નમાવ્યા કરે. છતાં યે ન ચાલ્યા જઈએ તો ઊડીને આવે બેસે અને ત્યાંથી પણ ડરાવવાની ક્રિયાનું પુનરાવર્તન કરે. ધીમે ધીમે એમાં એના કર્કશ બોલના પડકારો ઉમેરાય અને આપણને સહી ન શકતી હોય તેમ આસપાસ ઊડ્યા કરે; જાણે ન કહેતી હોય કે ‘મારા સામ્રાજ્યમાં મારી સામે નજર નોંધનાર તું કાણ !’ છતાં યે ન ખસીએ તો ઊડીને ત્યાંથી ચાલી જાય. જાણે માનવીના સીમા-પ્રવેશથી થતું એનું માનમર્દન એનાથી સહન થતું નથી.

એનો આ તેજ સ્વભાવ એના બચ્ચાં-ઉછેર કાળે વિશેષ દેખાઈ આવે છે. કાગડાના માળા જોવા ચડનારને કાગડો-કાગડી ઠણકા મારે, પણ એ સમયે કાગડોળથી આવી પહોંચેલા અનેક કાગડા એની સહાયમાં હોય છે. પણ ચીબરીના માળા પાસે જો જઈ ચડ્યા, તો જોઈ લો એનું આક્રમણ. કાકીની સહાય વિના, એકલું એ જોડું તદ્દન નિર્ભયપણે આપણા પર હલ્લો કરવાનું અને એની ચાંચથી શરીર પર કે હાથ પર ઊંડા ચીરા પાડી જવાનું.

એના આવા તીખા અને તેજ સ્વભાવની બરાબર વિરુદ્ધને છોડે એસે છે એના દેહનાં પીંછાં. આખા પંખીસમાજમાં કોઈને નથી મળ્યાં એવાં મૃદુ અને મુલાયમ પીંછાં એને મળ્યાં છે. જો એના પર હાથ મૂકીએ તો ગલીપચી થાય અને લસરી જાય એટલાં મુલાયમ. એવાં પીંછાં ધ્રુવડ જાતિનો વિશિષ્ટ વારસો છે. ચીબરી પણ એક જાતનું ધ્રુવડ જ છે; માત્ર એનો ઘાટ નાનો એટલું જ. એથી જ એનું અંગ્રેજી નામ The Spotted Owlet : ટપકાવાળું નાનું ધ્રુવડ પડ્યું છે.

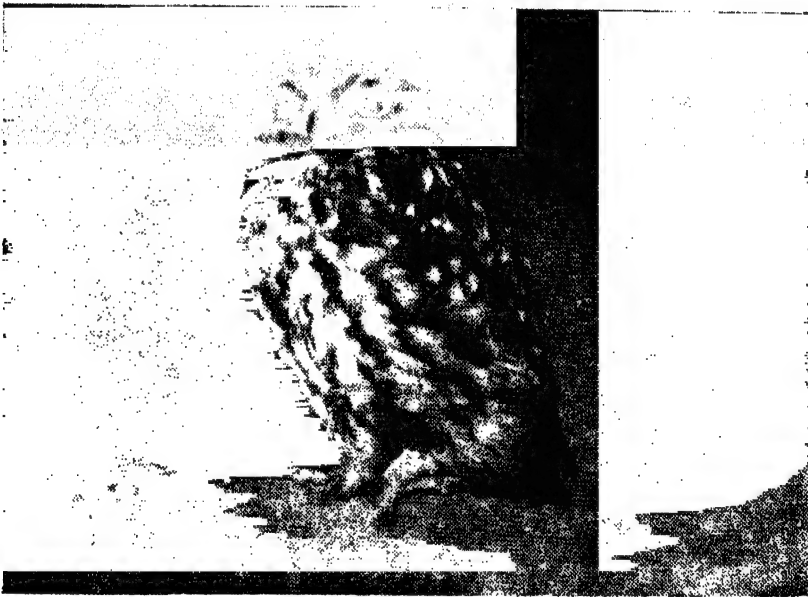
ચીબરી અને તેનાં સગોત્રી ધ્રુવડોને મળેલાં આ મૃદુ પીંછાં તેમના આહારો-પાદાનમાં ભારે મદદગાર નીવડ્યાં છે. નિશાયર અને શિકારી આ પંખીઓ શિકાર મેળવવા માટે જોડે ત્યારે મૃદુ પીંછાંને કારણે લવલેશ પણ અવાજ થતો નથી અને તેથી એનો શિકાર એટીને છટકી જતો નથી. વધારામાં ચીબરીને એના દેહના પ્રમાણમાં ગોળાકાર ધરાવતી મોટી પાંખ મળી છે. તેથી તે શિકાર પર ઊડતી વખતે આસાનીથી શરીરને એક જ સ્થળે તોળી રાખી શકે છે. એક જ સ્થળે થોડા વખત સુધી ઊડ્યા કરે છતાં યે શિકાર ન છટકે; કારણ, એનું નીરવ ઉડ્યન.

શિકાર પકડવામાં એને મદદગાર થાય છે એના તીણા નહોરવાળાં આંગળાં અને તીણી એકદમ વાંકી ચાંચ. એના પગનાં આંગળાંમાં વળી એક વિશિષ્ટતા છે. શિકારી પંખીઓની પેઠે એને પણ ત્રણ આંગળાં આગળ અને એક પાછળ હોય છે, પણ આગળનું ત્રીજું આંગળું પાછળ પણ વળી શકે છે અને એસતી વખતે પોપટની જેમ આગળ પાછળ બન્ને આંગળાંનું જોડકું રચાઈ જાય છે.

એનો આહાર મેળવવાનો સમય સાંજથી શરૂ થાય. સાંજ પડ્યે આછાં અંધારાં પથરાવા માંડે એટલે તે માળામાંથી બહાર આવીને પડખેના ઝાડની ડાળીએ કે દીવાલને છોડે એસે અને ધીમે ધીમે બોલવાની શરૂઆત કરે. થોડી થોડી વારને અતરે બોલ્યા પછી અંતર ટૂંકાતું જાય અને એનું તીક્ષ્ણ વાગવર્ણી વધતું જાય. મોટે ભાગે ચીબરીનું જોડું સાથે જ હોય, કેમકે એનું જોડું જીલું વરસ સાથે જ ગાળે છે. એ પરથી જ લોડી ખંભાતણુના દુહામાં આવ્યું છે કે ‘આજુની અધરાત, દો દો પંખી બોલિયાં.’ ખૂબ બોલીને ગળું સાફ કર્યા બાદ એની આહાર-ક્રિયા શરૂ થાય. પછી તો તે આમ જોડે ને તેમ જોડે, ઉપર જાય અને નીચે આવે-આ રીતે આખી રાત ભક્ષ્ય-પકડ ચાલ્યા કરે. એના ભક્ષ્યમાં ટીડડાં અને ખડમાંકડાં, ગરોળી ને દોડકાં, ઉંદરડા અને અસંખ્યાત નાનાં મોટાં જીવડાં આવે. ક્યારેક નાનકડાં પંખી પણ આવે.

પણ શહેરોમાં એનું વિશિષ્ટ આહાર-સ્થાન તો હલેકટ્ટીક ખતીઓ અથવા પેટ્રોમેક્સ પાસેનો સ્થળવિસ્તાર. ખતીના તેજને આકર્ષણે ટીડડાં, જીવડાં, ફૂદાં ને પતંગિયાં અસંખ્યાત ખેંચાઈ આવે; તેના પર ચીખરી ઝપટા માર્યા કરે અને પાર વિનાનાં જંતુઓને સાફ કરી જાય.

ચીખરીની આ જાતનાં જંતુઓને ખાઈ જવાની શક્તિ પરથી ખેતીમાં મદદગાર થશે, ધારીને ઇંગ્લાંડમાં ૧૮૮૮માં લોડ લીલફોર્ડ નામના વૈજ્ઞાનિકે

ઇંગ્લાંડની ચીખરી

હોલેન્ડમાંથી આયાત કરી. એમાં ઉમેરો કર્યો મિ. મીડ-વાલ્ડો નામના ખીજા વૈજ્ઞાનિકે. એ પ્રદેશ તેને ફાવી ગયો અને થોડાં જ વર્ષોમાં એનો વંશવારસો ત્યાં ફાલીફૂલી નીકળ્યો. પણ ત્યાં તો એણે જીવાતની સાથે નાનાં નાનાં પંખીઓ પર પણ મારો ચલાવ્યો અને શક્તિ વધતાં ત્રણ ઇંગ્લાંડને અદલે પાંચ પાંચ ઇંગ્લાંડ મૂકવા લાગી. ઇંગ્લાંડ જેવા ઓછાં પંખી ધરાવતા ટાપુમાં પંખીઓને મારવા લાગતાં ચીખરીને ‘સંરક્ષિત પંખી’માંથી ખાતલ કરવામાં આવી અને તે પછી તો દેશમાં એની ઉપયોગિતા છે કે નહિ તેનો શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ અભ્યાસ થવા લાગ્યો. ધણા વૈજ્ઞાનિકોએ નિરીક્ષણ પરથી પોતાના અભિપ્રાય પણ રજૂ કર્યા. જો કે હજી પણ એના વિષે ચોક્કસ નિર્ણય નથી થયો.

આપણા બહુવિધ પંખીસમાજ ધરાવતા દેશમાં તો એવો પ્રશ્ન જ નથી. ખીજી જીવાત પણ એને પુષ્કળ મળી રહે છે, તેથી કદાચ આપણે ત્યાં એને પંખી મારવાની બહુ જરૂર પડતી નહિ હોય.

અહાં ધ્રુવડોમાં સૌથી વિશેષ સંખ્યા ધરાવતા આ પંખીને રહેવા માટે રણ, સપાટ કે ડુંગરાળ પ્રદેશ સરખાં ફાળ્યાં છે. પહાડો કે પર્વતોમાં અને જાડ કે ધરની અખોલમાં રહેવામાં કશો બાદ એને આવતો નથી. રાતને જ સમયે ભક્ષ્ય મેળવવા નીકળી પડતાં એની જાતનાં અન્ય નિશાયર પંખીઓ-ધ્રુવડોથી આગળ વધીને એણે દિવસમાં પણ આહાર માટે નીકળવાની તાકાત કેળવી છે અને દિવસે દેખવાની આંખમાં શક્તિ મેળવી છે. દિવસે બહાર નીકળતા ધ્રુવડને કાગડા હેરાનપરેશાન કરી મૂકે છે. પણ ચીઝરીઆઇ તો ખરે અખોરે પણ પોતાની કક્કશ વાણી વહાવતાં બહાર આંટો મારી જાય છે અને ખોરાક મેળવી જાય છે. રોંઠા ટાણે બહાર આવવું તો એને સ્વાભાવિક થઇ ગયું છે. રેલ્વેના ટેલીફોન-તાર પર ધણી વાર એ આ સમયે જૂલતી દેખાય છે. પોતાના જાતિ-સ્વભાવથી વિરુદ્ધને સમયે નીકળે ત્યારે પણ એની સામે આપણી નજર પડી ગઈ તો ખિન્નયા વગર ન રહે.

એનો માળો ધરની અખોલમાં કે જાડના પોલાણમાં કરે છે. માળામાં પીછાં, રૂં, ધાસ અને એવું એવું ભરી કાઢે અને તેની ઉપર ત્રણથી પાંચ સફેદ રંગનાં અને ગોળાકારનાં ઇંડાં મૂકે. ઇંડાં મૂકવાનો સમય ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ.

અમારે ત્યાં એના વિશિષ્ટ માળા જોવામાં આવ્યા છે. ભાદર નદીની પાસે રેલના જોંચા પાટાની સામેની ભેખડોમાં હાથથી દોઢ હાથ જોંડા એણે માળા કાતરી કાઢ્યા છે. આ રીતે જમીનમાં માળા કાતરવાની ચીઝરીની ટેવ યુરોપમાં નોંધાય છે ખરી. ધણી વાર એ સસલાનાં ભોંજીતો ત્યાં ઉપયોગ કરી લે છે.

દેશ-પરદેશમાં બધે અપશુકનિયાળ ગણાઇ ગયેલી આ ચીઝરીને વિદ્યા અને સંસ્કારના ધામ સમી ગ્રીસની રાજધાની એથેન્સમાં તો વિદ્યાના અને સંસ્કારના પ્રતિક રૂપે સ્તીકારવામાં આવેલ અને ગ્રીક લોકો તેને The bird of mine-rya or of wisdom: સરસ્વતીના પંખી તરીકે પૂજતા. આગળ વધીને તેમણે એ પંખીને સિક્કા અને સ્થાપત્યમાં ઠેર ઠેર સ્થાન આપેલું છે અને હજીયે એના અવશેષો સારા પ્રમાણમાં મોજીદ છે. ભલે ને આખી દુનિયાએ ચીઝરીને અપમાની, પણ ગ્રીસ જેવા વિદ્યાબ્યાસંગ દેશે એને સન્માની એટલે ચીઝરીએ જીવનની ધન્યતા અનુભવી હોય તો ના નહિ !

ભગવાનનાં આહ્વાણ પારેવાં

પાળે ઘૂમે પારેવડાં, પારેવાં હયો,
મઢીએ ઘૂમે મોર, માના જન્મ્યા !
પારેવાં હયો.....

લોકસાહિત્યમાં પારેવાં માટે નહિ જેવું જ લખાયું છે, એમાં અહુ ગવાતું
આ ગીત છે. આમાં થે આ એક પહેલી જ કડી; પછીની કડીમાં તો શામળી
વહુને પરણી આવેલ ભાઇની મશ્કરી કરતી અહેન ગાય છે કે:

મેં વીરાજ વારિયા, પારેવાં હયો
છ ઢેકલીમાં શુ મો'યા, માના જન્મ્યા ! પારેવાં હયો.

એ ગીત લખનું છે કે નહિ તે ખબર નથી, પણ સાતમ-આઠમના દિવસોમાં ફાળણો અને રબારણો હાથને તાળોટે તાળોટે અને પગની પગલીએ પમલીએ તાલના ડમ્બર રચતી વાતાવરણનો એક જ ગભારો રસ છે કે:

“માના જલમ્યા ! પારેવાં લ્યો.”

એની પાછળની કડીએ ગમે એણે પૂરી હોય, પણ પહેલી કડી તો પારેવાં જોઈ, કાઠ બાઈએ પારેવાંની દીનતામાં અને પોતાની દીનતામાં અક્ય નિહાળી એમાં પોતાપણું જોયું હશે અને પારેવાંને ગીતમાં સાંકળી દીધું હશે. આપણે ત્યાં સાવ ગભરુ સ્ત્રીનું રૂપક આપવું હોય તો કહેવાય કે : ‘છે સાવ પારેવાં જેવી.’

આપણાં આંગણાંને કકળાટથી ભરી દેતાં કાગડા, કાબર અને ચક્કલાંની સાથેસાથ પારેવું વસે છે, છતાં એને લોકસાહિત્યમાં પૂરું સ્થાન નથી મળ્યું. એનું કારણ એનો દીન ગભરુ સ્વભાવ નો નહિ હોય ? સ્વભાવે સાવ શાંત, તદ્દન અન-આક્રમણકારી; કામથી કામ. ફળિયામાં કે ઘરમાં કલાકો સુધી ફરતું હોય તોય એની હાજરીની જાણ ન થાય એટલું શાંત. આવા એકાદ ઘોંઘાટવાળા પારેવાને એથી જ ‘ઝંડાવંદન’માં મેઘાણીભાઈએ રૂપક આપતાં ગાયું છે કે:

“ઝંડા હીન કપૂતર શો, ઉરે તુજ રેંટિડો રમતો.”

આધુનિક કવિઓઆં શ્રી. કલાપીએ કપૂતરી મરી જતાં કપૂતરની શી દશા થાય છે એ એક કાવ્યમાં આલેખ્યું છે. પણ લોકભોગ્ય ભાષામાં, સાદી છતાં પૈત્રાનિક રીતે એનું આલેખન કયું હોય તો મેઘાણીભાઈએ, એમના ‘વેણીના ફૂલ’ના કાવ્ય-પુસ્તકમાં, ‘પારેવાં લ્યો’ નામના ગીતમાં.

લોકસાહિત્યમાં ભલે પારેવાંનું સ્થાન ન હોય, પણ ખીજાં કાઠ પંખી કરતાં એ આપણાં જીવન સાથે વિશેષ ભળી ગયું છે, અને એને વિશેષ સ્થાન મળી ગયું છે. પારેવાંને લોકકલ્પના ‘ભગવાનનાં બ્રાહ્મણ’ કહે છે. શા માટે એ ખબર નથી. પણ પારેવાં વિષે એક ખીજી વાત કહેવાય છે કે-જૂના સમયમાં માત્ર પારેવાં જ અનાજ ખાતાં; માણસજન તો બિચારી શિકાર કરીને માંસાહાર જ કરતી: છેવટ ભગવાનની સમક્ષ પારેવાંએ તેને અનાજ આપ્યું. માણસજનને ઉપકારવશ થઈને પારેવાંને રોજ ‘ચણ’ નાખવાનું ભગવાનને વચન દીધું. અને આવાં પરોપકારી પારેવાંને કદી માણસજનત ખાવા ન આપે તો યે વાંધો ન આવે માટે ભગવાને વરદાન દીધું કે ‘સવા પો’ર દિવસ સુધી અનાજને બદલે કાંકરી ખાશે તો યે તમારે ચાલશે.’

આ પરથી આપણે ત્યાં હજી કહેવાય છે કે પારેવાંને અનાજ ન મળે તો કાંકરી ખાઈને જીખ શાંત કરે છે અને તેથી ભાવિક લોકો સવારના પહોરમાં

દિવસ ઊઝા પહેલાં જ ચણ, ખાસ કરીને જર નાખવા નીકળી પડે છે. અને મેઘાણીભાઈનું ગીત બોલે છે કે:

અસળ ધાન આરોગતાં, પારેવાં હ્યો,
ભૂખ્યાં કાંકર ખાય, માના જન્મ્યા ! પારેવાં હ્યો.

કાંકરી ખાવાની આ વાત વૈજ્ઞાનિક રીતે પણ સાચી છે. એનું પેટ ચીરતાં એમાંથી કાંકરીઓ મળી આવે છે. કાંકરીઓ ખાવા પાછળ તો પારેવાંની પાચન-ક્રિયાની એક વિગત સમાયેલી છે.

પારેવાંને અને ખીજાં કેટલાંક પંખીઓને અન્નનળીમાં એક કાથળી-અન્નાશય (Crop) હોય છે. અનેક લયની વચ્ચે આહાર મેળવતાં પંખી આ કાથળીમાં મજે તેટલો આહાર એકદમ ભેગો કરી લે છે. ત્યારબાદ આરામ-સ્થાને પહોંચીને કાથળીમાં પડેલો ખોરાક પાચનરસથી ઢીલો અનેલ હોય તેને, ગાય-મેંસ વાગોળે તેમ ફરીથી કાઢીને જર (Gizzard) માં મોકલે છે. પંખીનું જર જડાં, માંસલ ચામડાનું અનેલ હોય છે, જેની અંદર બે ગાદલીઓ (Pads) હોય છે. એની વચ્ચે આવેલ ખોરાક ધંટીના પડની જેમ દળાય છે. એ વખતે પારેવાંએ ખાધેલ કાંકરી ખોરાક દળવામાં મદદગાર બને છે. જો કાંકરી ન ખાધી તો ખોરાક દળવામાં અને પચાવવામાં ભારે મુશ્કેલી પડે. આ રીતે ખોરાક દળાયા બાદ જ આંતરડામાં મોકલાય છે અને તેમાંથી લોહી વગેરે તરવો છેલ્લું સ્વરૂપ પામે છે.

આ રીતે પારેવાં કાંકરી ખાય છે, એવા આપણા જનસમાજના નિરીક્ષણ પાછળ આવી સ્પષ્ટ વૈજ્ઞાનિકતા રહેલી છે.

આપણી જેમ ક્રિશ્ચિયન સમાજમાં પણ પારેવું પવિત્ર મનાયું છે અને બકરા કે ઘેટાને બદલે મોઝીઝના ફરમાન અનુસાર યજ્ઞમાં પારેવાંનો અલિ આપવો શાસ્ત્રોક્ત મનાયો છે.

પારેવાંને ચણ નાખવાને લીધે પારેવાં આપણા સવારના જીવનનું જાણે એક અંગ બની ગયાં છે. ઘરનાં ડોસા કે ડોસી નાના એવા ઠામમાં ઘોળી શંખલા જેવી જર લઈ પાસેના કોઇ ચોકમાં કે ચમૂતરે ચણ નાખવા જાય, નાનાં બાળક સાથે જાય, મા-બાપના હાથમાંથી પોતે ચે લઈને ચણ નાખે, અને પારેવાંને તી...તી... કરતાં બોલાવવા પ્રયાસ કરે :

બેનીબાએ બોલાવિયાં, પારેવાં હ્યો,
તીતી ! તીતી ! બોલે, માના જન્મ્યા પારેવાં હ્યો.

ફળિયામાં પારેવાં ધૂ...ધૂ...કરતાં જાય, ફટફટ પાંખો ઉડાડતાં જાય, પગલીઓ પાડતાં જમીન પર અવનવી ભાત્યની ફૂલગૂંથણી કરતાં જાય અને છોકરાંના આળ-મગજમાં અવનવી કલ્પનાઓ ગૂંથતાં જાય:

આંખણીએ પગ પાડતાં, પારેવાં લ્યો.

ધૂળમાં ચૂંથે ફૂલ, માના જન્મ્યા! પારેવાં લ્યો.

ચખૂતરો અને ચણ્ય એ તો આપણાં ગામડાંનાં ધાર્મિક પ્રતિકો. હજી ગઇ કાલ સુધી રાજ્યોના ન્યાયાધીશો અને ક્યાંક ક્યાંક હજી એ ગામડાંનું ‘પંચ પરમેશ્વર’ ગુનેગારોને ગુના બદલ જેલમાં ન પૂરતાં કે ફાંસીએ ન લટકાવતાં, પણ સમદર સમું હૈયું રાખી ‘પારેવાંને અમુક પાલી કે મણુ ચણ્ય’ નાખવાનું કહી છોડી દે છે.

ચખૂતરો એટલે ધાર્મિક પ્રતિક. ‘ચખૂતરો’ કદાચ કખૂતર શબ્દમાંથી જ અછ ગયો હોય તો ના નહિ! ચખૂતરા પાસે કાષ્ઠથી બંદૂકનો અવાજ ન કરાય, પાણીનો ધા ન થાય, જોરથી અવાજ પણ ન કરાય. ગામડાંમાં એનું સ્થાન ચોરા જેવા ધાર્મિક સ્થાન સાથે જ અંકાય:

ચોરે પરભુનાં ગીત ગાતા પટેલિયા, ચખૂતરે પારેવડાં જ રે,
નાનાં શાં ગામડાંના નાના વિસામા, ચોરો ને ખીજો ચખૂતરો જ રે.

સવારના પહોરમાં ચખૂતરે ભાતભાતનાં પંખી ભેગાં થાય, તેમાં પારેવાંનો આરોવારો નહિ; ચકલાં ને કાખર આવે, કાગડા ને મોર આવે; ક્યારેક પોપટ પણ ચડી આવે. શીતળ પહોરમાં ચણુ ખાતાં એ પંખીઓનો મહામેળો આપણાં બાળકોનું એક આકર્ષણનું કેન્દ્ર અને અજ્ઞાત રીતે પક્ષીસમાજની શાળાનું એક કેન્દ્ર બની રહે. પણ એ બધામાં મધ્યવર્તી બિન્દુ તો પારેવાં જ.

પારેવાંનો રંગ પણ સાદો છતાં મનોહર. તેર ઈંચ જેવડી કાયા, પણ ભરાયદાર એટલે બાળકની આંખોને તો ભરી દે. આખા શરીરનો વાન આંખોને જરા એ ન ભડકાવે તેવો વાદળી. પાંખને છેડે એ કાળા લીટા; ઊગતા ચિત્રકારે જાણે પંખી ચીતરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય અને આડા બે પટ્ટા મારી દીધા હોય તેવા. પૂછડીના છેડા સહેજ કાળાશ પડતા. પેટ અને પૂછડી નીચેનો રંગ જરા દૂધિયો. પણ એની રંગ-શોભા તો એની ડોક, ચાંચ, આંખ અને પગમાં જ. ચાંચ જોઇ હોય તો સલેટિયા રંગની, પણ એના મૂળમાં ઉપરના ભાગે સફેદ ટપકું; જરા ઊપસી આવેલું એટલે સફેદ મોતી પરોબ્યું હોય એવું જ લાગે. આંખ જોઈ હોય તો લાલ રંગની. વચલી કીકીનું આછું ટપકું પડે ખરું.

પાંચ ઘોળાં પાંચ વાદળી, પારેવાં હ્યો,

આંખની રાતી ચોળ, માના જન્મ્યા! પારેવાં હ્યો.

આ આંખની ઉપમા તો અપાય છે કોઈ મસ્તીભર ચૌવનમાં મહાભતા અને ઘેઘૂર મદમાં શેલતા યુવાનને : ‘ધૂમતા પારેવાની આંખ જેવી તો એની આંખ છે.’ એવી લોકવાણી : પણ એ ભાવને રૂપકમાં ગૂંથ્યો કોઈ કચ્છી લોકકવિએ :

પારેવાં જીં રતિયું, સર જીં પાંસરિયું,
ઘાટે કસૂંએ ઘંટિયું, મૂળ વાલમ જીં અંખિયું.

મારા વાલમની આંખો કેવી છે? પારેવાની આંખો જેવી લાલધૂમ, સર-ખાણુ જેવી પાંસરી-અણીદાર અને ઘાટા કસૂંઆના ઘૂંટેલ રંગ જેવી: લાલખંભોળ.

પણ પારેવાનું સૌંદર્ય તો નીતરી ગયું છે એની ડોકમાં જ. મોરને કળા, ફૂકડાને માંજર, તેમ પારેવાંને રૂપસંભાર એની ડોકમાં જ. વાદળી રંગ પર, જરા યે ભડકા કર્યા વગર ધીમે ધીમે જાળીમાં લીલો રંગ પથરાઈ ગયો હોય અને એના પર જાંચ પડે જાંબુડિયા રંગની. જાંબુડિયા રંગ ખરો, પણ ભારે ચળકતો. આસપાસ એ ચળકતા રંગના જાણે ઓછાયા પડે.

ધમ...ડકું, ધમ...ડકું...એવી ધુધવાટી કરતું નર-પારેવું ગળું પુલાવીને જ્યારે પારેવી પાસે ચકરાવા કરતું નૃત્ય આરંભે છે ત્યારે એના ફૂલેલ ગળામાંથી લીલો રંગ પણ ખીલી જાડે છે, જાંબુડિયા રંગ ચળકારા મારે છે; કોઈ મદિ-રના ગર્ભદારમાંના જાળિયામાંથી જ્યોતનાં આછાં કિરણો નીકળે તેમ એના જાળીજડિત ગળામાંથી જાણે તેજની છોળો છૂટે છે, અને એમાં યે માથે સૂર્ય-પ્રકાશ પડે એટલે થઈ રહ્યું. લીલો અને જાંબુડિયા રંગ જાણે સૂરજ મહારાજનાં કિરણુબાળ સામે રંગની છાલકો ફેંકે છે; જેમ ખરફનાં ચક્રચકિત કણો સૂરજનાં કિરણોને વધુ પ્રકાશિત કરી પાછાં ઠેલે તેમ :

ઘેરું ઘેરું કાંઈ ધુધવે, પારેવાં હ્યો,

લીલી કુલાવે ડોક, માના જન્મ્યા! પારેવાં હ્યો.

એના આવા સાદા રંગભર્યા દેહને ઉપાડે છે કેસરિયા કે નારંગી રંગે શેલતા નાના નાના પગ. ટપ...ટપ...પગલીઓ પાડતાં સવારથી સાંજ સુધીમાં એ આપણાં આંગણમાં અનેકવિધ ચિતરામણ રચી જાય છે. આખા દિવસના સ્વાભાવિક પર્યાટનમાં આલેખાઈ ગયેલી એ ચિત્ર-વિવિધતા નજરે પડી છે ખરી? આપણા પારેવાં-પૂજક અને સૌંદર્યપ્રેમી વડવાએને આવા રૂડા પગ અડવા લાગ્યા અને ઝીણી ઝીણી ઝાંઝરીઓ ઘડાવીને પહેરાવી દીધી; ઘૂઘરીવાળા

પગે ચાલતાં ચાલતાં ઊભા થતા હુમ....ક, હુમ....ક ઠમકારાએ પારેવાના ધુધવાટમાં નવા સૂરનો તાલ પૂર્યો અને કવિને ગાવાનું મન થયું કે :

ઝીણી ઝીણી ચાર ઝાંઝરી, પારેવાં લ્યો,
ધુધરિયાળી ઘડાવો, માના જન્મ્યા ! પારેવાં લ્યો.

સવારથી સાંજ સુધી એકધારું એક જ જીવન-જમીનમાંથી ગોતીગોતીને અનાજના કણ ખાવા, સામસામા ધુધવાટ કરવા અને ઝડપી ગતિએ ઊડવું. કેટલાંક પારેવાં સવારનો વખત ભલે રહેઠાણ પાસે ગાળે; બાકી મોટા ભાગનાં ટાળે વળીને વગડામાં ચાલ્યાં જાય, ખેતરે ખેતરે ભમ્યા કરે અને અનાજના કણ ખાધા કરે. પારેવું વિશેષે કણભોગી હોય એ ખેતરના પાકને નુકસાનકારી ગણાયું છે. જીવાતને ખાતું એ નજરે ચડ્યું લાગતું નથી, એથી તો આપણી અ-માંસાહારી પ્રજાને એ નહિ ગમી ગયું હોય ? પણ ખરી રીતે તો એ ચણતાં ચણતાં નાની જીવાત પણ ખાય છે જ.

પારેવાં બધાં સાથે રહે છતાં નર અને માદા સાથે જ ફર્યા કરે. સાંજને સમયે ટાળાંમાંથી જુદાં પડે ત્યારે નરમાદા મૂળ રહેઠાણે સાથે ચાલ્યાં જાય.

જોડણું જુદું થાય ને, પારેવાં લ્યો,
રોજ પારેવી સંગ, માના જન્મ્યા, પારેવાં લ્યો.

બાકી, રહે મોટા ભાગે ટાળાંમાં જ; જોડે પણ ટાળામાં જ એવું સમૂહચારી પંખી. આખું ટાળું ઊડતું હોય ત્યારે એના ઉડ્યનની શોભા સાચા રૂપમાં ખીલી ઊઠે. એમ તો કાગડા અને કાખરો પણ સમૂહમાં જોડે છે અને પોપટ પણ સમૂહમાં જોડે છે. પણ એક સાથે જોડતાં કાંઈ વાદળનો જ ખ્યાલ કરાવે અને જમીન પર વાદળ જેવો છાંયો પાડતાં જાય એ તો પારેવાં જ. ઘૂમરી લઈ લયક લેતાં જાય, જાણે પહોળો પહોળો ચંદ્રવેગ ઝૂલતો હોય તેમ વચમાં ઝોલો પાડતાં જાય અને વળાંક લેતાં ચકરાવા રચતાં જાય. ગમે ત્યાં સુધી એ સમૂહ-ઉડ્યન જોયા કરે. ને, એની મનોહારિતા ઓછી નહિ થવાની.

આભને આરે જોડતાં, પારેવાં લ્યો,
પોઠતાં ધરતીમાંય, માના જન્મ્યા ! પારેવાં લ્યો.

પારેવાંની ઊડવાની ગતિ જ વેગીલી. ધીમે જોડે એ પારેવું નહિ. એના ઉડ્યન વિષે કાકાસાહેબ લખે છે કે : ‘આ કખૂતરો જોડે છે, પણ એ તો સાવ ગદ્ય પ્રાણી છે. એ નથી સમડીતું મહાકાવ્ય કે નથી પોપટની સોનેટ. કખૂતર સહેજ જોડે તો યે કામસર નીકળ્યું હોય એમ જ લાગે.’

એકલું પારેલું 'ઊડ્યું' જતું હોય તો આપણને એ અડવું અડવું જ લાગે અને એમ જ આભાસ થાય કે જાણે એના ટાળા સાથે જાળી

જવા જોરથી ઊડી રહ્યું છે.

એની સમૂહચારી વૃત્તિનું એક દૃષ્ટાંત પંચતંત્રમાં પણ છે. એક શિકારીએ પાકભર્યા ખેતરમાં જાળ નાખેલી. યુવાન પારેલે સમાચાર આપતાં વૃદ્ધોએ ના પાડવા છતાં સૌ ત્યાં ચણવા ગયાં, જાળમાં સપડાયાં; પણ શિકારી આવી પહોંચતાં વૃદ્ધ પારેવાની સલાહ અનુસાર સૌ એક સાથે ઊડ્યાં; જાળ પગ સાથે ટીંગાતી આવી,

આભને આરે ઊડતાં પારેવાં

પોતાને રહેઠાણે ગયાં, મિત્ર ઉંદરને બોલાવી એની પાસે જાળ કપાવી મુક્ત થયાં અને એ રીતે શિકારીના પંજમાંથી છૂટ્યાં.

આવડું મોટું પારેવાનું ટાળું હોય છતાં બાજની પાંખ ફરકે ત્યાં બધાં બિભે શ્વાસે લાગી છૂટે. રથવાયાં થતાં નાસવાની દિશા ભૂલી જાય અને બાજ સાથે જ ભટકાઈ પડે. ઝીં...ક, ઝીં...ક, કરતો બાજ સહેજે એક-એકે પકડી, પીંખી, ખોરાક મેળવી ચાલ્યો જાય. એકેએક પારેવાનાં મોઢાં પર જાણે પોતે જ મરા ગયાં હોય એવો ડર પથરાઈ જાય.

મોટે ભાગે બાજ પારેવાં પર જ નબતો હોય છે. દિવસમાં એકાદ વખત પારેવાંનાં ટાળાં પર ત્રાટકે એટલે આખા દિવસનો ખોરાક મળી જાય. સવારના પહોરમાં બાજ કે ઘોળવો પારેવાંના શાંત બેઠેલા ટાળા પર હલ્લો કરે અને કલાક-દોઢ કલાક સુધી એના ટાળા પાછળ પડીને રગડ્યા કરે. પારેવાનાં રહેઠાણની આસપાસ જુઓ તો એમનાં વાદળી લીસાં લીસાં અનેક પીછાંઓ ઊડતાં હાય. બાજના માળા આસપાસ પણ પારેવાનાં પીછાંનો ઢગલો પડ્યો હોય, તે આ કારણે.

ખરે બપોરે પારેલું ભાગ્યે જ બહાર નીકળે. તડકો એ સહન નથી કરી શકતું. લોકસાહિત્યમાં ખરા મધ્યાહનું વર્ણન કરતી વખતે આવી ઉપમા

આપવામાં આવે છે: 'હરણનાં માથાં ફાડી નાખે એવો અને જીવતાં પારેવાં બ્રહ્મ મરે એવો ધોમ તડકા તપી રહ્યો હતો.'

આવાં ગભરૂં પારેવાં સૌનો ભોગ બની બેઠાં છે. અતિ ઝડપે બિડી જતાં પારેવાંનું નિશાન તાકવું એ શિકારીઓમાં હોશિયારીનું સ્થાન ગણાયું છે અને એનું માંસ ખાવું માંસાહારીઓમાં મધુર ગણાયું છે. મહાવીર ભગવાનના માંસાહારના જે મહા તકરારી પક્ષની જખરી ચર્ચાઓ ચાલે છે તે માંસ પણ પારેવાંનું જ. એનું માંસ ઘણું ગરમ હોય સંધીવા કે પક્ષાઘાતમાં ખાવામાં આવે છે. ફાળીવાધરીના છોકરા છત્રીના સળિયાનાં તીરકામઠાં કરી નિશાન તાકવાનું પ્રથમ પારેવાં પર જ શીખે છે અને મારી નાખ્યા પછી ત્યાં ને ત્યાં જ એના પગ શીંગની પેઠે કાચા ને કાચા ખાઈ જતા હોય છે.

પારેવાંની હગાર પણ ખૂબ જ ગરમ ગણાય છે અને તેથી પાંકિલું ગૂંમટું ફેડવા એની હગારનો લેપ કરવામાં આવે છે. વાળા જેવો રોગ નાશ કરવા પણ મધ સાથે પારેવાંની હગાર અપાય છે. પથરી ઝેરવી નાખવા પારેવાંની હગાર અને કાકડીનાં બિયાં એખાના ધોવરાવણમાં આપે છે.

પણ આ તો એનો તદ્દન છૂટક ઉપયોગ. મોટા પ્રમાણમાં જો એનો ઉપયોગ કરતાં હોય તો ધરાન, અફઘાનિસ્તાન જેવાં પૂર્વનાં રાષ્ટ્રો. ત્યાંની સરકારે અને પ્રજા કબૂતરોને એક સાથે મારીને તેનું ખાતર કરાવે છે અને તેનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે. એના ખાતરથી તરબૂચ ઘણાં સારાં થાય છે.

બાજ અને શિકારીઓનો ભોગ બની બેસતું પારેવું એટલો જ ભોગ બિલાડીઓનો થઈ પડે છે. મકાન પર કે ઝાડ પર, રસ્તામાં કે ફળિયામાં ફરતાં પારેવાં પર જલાંગ મારી બિલાડી ફૂદી પડે છે, રોક પકડી લે છે અને લોહી-નીંગળતા પારેવાને ઉપાડી ચાલતી થાય છે.

આપણે ત્યાં મનાય છે કે બિલાડી પારેવા પર ઝપટ મારે છે ત્યારે પારેવું ધૂળમાં માથું બરાવી દે છે; પોતે બિલાડીને જોઈ શકતું નથી, તેથી બિલાડીને ચાલી ગયેલી માને છે ને બિલાડીના શિકાર બની બેસે છે. આવી કોઈ ક્રિયા નજરે નથી ચડી; એ વાતમાં વૈજ્ઞાનિક વળૂદ નથી. કદાચ બિલાડીના આક્રમણને લીધે બપને કારણે એ હાંફળું હાંફળું થઈને, બિડી જવાની શક્તિ ગુમાવી અવશ બની પડ્યું રહેતું હોય તો ના નહિ.

પારેવું રહે સમૂહમાં જ, પણ એના રહેઠાણનાં સ્થળ જોવાં હોય તો આપણાં સાર્વજનિક કોષ્ટ પણ મોટાં મકાન તરફ નજર ફેંકજો. શાળા, કોર્ટ,

ધર્મશાળા કે દરબારગઢ : મોટાં મકાન બાળ્યાં એટલે પારેવાંએ રહેઠાણ કયું જ છે. હજારોની સંખ્યામાં સાથે રહે. જનસમાજની આસપાસમાંથી જ એને ખોરાક મેળવવાનો હોઈને તેતેની પાસેનાં આવાં સ્થાનોમાં જ તેનું રહેઠાણ ગાતી લે છે.

સવાર સાંજ છાપરા પર બધાં એક સાથે બેઠાં હોય ત્યારે નળિયાંને સાવ ઢાંકી દે, જાણે મકાન પારેવાંથી જ છાયું હોય એવો દેખાય બિભો કરે અને એવાં હજારો પારેવાં અંદર અંદર ફર્યા કરતાં હોય ત્યારે નળિયાંને જીવ આળ્યો હોય એમ જ લાગે. હજારો વાદળી પારેવાંમાં ધૂમતાં ૧૦-૧૨ સફેદ પારેવાં કે કાળરચીતરાં પારેવાં નવીન ભાત બિભો કરે છે. હજારો પારેવાંમાં ઘડીક દેખાતાં અને સંતાપ જતાં એ પારેવાં દરિયામાં કાંઈ સફેદ તરવૈયા ડૂબકી-દા રમતા હોય તેવો અભાસ ખડો કરી દે છે.

મોટાં મકાનો પર ધામો નાખી બેઠેલાં પારેવાં મકાનની બારીઓ પર, ગોખલા પર કે અંદરના ઘોડીઆટ પર ભરાઈ બેસે છે. કોટમાં હંમેશા સાંજ પડ્યે હમાલને અને શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને રોજ પારેવાંને બહાર તગડવાનું કામ વધી પડે છે. નાના વિદ્યાર્થીઓને તો એમાંથી એક રમત મળી જાય છે, હો...હલા, હો...હલા, કરતા વિદ્યાર્થીઓ ઠેકડા મારતા હોય, પારેવું બિડી એક છોડેથી બીજે છોડે બેસતું હોય, પણ બહાર ન નીકળતું હોય, અને ફફડાટ કરતું પીછાં ખેરવતું હોય; માંડ કલાકે બહાર નીકળે. જો અંદર રહેવા દે અને બારી ઉઘાડી રહી ગઈ હોય તો બિલાડી આવી ખાઈ જાય અથવા બારી બંધ હોય તો હવા અટકી જતાં ગૂંગળાઈને મરી જાય.

પડતર મકાનો, અવાવડુ ફૂવા, વાવો વગેરે એનાં રહેઠાણનાં સ્થાન. ગમે ત્યારે આવાં સ્થાનો પાસે જાઓ, ખરેખરે વગડામાં ભાડિયા જેવા પડેલા ફૂવા પાસે પણ જઈને બિલા રહો તો અંદરથી 'ધુઉઉ.....ધુઉઉ.....' એવો ઘોર બિહતો હશે અને ફૂવાની અંદર ચકરાવા લાંબ ઘેરા ઘેરા પડછંદા પાડતો હશે. અવાવડુ ફૂવાને પીછાં, ચરક અને માળાના કચરાથી વધારે ગંદો અને ગોખરો કરી મૂકતાં હોય તો પારેવાં જ. ચાલુ ફૂવાની બગોલોમાં યે એ ભરાઈ બેઠાં હોય, કાસમાંથી પાણી ટપકતાં હોય એની નીચે એ માળા બાંધતાં હોય અને ફૂવાને કચરાથી ભરી બગાડી મેલતા હોય.

એનો ફૂવા-વાવ પ્રત્યેનો આવો ભાવ જોઈને એના પ્રેમીજનો કે એને ભગવાનનાં બ્રાહ્મણ માનનારા ભક્તજનો પુણ્ય થશે એમ માનીને ફૂવાની અંદર દીવાલોમાં પારેવાં બેસીને માળો બાંધી શકે અને ઇડાં ઉછેરી શકે તે માટે ખાસ કંડારેલા કલામય ગોખલા મુકાવે છે. ફૂવા-વાવની અંદરની એની

આગમન-નિર્ગમનની ક્રિયા જોઈને કોઈ પ્રેમી રાજસ્થાની કવિએ પણ દૂહો ફેંકી દીધો કે :

કબૂતર તું અદમુત, ધાયલ જ્યું ધૂમત ફિરે,
બનમેં થોડા રંચ, કિણ કારણ કૂવૈ પડે ?

હે કબૂતર, ધાયલની પેટે ધૂમતુ ફરતું તુંયે અદ્ભુત લાગે છે ! વગડામાં ઝાડ ક્યાં થોડાં છે ? શા કારણે (ક્યા દુઃખે) તું ફૂલે પડે છે ?

શાળાઓ અને કોર્ટોના એકાદ ખૂણામાં નાનો સરખો આધાર મળે તો એણે માળો બાંધવા માંડ્યો જ હોય. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને યુરોપનો ઇતિહાસ કે જગતની ભૂગોળ શીખવતા હોય કે બડા ન્યાયાધીશસાહેબ ગંભીર મુખ રાખી ન્યાય તોળતા હોય ત્યારે ઉપર ખૂણામાં ભરાઈ બેઠેલ પારેવાં 'ધુઉઉ... ધુઉઉ.....' ના પડછંદા પાડતાં હોય છે. જાણે અંતરમાંથી ઘૂંટીઘૂંટીને અવાજને ઘેરો કરતાં જતાં હોય છે. જગતના ધર્માલિયા જીવન પાછળ તંબૂરના તાર જેવો, એકધારો સૂર ભરી સંગીતની પશ્ચાદ્ભૂમિકા ભરતાં હોય છે, અને સૌનાં કાર્યની ઉપેક્ષા કરતાં હોય તેમ ટેબલ અને પાટલીઓ માથે માળો બાંધતાં બાંધતાં સળીઓનો મે વરસાવતાં હોય છે. ભેટ બાંધેલો બિચારો હમાલ અવાજ કર્યા વિના પારેવાંને ઊડાવવા ધણો પ્રયત્ન કરતો હોય, પણ પારેવું તો લહેરથી પોતાના કાર્યમાં રમ્યું પમ્યું બેઠું જ હોય છે. આબુઆબુ ગમે એટલાં માણસો ફરતાં હોય તો યે એને માળો બાંધવામાં કે ઇંડાં સેવવામાં કદી યે કશો વાંધો નથી આવતો.

માળો ટેકવવા એને જરા જેટલું ચ સ્થાન મળે એટલે બસ. ઝાડ પર એ માળો બાંધતું જ નથી. મોટાં મકાનોમાં અંદરના ઘોડિયાટ કે વળીઓ પર, થાંભલા પર, ગોખલામાં કે ભાડિયા ફૂવાની અંદર બખોલોમાં એ માળો બાંધે છે. માળામાં મોટે ભાગે લીંબડાની સળીઓ વધારે મળી આવે. જે જગ્યા સમવડવાળી હોય તો સળીઓ ગૂંથીને માળો ફક્કડ બનાવે, નહિ તો પછી ગમે એમ ગોઠવી કાઢે, ભલે પછી અંદરથી ઇંડાં પડી જાય ! જરાક ધક્કો લાગે તો વીંખાઈને નીચે જઈ પડે એવા એના માળાની ઉષમા તો આપી જાય છે કોઈ વિરહિણી રાજસ્થાની પ્રિયતમાએ-

સંદેશા વિન પાઠવૈ, મરિયૂં હિયાફૂટ,
પારેવાકા મૂલ જ્યું, પડવૈ આંગણ ત્રૂટ.

હે પ્રિયતમ, જે સંદેશો નહિ આવે તો હૈયું ફાટતાં મરી જઈશ. જેવી રીતે પારેવાનો મૂલ : માળો વીંખાઈ પડે તેમ આંખણા વચ્ચે મારો દેહ તૂટી પડશે.

સમૂહમાં રહેતું પારેવું ઇંડાં મૂકવા અને ઉછેરવા વખતે અખખેના જોડકામાં મળી જાય છે. પક્ષીજગતમાં કેટલાંક પંખીઓનાં જોડાં આખી જિંદગી એકબીજા સાથે એકનિષ્ઠ જીવન જીવે છે. પારેવાં વિશે જનસમાજમાં માન્યતા પ્રવર્તે છે કે એનું એક વાર જોડું બંધાઈ ગયા પછી આખી જિંદગી છૂટું ન પડે. વૈજ્ઞાનિક રીતે પણ આ વાત સાચી છે અને એથી તો આપણા લોક-સાહિત્યમાં એ જોડિયા જીવનને અંજલિ આપતાં કહેવાયું છે કે :

પગ ટૂંકે પારેવડાં, બેસતાં બેલાડ,
જોડાળુ એવું જડે, જો લખિયું હોય બેલાડ.

ટૂંકા પગવાળાં પારેવાં બેલાડ : જોડી રૂપે જ બેઠાં હોય છે. જોનાં સદ્ભાવ્ય હોય એ જ જીવનમાં પારેવા જેવી જોડી મળે.

રાજસ્થાનીમાં પણ આ વિશે એક દુહો છે કે :

પદ્મ પાંચે, બ્રહ્મ કાંકરે, સદા પરૈઈ સંગ,
સુખી પરેવા જગતમેં, એકે તુહી બિહંગ.

પાંખે ઊડવામાં પ્રવીણ, કાંકરી ખાનાર અને સદા યે પારેવીની સંગે જ જીવન જીવનાર, હે પારેવા, આ જગતમાં તું એક જ પંખી સુખી સુખી છો.

સામાન્ય રીતે પારેવાં બે સફેદ ઇંડાં મૂકે છે, પણ ઇંડાં ઊભું વરસ મૂક્યા કરે. કેટલીક વાર તો આગલાં બચ્ચાં હજી મોટાં ન થયાં હોય ત્યાં બીજાં ઇંડાં મૂકી દીધાં હોય અને પારેવી સેવવા યે બેસી ગઈ હોય ! પારેવાંનો આટલો શિકાર થવા છતાં દિવસે દિવસે તે વધતાં જ જાય છે અથવા સંખ્યા એાછી નથી થતી, એ તેની આ સતત ઇંડાં મૂકવાની શક્તિને લીધે. પારેવાંની ઉંમર આશરે ૨૦ વર્ષની આસપાસ ટેવાય છે.

પણ પારેવીનું ઇંડાંસેવન એ એના સમસ્ત જીવનનું સૌથી સુંદર અને હૃદયદ્રાવક દૃશ્ય છે. ઇંડાં મૂક્યાં એટલે પારેવી એની પાસેથી ખસવાની જ નહિ. આઠે પહોર અને બત્રીસે ઘડી ઇંડાં પર જ બેસી હોય. ક્યારેક જરા ઊંચીનીચી થાય એટલું જ માત્ર હલનચલન. ધુધવાટ પણ શાંત હોય. આખા મોઢા પર કે સમગ્ર શરીર પર એક જ ભાવ છવાઈ ગયો હોય—મહાસમાધિમાં ઊતરી ગયેલો કાઈ યોગીરાજનો. ના, એ રૂપક પણ બરાબર નથી. એ સમયે એનું માતૃત્વ સંપૂર્ણપણે પ્રકાશી બેઠે છે; એને સમાધિ સાથે ન સરખાવી શકાય. બચ્ચાં પ્રત્યેનો માતાનો ભાવ કેવો હોય છે, એ જોવો હોય તો ઇંડાં સેવતી

પારેવી તરફ નજર નાખી જોજો. જીવનમાં જાણે એને કશું જ કામ નથી, ચિંતા નથી; એક જ કામ છે, અને તે ઈંડાં સેવવાનું.

નર-પારેવું આવે અને ઈંડાં પર ખેસે ત્યારે ધડીક વાર પારેવી જીડે ખરી; કદાચ એટલો વખત ચારો કરવા બહાર જતી હોય. પણ એ તો ગઈ કે પાછી આવી જ છે. એની પાસે પાણી અને ચણ મૂકીએ તો પણ એ અડે નહિ. જેટલો વખત ઈંડાં-સેવન ચાલે ત્યાં સુધી એનું આવું જ એકધારું જીવન.

ઈંડાંમાંથી બચ્ચાં બહાર નીકળે ત્યારે એની આંખો તદ્દન બંધ હોય અને શરીર પર જરા ચે રંવાટી પણ નહિ. તદ્દન નાગી ચામડી જ દેહ પર હોય. શરૂઆતના દિવસોમાં એનાં માઆપ એમનાં મોઢામાંથી અમુક ગ્રંથિઓમાંથી નીકળતો દૂધ જેવો પદાર્થ બચ્ચાંને ખવરાવે. આ જાતનું દૂધિયું ખવરાવવા માટે પારેવાંની જાત પંખી-વગેરેમાં વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. બચ્ચાં અન્ય ચણ ખાતાં થાય ત્યાર બાદ પણ એને માઆપ ચણ સાથે દૂધિયું ભેળવીને આપતાં હોય છે. બચ્ચાંને ખવરાવવાની રીત પણ અન્ય પંખીઓથી જુદી જાતની. બીજાં પંખીઓ બચ્ચાંને ખવરાવે ત્યારે તેઓ બચ્ચાં મોં ખુલ્લું કરે તેમાં ચણ મૂકે. પણ પારેવાંમાં એથી જિજ્ઞૃંસ. તેમાં માઆપ મોં ખુલ્લું કરે તેમાંથી બચ્ચાં ચાંચ નાખીને ખોરાક પોતાની મેળે ખાઈ જાય.

અત્યારસુધી જેનું વર્ણન ‘કયું’ તે આપણું અને આખા દિંદનું સામાન્ય વાદળી પારેવું—The Blue Rock Pigeon. આ વાદળી પારેવું જ દિંદનાં લગભગ બધાં પારેવાંઓનું પૂર્વજ મનાયું છે. પારેવાંનો જાતિ સ્વભાવ ધણો જ ભડકણો ગણાય છે. પણ જીવનવિગ્રહમાં ધકેલાતું આ પારેવું માનવ-સમાજ વચ્ચે આવી પહોંચ્યું ને ત્યાં આશરો ભાળતાં પરિચિત થઈ અમર્યાદિત વિકાસ સાધી લીધો. હજી એનાં અન્ય સત્રોત્રીઓ માનવી પાસે દૂરતાં નથી.

પારેવાનું બીજું નામ કબૂતર, કબૂતર એ આપણે ત્યાંનું નામ નથી, પણ ફારસી શબ્દ છે. ફારસીમાં તો એવી કહેવત પણ છે કે : ‘કબૂતર બા કબૂતર, બાજ બા બાજ’ કબૂતરની સાથે કબૂતર, બાજ સાથે બાજ : Birds of feather, flock together. આપણે ત્યાં કબૂતર શબ્દ પૂરેપૂરો ચલણી થઈ ગયો છે; પણ સામાન્ય જનસમૂહની જીભે ચડી ગયેલું નામ તો ‘પારેવાં’ જ. એનું બીજું ફારસી નામ પરીન્દા.

પારેવાં અને હોલો-Pigeon અને Dove બન્ને એક જ વર્ગનાં પંખી. શરીરનું ઘડતર, રહેણીકરણી અને બચ્ચાંને ખવરાવવાની વિશિષ્ટ રીત પણ

સરખાં જ. પારેવાં એટલે આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યનું પારાવાત અને હોલો એટલે કપોત. બન્નેનો ધણા જૂના કાળથી આપણાં શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખ છે તેથી હિંદનાં જૂનાં વતની હશે એમ લાગે છે.

૨ : હરિયાળ

આપણે ત્યાં ઝાઝાં ઝાડ અને વનરાજીવાળા પ્રદેશોમાં ખીજી જાતનાં પારેવાં થાય છે. એનું નામ ‘હરિયાળ’. આપણાં પારેવાંને મુખ્ય વર્ણુ વાદળી, ત્યારે આ પારેવાંને મુખ્ય વર્ણુ લીલો અને પીળી ઝાંચવાળો. એનું માથું સહેજ પીળું, પણ ડોક અને છાતી તો ભારે પીળાં. ગળા આસપાસ ભૂખરો પટ્ટો. પાંખો શરૂઆતમાં પીળી, પછી લીલી; ત્યારઆદ અંતમાં કાળા જેવી; પણ છેલ્લાં પીછાં અત્યંત પીળાં. પેટ અને પાંખો નીચેનો ભાગ ભૂખરો, પીળી છાતીથી એકદમ જુદો તરી આવે તેવો. પાંખ નીચે નારંગી પટ્ટો. વાદળી આંખ આસપાસ ગુલાબી કુંડાળું. ચાંચ મૂળમાં જડી અને લીલાશ પડતી. ચાંચથી એકદમ આપણા પારેવાથી જુદું તરી આવે. પગ પણ નારંગી.

આવા વિવિધ રંગે શોભતું આ પારેવું જમીન પર ભાગ્યે જ ઊતરે. ફળનો જ આદાર કરે અને ઝાડ પર જ રહે. ઝાડનાં પાદડાં સાથે રંગ એવો ભળી જાય કે હજારો પારેવાં ઝાડ માથે બેઠાં હોય પણ અવાજ ન કરતાં હોય તો જુદાં તારવવાં મુશ્કેલ પડે. ઊડવામાં તો આપણાં પારેવાં જેવાં જ, પણ ભારે આળસુ. ઠંઠ પાસે જઈને ન ઊડાડીએ ત્યાં સુધી ઊડે નહિ. પાણી પીવા યે નીચે ન ઊતરે; ફળફળાદિમાંથી જ જોઈતો ભેજ મેળવી લે. ખાસ કરીને એને વડના ટેટા અને પીપળ-પીપળાની ટેટીઓ બહુ ભાવે. આથી ઉત્તર હિંદનાં વડ-પીપળનાં ઝૂંડોમાં હજારોની સંખ્યામાં તે વસે છે.

ઝાડ પરના જ એના કાયમી વસવાટને કારણે એના પગ ભારે મજબૂત થઈ ગયા છે. ઝાડની ડાળીઓ પર તે પોપટની પેઠે આસાનીથી ફરતાં હોય છે. કાયમી ઝાડ પર વસવા છતાં, જરૂર પડ્યે ખીજાં પારેવાંની જેમ જ એ સારી પેઠે ઊડી શકે છે. પણ પસંદ કરેલ ઘટા એકદમ તે છોડતાં નથી.

પાંખીઓને ઊડ્યા બાદ નીચે ઊતરવું હોય છે ત્યારે પાંખ નીચેના હવાના દબાણને દૂર કરવા માટે જોરથી પાંખો ફફડાવવી પડે છે. પણ પાંખો ખૂબ ફફડાવવા માટે જોરથી એટલી જગ્યા હરિયાળને ઘાટી ઘટાઓમાં રહેવાને કારણે ન મળતી હોવાથી, થોડાક જ ફફડાટથી ઝાડ પર ઊતરી શકાય તે

માટે આ પંખીની પાંખમાં ત્રીજો પીછે એક ચીરો (Slot) હોય છે. તે કારણે પાંખ નીચેનું દબાણ, એ ચીરામાંથી હવા ઉપર પસાર થઈ જતાં ઓછું થઈ જાય છે અને તે એકદમ ઊતરી શકે છે. આ ચીરો એને ધાડી ડાળાઓમાંથી પસાર થતી વખતે હવાના દબાણને ઓછું વાળું કરવામાં મદદગાર બને છે.

લગભગ આ જ જાતની સગવડ માટે આધુનિક એરોપ્લેનની પાંખમાં પણ છેવાડાના ભાગે ચીરો (Slot) પાડવામાં આવે છે. આવા ચીરા કોઈ કોઈ શિકરી પંખીઓની પાંખમાં હોય છે, તેમ કહેવાય છે.

ભાંગલોતૂટેલો માજો, બે સફેદ ઇંડાં વગેરે—આપણાં પારેવાં જેવાં જ હરિયાળાં જીવન-વ્યવહાર. કાઠિયાવાડમાં તો ખૂબ ગીચ ઝાડી હોય ત્યાં એ દેખાય છે. મોટા ભાગના સૂકા પ્રદેશમાં તો એ જેવાં યે શાનું મળે? એનું બીજું નામ : ‘હરેવા’. સંસ્કૃત નામ ‘હારીત’. એના લીલા હરિયાળા રંગ પરથી જ આ નામ પડ્યાં લાગે છે.

* * * *

પારેવાંની ત્રીજી પછી એક જાત થાય છે : નામ The Kokla Green Pigeon. એમાં નર માદાના રંગ જુદા. ભારે રમતિયાળ, ગાય મીઠું, પણ આપણે ત્યાં એ વસતું ન હોવાથી એની સાથે નિસ્ખત નથી.

હિંદમાં ઠેઠ યુરોપમાંથી પારેવાં આવે છે અને હિંદના અંદર અંદરના પ્રાંતોમાંથી પણ પ્રવાસ કરી તેઓ એક બીજો સ્થળે જતાં હોય છે. પણ કાઠિયાવાડ તરફ ઓછાં આવતાં હોય તેમ લાગે છે.

* * * *

જેમની આ જગતમાંથી જાતો તદ્દન લુપ્ત થઈ મનાય છે તે પંખીઓ : ડોડા, સોલીટરી, પાસેન્જર પીજીઅન, વગેરે પારેવાનાં જ સગાં થાય.

દુનિયાના અનેક પ્રદેશમાં પારેવાં જળી સંખ્યામાં વસી રહ્યાં છે. પારેવાંની અમર્યાદિત સંખ્યા પર તેમનામાં થતા ડીપ્થેરીઆ નામના રોગે કાબૂ રાખ્યો છે. Beech-mast નામનું ખાદ્ય તત્ત્વ એના ખોરાકમાં વધારે આવવાથી તથા અમર્યાદિત સંખ્યાના વધારાને કારણે તદ્દન નજીક જીવન ગાળતાં હોઈને તેમનામાં આ રોગ ઊભો થતો મનાય છે.

ઓસ્ટ્રેલિયાનું એક The Wonga-Wonga Pigeon નામનું પારેવું ભારે વિચિત્ર રીતે માળા બાંધે છે. સંવનનકાળે માદા બેઠી હોય ત્યાં નર એક સાંકીકડું લાવે, માદાની આસપાસ ત્રણ આંટા ભારે, પછી સાંકીકા માથે બેસે અને માદાને એ સાંકીકડું આપે. આમ સાંકીકાં ભેગાં થાય તેમાંથી માદા માજો બાંધે !

ઉપદ્રવી અને ઉપયોગી પારેવાં

[સંદેશો મોકલવા પારેવાના પગમાં એલ્યુમિનિયમની પટ્ટી ચોડાય છે.]

હોલો બેઠો એ ઝાડ વંઠયું, ફૂલો વંઠયો કબૂતર બેઠું,
ઘર વંઠયું ભગતડું પેઠું, કાયા વંડી કાફડું [અશીર્ણ] પેઠું.

આપણાં ગામડાંની આ લોકોક્તિ છે. એની પાછળની માન્યતાઓ પાછળ
કેટલાંક કારણ સાચાં છે; કેટલાંક વિવાદાસ્પદ છે. હોલો બેઠો ઝાડ વંઠતું નથી.
એટલું ખરું કે સાવ ઠૂંઠા ઝાડ પર, જ્યાં કોઈ પંખી ન બેસે એવાં ઠૂંઠાં
ઝાડ પર બેસીને હોલો વનવગડા ગજવે છે. ભગતડું ઘરમાં પેઠે ઘર વંડે છે કે
કેમ એ વિષે નિર્ણય આપશું તો કોઈ ભગત લાકડી લઈ મારવા દોડશે એટલે
એ વાત જવા દઈ એ.

અરીણુ વિષે તો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. ભલે પછી કોઇ અરીણી મારવા બિઠે. પણ અરીણીને અમલ ચડે અને મારવા બિઠે એ શંકા પડતી વાત છે, એટલે કહેવામાં વાંધો નહિ. અને કબૂતર વિષે ચે કહેવામાં વાંધો નથી, કારણ કે એના વિષેની વાત સાવ સાચી છે. નવો કે જૂનો, તાજો બાંધેલો કે ભાડિયો ફૂલો-ગમે તે જુઓ, ત્યાં પારેવું પહોંચ્યું જ હોય અને પીછાં, ચરક તેમ જ માળાની સામગ્રીથી ફૂવાને ભરી મૂક્યો હોય.

પણ પારેવાંને એ કાંઈ બહુ મોટો અવગુણ નથી. એ સિવાય ધણા અવગુણ કહી શકાય તેમ છે. એક તો આપણી ધાર્મિક માન્યતા અને બીજું પારેવાંને આહાર.

આપણી ધાર્મિક માન્યતાને કારણે એને હંમેશાં જર નાખવામાં આવે છે. મુંબઈની મુખ્ય ત્રણ પાંજરાપોળો તરફથી રોજ ૭૫-૧૦૦ રૂ. ની જર નખાય છે. વાર્ષિક લગભગ ૩૦-૪૦ લાખ રૂપિયાની જર થઈ. આ તો માત્ર ત્રણ જ પાંજરાપોળની વાત થઈ. એ સિવાય મુંબઈમાં કેટલી ચે પાંજરાપોળો હશે; એ બધાંને હિસાબ ગણીએ તો ? એથી આગળ ચાલી ગામે ગામની પાંજરાપોળો તરફથી નાખવામાં આવતી જર તથા અંગત રીતે ઘેર ઘેરથી નાખવામાં આવતી જરનો હિંદના એક છેડાના ગામથી માંડી બીજા છેડાના ગામ સુધીનો હિસાબ માંડીએ તો ? કદાચ લાખો કરોડો સુધી સંખ્યાનો આંકડો પહોંચી જાય તો ના નહિ !

આજના જમાનામાં જ્યારે માણસો અન્ન વિના મરે છે ત્યારે આ આંકડો કોઈ અર્થશાસ્ત્રીને રાષ્ટ્રના ધનને વેડફી નાખતો લાગે તો આપણાથી ના પાડી શકાશે નહિ. બીજી બાજુ પારેવાંને આપણા જીવનમાં દેખીતી રીતે કરો ૭૫-યોગ બહાર આવ્યો નથી. ચણુ નાખીને એના જીવનમાં રસ લેવા પૂરતી પણ એની પાછળ દૃષ્ટિ નથી. ત્યારે આજના ઉપયોગિતાવાદના જમાનામાં આ અર્થને જડામૂળથી નકામું ગણવામાં આવે તો કેમ ના પાડી શકાય ?

પણ આપણાથી તો એ વિચાર ન થઈ શકે એટલી એના વિષેની ધાર્મિક માન્યતા દૃઢ થઈ ગયેલી છે. આપણે ત્યાં તો જેને ઘેર પારેવાંને વધારે જર નખાય એ સમૃદ્ધિનું સૂચક અંગ ગણાય છે. કવિઓએ કલ્પનાને બહેલાવીને કલ્પના લાખા કુલાણાની સમૃદ્ધિ આલેખી છે કે :

“પારેવાં મોતી ચુગે લાખારે દરબાર”

પણ આ જરની વાત જવા દઈએ. પારેવાંનો સ્વભાવ મુખ્યત્વે કણબોજ છે અનાજ વિશેષ ખાય; બીજું નહિ જેવું. આખો દિવસ ખેતરોમાં ફર્યા કરે,

ઊભાં ખેતરોમાંથી દાણા વીણ્યા કરે અને ખાધા કરે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ એના આહારનો આંક કાઢવા માટે પારેવાનાં અંગ ચીર્યાં છે. એમાંથી માલૂમ પડ્યું છે કે એક પારેવાના પેટમાં અન્નના ૧૨૯૬ કણ મળી આવે છે. એક જ પારેવું દિવસમાં બે જ વખત ચારો કરે તો યે ફેટલું અનાજ એના પેટમાં જાય ? અને એક પારેવા પછી તો આપણે ત્યાં અસંખ્યની સંખ્યામાં વસતાં પારેવાંના સમગ્ર કણ-આહારનો આંકડો માંડીએ તો આપણા ખેડૂતોને એથી ફેટલું નુકશાન થાય એ કલ્પના થિજીવી દે તેવી છે. એમાં યે બચ્ચાંના ઉછેર-સમયે એનાં બચ્ચાં માટે એ અનાજ ઉપાડી જાય તે વધારામાં.

ભગવાનનાં બ્રાહ્મણ જેવાં પારેવાં માથે આપણા ખેડૂત પાણો યે નથી ઉપાડતા. એની ખળાવાડ, ખેતર અને વાડીઓમાં છૂટથી પારેવું ફર્યા કરે છે, પણ ધાર્મિક ક્ષતિથી ભરપૂર આપણો ખેડૂત એના તરફ કાંકરી યે ફેંકતો નથી. એનું એક કારણ તો એ પણ સંભવે છે કે એને પારેવાં જે બગાડ કરે છે એનો સાચો ઉઠાંક ન આવ્યો હોય. મોર દૂમળા છોડને ખાઈ જાય છે તેથી ધાર્મિક માન્યતા છતાં એને ખેડૂત ઉડાડે છે જ. પારેવાં વિશે ખ્યાલ નથી આવ્યો લાગતો.

પારેવાંને મારવાની વાત ! આપણી ધાર્મિક માન્યતા કેમ સહન કરી શકે ? એક વખત મુંબઈમાં કોઈ છોકરે પારેવું મારેલું, ધર્મપરાયણ વણિકા ત્યાં ભેગા થઈ ગયા અને પારેવાંને મોંદડું પોંખે એમ પેલા છોકરાને પીંખવા લાગ્યા. કોઈકે ખોટું બહાનું આપ્યું કે આ તો ખીજો ધા કરવા જતાં પારેવા પર લાગી ગયું છે ત્યારે જ છોકરો છૂટી શક્યો !

ખીજી વખત એક ખીજો છોકરે પારેવું મારેલું, લોકોએ એને પકડ્યો, ન્યાયાધીશ પાસે ખડો કર્યો; પારેવાં મારવામાં કાયદાની દૃષ્ટિએ કશો ગુનો નથી, છતાં પ્રજના ટોળાને શાંત કરવા ન્યાયાધીશે નહૂંટકે ધાર્મિક લાગણી ઉજ્જેરવાના બહાના નીચે રા. ૩૭ નો દંડ કર્યાના દાખલો નોંધાયો છે. જાપાંઓએ આ દંડ સામે વાંધો ઉઠાવેલો. પણ ધાર્મિક લાગણી સામે એમનો વાંધો ઢોલમાં પિપ્પડીના અવાજની જેમ સમાઈ ગયો !

પારેવાંની અનાજ પરની આ વિનાશ-પ્રવૃત્તિ તરફ પશ્ચિમના દેશોનું વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચાયું છે; ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડ જેવા ઠંડા પ્રદેશનું. કારણ કે ત્યાં અનાજ માંડ માંડ ઉગાડી શકાય છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી અખતરા કરીને ત્યાં અનાજ ઉગાડવાનું શરૂ થયું છે. એમાં પારેવાં ઊતરી પડે એટલે તરત જ પરિણામ દેખાઈ આવે ને ?

પારેવાં પહેલાં ઇંગ્લેન્ડમાં ઓછાં વસતાં. અનાજ વાવવું શરૂ થયા પછી ત્યાં પારેવાં ધણું જવા માંડ્યાં છે. શિયાળો ઊતરે અને મોલ પાકે ત્યારે હજારોની સંખ્યામાં ખીજ દેશોમાંથી પારેવાં ત્યાં ઊતરી પડે. પણ ત્યાંના ખેડૂતો પારેવાંની આ વિનાશ-વૃત્તિ સહન કરી લે તેમ નથી. તેઓએ તો એની સામે જેઠાદ ઉપાડી છે. દર વર્ષે શિયાળા પહેલાં તેઓ ઊગતા મોલનો નાશ કરતા કૂકડાઓનો સંહાર-યજ્ઞ કરે છે અને એ કામ પત્યે શિયાળો ઊતરતાં મોલ પાકતાં આવી પહોંચતાં પારેવાંનો સંહારયજ્ઞ શરૂ કરે છે.

૧૯૪૦માં અને ત્યાર બાદ એ સંહારયજ્ઞ વિશેષ કડકાર્ષ ધારણ કરી છે. કારણ કે આ વર્ષોમાં ત્યાં લડાઇ છે. લડાઈનાં વર્ષોમાં દારૂગોળા જેટલું જ એ દેશમાં મહત્ત્વ અનાજનું. એવે સમયે પારેવાં પાકતો સંહાર કરી જાય એ કેમ પોસાય ? આથી ત્યાંના ખેતીવાડી ખાતાના પ્રધાન તરફથી જ સૂચના નીકળી છે કે ‘Shoot the pigeons and save the crop : પારેવાં મારો અને પાક બચાવો’ : આ પ્રચારવાક્ય ઘેર ઘેર ધૂમવા માંડ્યું, ખેડૂતોને ઊભા કરવા માંડ્યું અને પારેવાંનો નાશ કરવાનો સમૃદ્ધયજ્ઞ મંડાયો.

પણ પારેવાં શિકારીઓ કે ખેડૂતોની ઝપટમાં એકદમ આવે એવાં ભોળાં નથી. તેઓ ભારે ચાણુક્ષ ગણાય છે. શિકારીના હાથમાં બંદૂક હોય તો ભડાકો થતાં કેટલે દૂરથી કેટલા સમયમાં ગોળી આવી પહોંચશે એનું સ્વાભાવિકતાથી તારતમ્ય ખેંચી દસ વાર દૂરથી પણ, એ પ્રમાણે પાંખોમાં વેગ વધારીને તે ઊડી જાય છે. એથી યે આગળ જતાં, ગોળી વાગે તો તે પછી પણ માછલોના માછલો સુધી લોહીનીંગળતે શરીરે ઊડી જઈ શકે છે. પાળેલાં પારેવાંને પણ ગમે એટલું મારો ને, એને મારની ઝાઝી અસર ન થવાની.

આવાં પારેવાંનો સંહારયજ્ઞ અંગ્રેજોને ભારે થઈ પડે છે. એ માટે જાત-જાતના ઉપાયો શોધવા પડે છે. ખાસ કરીને એ ઉપાય તેઓ અજમાવે છે.

(૧) ઘેરઘેરથી સૌ ગામડિયા જેવી મળી તેવી, જૂની લાંગીખોખરી બંદૂક લઈ નીકળી પડે. સાથે ફૂતરાને પણ લઈ લે. સાંજે જે ઝાડો પર પારેવાં રાત રહેતાં હોય એની આસપાસ ઝાડે ઝાડે બંદૂકો સજ્જ કરીને ઊભા રહી જાય. પારેવાં ખેસી જાય પછી એક સાથે મોટો ભડાકો કરે; પારેવાં ઊડે એટલે ટાળાં પર પણ એકધારા ભડાકાઓની તડી વરસે અને એમાં ધણું પારેવાંએને ઝપટમાં લઈ લે. ધવાયાં છતાં ઊડી ગયેલાં પારેવાં દૂર જઈ પડે એને ફૂતરા પકડી આવે. પણ એકાદો ય ભડાકો આડોઅવળો ગયો, એટલે થઈ રહ્યું. એક વાર ધારી ગતિએ પારેવાં ચડી ગયાં, પછી બંદૂકના ભડાકા નિષ્ફળ જવાના.

(૨) આ માટે તેઓએ એક ખીજી પણ સાવચેતીભરી તરકીબ ગોઠવી છે. પારેવાં હંમેશાં ઊતરતાં હોય એ જાડ નીચે તેઓ જાડ, પાન, પાલો વગેરેનો ઉપયોગ કરી માંડવા બનાવે; ગુપ્ત સ્થાન રચી એમાં બંદૂકો ગોઠવે. ઘણા દિવસ આ ગુપ્ત સ્થાનો રાખી મૂકે એટલે પારેવાં તેનાથી હેવાયાં થઈ જાય. ત્યારબાદ નકલી પારેવાંને તેની આસપાસ ચરવા છોડી મૂકે. એ પારેવાંને જોઈને પારેવાં નીચે ઊતરે અને પછી તો એ સ્થાનોમાં જાની ગોઠવી રાખેલી બંદૂકો શરૂ કરી દે અને પારેવાંને સોથ વાળી દે.

આ રીતે ઈંગ્લાંડને ગામેગામ આ સંદારક્રિયા છેલ્લાં બે વર્ષથી ચાલે છે. સાંજ પડ્યે સૌએ કેટલાં પારેવાં માર્યા એની ગણતરી થાય. પારેવાંનું માંસ ખાવામાં ઘણું સ્વાદુ ગણાય છે એટલે મારવામાં થતાં કાર્તુસોનું ખર્ચ એમાંથી નીકળી જાય છે. આ જાતના સમૃદ્ધ્યજનક એક વર્ષે એકલા થોડકાંશાયરમાં ૨૦,૦૦૦ પારેવાં મરાયાં હતાં.

પણ જવા દઈએ આ સંદારક્રિયાની વાત. આપણા અન્નાહારી અને દયાવૃત્તિભર્યા હિંદી માનસને એ વધારે નહિ ગમે. પારેવાંના એક ખીજી ઉપયોગની વાત કરીએ. એ ઉપયોગ તે યુદ્ધને સમયે પારેવાંને સંદેશવાહક તરીકે વાપરવાનો.

પારેવાં એટલે Pigeon અને હોલાં એટલે Dove : બન્ને છે એક જ વર્ગનાં. શરીરનો આંધો, આહારવિહારમાં કશો ફેર નથી. આ કારણે તો જૂના સમયમાં બન્નેનાં નામ જુદાં જુદાં આપવા છતાં એક જ ગણવામાં આવતાં. ઈંગ્લાંડમાં તો એક ખીજી માટે વપરાતાં આ નામ ભારે ગોટાળો કરે છે.

આપણે ત્યાંનાં જૂનાં શાસ્ત્રોમાં જેમ હોલાંપારેવાંનો ઉલ્લેખ છે તેમ પશ્ચિમના પુરાણ શાસ્ત્ર આખબલમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. આખબલના Old Testament ના Genesis-ઉત્પત્તિ-પ્રકરણમાં પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કર્યા પછી એક વખત પ્રભુએ આખી પૃથ્વીને પાણીથી રેલી દીધી. પ્રભુપુત્ર નોઆહ એક વહાણમાં પોતાની પત્ની, આજકા, પશુઓ, પક્ષીઓ અને છોડવા લઈને સમુદ્રમાં ચાલ્યા ગયા અને

Fifteen cubits upword did the waters prevail; and the mountains were covered.

પૃથ્વી પર ૧૫ ફુટ પાણી ચડી ગયાં અને ડુંગરા પણ ઢંકાઈ ગયા.

આખી પૃથ્વી જળબંબાકાર થઈ ગઈ. આ રીતે ૧૫૦ દિવસ પૃથ્વી પર પાણી રહ્યું. પછી ધીમે ધીમે પાણી ઊતર્યું, પવન વાયો અને પૂરો પાણી

ઊતર્યાં છે કે નહિ તે જોવા પ્રભુપુત્રે કાગડો મોકલ્યો. પણ એ પૃથ્વી પરથી પાછો ન આવી શક્યો. ત્યાર બાદ :

Also he sent forth a dove from him to see if the waters were abated : પાણી ઊતર્યાં છે કે નહિ તે જોવા પારેવાને મોકલ્યું. પણ પૃથ્વી પર પાણી હતું અને પારેવાને પાછા ફરવું પડ્યું.

And again he sent forth the dove out of the ark; and the dove came in to him in the evening: and lo, in her mouth was an olive leaf pluck off.

એણે ફરીથી પોતાના વહાણ પરથી પારેવું મોકલ્યું. પારેવું પાછું આવ્યું, અને જુઓ એની ચાંચમાં ઓલીવ વૃક્ષની ડાળી હતી.

પૃથ્વી પરથી પાણી ઓસરી ગયાં છે એની સાચિતી રૂપે એ ડાળી લાવ્યું હતું.

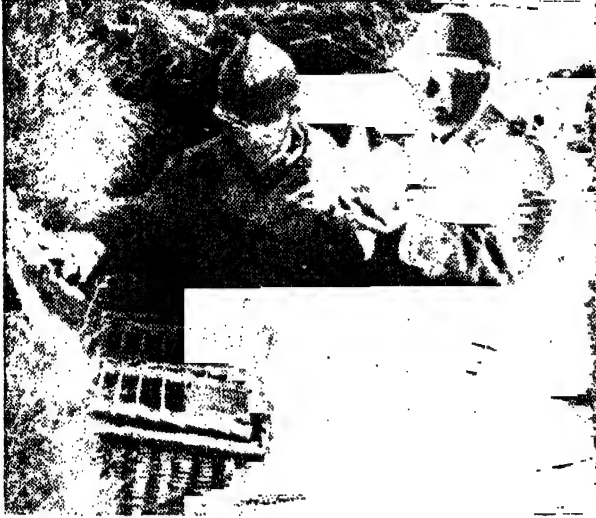
પૃથ્વી પર ફરીથી વસવાટ થયો. મહા ઉત્પાતમાંથી શાંતિ સ્થપાઇ. ત્યારથી પારેવું અને એની ચાંચમાં ઓલીવની ડાળી એ શાંતિના પ્રતિક તરીકે વપરાય છે. આથી જ લીંગ એક નેશન્સના મકાન પર પણ ચાંચમાં ઓલીવ-ડાળી પકડેલા પારેવાને બેસાડેલ છે. પણ શાંતિના પ્રતિકરૂપ આ પારેવાનો આજે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે માનવસંહારભર્યા યુદ્ધોમાં સંદેશવાહક તરીકે.

પ્રભુપુત્ર નોઆહે એનો ઉપયોગ કર્યા પછી ઘણી પ્રજાઓએ એનો સંદેશવાહક તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. આફ્રિકામાં ઇજિપ્શિયન લોકોએ ઉપયોગ કર્યો, યુરોપમાં ગ્રીક અને રોમનોએ ઉપયોગ કર્યો છે. અરબસ્તાનમાં મુસલમાનોએ અને હિંદમાં રજપૂતોએ તથા મોગલોએ ઉપયોગ કર્યો છે. લગભગ બધાએ પારેવાને લશ્કરમાં જ વાપર્યાં છે. રોમન સરદારો કદી સાથે પારેવાં લીધા વગર ચડાઇ ન કરતા કે બહાર ન નીકળતા. સામસામાં લશ્કરો ભટકાઈ પડે ત્યારે સંદેશ મોકલવાનું એક જ સાધન હતું અને તે પારેવાં.

જૂના સમયમાં તો સંદેશવાહક તરીકે એનો ઘણો ઉપયોગ થયો, પણ અદ્યતન યુગમાં પ્રથમ એ કામ આવ્યાં ૧૮૭૦-૭૧માં પારીસના ઘેરામાં. ખાસ કેળવેલાં નહિ, પણ હેલ્લી ઘડીએ તૈયાર કરેલાં પારેવાંએ તે યુદ્ધમાં ૧,૫૦,૦૦૦ સંદેશ પહોંચાડ્યા. અને દિવસે દિવસે યુદ્ધ તરફ ધમ્મે જતી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનું એના તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું; અને તેના પર અખતરા ગયા.

પારેવાંની ઊડવાની શક્તિ ઘણી. જે દિશામાંથી મોકલ્યાં હોય તે દિશાએ પાછાં વળવાની નૈસર્ગિક શક્તિ વિશેષ. વરસાદ પડે તો યે ભીંજાય નહિ અને

ખાસ અસર થાય નહિ એવો પાવડર એની પાંખોમાં વિશેષ હોઈ વરસાદ વખતે પણ ગમે ત્યાં જઈ શકે અને શરદી લાગે નહિ. શરીરની શક્તિ પણ

વધારે એટલે ધવાયા છતાં બિડી જઈ શકે એ સંદેશવાહન માટે અગત્યની વાત. આથી જ જ્યારે રેડીઓ, ટેલેફોન કે બીજાં કોઈ સાધન સંદેશો મોકલવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે ત્યારે આ પારેવાં ખરાખર સફળ થયાં છે.

સંદેશ સાથે પારેવાંને ઉડાડે છે

પારીસના એ ઘેરા પછી યુરોપનાં દરેક

રાષ્ટ્રોમાં પારેવાંને સંદેશવાહક બનાવવા લોકો 'ફળવવા' લાગ્યા. સરકારેએ પારેવાં ન મારવાના નિયમ કર્યા, પારેવાંના સંદાર કરનાર શકરા-ખાજને મારી નાખવાનાં ઇનામ ઠાક્યાં અને 'ફળવનારને' આર્થિક મદદો અપાઈ. સૌથી વિશેષ પારેવાં ફળવ્યાં એજીઅમનાં લોકોએ. સરકારે પોતે પણ લશ્કરમાં ઉપયોગ કરવા માટે પારેવાં ઉછેરવા ને ફળવવા લાગી.

પારેવાંને ફળવવા ખાસ Loft : કબૂતરખાનાં રચવામાં આવે છે. એમાં પારેવાંને બાળપણથી રીતસર ફળવવામાં આવે છે. કબૂતરખાનાથી થોડે દૂર લઈ જઈ પાછાં છોડવામાં આવે છે. ૨૦-૩૦ માઇલથી માંડી ૧૦૦-૨૦૦-૩૦૦ માઇલ સુધી લઈ જઈ છોડી મૂકે છે અને પારેવાં પાછાં ચાલ્યાં આવે છે. અખતરા કરતાં આ માઇલવિસ્તાર ૧૦૦૦ સુધી પહોંચી જાય છે.

એને ફળવવા માટે રચાયેલ કબૂતરખાનાંની વ્યવસ્થા પણ ભારે શાસ્ત્રીય રીતે કરી હોય છે. ખાનામાં માળો હોય, માટી હોય, કરાંડીઓ ગોઠવેલી હોય. ખાવાપીવાનાં સાધનો તો હોય જ. ઉપરાંત સરખી રીતે બિડી શકે અને કસરત કરી શકે તેવી વિસ્તૃત જગ્યા પણ રાખી હોય. બહારથી પારેવાંને આવવા માટે ઓસરીમાં અમુક બાકારાં રાખ્યાં હોય. સંદેશો લઈ પારેવાં આવે અને બાકારામાં એસે કે ઇલેક્ટ્રિક ઘંટડી વાગે અને માલિકને એની આવ્યાની જાણ થાય.

પારેવાંની ઓળખાણ માટે એનાં પીંછાં પર માલિકનાં નામ, નંબર પણ ટાંકવામાં આવે.

પારેવાંને ખોરાક અપાય છે.

સંદેશો મોકલવાના બે રસ્તા: એનાં પીંછાં સાથે સંદેશોનો કાગળ વીંટી, સીલ કરી એનો દોરો એની પૂછડીના મજબૂત પીંછા સાથે બરાબર બાંધી દે.

ખીજી રીત-એના પગ ફરતી એલ્યુમિનિયમની પાતળી પટ્ટીઓ બાંધ કરી દે, બાર લાગે નહિ ને પારેવાં સંદેશાધી જીડી શકે તેવી રીતે.

કબૂતરખાનાંએ પારેવાં પાછાં વળે તે માટે છોડતાં પહેલાં એમને ભૂખ્યાં રાખવામાં આવે છે. જીડતી વખતે એમને અનાજ દેખાડી છોડી મૂકે છે એટલે સંદેશો દર્દી તરત જ પાછાં ફરે છે. ખાસ સંદેશાઓ મોકલવા તથા દર્શિકા વખતે પારેવાં એકદમ પાછાં આવે માટે એના પત્નીપ્રેમ તથા દાંપત્યપ્રેમનો પણ ઉપયોગ કરવો પાશ્ચાત્યો નથી ભૂલ્યા. જીડાડતાં પહેલાં એની પત્ની સાથે ખીજા કાઠ નર-પારેવાને બેસાડેલું દેખાડે એટલે નર-પારેવું જપાટે સંદેશો લઇ જાય અને ઇર્ષ્યાને જોરે ઘર તરફ જપાટે પાછું વળે.

એ જ રીતે પારેવીને દૂર કરી નરને જ ઇડાં સેવવા બેસાડે અને પક્ષી સંદેશો દેવા મોકલે. ઇડાંને એકલાં છોડી ગયેલો નર, ઇડાંની ચિંતામાં તરત જ પાછો ફરે. પક્ષીએને કુદરતી સ્વભાવનો આવો ઉપયોગ કરી જાણ્યો એક માનવજાતે જ અને એ માટે એને શાગ્રાશી મળે છે. છે ને વિધિની કેંઈ વક્તા !

પક્ષી તો અખતરા આગળ વધ્યા છે. દિવસે જ સંદેશો લઇ જવામાં કામ આવતાં પારેવાં પર રાત્રે સંદેશો પહોંચાડી શકે તેવા પ્રયોગો થયા. એમાં યે સફળતા મળી. પક્ષી પ્રયોગ-વિસ્તાર અગાળ વધ્યો અને જમીન છોડીને દરિયા પર વહાણમાંથી સંદેશો લઇ આવે એવા અખતરા થયા. ધીમે ધીમે એમાં પણ સફળતા મળતી જાય છે. અલખત, જમીન જેવી નહિ.

પારેવાંનો આ રીતે ટપાવીઓ તરીકે વ્યવસ્થિત ઉપયોગ થયો ગયા મહાયુદ્ધમાં. વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં રેડીઓ, ટેલીફોન કે કોઈ પણ સાધનો

સામે પ્રતિકાર રૂપે શત્રુઓએ સાધનો શોધી કાઢ્યાં હતાં; યુદ્ધને સમયે એ નિરુપયોગી બન્યાં હતાં. એવે સમયે પારેવાં કામ આવી ગયાં. જીડીને પારેવાં પસાર થઈ જાય તે ખબર ન પડે. ખબર પડે ને ગોળી છોડે તો યે ભાગ્યે જ લાગે એટલે જ એ પારેવાં છોડતાં

પારેવાંનું ટપામાં સ્નાન

હોય. આવાં પારેવાં સામે શત્રુઓએ શકરા ને બાજ કૂળબ્યા. પારેવાં દેખાય કે બાજ છૂટા મૂકે. પણ કૂળવેલ પારેવાં બાજની ઝપટમાં ઓછાં આવે. અને બાજને પોતાના કે પારકા પક્ષનાં પારેવાં છે એ સમજ તો શાની પડે? એ તો ગમે તે પારેવાં દેખે એનો સંદાર આદરી દે. એટલે શકરા-બાજ જોઈએ તેટલા આ કામમાં સફળ ન થયા.

ઉપરાંત બાજ સામે એક ઉપાય શોધી કાઢવામાં આવ્યો : પારેવાંની પૂછડી પર હળવા વજનના વાંસના પાવા મૂકવામાં આવ્યા. છોડતાં પારેવાં સામે પવન ભટકાય અને પાવા વાગવા માંડે. પાવાના અવાજથી ડરીને બાજ પાસે ચ ન અંકડે.

લખીને કાગળ બાંધવાથી ઓછા સંદેશ મોકલી શકાતા હતા એટલે પ્રયોગો આગળ ચાલ્યા અને રીતસર પાડેલા સૂક્ષ્મ ફોટોગ્રાફની ફિલ્મોના રોલ વીંટાળી દેવા લાગ્યા. પારેવાં ધારેલ સ્થળે પહોંચી જાય એટલે ફોટોઓને એન્સાઈલ કરીને દરેકોનાં દરેકો જોઈને તેમાંથી સંદેશ તારવી લેવામાં આવે.

પછી તો ૧૯૧૬માં ફ્રેંચ લોકોએ પારેવાંનો ઉપયોગ શત્રુપક્ષના ફોટા પાડવા માટે પણ સફળ રીતે કર્યો. તદ્દન હળવો એલ્યુમિનિયમનો એક એરીઅલ ક્રેસેર શોધરામાં આવ્યો, જે પારેવાંના પેટ પર બાંધવામાં આવે છે. એમાં ફોટા લેવાનાં બે કાણાં હોય છે; આગળના ભાગમાં અને નીચે. ક્રેસેરની અંદર રખરનો દડો મૂકવામાં આવે છે. પારેવાંને ઊડાડે ત્યારે દડામાં

હવા ભરીને ઝીણી તીની પાડી દે. દડામાંથી ધીમે ધીમે હવા નીકળી જાય, પારેવું શત્રુપક્ષના ઘેરા પર ફરતું જાય અને કમેરામાં ફેટા પડતા જાય. પાછું ફરે ત્યારે શત્રુપક્ષની અંદરની હિલચાલ અને વ્યવસ્થાની સળંગ ફિલ્મ હાથ આવી જાય અને પછી એ પ્રમાણે હલ્લા અને યોજનાઓ થાય.

યુદ્ધને સમયે આ રીતે સૌથી સફળ રીતે કામ કરનારાં પારેવાં ઇતિહાસમાં અમર બની ગયાં છે અને રાષ્ટ્રના વીર તરીકે પુખ્તયાં છે. ગયા મહાયુદ્ધમાં ‘ધી મોકર’ નામના એક પારેવાએ અમેરિકાને સંદેશો પહોંચાડેલા, એથી પોતાના ઘેરાયેલા એક બટેલીઅનની તેમને ખબર પડી, રસ્તો બળ્ણ્યો અને વહારે જઈ પહોંચતાં આખું બટેલીઅન બચી ગયું.

‘શેર એમી’ નામના પારેવાએ તો હદ કરેલી. સંદેશો લખતે એ ઊડ્યે જતું હતું. શત્રુપક્ષને ખબર પડી ગઈ; ઉપર ગોળીઓની પીટ વરસી. એની આંખ ગઈ, પગ કપાયો, પાંખ તૂટી ગઈ; છતાં એ સંદેશો પહોંચાડ્યે રહ્યું : એથી ૨૫૦ સૈનિકોના જીવ બચી ગયા.

હિંદમાં પારેવાંને સંદેશવાહક તરીકે કળવવાની જે શક્તિ મોગલ આદલાહોથી થયેલી તે પ્રથા હજીયે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ટકી રહી દેખાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પારેવાં પાળનારાં લોકોનાં ઘર પર પારેવાં માટે ઠેર ઠેર છત્રીઓ દેખાવાની. * સવારના પહોરમાં તેઓ પારેવાંને આકાશમાં ઊંચે ચડાવવાની, ત્યાંથી ગિરિઓ (ધુમરીઓ) ખાતાં નીચે ઉતારવાની અને દૂર જઈને પાછાં આવી પહોંચવાની તાલીમ આપી રહ્યા હોય છે. ગિરિ (ધુમરી) ખાતા એક પારેવાની જાતનું નામ જ ‘ગિરેબાજ’ હોય છે. અને સંદેશો લખતે પાછાં આવતાં પારેવાંની એક જાતને ‘લોટણ’ નામ મળેલ છે. હજીયે ત્યાં સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. તેથી તો વર્તમાન યુદ્ધમાં તેનો પાંચમી ક્તારિયા ઉપયોગ ન કરી જાય માટે હિંદી સરકારે છેલ્લે ફરમાન બહાર પાડીને આ રીતે પારેવાં નહિ પાળવાનું અથવા પાળે તેને સરકારી દૃષ્ટિરે નોંધાવી દેવાનું જણાવ્યું છે.

સંદેશવાહક તરીકે પારેવાંનો ઉપયોગ કરવાનો રહ્યો તેથી તેની ઝડપ ખૂબ વધારવી જ જોઈએ. એ માટે યુરોપમાં એની વારંવાર હરિકાષ્ટ્રો ગોઠવાય છે અને તેને માટે મોટાં ખર્ચામ રખાય છે. આ જાતની હરિકાષ્ટ્રોમાં એક સાથે સૌથી વધારે અંતર એક પારેવે રોમથી ડરબન સુધી ૧૯૦૩ માઈલનું કાપેલું અને તેથી એને ‘The Prince of Rome નું’ નામ અપાયેલું. ચાલુ યુદ્ધમાં એરોપ્લેનમાં લડાઈ લડતા સૈનિકો સાથે પારેવું આપવામાં આવે

છે. દરિયા પર લડાઇ લડતાં છેવટ એરોપ્લેન તૂટે અને સમુદ્રમાં કે જમીન પર પડીને મરી જવાની આત્યંતિક ઘડી આવી પહોંચે ત્યારે સૈનિક પોતાની પાસેનું પારેવું છોડીને છેલ્લો સંદેશો મોકલી આપે છે.

શાંતિનું પ્રતિક પારેવું ! એનો ઉપયોગ માનવ-સંહારલીલામાં ! એક લશ્કરને કે બેલીઅનને બચાવે માટે એનાં સ્મારકો ખડાં કરવામાં આવે. પણ એ સંદેશાથી શત્રુપક્ષનાં કેટલાં માણસો મરી ગયાં હશે એનો કાણ હિસાબ કાઢશે ? હંમેશાં કાળભક્ષી યુદ્ધ તરફ ધસ્યે જતા આજના જનસમાજને આ વાત વિચિત્ર લાગશે. એમને આ સફળતાનો પૂર્વપક્ષ કે ઉત્તરપક્ષ વિચારવાનો સમય પણ નથી. એમની આસપાસ તો રાષ્ટ્રને નામે થતા સંહારની યોગ્યતા પુરવાર કરવામાં આવે છે. કમનસીબી છે ખિયારાં આવાં નિર્દોષ પંખીઓની અને પશુઓની કે જેમનો આવી સંહારલીલામાં ઉપયોગ થાય છે અને એમની સફળતા માટે તેમને મુંઢર વાધા પહેરાવવામાં આવે છે. એની દ્વારા આવેા સંહાર ચલાવતાં ચલાવતાં ચે પારેવાંનેતો મુલેહ અને શાંતિનાં પ્રતિકજ રાખે છે ! કેટલી આત્મ-વિડંબના ! માનવી જાણે પોતાની સાથે જ અહર્નિશ છળ ચલાવી રહ્યો છે અને એ છળને સદ્ગુણમાં ઘટાવવાનો પાંગળો પ્રયાસ ચૂકતો નથી,

પૃથ્વી વસવા લાયક છે એવો પ્રથમ સંદેશ લઇ આવનાર અને એ માટે શાંતિના પ્રતિક બનેલ પારેવાને પોતાનો અત્યારની માનવ-સંહાર લીલામાં શો ઉપયોગ થાય છે એ સમજાવતું હોત તો ? તેઓને જ્ઞાન હોત કે પોતાનો આવી જતનાં યુદ્ધોમાં ઉપયોગ થાય છે અને પોતાના સંદેશવાહનના સફળ કાર્યથી અસંખ્ય માનવીઓનો સંહાર થાય છે, તો કદાચ તેઓ મોતને ભોગે પણ પોતાનો આવો ઉપયોગ થવા દેત કે કેમ એ શંકાની વાત છે.

હરિ-ભગત

હોલો

શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં પટેલની વાડીએ બળદ બાંધવાના ભંડકમાં પરાળની બનાવેલ પથારીમાં હૂંફથી નીંદર આવી ગઈ છે. અધરાત ભાંગતાં ટાઢનો ચમકાર વધે છે ને અચાનક નીંદર ભીડી જાય છે ત્યાં કાને અવાજ પડે છે :

પરભૂ.....તું એક જ...તું.

હે શિવ...તું, એક જ...તું.

કાળી ઘોર રાત; આખો વગડે ઝમ...ઝમ...ખેલી રહ્યો છે. કાળાં

અંધારાંને વધુ ઘેરાં બનાવતાં ઝાડનાં જૂથ પહેરેગીરની પેઠે મૃગાંમંતર થઇને બિલાં છે. અંધારાં બેઠો અવાજ સંભળાય છે-‘પરભૂ...તું’, એક...જ તું.’

બળદને નીરણ કરવા બિઠેલ પટેલને પૂછું છું: ‘પટેલ, હોલો અત્યારે અરધી રાતે કાં બોલે?’

‘ભાઈ, હોલો તો ભગવાનનો ભગત કહેવાય. ઈ હરિ-ભગત પંખીને રોજ પરભુનાં નામની માળા ફેરવવાનું નીમ. અધૂરી રહી ગયેલ માળા રાતે જાગીને ચ પૂરી કરે એવાં એનાં વરત. હોલો કાંઈ અમથો હરિ-ભગત કહેવાય છે?’

વગડાને વીંધતો પાછો એનો એ ઘેરો અવાજ કાને ભટકાય છે :

‘પરભૂ...તું’, એક જ...તું.’

શિવભક્ત વળી એમાંથી આવા શબ્દો ઝીલે: ‘હે શિવ, તું...એક જ તું.’

સમાજે માનેલા આવા હરિ-ભગત પંખી પર આકૃત આવી પડે એને પ્રભુ કેમ સાંખી લે? એવી એક આકૃતમાંથી એને અચાવવા માટે પ્રભુ કેવો ત્રિવિધ અકસ્માત-પ્રસંગ યોજે છે તે વિષે એક ભજનમાં ગવાય છે કે

હોલો હોલી ઉપર બાજ,
(વળી) પારાધી બિભો તીર તાણી;
સર્પ ડસ્યો પારાધીને પાયે,
(અને) બાજ થયો ત્યાં ધૂળધાણી—

હરિ-ભગત હોલો પ્રભુનામ ભજતો હોલી સાથે મોભારે બેઠો હતો. એના પર એક બાબુથી બાજ જપટ મારવાની તૈયારીમાં હતો, બીજી બાબુથી શિકારી એનો શિકાર કરવા તીર તાણીને બિભો હતો. પ્રભુએ હોલા-હોલીને અચાવવા ત્રિવિધ પેંતરો રચ્યો. અચાનક એક સર્પ પારાધીને પગે ડાંખ દીધો. પારાધીના હાથમાંથી તીર આડું છટકતાં, ઉપર જપટ મારી રહેલ બાજને લાગ્યું ને હોલોહોલી બચી ગયાં! પ્રભુનો હરિ-ભગત પર કેટલો બધો ભાવ !

આ રીતે આપણા જન-વ્યવહારમાં ભગતનું સ્થાન પામેલો હોલો તો આપણાં શાસ્ત્રોમાં પણ અગ્નિનું સ્વરૂપ મનાયો છે. શિવને જ્યારે પાર્વતીજી સાથે લગ્ન કર્યાં સો સો વર્ષ વીતી ગયાં, ત્યારે સેનાપતિની માગણી કરવા માટે દેવો તરફથી અગ્નિ શિવ પાસે જાય છે. પણ શિવના ગણોની ચોક્કા વચ્ચેથી કૈલાસમાં પ્રવેશ કરવો અશક્ય જોઈ અગ્નિએ હોલાનું રૂપ લીધેલું, જેનું સુંદર વર્ણન ‘કુમાર-સંભવ’માં કવિ કાલિદાસે આપેલ છે. હોલાને આ રીતે પ્રવેશતો જોઈને એ દિવસોમાં માનવીની પેઠે બોલી શકતા હાથી અને પોપટ મહાદેવને બાણ કરી દીધી, તેથી શિવે અગ્નિને શાપ દીધો; આથી

અગિયે હાથી અને પોપટને શાપ દેતાં તેમની જીભ અવળી-ઝેટલે આગળ ખેંચી, પાછળ પાતળી-થંધ ગાંઠ અને બંને મૂંગા થઇ ગયા.

ત્યારબાદ પ્રભુભક્ત શિબિરાગ્નની કથામાં, ભગવાન સીંચાણાનું ૩૫ લાઇને જેની પાછળ પડેલા તે પણ આ હોલો જ. હોલો શિબિરાગ્નના પડખામાં ભરાઇ ગયો, સીંચાણે હોલો પોતાનું ભક્ત્ય છે કહીને સોંપી દેવાની શિબિરાગ્ન પાસે માગણી કરી. શિબિરાગ્નએ શરણાગતને સોંપવાની ના પાડી, સીંચાણે તેના બદલામાં ભારેભાર જીવનું માંસ આપવા કહ્યું અને શિબિરાગ્નએ હોલાને ત્રાજવાના એક પલ્લામાં મૂકી, બીજા પલ્લામાં પોતાના દેહમાંથી માંસના લોચા મૂકવા માંડ્યા. પણ સીંચાણાને પ્રચ્છન્ન સ્વરૂપે આવેલ ભગવાન હોલામાં વિશેષ ને વિશેષ ઓજ મૂકતા ગયા, એ તરફનું છાંયડું નમતું જ રહ્યું અને શિબિરાગ્ન જરા યે અથકાયા વગર પોતાના દેહમાંથી માંસ કાપીકાપીને મૂકતા જ રહ્યા છેવટ ભગવાન પ્રકટ થયા અને શિબિરાગ્નને પારખામાં પસાર થયા ગણીને મોક્ષ આપ્યો.

આપણાં શાસ્ત્રોની પેઠે ખ્રિસ્તી શાસ્ત્રોમાં પણ હોલો પવિત્ર મનાયો છે. હંસુ ખ્રિસ્તના કાનમાં પ્રભુનો સંદેશ એણે જ પહોંચાડેલો.

આપણાં લોકમાં હરિ-ભગતનું રૂઢું બિરહ પામેલો આ હોલો કાણે નથી જોયો ? સવારમાં કે અપોરે, રોંઢા ટાણે કે ઢળતી સાંજ વેળાએ, ક્યારેક તો વળી મધરાતે જાડતી ટાંચે કે ધરને મોભારે બેસાને એ પોતાની એકધારી વિવિધ વાણીમાં પ્રભુસ્મરણ કરતો હોય છે.

ભગતનું નામ પામેલ હોલાને શરીરે પણ ભાતભાતના રંગનો ઠઠારો નથી. આખા ડીલ પર એક જ રંગ : ભભૂતિયો : રાખેડી. આપણે ત્યાં ઉત્તર દિવસમાંથી આવતા ખાખી બાવાઓને જોયા છે ? તાબું જ સ્નાન કરીને આખે ડીલે ખાખ ચોળી હોય તેવો જ હોલાના દેહનો વાન. ખાખી બાવા આખે ડીલે ભભૂત ચોળે પણ કાંડાં સુધી હાથપગ ઘેઘ નાખે. એમ જ હોલાની પૂછડી અને પાંખોના છેડા ઘેાયેલ જેવા, આછા સફેદ. બાવાને ગળામાં રૂદ્રાક્ષ કે તુલસીની માળાનો ગઠો હોય, તેમ હોલાને ય અર્ધી ટોકમાં કાળો કાંઠેલો. એ પરથી જ એનું અંગ્રેજી નામ The Indian Ring Dove. એના કાંઠલા પડખે નાના સફેદ લીટા. ઊડતો હોય ત્યારે જાણે ભભૂતનો ગોળો દોટાબ્યો હોય તેવો જ લાગે. એકલા ખાખી રંગમાં યે સૌંદર્ય હોય છે એ જોવું હોય તો ઊડતા હોલાને જોજો.

હોલો છે પારેવાંતો જ ભાઇ; એની રહેણીકરણી, જીવનવ્યવહાર બધું પારેવાં જોવું જ. માત્ર રૂપરંગમાં ફેર એટલું જ. પારેવાં વસે છે આપણી

પાડોશમાં. હોલો એ આપણી પાડોશમાં વસે છે ખરો, પણ એને વધારે તો વગડો જ ગમે છે, જાડે જાડે બિડતો જાય, પ્રભુરટણ કરતો જાય અને ખેતરમાં ચારો ચરતો જાય. મોટાં શહેરમાં હોલો ઝોછો દેખાય છે.

ફેરંગે હોલો ભગત છે, તેમ એના જીવનવ્યવહારમાં પણ ભગત છે. ભગતને સાંસારિક માથાકૂટ જાઝી ન ગમે. આપણા હોલારાણાને પણ માળાની માથાકૂટ ન ગમે. બીજા પંખીના માળા મજબૂત હોય, સુરક્ષિત સ્થળે બાંધ્યા હોય; હોલાને એવું કાંઈ નહિ. થોડાંક સાંડીકડાં મૂકી, ઇંડાં મૂકવા જેવું અને એટલે પત્યું. ભલે પછી ઇંડું પડે ને માળો ય પડે; ફરીથી બાંધવા લાગી જાય. કર્મમાં માનનારો, એના ફળમાં નહિ. એકી વખતે એ બેથી ત્રણ ધોળા રંગનાં ઇંડાં મૂકે.

ઇંડાં તો વરસના જુદા જુદા સમયે મૂકે, પણ ગ્રીષ્મઋતુ એનો ઇંડાં મૂકવાનો ખાસ કાળ. એ વખતે સંવતનકાળે એનામાં ઉન્માદ આવે છે. નરમાદા ઘર કે જાડ પર બેઠાં હોય; હોલો તરત બિડવાનો. બિડતાં એની પોતાની જ પાંખો સામસામી ભટકાય અને એમાંથી ફટ...ફટ...એવો અવાજ બીસો થાય. હોલો બંચે બિડી, પાંખો પહોળી કરી, તરતો તરતો નીચે બિતરી, માદા પાસે બેસી જાય. બિતરતો હોય ત્યારે બલૂન જ બિતરતું હોય તેવો લાગે. બિતરતી વેળા દેહ અને મોઢું એવાં ગંભીર રાખવાનો કે આપણે જોઈ જ રહીએ. આપણને થાય કે હોલો ભગત બીજા પંખીને બંચે ચડ્યા પછી હેઠે બિતરવાનું ગૌરવ તો નહિ શીખવતો હોય? ક્યારેક નાનું અંતર બિડીને બેસવાનું હોય ત્યારે ફટ... ફટ... એવો અવાજ કરે છે. એમાં યે મીઠાશ ખરી.

આ હોલો ભગત તો બની ગયો છે શિકારીઓનું મીઠું ખાણું. એનું માંસ ખૂબ ગરમ ગણાય છે. કહેવાય છે કે સંધ્યાના જેવાં દરદોમાં એનું માંસ દવા તરીકે વપરાય છે. આથી ગામડાંના શિકારીઓ હોલાને દીઠો મૂકતા નથી.

ભગત મનાયેલો આ હોલો લડતી વખતે એની ભગતાઈ ભૂલી જાય છે. પારેવાં તો બિચારાં ક્યારેક બાઝતાં હશે, બાકી વગડામાં ચારો ચરતા હોલા પાસે બીજો હોલો જઈ બેઠો તો ફટાફટી જ બોલે. ફટ...ફટ...પાંખોના ફડાકા એક બીજા વચ્ચે બેઠે, સળંગો નબળાને દૂર તગડીને મૂકી આવે ત્યારે જ જંપ કરે. આથી જ તો બાળકોને એની ભગતાઈ કરતાં બીજું જોડકણું જોડવું ગમ્યું છે કે-

‘ધુધુ...ધુ...વાગડ જાઉં,
જાડો થાઉં,

પીહું ખાઉં, બોખાં ખાઉં,
ધુ...ધુ...ધુ.’

કાંઈ બાળક વળી એમાંથી આ રીતે શબ્દો તારવે. ‘ધૂધી ફૂ...ધ...’ ઘોઘે મધ, બૂદી...મૂ...ધ. ધુ...ધુ...ધુ.’

એકલી અટૂલી રહેતી તેણુ ફૂંધ નામની વિધવા ચોમાસાને ટાણે ફળિયામાં વાવેલ મકાઈના ડોડા બાળકોને આપીને આનંદ લેતી, પણ આખા ગામનાં છોકરાં ભેમાં થતાં તેમને ન દધ શકી એટલે બાળકોએ હોલાની બોલીમાંથી તેણુ ફૂંધને ખીજવવાનાં બેડકણાં કર્યા કે,

તેણુ કુઈ...ડોડો...દે, શેડી ખાઈ, મોટો થાઉં.ધુ.....ધુ.....ધુ

ગુજરાતીઓ વળી એમાંથી પ્રેમતત્ત્વ ઊભું કરે છે કે—

‘કોઈ કોઈ ને, કોઈ’

મતલબ કે કોઈને કોઈ સાથે પ્રીત અંધાર્ધ જ હોય છે.

બાળકો તો એને ઘરને મોભારે ઘૂઘવતો સાંભળીને, રમત સર્જે છે કે—

‘મારે માથે કોણુ બેઠું?’ ‘હોલો રાણો!’

‘ઊતર હોલા હું બેસું!’

પણ ગમે તે કારણે, હોલો આપણા સ્ત્રી-વર્ગનું એક ભારે આકર્ષણનું ધામ બની ગયેલ છે. બાળક મોટું થાય એટલે સ્ત્રી એને ખભે ચડાવીને ઘર વચ્ચે રમત આદરે—

મા-મારા ખોરડા ઉપર કોણુ ?— બાળક-હોલો રાણો.

મા-હોલાના પગ કેવા ?— બાળક-રાતા.

મા-ઊતર મારા પીટયા પાતા !

એમ કહીને બાળકને ખભેથી નીચે ઉતારે અને એના પર વહાલ દેળે.

પણ હોલાને લડાવ્યો છે તો એક લોકગીતમાં કાંઈ મસ્ત ગ્રામનારીએ જ.

હોલાનો આબેહૂબ જીવન-વ્યવહાર બેઠને એના પર મોહિત થઈને એ ગાય છે કે—

બાવળની ડાળે બેઠો સટરપટર બોલે,

હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે—

બાવળની કાંટોમાં વિશેષ વસતો હોલો ગ્રામનારીનું રોજરોજનું નિરીક્ષણ હોઈને સૌથી પ્રથમ તેણે તેની જ રજુઆત કરી. અને ‘સટરપટર’ શબ્દમાં રાતડિયા હોલાના ‘કુટુર’ ‘કુટુર’ શબ્દનો આભાસ થાય છે. એનો ખીજો વ્યવહાર રજુ કરતાં સ્ત્રી ગાય છે :

ડોક ડોલાવે ને પટ પટ બોલે,

હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે—

હોલો બોલતો હોય છે ડોક ડોલાવતો ડોલાવતો જ. પણ પટ પટ શબ્દો તો એની પાંખના ફટકાના જ; એને કદાચ હોલાની મુખ-વાણી સમજી લેવાની આમનારીએ બૂલ કરી દીધી છે. પણ નીચેની કડીમાં એ જરા યે બૂલ નથી કરતી કે—

ધુ ધુ કરે ને વળી ઘેરું ઘેરું બોલે,
હોલડાની બોલી મને ખડુ પિયારી લાગે—

ઘેરો ઘેરો ‘ધૂ...ધૂ’ રવ તો હોલાના બોલની આબેહૂય રજુઆત. પણ એના આવા વ્યવહારથી આંતરિક પ્રેમ વ્યક્ત કરવા કે ધર્ષા ચતાં એ હોલાને ઉગાડે છે; પણ—

આ શેઢેથી કાઢું તો બોલે શેઢે બોલે,
હોલડાની બોલી મને ખડુ પિયારી લાગે—

ખેતરમાં ચણવા આવેલો હોલો અહીંથી કાઢીએ તો ત્યાં જમ બેસે અને ત્યાંથી કાઢીએ તો અહીં આવી બેસે, એ તો ગ્રામ-નારીની રોજના અનુભવની વાત હોય છે. પણ હોલાના બોલ, નૃત્ય અને ઉડ્યન પર મોહિત થયેલી આમનારી તો એના પર લટું થઇ જાય છે અને ગાય છે કે—

સગાઇ કરો તો મને હોલડાને દેજો—હોલડાની.

એની સાથે પરણાવવાની ઇચ્છા પણ વ્યક્ત કરી દીધી! અને ઇચ્છા થઇ એ તો પાર પડે જ ને !

સગાઇ કરીને મને હોલડાને દીધી—હોલડાની.

હોલડાની સાથે સગાઇ પણ થઇ ગઇ. હદ થઇ ગઇ! આમનારી તો ભારે, ધાર્યું કરવાના સ્વતંત્ર મિજબાની. અને—

રાતે લગન લીધાં પરોડિયે પરણાવી—હોલડાની.

રાતોરાત લગન લઇને પરોડિયે તો પરણાવી પણ દીધી! હોલા પર મોહી જનાર આ આમનારીની મસ્તી કદાચ લોકસાહિત્યમાં જવલ્લે જ મળશે. પરંતુ આટલે પહોંચ્યા પછી એને વિચાર કરવા જેવું લાગ્યું હશે એટલે એણે ગીતને પલટાવી નાખ્યું અને હોલડાને પોતાના માનવ-દેહધારી પતિમાં જ ફેરવી નાખ્યો, સાચા પતિનું જ આરોપણ કર્યું અને જાણે એ પતિથી કંટાળી હોય તેમ હાસ્યરસિક અને કટાક્ષગીત રચી નાખે છે કે—

પાલી જેવડા પગ પીટયો પટ પાડુ મારે,—હોલડાની.

ડુંગળી જેવડા ડોળા પીટયો ડમડમ કાઢે,—હોલડાની.

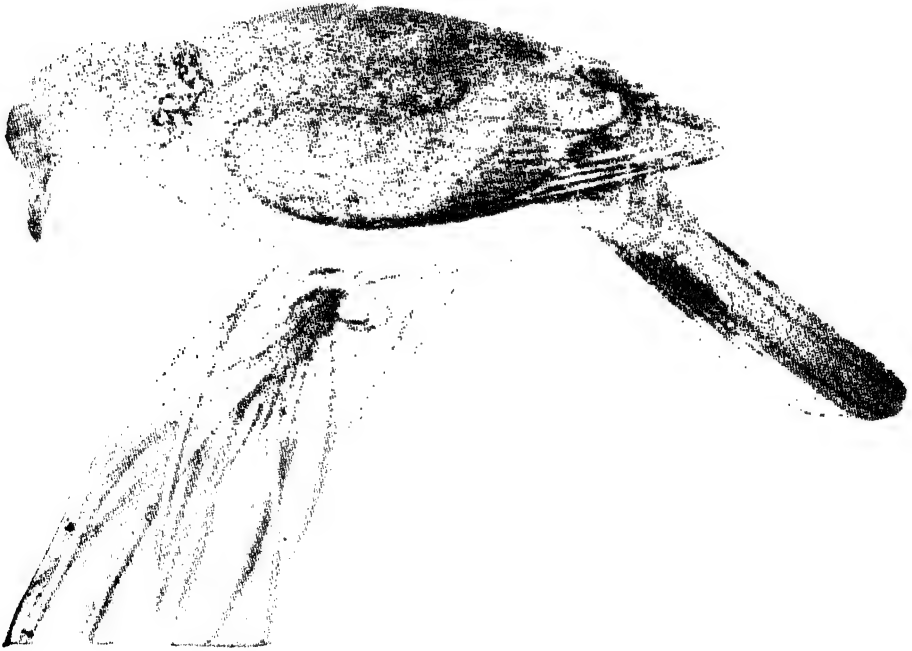
નાનું એવું નાક પાટયો સમડ શેઠ તાણે,—હોલડાની.
ફળિયા જેવડી ફાંદ પાટયો ફદ ફદ ફેરવે—હોલડાની.

આટલું આટલું થતાં છતાંયે—કામ સ્ત્રીએ હોલા સાથે પોતાનાં લગ્ન કરવાની વાતે કરી, તો તેની કામ બહેનપણી આવી પહોંચી હશે અને તેણે પોતાની ગોઠયાણુ જેને પરણવા તૈયાર થઈ એ હોલાની જનનું લગનગીત પણ જોડી કાઢ્યું હશે અને ગાયું હશે કે—

હાલો હોલાને માંડવે રે,

બિંહાણુમાં રિહયું થાય છે રે, સસલો લૂંટે જાત રે—હાલો
તેતરે તે તરવાર બાંધિયું રે, બગલે બાંધી બંધુક રે—હાલો
ધૂડે ઘરચોળાં પેરિયાં રે, પોપટ પીરસે પકવાન રે—હાલો
ચકલી તે બેડી ચકચકે રે, તેને ઘા થોડેડું થાય રે—હાલો

૨ : હોલડી

કુંકું.....કું.....કું.....કુંકું
ડોશીની.....કર... ગઠડી !

એવા શબ્દો મોહારા માથે સંભળાય કે તરત જ 'ભીની રે'જે...રાંડ' કહેતાં ઘરમાં બેઠેલાં ડોશીમા પાણો લઈને ભીંજવાનાં અને કડ વાંકી વળી ગઈ હોય

તો યે આવો અવાજ કરતા પંખીને મોભારે પાણીનો ધા કરીને ઉડાડી મકવાનાં. શેરીનાં છોકરાં દેખી જાય તો તરત જ ધૂમ પાડીને ડોશીને ખીજવવાનાં કે ‘ડોશીની...કર...ગઠી...’ (મતલબ કે ડોશીની ગાંઠી-નનામી બાંધો !) પંખીને ઉડાડી મૂકીને ડોશી એમની પાછળ ધૂમ મારતાં પાછળ પડવાનાં : ‘ભાભાં રે’ને મારાં રોયાં !’

આપણી શેરીમાં કેટલી યે વાર દેખા દેતા આ સંગ્રામનું મૂળ તો આપણા હોલાની ખીજી જાત, જે આપણા ફળિયામાં રોજ ફરતી હોય છે તે, હોલડી. હોલડી ઘર માથે બોલે તો નાનાં છોકરાં માંદાં પડે અને ડોશી ઘરમાં હોય તો જ મહિનામાં મરી જાય એ ડોશીશાસ્ત્રનું જેર સાઠ વર્ષનાં ડોશીને ય હાથમાં પથ્થર ઉપાડવાની તાકાત આપી દે છે.

હોલાની પિતરાઈ બહેન બિચારી આ હોલડી ! નથી એને આપણા કોઈ રોગ કે રોગના કારણ સાથે સંબંધ, છતાં એની બોલી આટલી બધી અપશુક-નિયાળ મનાઈ ગઈ છે.

આખો દિવસ આંગણમાં પારેવાં, ચકલાં કે કાગડા સાથે એ ફર્યા કરે, અનાજ કે જીવડાં વીણ્યા કરે અને અંદર અંદર બાઝીને હોલાભગત જેવો ક્યારેક સ્વભાવ રજુ કરે ખરી. પણ આપણા જનસમાજમાં તો : ‘કોઈ ગભરુ સ્ત્રીને જેમ ‘પારેવી’ની ઉપમા અપાય છે તેમ ‘છે બિચારી હોલડી જેવી !’ એમ પણ ઉપમા અપાય છે. અને એ રીતે તો હોલડીનું જીવન પણ તદ્દન શાંત અને નિરુપદ્રવી છે. એથી એની બોલીને કારણે શાપ પામવા છતાં યે હોલી તરફ આપણો આ સમાજ કુરુણ જ દાખવતો હોય છે. અને તેથી જ એકલમલ સ્વરૂપી હોયલે એાદાના પ્રથમ મીલન પછી વિખૂટા પડતાં દુહામાં ગાયું હશે કે-

જો વિસારું વલહા, રૂદિયામાંથી રૂપ,
તો લગે એાતરજ લૂક, થર બાબીડી થઈ ફરું.

હે વહાલા ! હવે જો હૈયામાંથી તારું રૂપ વિસારું તો તો થરપારકરના બળબળતા રસકસછીન રણમાં બાબીડી : હોલી થઈને ફરું અને એ વખતે ઉત્તર દિશાના ગરમ વાયરા વાઈને મને બાળી નાખે. (રસધાર ભાગ : ૪)

આ હોલડીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? એના આખા ડીલનો વાન આછો લાલ. કદ ભભૂતિયા હોવાથી નાનું; ડોક આસપાસ કાળાં ધોળાં ટપકાં. બોલતી વખતે ગરદન ઝુલાવે ત્યારે એ કાણાંની જાળી જેવા જેવી બની જાય છે. પોણા ગળા સુધી જાળી સમાવતો એનો આ ભાગ આછા લાલ રંગમાં. એ લાલ

રંગનો ડાક આસપાસ ફરતો ગોળાકાર રચાઈ જાય છે. આ ગોળાકાર મૂક્યા બાદ આછો સફેદ રંગ આવે, જે આખા પેટને પોતાનામાં રંગીને ઠેક પૂછડી સુધી ચાલ્યો જાય છે. પાંખ મેલી લાલ ખરી, પણ એને છેડે આછા રાખોડી રંગના લીટા હોય છે. દેહમાં હોલા કરતાં નાની. આ કારણે જ જનસમાજમાં એને હોલી એવું નામ અપાયું છે અને લોકો તેને હોલાની માદા જ ગણે છે. પણ એ હોલાની માદા નથી, પણ હોલાનો એક સ્વતંત્ર પ્રકાર છે એના નાના કદને કારણે એનું અંગ્રેજી નામ The Little Brown dove. એનો આંખો લાલ રંગની. પગ આછા લાલ રંગના,

લાંબું ઉડ્ડયન એ કરે જ નહિ. કાક ઉડાડે ત્યારે એકદમ પટ પટ પટ એવા ફાટકા મારતી ઊડે અને થોડેક દૂર જઈને જ બેસી જાય. પણ ઊડે ત્યારે એની પૂછડીનાં છેવાડાનાં પીછાં સુંદર સફેદ પહોળી કિનારનો પટો ખતાવે. એનો સંવનનકાળ પણ હોલા જેવો જ. નર-હોલાડી બંને ઊડીને માદા બેડી હોય ત્યાં પહોળી પાંખ કરીને તરતી તરતી આવે અને પડખે બેસી જાય; વળી ઊતરે અને બેસે. આમ સંવનન ચાલ્યા જ કરે.

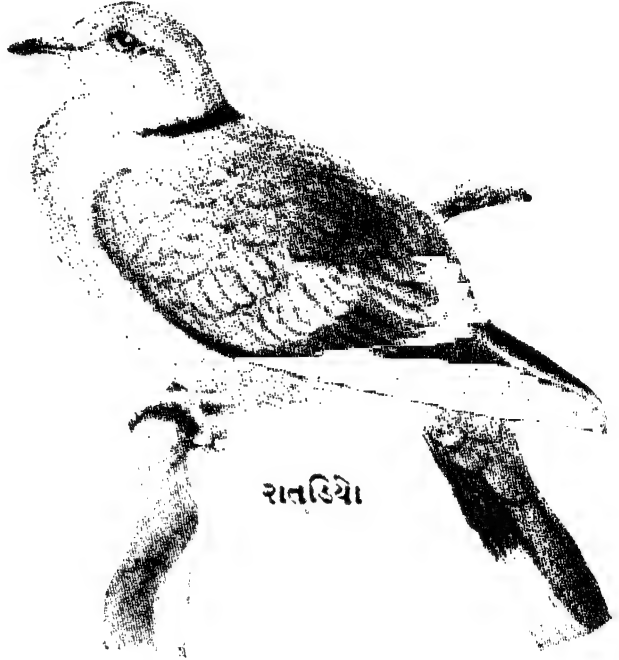
એ પણ માળો તો ઘરની બપોલોમાં થોડાંક સાંડીકડાં બેગાં મૂકીને આડોઅવળો બાંધી નાખે છે અને તેમાં ૨-૩ સફેદ ઇંડાં મૂકે છે. પણ એના માળા ડીંડલિયા થોરની ટાચે સમૂહગત રીતે વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, જ્યાં કાછને પણ પહોંચવું મુશ્કેલ પડે તેવું હોય છે. થોર પર બાંધેલા માળામાં ૩. સૂતળી, ચીંથરાં, ખડ, સાંડીકાં વગેરેનો તે ઉપયોગ કરે છે અને અન્ય માળા કરતાં અહીંનો માળો વધારે ચોક્કસાઇથી બાંધેલો હોય છે.

વિશેષે તો આપણી પાસે જ વસતું હોવા છતાં, વગડામાં પણ એનો વાસ્ત ખરો. ઘાડાં જંગલ એને જરા યે પ્રિય નહિ. ક્યારેક સાંજને વખતે કોઈ સુકકા ઝાડની ડાળીઓ પર ચારે બાજુ બેસી ગયેલ હોલાડીનું ટાળું, ગામમાં વેચવા આવતાં વેડાં વાધરીના હાથમાં શોભતી ફરફરિયાંથી ભરપૂર છડીનો જ દેખાવ ઊભો કરે.

૩ : રાતડિયો

એક ત્રીજી જાતનો લાલ હોલો આપણે ત્યાં થાય છે. આપણી નજરે ઓછો ચડે છે, કારણકે એ આપણા હોલાની સરખામણીમાં ઓછી સંખ્યામાં તથા વિશેષે વગડામાં જ વસનારો છે. શરીરનો એનો વાન એકદમ નજરે

એટી જ્ય તેવો લાલ. આવા લાલ રંગથી રંગાયેલી એની પાંખો એના સુગઠિત દેહ-ઘાટ પર ભારે સુંદર લાગે છે. એના આ રંગને કારણે જ આપણે ત્યાં જનસમાજમાં એ 'રાતડિયો' કહેવાય છે અને તે જ રીતે એનું અંગ્રેજી નામ The Red Turtle Dove અથવા The Ruddy Ring Dove પડી ગયું છે. એના રંગની ઝીણવટમાં બિતરિ એ તો-એનું માથું રાખોડી, દેહ ગળાના કાળા કાંઠલા સુધી. કાંઠલો આપણા હોલા જેવો જ કાળો. ઉપરનો બધો ભાગ ઘટિયો લાલ.

રાતડિયો

પૂછડીનું મૂળ અને પાંખનાં છેવાડાનાં પીછાં આછાં કાળાં. પૂછડી નીચેને ભાગે સફેદ ગળું પણ સફેદ.

પણ હોલાની બધી જગતોમાં આ રાતડિયાની એક વિશિષ્ટતા. એની માદા એનાથી જુદા જ રંગની; નરથી જુદી એકદમ તરી આવે તેવી. એની પૂછડીના ફરંગ નર જેવા ખરા, પણ એના આખા દેહ પર રાતા રંગનો અભાવ. એ રથળે સુંદર રાખોડી રંગ શોભે. ગળે કાળો કાંઠલો ખરો. પણ આ રંગ તો આપણા હોલાભગત જેવો જ થયો. પંખાઓ પારખવા માટે ન ટેવાયેલ આંખને તો કશો જ ભેદ ન લાગે. પણ ઝીણવટથી જોતાં આટલો ભેદ તરત દેખાઈ આવે-હોલાભગત કરતાં રાતડિયાની માદાનો ઘાટ નાનો, વિશેષ સુગઠિત અને એના દેહનો રાખોડી રંગ બિજલો. નર સાથે માદા એકી હોય ત્યારે તો એકદમ જુદાં તારવી શકાય. પણ આ રાતડિયાની એક વિચિત્ર ટેવ છે. ટાળાં બંધાય ત્યારે વિશેષે તેમાં નર જ એક સાથે ફરતા હોય છે. માદા તો સંવનનકાળે, ઈડાં-ઉછેર સમયે કે નર એકલો હોય ત્યારે જ તેની સાથે દેખાય.

પણ એની જાતિવિષયક વિશિષ્ટતા તો એના રંગભેદની. નરમાદાના રંગ

વચ્ચે ખીજા હોલામાં નહિ ને આ હોલામાં શા માટે ભેદ બિલો થઈ ગયો હશે ? નરમાદાના રંગભેદ પરથી પંખી-અબ્યાસીઓએ એક વિધાન તારવ્યું છે કે માદાને ઈંડાં સેવવાનાં હોઈને, તે સમયે શિકારી પંખીઓ જોઈને તેનો શિકાર ન કરી જાય તે માટે બિજાના રંગના નરપંખીઓની માદાઓ મુખ્યત્વે આછા રંગની જ હોય છે. એથી બિલટું જો નર ઈંડાં સેવતા હોય છે તો તેમાં માદા કરતાં નરના રંગ આછા હોય છે. એ રીતે જોતાં અન્ય હોલાના રંગ આછા હોય છે, પણ રાતડિયા નરનો રંગ તેજસ્વી છે, એ કારણે તેની માદા રાતા રંગવિહોણી અને આવા ભૂખરા રંગવાળી થઈ હશે ?

આ હોલો અમુક વિસ્તારોમાં ખાસ દેખાય છે અને અમુક વિસ્તારમાં દેખાતો જ નથી. મોટે ભાગે ખેડવાણુ પ્રદેશ અને ઝાડની ઘટા તે પસંદ કરે છે.

ખોરાક તો ખેતરોમાંથી જ મેળવી લે છે. પણ એની બીડ પણ ખીજા હોલાથી થોડીક જુદી. ખીજા હોલાને ઉડાડીએ તો ‘પટ્ટ પટ્ટ પટ્ટ’ એવા પાંખોના ફટાકાના અવાજ સાથે બીડીને પાસેના જ ઝાડ પર ખેરી જાય. પણ આ હોલો તો સીધેસીધાં લાંબું ઉડુવન આદરી દે છે અને દૂર દૂર બીડી જાય છે. એની બીડ પણ જોરદાર હોય છે અને તેમાં મદદગાર થાય તેવું તેની પાંખનું પહેલું પીછું લાંબું હોય છે.

અમારા ગામથી થોડે દૂર આવળની કાંટયમાં ભભૂતિયા હોલાની સાથે વસતો આ હોલો સંખ્યામાં પણ એની સાથે હરિક્ષા કરતો દેખાય છે. ‘કુટુર્ર...કુટુર્ર...કુટુર્ર...’ એવા શબ્દો સમાવતી એના ગાનની આલાપસરણી એકધારી હોય છે; પણ એમાં મીઠાશ સાથે કરુણતા ભરી હોય છે.

આ કરુણ હોલાની બેલી ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં એક લોકકથા કહેવાય છે : ત્યાંનાં લોકો હોલાને કવડો (કપોત) કહે છે કહેવાય છે. કે કવડો આગલે અવતાર માણસ હતો. તેની પત્ની અને બહેન સીતા સાથે રહેતો હતો. એક દિવસ એને પૌંઆ ખાવાનું મન થતાં એણે બજારમાંથી અકેકક શેર ડાંગર લાવીને પત્નીને તથા બહેનને સાફ કરવા આપી. આજસુ પત્નીએ અર્ધોપર્ધો ડાંગર ખાંડીને પતિ પાસે મૂકી દીધી. પણ લાવુક બહેને તો સોષઝાટકીને કુશકા નોખા કરી, સાફ પૌંઆ બાઈ માટે રાખી મૂક્યા. પણ કુશકા નીકળી જતાં થોડાક જ થઈ ગયેલા પૌંઆ જોઈને પત્નીની ભંભેરણીથી ભાઈને શંકા આવી કે બહેન પૌંઆ ખાઈ ગઈ. આથી ખીજે બળીને એણે બહેનને માથામાં સાંભેલું ‘માયુ’ બહેન તત્કાલ મરણ પામી. બહેનના મોત બાદ કવડો પત્નીએ સાફ કરેલ પૌંઆ ખાવા બેઠો. પણ મોઢામાં નાખતાં તો કુશકા દેખાયા. એ થૂંકાને

અહેનના પૌંઆ ચાખ્યા. કેવા મીઠા પૌંઆ ! લાછને અહેનનું હેત સમજ્યું. પોતાની ભૂલ માટે પશ્ચાત્તાપ થતાં એણે માથું પટકીને ત્રાણ છોડ્યા. મરીને એ કવડો (હોલો) થયો. હવે એ કવડો વગડે વગડે ભટક્યા કરે છે અને અહેનને સંભારીસંભારીને બોલ્યા કરે છે કે :

‘ઊઠ સીતે ! કવડા પોર પોર ! પોહે ગોડ ગોડ ! કવડા પોર પોર ! પોહે ગોડ ગોડ ! (હે અહેન સીતા, ઊઠ. કવડાએ તો છોકરમત કરી. તારા પૌંઆ તો ઘણા મીઠા, ઘણા મીઠા.)

૪ : હોલાં

એક ચોથી જાતનો હોલો આપણે ત્યાં થાય છે. વિશેષે એ વગડામાં જ વસે છે. આપણા ભૂતિયા હોલા જેવડો, પણ રંગે આજી લાલ રંગે. ગળાની અને આંખ ધોળાં ટપકાંની જાળી. પાંખો પર જરના દાણા જેવડાં લાલ ટપકાં. આથી જ એનું અંગ્રેજી નામ The Spotted Dove : ચિત્રગ્રીવ કપોત. ખેડૂતો એમને ‘હોલાં’ને નામે ઓળખે છે. એની આંખ આસપાસની ચામડી લાલ રંગની એ એની વિશિષ્ટતા.

આ પંખી વારંવારે ભારે તરસ્યું થયા કરે. એ કારણે તે પાણી મળી શકે તેવા વગડામાં જ રહે. જનવ્યવહારમાં ડોકાઈ જાય, પણ તે ઓછું.

મોટે ભાગે નર-માદા સાથે જ ફર્યા કરે, ચારે મેળવ્યા કરે, ઊડ્યા કરે અને જીવ્યા કરે. આ પરથી તે આખી જિંદગી સુધી એકનિષ્ઠ દંપતી-જીવન ગાળતાં મનાય છે.

કાંઈ એને ઉડાડે તો સીધાં બિંચે આકાશમાં ઊડે; પાંખોના ફાટકા ગાજી ઊડે; પૂછડી પહોળી કરી નાખે અને થોડે દૂર જઈને બેસી જાય. વગડામાં વસતો હોઈને આ હોલો જનસમાજની નજરે ઓછો ચડે છે. એનો અન્ય જીવન-વ્યવહાર આપણાં હોલા-હોલી જેવો જ.

પંખીઓમાં સૌંદર્યમણિ મોર

[સર્વાંગ શુભ્ર દેહધારી સફેદ મોર]

મોર તું તો આવડલાં રૂપ ક્યાંથી લાવ્યો રે,
મોરલો મરત-લોકમાં આવ્યો.

ગંગાતી રાતે બજનિકા મોરપિચ્છથી ઝળૂંચતા રામસાગરના ઘેરા રણુકા-
રામાં મોરનાં અનોધાં રૂપનાં વખાણુ કરી એને આત્મા સાથે સરખાવે છે.

કોટે મોર કણ્ઠક્રિયા, વાહળ ઝખકી વીજ,
રૂદાને રાણો સંભર્યો, આવી અપાદી ખીજ.

મોરના કેહુકારે પોતાના પ્રિયતમથી દૂર પડેલી કુંવરના રૂદામાં રાણાનું
રૂપ ખડું કર્યું અને એના હૈયામાં ધસવલાટ મૂક્યો.

મોર તો આપણે ત્યાંનો સ્થાયી અધિવાસી છતાં વિવાહના હરખમાં
સ્ત્રીઓએ એને સંદેશવાહક બનાવ્યો અને હલકભેર રાગે ગાયું કે—

મોર જળે ઉગમણે દરખાર, મોર જળે આથમણે દરખાર,
વળતો જળે રે વેવાયુંને માંડવે હો રાજ.

રાતને સમયે સ્ત્રીઓએ રાસડા લેતાં

ઝીણા મોર બોલે આ લીલી નાથેરમાં...

અને

પાળે ધુમે પારેવડાં પારેવાં હ્યો,

મઢીએ ધુમે મોર, માના જન્મ્યા. પારેવાં હ્યો !

એમ ગાતાં ગાતાં મોરને વનમાં બોલતો ને મઢીમાં ધૂમતો કહ્યો.

મારો છે મોર, મારો છે મોર, મોતી ચણુંતો મારો છે મોર.

મારી છે ઢેલ, મારી છે ઢેલ, મોતી ચણુંતી મારી છે ઢેલ.

એમ ગાતાં શેરીમાં રખડતાં બાળકોએ એને પોતાનો બનાવી દીધો.

આમ સૌને માનીતો, સૌનો મનોહારી અને સૌને અનેક રીતે મનગમતા આ મોરને સૌ પોતાનો કરવા ઇચ્છે છે; એને જોઇ ગાન રેલાવે છે અને હૈયાના ભાવ ઠાલવે છે. શા માટે ? એનું અજબ સૌંદર્ય અને સૌંદર્યની સુકુમારતા જોઇને. એનું સૌંદર્ય રચીને જાણે વિધાતાએ હાથ વીંછળી નાખ્યા છે.

આંખ અને ચાંચ આસપાસ ધોળાં ચગદાં અને કાળા પટ્ટાની લીટીઓ તાણી વિધાતાએ પહેલાં કલગી લીધી હશે. નાની નાની સળીઓ પર ઠેરવેલી પંખા જેવી નાની કલગી. જાણે સળીએ સળીએ મોતી જગ્યાં છે. સળીઓ શરૂઆતમાં ભૂખરી કરી, મોતી પાસે તો લીલી થઇને મોતીમાં લીલછા-વાદળી રંગના ઝમકારા ભરી દીધા.

ઠોક માથે તો ચળકતો વાદળી રંગ
છલકી રહ્યો છે; ઠોક ઉપરના ભાગે
ચળકારા મારે, નીચલા ભાગે ઘેરી
જાંબલી થઇ ગઇ. ઠોકના
ઉપરનીયા ભાગના રંગ ઠોકના

મૂળમાં ભેગા થતાં ઘેરો આસમાની થઇ
એક રૂપ પામી ગયો: જાણે ગંગાજીમાં
જમનાજી મળ્યાં. ઠોક પૂરી થઇને
નીચેને ભાગે પગ પાસે એ રંગ ઘેરા

લીલા સ્વરૂપે આખા નીચલા પેટને રંગી નાખે અને પગને વચ્ચે વીંટી દે.

વિધાતાએ પછી લીધી હશે પીઠ. પીઠ ઉપર લીલવા રંગની સુકુમાર ઓક-
ળીઓ, આડા આડા પટ્ટા રચીને ઠેઠ પૂછડી પર ચાલી જાય. પરંતુ એના પર

પાંખ ઢાંકાઈ જતાં ક્યારેક પીઠતી શરૂઆત ત્રિકોણાકારે દેખાય અને ક્યારેક એ ત્રિકોણાકારમાંથી સીધી સળંગ લીટી ઠેઠ કળા સુધી પહોંચી જાય.

પીઠને બંને બાજુથી ઢાંકી દેતી પાંખ કેવી ? એના પર વાંકાં વાંકાં ટપકાં અને કાળા પટ્ટા. બાજુ કોઈ ધરાની કલાકારે પોતાની બધી કળા ઠાવવીને નાની કનાત બિછાવી દીધી છે. કનાત બંધ થાય એટલે પાંખોનાં છેવાડાનાં પીંછાં લાલ ઘોડા જેવા રંગનાં.

પાંખો નીચે છુપાયેલ પૂછડી પર પડેલી લાંબી લાંબી કળા એ તો મોરના સૌંદર્યને આત્મા. એ કળામાં રંગ ભરતાં વિધાતાએ પાછું વળી નથી જોયું. પીછે પીછે રંગ ભર્યા, રંગે રંગે ભાત પારી, ભાતે ભાતે વિવિધતા રચી. લાંબાં પીંછાં—એ, ચાર, કે કોઈક તો છ શીટ પણ લાંબાં કર્યાં. લાંબી સળાઓ, બંને બાજુ વાળ જેવાં આછી કિનારીવાળાં એક સરખાં રૂંઠાં મૂક્યાં. છેલ્લે જતાં એમાંથી નિપજતી પીંછાંની આંખ. વચમાં તાંબાવરણું ચગદું, આસપાસ એક જાંબલી કિનાર, બીજી વાદળી કિનાર, ત્રીજી કિનારે તો રૂંઠાં મૂકીને આંખની બાજુ પાંપણો રચી દીધી. આંખો તો બાજુ હમણું હસીને સામે જોશે.

આંખો મીંચીને વિધાતાએ કળાની આંખ સુધી રંગ ભર્યા. રંગ ખૂટી ગયા એનું ભાત પણ ન રહ્યું. મોરની પૂછડી અને પગ રંગવાના બાકી હતા એ ખ્યાલ પણ ન રહ્યો. છેવટ રંગનાં ફૂંડાં ઘોષતે બાકી વધેલા ભૂખરા રંગમાંથી પૂછડી રંગી નાખી અને પગ માટે તો રહ્યો ભૂંડોભૂખ છોડિયા જેવો રંગ. આવા સુંદર દેહ નીચે આવા ભુંડા પગ જોઈ કોઈ ચાલાક કવિ કહ્યા વગર ન રહી શક્યો કે :

‘રૂંઠે વડો મોર, મોરને પાંચ ન દિયો.’

મોરનું આવું રૂપ જોઈને જનસમાજ એના પર ઓવારી ગયો. કોઈ રૂપાળી ચીજની ઉપમા પણ મોરને નામે આપવામાં આવી. અમારી પાડોશી બાઈની નાની વાછડી—બદ્દી મરી ગઈ; બાઈ બીજે દિવસે આંસુ ઢાળતાં મારી બાને કહેતાં હતાં—‘શું પણ મોરલા જેવી બદ્દી હતી બાઈ ! મારી તો આંખ સામે તરવર્યા કરે છે.’ અને નાનપણમાં સાંભળેલા આ શબ્દો હજીયે મારા કાનમાં ભણકારા માર્યા કરે છે : ‘વાછડી; કેવી વાછડી ? મોરલા જેવી વાછડી !’

એના સૌંદર્યને લીધે એનું નામ પણ સમાજમાં વહેતું થયું છે. ધણી પુરુષોનાં નામ ‘મોર’ હોય છે. ઓછાં પંખીઓનાં નામ જનતામાં પ્રચલિત થયાં છે તેમાં મોરે સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. અને સ્ત્રીઓએ તો ઉપમા આપતાં ગાયું કે—

‘તમે તે વનના મોરલા રે, અમે ઢળકતી ઢેલ્ય મેવાડા-

એનાં રૂપ જોઇ કવિઓએ કાવ્યો કર્યાં. સ્ત્રીઓએ એને રાસડામાં ઉતાર્યો. પાણી ભરવા જતી વખતે ઇંદોણીમાં ભરી લીધો અને ઘેર ટાડલે ટાડલે અને બારસાખે બારસાખે તોરણમાં લટકાવી દીધો. ગોળા પર યુઝારાના ટાંખા રૂપે મૂકી દીધો. ઘર ચણુનારાઓએ ઘર માથે સૌથી ઊંચે સ્થાને એને બેસાડ્યો. જૂના ચિત્રકારોએ એને ચિત્રની કિનારે પર ચીતર્યો. અત્યારે ય મોરને ધણુ ચિત્રકારે ચીતરે છે, પણ એના આબેહૂય રંગ આલેખતો મોર કાષ્ટએ ચીતર્યો હોય એવું ખ્યાલમાં નથી. શ્રી. અબ્દુર રહેમાન યુવતાઈએ સફેદ મોર આલેખ્યો છે, પણ એ આપણો મોર નહિ. શ્રી. શારદાયરણ ઊકીલે ચીતર્યો છે, પણ આપણા મોરનો આબેહૂય નમૂનો નહિ. શ્રી. અવનીંદ્રનાથ ટાગોરે આપણો મોર ચીતર્યો છે, પણ એ તો આગળનો જ ભાગ. એના ખરા સૌંદર્યરૂપ કળાને તો ઝાડના થડ પાછળ સંતાડી દીધી છે અને એથી તો મોરનું સાચું રૂપ ઢંકાઈ ગયું છે.

મોર એટલે સૌંદર્યમાં શિરોમણી, અગ્રણી. એવી જ ભાવનાથી કદાચ ‘મોર છબવો’ એવી પ્રથા આપણા કણુખીઓમાં આવી હશે. જ્યારે એ કામમાં કે દીર્ઘ ને સંખ્યાર્ધ એક સાથે લગતો ધાય ત્યારે ગામને પાદર અનેક જનો આવીને ઊભી રહે. તેમાંથી સૌથી મોખરે કાણુ રહે? જે ગામચોરાને સૌથી વિશેષ પૈસા ભરે તે. સૌથી વિશેષ આંકડો નોંધાવનાર જનનું ગાડું આગળ રહે, અને ગામ-ઝાંપામાં પ્રવેશ કરતાં ઉપર તોરણમાં આધિના મોરને છપતું જાય-અડકતું જાય.

આજના કવિઓ મોરને બહુ કાવ્યમાં ઉતારતા જાણ્યા નથી, કાષ્ટ કાષ્ટ વાર-

“પુરનો મોરલો હો રાજ,
રસભર થતગત નાચે, પુરનો મોરલો હો રાજ.”

અથવા

‘મોરલા હો,

મુને થોડી ઘડી તારો આપ અષાઢીલો કંઠ,
ખોવાયેલી વાદળીને ‘હું’, છેલ્લી વાર સાદ પાડી લઉં.

આવાં કાષ્ટક ગીતો મળી આવે છે. એથી વધુ નહિ.

પણ જે મોરનું સૌંદર્ય જોઇને સૌ એનાં આવાં નિરવધિ વખાણુ કરે છે એ મોરનું રૂપ ચીતરતાં વિધાતાએ બિચારી ઢેલને અન્યાય કર્યો છે. પંખીસૃષ્ટિમાં

જેના રૂપની કાંઈ બરાબરી ન કરી શકે એવું પંખી મોર. પણ એની જ ધરવાળી દેલ જુઓ તો ? જાણે કૂવડ. મોરને રંગતાં અડખેપડખે ઢાળાયેલ રંગની ધૂળમાંથી જાણે એના રંગ ઊભા કર્યા છે. એને કલગી ખરી, પણ ઝાંખી. મોરની કલગીના જેવો ઠરસો પણ નહિ. ડોક જોઈ હોય તો ઝાંખી ઝાંખી, જરાક પીળચટો ને વાદળી રંગ ખરો, પણ એ યે વરતાય નહિ એવો. આખા ડિલનો રંગ ધુમાડિયો, ખાસ કાંઈ રંગતું નામ પણ ન આપી શકાય તેવો. પૂછડીનાં પીછાં પણ ભૂખરાં. મોર પાસે ઊભી હોય તો નજર નાખવી પણ ન ગમે. સારું થયું કે વિધાતાએ એને કળા ન આપી; નહિ તો ઊલટાની વધુ વિરૂપ લાગત.

આવી વિરૂપ છતાંયે બાળકોએ એને ‘મોતી ચણુંતી’ ચીતરી, સ્ત્રીઓએ પોતાને ‘દળકતી દેલ્ય’ સાથે સરખાવી અને કાંઈ સ્ત્રીને પુરૂષ મારી નાખે ત્યારે ગાથું કે—

‘મૂરખે મારીને વિચાર્યું’ કે જાણે દેલ્ય દળી રે લોલ—

અને પારણું હોંચોળતાં બાળકને હાલરડું ગાયું કે—

હાલ્ય વાલ્ય ને દેલ્ય, વગડે વસતીરે દેલ્ય,
દેલ્યનાં પગલાં છે શતાં, ભાઈના કાકા મામા છે માતા !

પણ દેલનાં પગલાં રાતાં, એ કયા ગામની વાત ? એમ કંઈ કલ્પના કર્યે દેલ વિરૂપ બની સુરૂપ ઓછી જ થઈ જાય ?

આવી કૂવડ જેવી પત્નીને કારણે તો, મોર અનેકપત્નીત્વ પાળતો નહિ હોય ? પણ એના અનેકપત્નીત્વ માટે તો આપણે ત્યાં એક લોક-કથાનક છે. મૂળ કથાનક તો પૌરાણિક છે, પણ આપણા લોકમાનસની કલ્પના એની સાથે સંકળાઈ ગઈ છે. કથાનક આમ છે :

ઈંદ્રને ગૌતમનાં પત્ની અહલ્યા સાથે આડો વ્યવહાર હતો. ગૌતમ મુનિને દૂર ધકેલવા અને અહલ્યાને લોગવવા માટે ઈંદ્ર વહેલી સવારે ચંદ્રને પોતાનું અજવાળું ઝાળું કરવા કહી, ટૂંકડાતું રૂપ લઈ, કૂકડો બોલાવ્યો. ગૌતમ મુનિ સવાર પડી સમજી ગંગાજીએ નહાવા ગયા. પાછળથી ઈંદ્ર ઘરમાં પેસી ગયો. ગૌતમ મુનિ ગંગાજીએ ગયા, પણ હજી નવસ્નાં સૂતેલાં ગંગાજીએ ગૌતમમુનિને ટાણું નથી એમ કહી, ઘરમાં કાંઈ વેરી ઘૂસી ગયો છે એમ જણાવ્યું. ગૌતમ મુનિ ક્રોધાયમાન થઈ પાછા ફર્યા; ઈંદ્ર મોંદડો થઈ બહાર નીકળી ગયો. પણ ગૌતમ મુનિ જાણી ગયા અને તેમણે અહલ્યાને શલ્યા થવા શાપ દીધો; ચંદ્રને

હંમેશનું સંપૂર્ણ તેજ છોડી કળા કરતો કરી દીધો અને ઇંદ્રને પૃથ્વી માથે જઈને મોર રૂપે અવતરવાનો શાપ દેતાં કહ્યું કે: ‘જા, તારે અનેક પત્નીઓ હશે, પણ તું એકેયને ભોગવી શકીશ નહિ. તું જે ઝૂરજે અને તારી પત્નીઓ પણ ઝૂરશે.’

એથી આ લોકકહેવત પ્રમાણે મોર ઢેલને ભોગવી શકતો નથી, પણ જ્યારે એ કળા કરે છે ત્યારે ઢેલ એનાં આંસુ ઝીલી લે છે અને એમાંથી એને ગર્ભ રહે છે. પણ વૈજ્ઞાનિક રીતે આ વાત તદ્દન કલ્પના જ છે. મોર અન્ય પંખીઓની જેમ જ સંભોગ કરતો હોય છે.

પરંતુ આ કથાનકમાં લોકોએ વ્યભિચાર અને અનેકપત્નીત્વ સામે પોતાનો વિરોધ સરળ રીતે મુકી દીધો છે. આવી કલ્પનાનું એના પર આરોપણ કરવા છતાં મોર તો લોકોને મન સૌંદર્યનો સાગર રહ્યો છે. શું હિંદુ કે શું મુસલમાન, સૌ એના રૂપલાવણ્ય પાછળ મુગ્ધ બન્યા અને સૌએ એને દેવી રૂપ આપી, ન મારવાની વાડો રચી. હિંદુઓ એને સરસ્વતી અને ભગવાન કાર્તિકેયનું વાહન ગણે છે, મુસલમાનો એને પીરનો દુલદુલ કહે છે.

જોગીદાસ ખુમાણ પાછળ મોકલેલ ભાવનગરની વારના એક પગારદાર સંધીએ ક્ષિદ્ર ગામને પાદર ધનંતરશા પીરની દરગાહના મુજબર મુરાદશાના મોતિયા મોરલાનો શિકાર કર્યો. સાંછ પાસેથી મોર આંચકી જતાં સાંછએ પીર પાસે હાથ પછાડ્યા, નખ નીકળી પડ્યા અને સાંછએ શાપ દીધો કે ‘એ મોરલો એમના પેટમાં હોય ત્યાં જ જો ખુમાણનાં ભાલાં એ માંસ ખાનારના પેટમાં પરોવાઈ ન જાય તો હું ફકીર નહિ, તું પીર નહિ ને આસમાનમાં અલ્લા નહિ.’ એ શાપ પ્રમાણે જ જાણે બીજે દિવસે સંધીએને જોગીદાસ ખુમાણનું દળ ભેટી ગયું, સંધીઓ ખૂટના કૂવામાં ઊતરી ગયા અને ભાલાં, બરછી તથા તરવારોથી બધા સંધીઓનો કચ્ચરધાણ વાળી નાખ્યો. એ પચાસ લાશોમાંથી એક સંધી અણિશુદ્ધ બચી ગયેલો, જેણે મોરનું માંસ ખાધેલું નહિ.

(સોરઠી બહારવટીઆ બા. ૨)

લોકકલ્પનામાં મોરને મારવો એ મોટું દુષ્કૃત્ય ગણાયું છે. પોતાના પાપનો એકરાર કરતી વખતે જેસલે પણ ખુલ્લે દિલે ગાયું હતું કે :

વનના તે મોરલા મારિયા, તોળાંદે રે...એમ જેસલ કે’છે જ.

આવી આપણી લોકમાન્યતાને કારણે શિકારીઓ મોરલાનો શિકાર નથી કરતા. છતાં જે સંધી, મકરાણી, આરબ, આડોડિયાં, ડકેર અને મિયાણા જેવી ક્રોમો એનો શિકાર કરે છે; પણ એ જાનોમાનો, છોએક તો નહિ જ.

હવે તો મોર મારવાની કાયદેસર બંધી છે. કડક ગણાઇ ગયેલો વાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝન કળા અને સૌંદર્યના પ્રેમી હતો. એણે મોરનું રૂપ જોયું, મુગ્ધ બન્યો, આવા પંખીનો શિકાર એ ન સહી શક્યો અને મોરના શિકાર પર હિંદી સરકાર તરફથી પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો પસાર કરાવ્યો.

ધાર્મિક વૃત્તિ અને કાયદાપ્રતિબંધને કારણે મોરને મારી શકાતો નથી એટલે મોર આપણી વચ્ચે નિર્ભય થઇને વિચરે છે. મૂળ તો એ બહુ ભડકણ પંખી છે અને જંગલ-ઝાડીઓનો વતની છે. પણ એને આપણા પર વિશ્વાસ ખેસી જતાં એ જંગલઝાડીઓ છોડી ગામ-પાધરની વાડીઓએ ઊતરી આવ્યો અને ત્યાંથી આપણી શેરીઓમાં થઇ ફળિયામાં પારેવાં-ચકલાં સાથે ચણવા આવે છે. લોકો એને પાળે છે અને હળી ગયેલો મોર હાથમાંથી પણ દાણા ચરી જાય છે એ તો ઘણાના અનુભવની વાત હશે.

પણ આપણે આંગણેથી એ દાણા ચણી જાય છે એટલે જ ખોરાક નથી. એ તો કાકીડા, અણશિયાં, ઝીણાં જીવડાં, ઇયળો અને ક્યારેક દેડકાં પણ ઉડાવે ખરો. સાપ વિશે તો કહેવાય છે કે ‘મોરને અને મીંદડીને એરુ આભડે જ નહિ.’ એનું એક સંસ્કૃત નામ પણ મુજંગમુક્ છે. એને સૌથી વધારે ભાવે વાડીના લીલાછમ ફૂળા ફૂળા ફાંટા. એટલા બધા ખાય કે વાડીના પાકને નુકસાન કરે. કાંઈ પણ વાડીએ જળે, હાથમાં ગોફણ લઇને એકાદ રખોલિયો બિભો બિભો, ગોફણના પાણા ફેંકતો રાડો નાખતો હશે: ‘મોયલો...મોયલો...હો !’

વાડીના એ એટલા બધા હેવાયા થઇ ગયા હોય છે કે પાસે જઇને બિભા રહે તો યે ખસે નહિ. મારવા હાથ ઊગામો તો ચાલતા થાય; ઊડે તો નહિ જ. બહુ પાછળ પડે તો દોટ મારે. આગળ ડોક સીધી કરી દડવડ દોડ્યો જાય. દોટ મારવામાં એના જરૂર પગ બહુ કામ આવે છે. માણસોને દોડમાં ન પહોંચવા દે, એટલી ઝડપથી એ દોડી શકે છે. છૂટકો જ નથી એમ લાગે ત્યારે એ ઊડે; પણ ઊડે ત્યારે પછી એકધારે ધણે સુધી ઊડી જાય. એ વખતે એનાં નીચલાં લાલ લાલ પીંછાં બહાર દેખાઇ આવે.

લોકોએ તો મોરવાના રૂપ-સૌંદર્યને આત્મસાત કરી લીધું છે, તદ્દન તાદાત્મ્ય સાધી લીધું છે. હિંદુઓના દેવસ્થાનમાં તો મોરનાં પીંછાંના ઠાકોરજના વીંજણા, સાવરણીઓ (ડંડાસણ) અને રામસાગરને માથે મોરપિચ્છનાં ઝૂંડ. પીરની દરગાહોમાં પણ મોરના પીંછાંની જ સાવરણીઓ.

પીંછાં પણ કેવાં સુંદર. એવાં પીંછાંનાં વીંજણા અને સાવરણીઓ દેવનાં

રૂપને યે રૂડાં કરી દેખાડે, પીછાં પણ કેટલી જાતનાં ? આખવાળાં પીછાં વિના બીજાં પણ બે ત્રણ જાતનાં પીછાં મોરને હોય છે. એક તો આખવાળાં પીછાં કરતાં યે લાંબાં, કળાના છેડા ઉપર હોય છે તે ત્રિકોણાકારનાં—બેલાખિયા આકારનાં પીછાં. બીજાં હોય આંખ વિનાનાં, અરાખર તરવાર જેવાં વાકાં વળેલાં. છોકરાં એને ‘તરવાર’ જ કહે છે. આવું પીછું હાથ આવે તો છોકરાં ન છોડે. પીછાંનાં મૂળ કચકડા જેવાં હોય છે. એ તોડવાથી અંદરથી નાનું સરખું વાંકુંચૂંકું કણું નીકળે છે. એ બાળવાથી તડતડતડ તડતડિયા પેઠું બોલે છે, એટલે છોકરાં તે ભેગાં કરીને ગમત ઉડાવતાં હોય છે. પતંગના રસિયા મોરનાં પીછાંની ઝાલર રચીને પતંગ નીચે વળગાડે છે. કહેવાય છે કે એ પીછાં સામે પવન ભટકાવાથી એમાંથી સૂ...સૂ...એવો અવાજ નીકળે છે. એનાં પીછાંમાં વધારે ચુંબક શક્તિ હોવાને કારણે મોરનાં રાતાં પીછાં છોકરાં માથાના વાળ સાથે ધસીને ખડનાં તરણાં સામે ધરે તો ચડપ... ચડપ...તરણાં પીછાને એક બે ઝૂટ દૂરથી ઊડીને ચોટી જાય છે, એ તો બાળપણમાં ઘણાં યે અનુભવ્યું હશે.

મોરનાં પીછાં વીંઝણા-સાવરણીઓ વગેરેમાં કામ આવે છે તેથી કાળી વાધરીઓ તે ભેગાં કરીને વેચે છે. એ પીછાંની આંખો બાળીને એમાંથી કાઢી રોગ પરની અકસીર ભરમ બનાવવામાં આવે છે તેમ પણ કહેવાય છે અને લોકવાયકા તો એટલે સુધી છે કે એને બાળવાથી અંદરથી સોનું ઝરે છે. એ વાત જવા દઈ એ તો પણ દેશી વૈદકમાં મોરનાં ઘણાં અંગ કામ આવે છે. એનો પગ તેલમાં કકડાવીને એ તેલ દુઃખતા કાનમાં ટીપાં તરીકે નખાય છે. એનાં પીછાંનાં કડલાં કરીને પગે વા હોય છે તેઓ પહેરે છે. સપ્ કરજો હોય તેને મોરનાં પીછાં વાટીને પિવરાવે છે, જેથી તરત ઊલટી થાય અને ઝેર નીકળી જાય.

મોરનાં આ સૌંદર્યવંત પીછાંએનો ઉપયોગ તો કરી જાણ્યો શ્રી કૃષ્ણે. એ રસભોક્તા કૃષ્ણદેવની નજરમાંથી આ પીછાં કેમ છટકી શકે ? એણે એના મોરમુકટ બનાવ્યા, મોરપિચ્છ કર્યા, માથે પહેર્યા અને હજી યે પોતાની ભૂતિ માથે મોરમુકટ ધરાય એવી ભક્તજનો માથે ફરજ નાખતા ગયા.

ઠેક કૃષ્ણના વખતમાં નોંધાયેલો આ મોર બહુ જૂના કાળનું પ્રાણી લેખાય છે. મૂળ એશિયાનો વતની, ખાસ કરીને હિંદ, બર્મા અને હિંદીચીનનું રહેવાસી એ પંખી છે.

બર્માની રસભોક્તા અને સૌંદર્ય-શોખીન બર્માઈ પ્રજાએ મોરનું અનુપમ

સૌંદર્ય જોઈને તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કર્યું છે. એ પ્રજાએ પોતાના બધા શત્રુ-ગારમાં, ધાર્મિક વિધિઓમાં મોરને આગળ પડતું સ્થાન આપેલ છે અને બ્રિટિશ સરકારે દીધેલા બર્મા સરકારના ધ્વજમાં પણ મોરને બેસાડવામાં આવ્યો છે.

યુરોપમાં મોરને પહેલી વાર દાખલ કર્યો મહાન સિંકદરે. હિંદ પર એ ચડી આવ્યો ત્યારે એ સૌંદર્યભોક્તા રાજવીએ મોરનો રૂપરાશિ જોયો, મુગ્ધ થયો અને યુરોપમાં લઇ ગયો. ત્યાર પછી મોરની જાત યુરોપમાં વિસ્તરી.

પશ્ચિમમાં મોરને મારીને ખાવામાં ઘણું માહાત્મ્ય ગણાતું. એ માહાત્મ્ય તેના માંસ કરતાં સૌંદર્યને કારણે વિશેષ હતું. કાંઈ પણ મોટા ખાણામાં મોરને રાંધીને એની માંસભરેલી ડીશની આસપાસ તેનું માથું અને પીછાં મુંદર રીતે જોડવીને ખાણાને શોભાયમાન બનાવવામાં આવતું.

પોતાના રૂપરાશિથી આપણે ત્યાં અગ્રિમ સ્થાન પામ્યો અને પરદેશ પણ જોની નિકાસ થઈ એવા આ મોરનાં સૌંદર્ય રૂપ પીછાંને ઉતારી પાડતી એક લોકકથા મિસરમાં કહેવાય છે. ત્યાંનો ઓસીરીસ નામનો એક રાજા હિંદની સફરે નીકળેલો. જતાં જતાં એ પોતાની રાણી ધસીસ અને પ્રધાન આર્ગસને રાજ્ય સોંપતો ગયો. રાજના ગયા બાદ પ્રધાને રાણીને પલટાવીને પોતાની કરી લીધી, રાજ્યમાં ઠેર ઠેર ખાતમીદારો મૂકી દીધા અને તેમની મારફત પ્રજાની તલેતલ વાત જાણીને, વિરોધીઓને દબાવીને એકચક્રે રાજ્ય હાથ કરી લીધું. ઓસીરીસ રાજને પાછાં આવતાં બધી ખબર પડી. ભગવાન જ્યુનોની પ્રાર્થના કરતાં મકયુરીની સરદારી નીચે એક સૈન્ય તેની મદદે આવ્યું. આર્ગસને હરાવી રાજ્ય પાછું લીધું અને વિશ્વાસપાતી આર્ગસને, છૂપી આંખો-ખાતમીદારો (Spies) વડે તેણે આ કૃત્ય કરેલું તેથી ભગવાન જ્યુનોએ મોર બનાવી દીધો અને તેના ખાતમીદારની આંખોને એને પીછે પીછે ચોડી દીધી. આ કથા પરથી મિસરમાં મોર ધૂણાજનક પંખી ગણાય છે.

* * *

‘કે...હૂ...કે કે...હૂ...કે...’ એવા ગગનવિદારણ નાદથી વનરાઇ અને પહાડીઓને વીંધતો મોર પોતાની સાંકળના ત્રણ ત્રણ કટકા કરીને મેઘરાજાને આવકાર આપે છે. આષાઢ મહિનો આવે, દાવળાંચોવળાં વાદળાં ધધૂંખી રણાં હોય, આભને માથે ભગવાન જાણે ગેડીદડે રમતા હોય એમ ગડુડાટી ગાજવા માંડે ત્યારે મેઘરાજાને છડીદાર મોર પોતાનું અંતર નિચોવીનિચોવીને, પોતાના કેકારવધી વનરાઇને ઘેઘૂર બનાવી દે છે. મોરના ટડુકાર વિના મેહ આવે તો યે ભૂંડો લાગે. એથી જ સ્ત્રીઓએ પોતાના રાસડામાં ગાયું કે-

આપાદે ઘમઘોરિયા ને વાદળ ગાળે ઘોર,
બારેયા પિયુપિયુ કરે ને મધરા બોલે મોર—કે આણ્યાં મોકલ ને મોરાર—

કળાયલ મોર

મોરનો આવો ફેકારવ, ટલુકાર, વનરાષ્ટ્રનું સૌંદર્ય અને પહાડનો પડછંદો મનાયો છે. મોરલાની આશક આમજનતાએ એમાં મીઠપ દેખી છે, કાગુણ્ય નિહાળ્યું છે. લોકોએ એના અવાજને મેહના આગમનની છડી જ પોકારાતી માની છે અને મોરના ફેકારવમાં આવા શબ્દો કદપી લીધા છે કે: "મે...આવ...મે...આવ." અને એ શબ્દો બેસારવા માટે ખોટી કદપના પણ દોડાવવી પડે તેમ નથી. લગભગ એ શબ્દોની જ આસપાસ મોરના ગાનની સુરાવલિ ફરે છે. મોર શબ્દ જેમાંથી આવ્યો દેખાય છે તે સંસ્કૃત નામ મયૂર પણ આ શબ્દાવલિમાંથી જ જિલાયો લાગે છે. (એનું લેટીન નામ Pavo Cristatus છે, તેમાં Pavo શબ્દનો અર્થ ઘોર અવાજ થાય છે, જે મૂળ પર્શિયન બાષામાંથી આવ્યો મનાય છે.)

આકાશમાં વાદળાં પથરાવા માંડે, ગડેડાટી થાય ત્યારે મોરનો ઉન્માદ વધી જાય છે. તે ઉન્માદ જીરવી શકતો નથી. પંખીસ્વભાવજન્ય એ પોતાનો સંવતન—

ઉન્માદ કળા કરવામાં ઠાલવે છે. વાડીની વાડનો ઓથ શોધી, આળુબાળુ બિબેલ દેલોનાં ટાળાં વચ્ચે મોર પોતાનાં પિચ્છ બિંચાં કરે છે: પીછાંનું આકું છત્ર રચાઈ જાય છે. બરાબર ગોળ, જાણે ચીનાઈ પંખો ઉઘાડ્યો હોય એવો જ આકાર બિબો થાય છે. એવી ઉપમા આપવી પણ જાણે એની કળાને અપમાન કર્યા જેવું થાય. મોરને માથે જાણે અસંખ્ય પિચ્છ-નયનોનું આભા-મંડળ રચાઈ જાય છે. એના અકેક પીછાનાં આણુએ આણુમાં સૌંદર્ય ભરત્યક ભર્યું હોય છે. આવાં અસંખ્ય પીછાંનું સૌંદર્ય સમગ્રરૂપે ઠલવાય પછી એમાં શી કમીના રહે ? આવી અપરૂપ સૌંદર્યમયી કળા કરીને એ થનગન થનગન નાચવા માંડે છે; પાંખો હલાવતો એ ફૂદડીઓ ફરવા માંડે છે. બન્ને બાળુની લાલ પાંખો નીચે નમાવી, મશીનની પેઠે એકધારી હલાવતો એ ફર્યા કરે છે. પીછે પીછે જાણે વિદ્યુતને લીધે ઝળુઝળાટી બિબી થાય છે. એમાંથી સૂ...સૂ... અવાજ નીકળે છે; દૂર બિલા હોઈએ તો પણ સંભળાય એવો. આ અવાજને લોકો 'ઝણ' કહે છે. દેલો આસપાસ બિબી બિબી એનો નાચ નીરખી રહે છે. મોરનું આ નૃત્ય જોઈને જનસમાજ હેરત પામી ગયો છે. એ નૃત્ય જોતાં જનસમાજ કદી થાક્યો નથી; એનું વર્ણન કરતાં કદી થાકવાનો પણ નહિ. આખા પંખી-સમાજમાં ફરી વળો, ઘણાં પંખી સંવનન-કાળે નૃત્ય કરે છે, પણ મોરને કોઈ છબી નહિ શકે એ નૃત્ય જોઈને નૃત્યકારોએ એનાં અનુકરણ કર્યાં છે અને એના પરથી જ એનાં કળાયલ, કલાપી, કલાધાર એવાં અનેક નામ પડ્યાં છે.

મોરના આ અપ્રતિમ નૃત્યસૌંદર્યને મૂલવી જાણ્યું સૌંદર્યપ્રેમી બાદશાહ શાહજહાને. એણે મોરના આ રૂપ-સૌંદર્યમાંથી દુનિયામાં અજોડ એવું સોનાનું તખ્તેતાઉસ-મયૂરાસન બનાવ્યું, જે વર્ષો સુધી દિલ્હીના મોગલ દરબારને શોભાવતું રહ્યું ને છેવટે તેને નાદીરશાહ લૂંટી ગયેલ.

લોકોમાં માન્યતા પ્રવર્તે છે કે મોરને આ નૃત્ય કરતાં બહુ પરિશ્રમ પડે છે અને તેથી એની આંખમાંથી આંસુ ટપકે છે. આ આંસુ ઘણા વલોવાટને અંતે ટપકતાં હોઈ સાવ આછા હોય છે; ઢેલ ઝીલે એ પહેલાં તો વરાળ રૂપે બિડી જાય તેવાં. આથી તો સાવ પાતળી છાશ માટે આપણે ત્યાં કહેવાય છે કે 'મોરનાં આંસુ જેવી છાશ.'

મોરને અને મેહને શો સંબંધ હશે ? શા માટે એ વખતે તે આવું અનુપમ નૃત્ય કરતો હશે અને આટલો બધો ટોકતો હશે ? એનો પ્રકૃતિજન્ય એ ઉન્માદ જ હશે કે મેહની ગડગડાટીને કારણે એના હૈયામાં કોઈ ફડકો જાગતો હશે ? મેહની ગડગડાટીથી ટોકી બિહતો મોર અત્યારના જમાનામાં

ગામડાંને પાદર મોટરના બૂંગળાના અવાજથી પણ એટલો જ ટોકી બાઈ છે. પણ એ ટોકારામાં ખીકનો ફફાડ હોય છે; ચોમાસાના ટોકારની તીવ્રતા સાથેની મીઠાશ એમાં નથી હોતી.

આનંદમાં 'કે...હ...ક' 'કે...હ...ક' ટોકાર કરતો મોર ભય વખતે 'કિયો...કિયો' એવી તીણી ચીસ પાડે છે. આકી ટાળામાં રખડતાં અને આહાર વીણતાં વીણતાં એ ટોક...ટોક...ટોક કે ઢેંકુક...ઢેંકુક એવા શબ્દો બોલે છે.

હિંદના પંખીસમાજમાં ધરતી પર વસનારાં પંખીઓમાં સૌથી મોટો મોર. પાણીકાંઠે વસનારાંમાં સૌથી મોટાં સારસ. જમીન પર વસનારાં પંખીમાં સૌથી તીવ્ર અને લાંબો અવાજ મોરનો. પાણીકાંઠે વસનારાં પંખીમાં સૌથી તીવ્ર અને લાંબો અવાજ સારસનો. જેમ સારસનો અવાજ નદીના કાંઠાની આરપાર થતો ને હવાના પડદા વીંઝતો ચાલ્યો જાય છે તેમ મોરનો અવાજ વનરાઈ ગજવતો, પહાડોમાં પડછંદા પાડતો હવા વીંઝતો સૂસવતો જાય છે.

મેહના આગમને નાદ અને નૃત્યથી મરત જનતો મોર મેહની મિત્રાચારી ખરાબર જાણવે છે. અપાઢ પૂરો થઈ આવણુ વીતે અને બાદરવો આવે ત્યાં તો મોર મિત્રનો વિયોગ સહન નથી કરી શકતો. એનું નૃત્ય થંભી જાય છે, ગાન અટકી જાય છે અને શોકના પરિધાન રૂપે મોર પોતાની કળાનાં પીછાં ખેરી નાખે છે. દિવાળી આસપાસ તો મોર સાવ બાંડો થઈ જાય. કળાથી શોભતો મોર કળા વિનાનો જોવો ચે ન ગમે. મોઢા પરથી જાણે નૂર હરી લીધું હોય એવો જ લાગે. લગભગ આખો શિયાળો એ બાંડો ફર્યા કરે. ઉન્માદથી કળા કરી નાચતો ચોમાસાનો મોર ક્યાં અને બાંડો થઈ ગયેલો શિયાળાનો મોર ક્યાં? પણ શિયાળો ઊતરતાં તો એ પીછાં મેળવવા માંડે છે. વાદળાંના થર બંધાય એ પહેલાં તો મેહને વધાવવા નવો રૂપસિંગાર ધારણુ કરીને મોર તૈયાર થઈ જાય છે.

મેહ-ટાણે નવાં પીછાં ધરતા આ મોરને વરસાદ સાથે કાંઈક સંબંધ હોવો જોઈએ એવી લોકમાન્યતા છે; પણ ખરી રીતે તેવું કશું નથી. દરેક પંખી બચ્ચાં ઉછેરી લીધા બાદ દર વર્ષે એક કે બે વાર પોતાનાં પીછાં ખેરી નાખે છે. એ જ રીતે ચોમાસું ઊતરતાં, સંવનન બાદ ઇંડાં મુકાઈને, તેમાંથી બચ્ચાં નીકળે છે તે સમયે મોર પણ પોતાનાં પીછાં ખેરી નાખે છે. અન્ય પંખીઓનાં પીછાં થોડાં થોડાં ખરતાં જાય છે અને નવાં પુરાતાં જાય છે. તેમનાં પીછાં નાનાં હોય છે તેથી આ ફેરફાર નજરે નથી ચડતો. પણ મોરની કળાનાં આ સ્વતંત્ર મોટાં પીછાં એક સાથે ખરી જતાં તરત જ ધ્યાન ખેંચી લે છે.

મોરના આ ચોમાસુ ટહુકારે અનેક પ્રિયજનોના અંતરમાં સ્મરણોર્મિઓ જગાડી હશે. ચોમાસું આવે, ઝરમર ઝરમર કે ત્રમઝટ મેહ વરસે અને વિખૂટાં પડેલાં સજણાં સામે ખડાં જાય. અને એ બાવ ગીતરૂપે સરી પડે કે :

મોર બોલે મધુરી વાણુ રે, નીંદરા નાંવે રે-

અને અપાઠ ધધૂંખીને ગડગડો હોય ત્યારે શી સ્થિતિ થાય ?

અપાઠ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ધમધાર,
તેજ ખાંધ્યા તરવરે, ને મધરા બોલે મોર;
મધરા બોલે મોર તે મીઠા,
ધણુમૂલાં સાજણુ સપનામાં દીઠાં,
કે' તમાચી સુમરે, રિસાણી ઢેલ ને મનાવે મોર,
અપાઠ વરસે એલીએ, ને ગાજવીજ ધમધાર.

અને જેનાં હૈયાં પ્રીતે પલળી ગયાં છે એને મોરના ટૌકારા કેવા દુઃખકારી લાગે ? કાણ જાણે કેટલાં યે વિન્નેગીઓને એ ટૌકારે રડાવ્યા હશે ?

આપણા મુલકની કાષ્ઠ પણુ પ્રેમભરી કથામાં વિયોગકાળે મોરલે હાજરી નોંધાવી જ છે. નાંદીવેલામાં રખડતી કુંવરને મોરના ટહુકારે જ રાણુની યાદ આપી હતી:

કોટે મોર કણુકિયા, વાહળ અખડી વીજ,
ફદાને રાણુ સંભર્યો, આઘ અપાઠી ખીજ.

હલામણુને કાકા શિયાએ દેશવટો આપ્યો અને મોરના ટૌકારે વિયોગણુ સોનને દુઃખી કરી મૂકતાં એણે પોતાની ખાનડીને કહ્યું:

હાલો ખાની વનરા દૂંદીએ, મળી ઉઝાડિયેં મોર,
ટૌકે હલામણુ સાંભરે, કટકા કાળજ કોર;
કટકા-કાળજ કોર તે કિયો,
ડોલરિયા હલામણુને દેશવટો દિયો,
સોદી કે' શિયા ! તે' ખંડી અમારી જોડ,
હાલો ખાની વનરા દૂંદીએ, મળી ઉઝાડિયેં મોર.

ઢોલાથી દૂર બેઠેલી માણે પણુ મોરલાને ઠપકા આપ્યો હતો કે:

મત તું બોલે મોરલા, બિડી મ બેસ અખૂર,
તારે જલધર ટહુકડે, મારે સાજન દૂર.

તારે તો મેહ ટહુકાર જેટલો પાસે છે, પણુ મારો સ્વજન તો દૂર બેઠો છે.

[સોરઠી ગીતકથાઓ]

અને ઓઢા-હોથલના જીવનમાં ? ઓઢો હોથલ સાથે કનરામાં વસે છે. દસ દસ વરસ વીતી ગયાં છે. ઓઢો એક શીલા માથે બેઠો છે ત્યાં તો:

ઉત્તર શેઠ્યું કઢિયું, ડુંગર હમ્મરિયા,
હુંડો તડકે મચ્છ છ', સજળ સંભરિયા.

ઝોઢાને કચ્છ સાંભર્યું. ઉદાસ થઇ ગયો. હોથલ આવી. ઉદાસ ચહેરો
ન્યેયો. મોરલાનો ટૂંકાર થયો અને ખોલી:

મત લવ્ય મત લવ્ય મોરલા, લવતો આધો જા!
એક તો ઝોઢો અણોહરો, ઉપર તોંજ ધા.

મારીશ તોંકે મોર, સિંગણુજાં ચડાવે કરે,
એયે ચિતજ ચોર, ઝોઢાકે ઉદાસ કિયો,

તું ભીડી જા, નીકર તીર ચડાવીને તને મારીશ; તેં ઝોઢાને ઉદાસ કરી મૂક્યો.
મોરલો જાણે જવાખ આપે છે:

અસીં ગિરવરજા મોરલા, કાંકર પેટ ભરીં,
રત આવે ન ખોલિયા, (તો) હુંડો ફાટ મરીં.

અમે ડુંગરના મોર, કાંકરા ચણી પેટ ભરીએ. (કાંકરા ચણવાની
લોકકલ્પના વાસ્તવિક રીતે ખોટી છે.) અમારી ઝડપુ આવ્યે ન ટોંકીએ તો
હૈયાં જ ફાટી જાય. એમ કહેતો મોરલો કેહક કેહક ટોંકવા લાગ્યો. હોથલે
તીર ચડાવ્યું. ઝોઢો હાથ ઝીલી લીધો : હાં ! હાં ! હાં ! હોથલ !

ગેલી મ થા ગેલીડી, લાંખા મ ખોલ્ય ખોલ,
ગાળે ગાળે ગળકશે, તું કેતાક ઉડાડીશ મોર ?

ડુંગરની ખીણે ખીણમાં ટોંકતા કેટલાક મોરને તું મારી શકીશ ?

કરાયલકે ન મારીએ, જેજાં રતાં નેણ,
તડ ખેઠાં ટાંકા કરે, નિત સંભારે સેણ.

જાડ પર જેસી ટોંકતા અને વહાલાંને યાદ કરતા મોરને મરાય ?

રેલમછેલા ડુંગરા, ચાવો લગે ચઠોર,
વીસર્યાં સંભારી ડીએ, સે ન મારીજે મોર

વીસર્યાં વહાલાંને યાદ કરાવી આપતા મોરલાને ન મરાય.

(સૌરાષ્ટ્રની રસધાર : ભાગ ૪)

આવા મોર માટે સ્ત્રીઓએ રાસડામાં પ્રતિજ્ઞ મૂક્યો કે :

મોરલાને નવ મારીએ જે, ડુંગરાનો રખવાળ, મારા વાલા !

સજળાંને સંભારી દેતો મોરલો લોકોની કરુણ કલ્પનાઓનું જાણે વાહન બની
ગયો છે. 'મોરલાની માયા' નામનાં લોકગીતમાં એ આબેહૂખ ભિતર્યો છે કે :

[રઢિયાળી રાત ભાગ ૧ : ગીત ૨૪]

એક રાજની રાણીને પાણી ભરવા જતી વખતે મોરનાં ફૂલ જોઈને મોર પર અનહદ પ્રેમ પ્રગટયો. રાજ મોર નીરખવા એ નદીએ રોકાવા લાગી. નાણુંદે રાજ પાસે ચાડી ખાધી. રાણીનું મોરલા પરનું આ હેતુ રાજ ન જોઈ શક્યો; ઇર્ષ્યા થઈ. મોરને મારવા એ નિશાન તાકીને ગાંધે બેઠો. રાણી મોરને એતવવા પાણી ભરવાને મિથે તળાવે ચાલી, પણ મોર તો હંમેશની પેઠે ગેલ કરીને પાણી ડોળવા માંડ્યો:

ઘડો ભરે ને મોર ડોળી ડોળી નાખે જો,
રાજનો કુવરડો ગાંધે જોઈ રિયો.

રાણી સમજાવે છે કે :

ઊડ્યે મોરલિયા જાંખે ઝાડવે બેસ્યે જો,
રાજનો કુવરડો હમણે મારશે.

મસ્ત મોર ન માન્યો, અને

પહેલે ભડાકે મોરલિયો ઊડાડ્યો જો,
ખીજે ને ભડાકે મોરને મારિયો.

રાજએ મોર મંગાવ્યો, રાણી પાસે જ એનું શાક કરાવ્યું;

શાક સુધારે ને આંસુડની ધાર જો,
છમકારે ને મોરલિયો વધારિયો.

રાજએ રાણીને પણ એ શાક ખાવા આગ્રહ કર્યો. રાણીએ ચોકખી ન સંભળાવી. રાજને હવે રાણીના મોર પરના સાચા પ્રેમનો ખ્યાલ આવ્યો. તેણે ટાડલા, બેડાં ને સાળુ પર મોર ચીતરી આપવા કહ્યું, પણ એ મોરલ કાંઈ બોલે? રાણી એ મોરલા સાથે જ બળી મરી.

કડીએ કડીએ આ ગીત કરુણરસમાં જ આગળ વધતું જાય છે. રાસડ ગવરાવતાં ઘણી વાર ગવરાવનારીઓ અને કુંડાળા વચ્ચે રાસડા સાંભળવા બેઠેલ છોકરાં આ ગીત સાંભળતાં રડી પડે છે.

પણ એથી યે વધારે કરુણ સ્થાન તો મોરને આપણાં છાંજિયામાં અપાયું છે

હાય વોય રે ! કુવામાં ઢેલ વિચાણી,
હાય વોય રે ! એનાં નાનાં બચલાં,
હાય વોય રે ! એને કોણ ખવરાવશે,
હાય વોય રે ! એને કોણ પિવરાવશે.

ઢેલ મરી જાય, પછી એનાં બચ્યાંની શી દશા ? બચ્યાં હરતાંફરતાં થ જાય ત્યાં સુધી ઢેલ માળો છોડતી નથી. મોરનો મોટો આધાર પગ ઉપર

અચ્ચાંના પગ સાબૂત ન થાય ત્યાં સુધી ઢેલથી માળો કેમ છોડાય ? એ સ્થિતિમાં ઢેલ મરી જાય તો અચ્ચાંની શી સ્થિતિ ? સ્ત્રીઓ જ એ કદપનાને સમજી શકે અને તેથી જ તો તેમણે એ સ્થિતિને છાજિયામાં સ્થાન આપી દીધું. અને છોકરીઓ પણ દેદો કૂટતાં આ જ ગીત ગાતી હોય છે.

મોર ઇડાં સેવવા માટે માળો સામાન્ય રીતે વાડ વચ્ચે કરે છે. નાની લાકડીઓ, કરાંડી, ખડ, પાંદડાં અને કૂચાનો એ માળો બનાવે છે. ક્યારેક જૂના ખંડિયેરના કોક ખૂણામાં કે ઝાડની બખોલમાં પણ ઇડાં મૂકે છે. ક્યારેક ગીધે બાંધેલા માળાનો એ ઉપયોગ કરવો ચૂકતો નથી.

ઇડાં પાંચથી સાત મૂકે. અમારે ત્યાં બગીચામાં ગયે વર્ષે એક ઢેલે ૧૧ ઇડાં મૂકેલાં, જે એને માટે અતિ અસામાન્ય કહી શકાય. ઇડાં નાળિયેરના મોટાથી નાનાં હોય. લંબગોળ, એક બાજુ થોડાંક અણીદાર. રંગ જૂખરો સફેદ હોય છે. જોતાં જરા યે આકર્ષણ બિંબો ન કરે તેવો એ રંગ હોય છે. જાણે મોરના દેહનું સૌંદર્ય બિંબું કરવા એના અસ્તર ૩૫ ઇડાંમાં યે સારો રંગ વાપરવા આકી રહ્યો નહિ હોય. કેટલાક પક્ષી-વિશારદોએ તો વિધાન તારવ્યું છે કે અતિ સુંદર પંખીઓનાં ઇડાં રંગવિહીન હોય છે અને રંગવિહીન પંખીઓનાં ઇડાં સુંદર હોય છે. આ વિધાનમાં અપવાદ પણ હોય છે. પરંતુ મોરની બાબતમાં તો એ વિધાન સાચું દેખાય છે.

ઇડાંને આવો રંગ હોઇ લોકસમાજમાં કહેવત પ્રચલિત છે કે 'મોરનાં ઇડાં કાંઈ ચીતરવાં પડે ?' મોરને સૌંદર્યવંતો બનાવવા ઇડાંને ચીતરવાની જરૂર નહિ. મતલબ કે ખાનદાન એલાદને આવા બાહ્ય રૂપરંગની જરૂર ન પડે.

મોર સમૂહચારી પંખી છે. આખો દિવસ ચારો કરી રાત્રે ભેગા થઇ કોઇ એક ઝાડ માથે રહે છે. રાતે પણ તેઓ કાં તો ગીધને માળો જ પચાવી પાડે છે. આજસુ શિકારીઓ રાત્રે ઝાડ પર ચડી એને પકડે છે, પણ રાત વખતનો મોરનો કળેળાટ કામના પણ હૃદયમાં ચીરા પાડી નાખે તેવો હોય છે.

મોર માટે મારા મનમાં બે દૃશ્યો આબેહૂબ આલેખાઇ ગયાં છે :

એક પાળિયાદનો ધરતીકંપ : ભૂકંપના આંચકા વખતે આખી ધરતી ધણે-ણતી હતી. ધરતીના પેટાળમાં થતા ગડેડાટ સાંભળીને આજુબાજુ ચાર પાંચ ગાઉમાં વસતા મોર કળેળી બેઠતા. એક તો મોરનો પ્રચંડ આક્રોશ અને એમાં ય એક સાથે ચાર પાંચ ગાઉના પરીધમાં બેઠેલા બધા મોર એકી સાથે કળેળી બેઠે; જાણે આકાશના પડદા તોડી નાખતા હોય એવા ભયાનક પડછંદા બિલા થતા. સવાર, બપોર, સાંજ અને અધરાત, એ પડછંદા પડ્યા જ કરતા. ધર-

તીના પેટાળની ધામી ગડેડાટી પણ એ પંખી સાંભળી શકતું. એવી ધામી ગડેડાટી લોકો સાંભળી કે અનુભવી પણ ન શકતા એ વખતે મોરનેા અવાજ ગડેડાટી-સૂચક એક જીવતું જાગતું યંત્ર બની ગયેા હતા.

ખીજું દૃશ્ય માણેકવાડાનું પાદર : ગામને ચારે બાજુથી ઢાંકી દેતા અને ઘેરી વળતા આંબલીઓના ઘેરા જૂંડમાં અસંખ્ય મોર રહે છે. ગિરનારને પ્રવાસે જતાં રસ્તામાં એ ગામ આવેલું. અમે ત્યાંથી પસાર થયા ત્યારે મોરને જોઇને અમારામાંના એક ટીખળી વિદ્યાર્થીઓ બુદ્ધિગત ફૂકયું અને સાથેસાથ ક્રોધ શિકારીએ મોર પર બંદૂકનો ભડાકો કર્યો. એ અવાજથી બેઆકળા થઇ ઊડેલા અસંખ્ય મોરલા એક સાથે કળેળી ઊડ્યા અને વાતાવરણ ચીરતો અવાજ એક કાનમાંથી બીજા કાનમાં ચાલ્યો ગયો. હજી એ એ પ્રસંગ યાદ આવતાં નજર સામે આંબલીઓનાં જૂંડ, અસંખ્ય મોરલા અને કાન ચીરતો અવાજ જાણે વાતાવરણમાં પડ્યા પાડતો પસાર થઇ જાય છે.

૨ : સફેદ મોર

આપણા મોર જેવડા જ દેહે, દેહસૌજીવે અને ઘડતરે સરખો જ, પણ રંગે તદ્દન શ્વેત એક ખીજી જાતનો મોર બ્રહ્મદેશ તરફ થાય છે. મોટાં શહેરોનાં ચીડિયાખાનામાં આવા મોર હોય છે. નખથી શીખ સુધી એકસરખો સફેદ. એ મોરનું યે કોઈ અજબ રૂપ હોય છે. રંગવિધિતાથી ભરપૂર આપણો મોર અંધકારઘેરી તારાજડિત રાતના સૌંદર્યનો ખ્યાલ રજૂ કરે; આ સફેદ મોર જાણે રૂપેરી રસથી રસેલી ચાંદની રાતનો આભાસ ખડો કરે. એનું પીછેપીછું અને રૂંવાડેરૂંવાડું શ્વેત. ક્યાં યે ડાઘ નહિ, લાંછન નહિ; સાધુપુરુષના હૃદય જેવો જ નિર્મળ જાણે. જેતાં જેતાં આપણી આંખોમાં યે અમૃતનીતર્યો શ્વેત રંગ પાથરી દે. એકલા સફેદ રંગમાં યે અનુપમ લાવણ્ય હોય છે એ સફેદ મોર પોતાની દેહલતા અને શુભ્ર ધવલતાથી સાબિત કરે છે.

રૂપના બેદ સિવાય અન્ય વહેવારમાં આ મોર આપણા મોર જેવો જ છે. એનું ગોત્ર પણ એક જ મનાય છે.

અનુપમ બેલડી સ્વરૂપ

સારસ

આપણા જનસમાજે એકનિષ્ઠ દાંપત્યજીવનનું દૃષ્ટાંત મેળવવા માટે પંખીજગત તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીને એમાંથી હંસ અને હંસણીને તારબ્યાં, ગરુડ-પંખ અને ગરુડ-પંખણીને એકજ વડલા માથે જુગજુગ ગાળતાં કદખ્યાં; ચક્રવા-ચક્રવીને આખી રાત પ્રેમ-વિયોગે ખૂરતાં અને કદખાંત કરતાં માન્યાં અને પારેવા-પારેવીને આખી જિંદગી સાથે ગાળતાં કદખીને દુહા પણ જોડ્યા કે ‘પગ ટૂંકાં પારેવડાં, બેસંતાં બેલાડય, એવું જોડાણું જડે, જો લખિયું હોય લેલાડ.’ પણ એ બધાને જે વટાવી જાય તેવી કદખના જો ઉદ્ભવી હોય તો તે સારસ-દંપતી માટે. સારસ દંપતીને જનસમાજ ‘સારસ-બેલડી’ના જ નામથી ઓળખે છે. એ બેલડીની અખંડિતતા કદખવામાં જનસમાજે જરાયે દિલચેરી કરી નથી કે લોભ રાખ્યો નથી.

સારસ અને તેનું અચ્યુ

કેવી એ બેલડી ? જો એની બેલડીમાંથી એક મરી જાય તો બીજું એની પાછળ ચાંચ ને માથાં પછાડીપછાડીને મરી જાય એવા અસીમ પ્રેમ-સંબંધે સંકળાયેલી બેલડી ! નર મરી જાય તો માદા પ્રાણ છોડે અને માદા મરી જાય તો નર પ્રાણ છોડે. માનવજાતમાં સ્ત્રીઓ તો પતિ પાછળ સતી થઈ છે, પણ

એ તો એકપક્ષી પ્રેમ થયો. સ્ત્રી પાછળ સતા થનાર પુરુષ કોઈક જ હશે. પણ માનવ-સમાજના એ એકપક્ષી વર્તાવને અને ત્રુટિને પૂરી દેવા જાણે તેમણે સારસ-બેલડીના જીવનમાં એ કલ્પનાને બહેલાવી લીધી છે. અને એવી ભાવુક કલ્પનાનાં માન પણ કેવાં ? સારસને મોર જેવું કાંઈ પ્રભુમાનિત પંખી ગણ્યું નથી છતાં યે તે ખેતરમાં ગમે તેટલી રંજીત કરે તો યે એને મારવાની હિંમત આપણા ખેડૂ તો કરતા નથી. હાકલાપડકાર કરે, હાથ ઉગામે, પણ પાણી ફેંકે નહિ. રખે તે પાણી વાગી જાય અને એની જોડી ખંડિત થાય તો ? જોડી ખંડિત થતાં પોતાને જ આંગણે અન્ય સારસ માથાં અને ચાંચ પછાડીને મરી જાય એના નિસાસા લાગતાં પોતાની જ જોડી તૂટી જાય એવો ભય જનસમાજ ધરાવે છે.

સામાન્ય જનસમાજને મૂકી દઈ તો, ગોળીઓના ચંભા વરસાવીને અસંખ્યાત પંખીઓને વિના થયરાટે મારી નાખનાર ભલભલા શિકારીઓ પણ સારસ માથે નિશાન તાકતાં એની બેલડી તૂટવાના ડરે જ કાંપતા હોય છે. અને કદાચે ય જો એનો શિકાર કરે તો એક જ પંખીને મારતા નથી; બન્ને પંખીનો સાથે જ શિકાર કરે; જેથી વિયોગવેદનાથી થતા ખીજ પંખીના પ્રાણત્યાગના શાપમાંથી બચી શકાય.

નિર્દય શિકારીને પણ ગોળી ફેડતા પહેલાં જેની બેલડીનો આટલો ખ્યાલ રહે છે તે સારસ બેલડીનો આબેહૂય ચિતાર તો, મિતિયાળા ગામને પાદર ધીંગાણામાં સૌની મોખરે મરી જનાર જોગડા ઢેઢને આગલી રાતે કાલવાલા કરતી તેની વહાસોઈ પત્નીએ આપ્યો છે કે :

સારસ સાજી રાત, વલખે વાલમ જ્યું,
રહો ને આજી રાત, (અમારી) જોડી વછોડો મા જોગડા.

(સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૨)

જોડી વછોડવાની ના પાડતાં સારસનો આખી રાતનો વલખાટ-ધલવલાટ મૂક્યો તે શા પરથી ? એના અબ્રમેદી વિશાળ નિનાદ પરથી. સવાર કે સાંજને સમયે નદી કે તળાવને કાંઠેથી તે ‘કૂઉઉ...’ એવા શબ્દો શમાવતો ઘોષ કરે છે ત્યારે એના અવાજના પડછંદા નદીના બે ય કાંઠાની વચ્ચે વહ્યા આવતા પૂરના ધસમસાટની જેમ ક્યાં ય સુધી વાતાવરણ ચીરતા આગળ વધતા ચાલ્યા જાય છે, નદી-કાંઠાને જીવંત કરી મૂકે છે અને નદી-વિસ્તારને અદ્ધર તોળી લે છે. તળાવ પર પડતા એના ઘોષના પ્રતિઘોષ જાણે તળાવનાં જળ પર કુંડાળાં રચીને મહારા ચડાવે છે અને તળાવ-નગારા માથે દાંડી ઝીંકાતાં

સામા વિશેષ પ્રતિધોષ ઉઠાવે છે. દિવસને સમયે કોઈ વાડી કે ખેતરમાંથી એનો અવાજ છૂટે છે અને વાડી-ખેતરની વૃક્ષરાજીને હલમલાવતા એના પડ-છંદા સીમાને અજાણે આકાશ સામે અફળાઈને અનહદમાં વિસ્તરી જાય છે.

પણ આ બધા તો દિવસના નિનાદ. એ સમયે તો જન-વ્યવહારનો ભરચક કલરવ એના ઘોષ-પ્રતિધોષને ઝાંખો પાડવા પ્રયાસ કરે. પણ રાતને સમયે કોઈ નદી કે તળાવડાને કાંઠે એના નિનાદ શરૂ થાય છે ત્યારે એનાં આંદોલનોને આડા હાથ દેવા માટે કોઈ આવરણ નથી હોતાં; હોય છે માત્ર એને આવકારતાં અંધારાં. અંધારી રાતના કાળા ઓળાને વીધતો એનો 'કૂઉ...' સ્વર સડસડાટ કરતો, વાયુને વિદારતો અને રાતની નીરવતાને ભેદતો દૂર ને દૂર ચાલ્યો જતો હોય છે. નરપંખી નિનાદ કરે અને માદા એને ઝીંકીને જવાબ આપે; માદા ઘોષ કરે અને નરપંખી એના જવાબમાં પ્રતિધોષ પાડે. આમ રાતને સમયે આંતરે આંતરે સામસામા પ્રતિધોષ પાડતાં જાય અને એકલ અંધારી રાતને પોતાના સ્વર-શણગારથી મઢી દે.

પણ રાતને આવે સમયે એનો નિનાદ માત્ર અવની અને આકાશના જ વાતાવરણને વિદારીને અટક્યો નથી. પ્રિયવિયોગે જેનાં નેન ન મળતાં હોય અને નિંદરવિણુ રાત પસાર કરતી હોય તેવી પ્રિયાના હૈયામાં એ જ અવાજે પ્રિયજનનાં સંભારણાં મૂકીને તાર હલાવી મૂક્યા અને કોઈને મુખે ગવરાવ્યું કે-

રાત સહી, રાત તાલમેં, કાંઈ જ કુરલિ પંહી,
ધા સર, હું ઘર આપણે, બેહુ ન મિલી અંધી.

હે સખી, રાતને સમયે તળાવ પર સારસ પંખીએ કલરવ કર્યો. એ બેઠી હતી સરવ્વ પર અને હું હતી ઘરમાં; (પ્રિયવિયોગે) બેમાંથી એકેયની આંખ ન મળી.

અહાહાહા ! પ્રિયજન-વિયોગની કેવી સ્થિતિ ?

રાત જ સારસ કુરલિયા; ગુંજી રહે સર્વ તાલ,
જ્યાંસી જોડી બીજીડી, જ્યાંસ કવણ હવાલ.

રાતને સમયે સારસ પંખીના (પ્રિયજન-વિયોગના) કલરવથી તળાવે તળાવ ગુંગળાઈ છે. હે સખી, જેની બેઠી વિછડી-તૂટી એના કેવા હાલ થાય છે ?-કેવા હવાલ થાય છે એ તો નીચેનો દૂહો બોલે છે :

મૂલી સારસ-સદ્દે, જાણે કરહો થાય,
ધાઈ ધાઈ થલ ચઢી, પગે દાઢી માય.

સારસના સાદથી જાણે કરહો-જાંટ બોલતો હોય તેમ રાજસ્થાનવાસી પ્રિય-વિયોગી પત્નીને લાગે છે. પરદેશ ગયેલો પિયુ જાંટ બેસીને પાછો આવી રહ્યો છે ને તેનો જ જાંટ ગાંગરી રહ્યો છે એમ ધારીને તે ધર છોડીને અવાજ તરફ દોડે છે. રેતીના ટેકરા પછી ટેકરા વટાવતી જાય છે, પણ નિરર્થક. ગરમ રેતીથી એના પગ તેમાં જળીને તેમાં ફરફાલા બેઠે છે.

કોઈ રાજસ્થાની વિરહિણીને સારસના સાદમાં જાંટના અવાજનો ભ્રમ થયો એમાં એનો માત્ર નિરર્થક વિભ્રમ જ નથી, પણ કાંઈક સત્યાંશ પણ છે. માછલો દૂરથી સંભળાઈ શકતો સારસ-પંખીનો સાદ જાંટના અવાજની સાથે થોડું ધણું સામ્ય ધરાવે છે. પણ એની દુષ્ણણપાતળી ડોકમાંથી સાંઢિયા-સમેા પ્રચંડ અવાજ કેમ નીકળી શકતો હશે એ સહેજે પ્રશ્ન થાય તેવું છે. પંખી-વૈજ્ઞાનિકો સમક્ષ પણ એ જ સવાલ આવતાં તેમણે એનું વિશ્લેષણ કરતાં કારણ શોધી કાઢ્યું છે કે : સારસ-પંખીની ડોકને નીચલે છેડેથી આસનળી : (Trachea) પાછળને ભાગે વળી જાય છે અને ત્યાંથી તે છાતીના વચલા હાડકામાં (Sternum) જઈ પહોંચે છે. અહીં તે ત્રણ વળાંક લે છે અને ફેફસામાં ઉપર-નીચે આંટા લે છે. આથી આટલે આટલે રથળે ધૂમરાતો એનો અવાજ ભારે પ્રતિધોષ જગાવવાની તાકાત બીભી કરી લે છે અને મુખ બહાર નીકળતાં તો, વાંકીચૂંકી રણભેરીમાંથી કે રણશિંગીમાંથી ધૂમરાઈને નીકળતા અવાજની જેમ દૂર દૂર સુધી પડછંદા પાડી શકે છે.

પણ એના આવા પ્રચંડ અવાજને કારણે જ સારસ-બેલડી વિયોગી સ્ત્રીઓનું કે પ્રેમી માનવીઓનું પ્રિય પંખી નથી બની ગયું. એમાં તો એના દેહ-સૌંદર્યે પણ સારો ફાળો પુરાવ્યો છે.

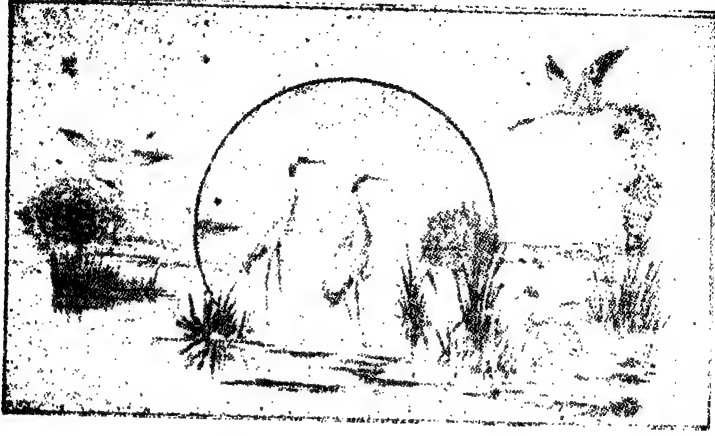
ભારતવર્ષમાં હજારો પંખીઓ વસી રહ્યાં છે, પણ તેમાં કદને કારણે સૌથી પ્રથમ જેનો એકડો માંડી શકાય તેવું તો આ સારસપંખી જ. પૂરો માનવીના માથાપૂર જિંચો દેહ, લગભગ પાંચ-સાડા પાંચ ફીટ જેટલો. પરંતુ જિંચો તો જાંટિયો પણ હોય છે. એની જિંચાઈ તો અઢારે વાંકાં અંગને કારણે બિલટી વિરૂપ લાગે છે. ત્યારે સારસ-પંખીની જિંચાઈ તો એનો શણગાર બની રહે છે. શણગાર ખરો, પણ ભલકાભર્યો શણગાર નહિ; સૌમ્ય મૃદુ શણગાર. મોર પણ વિશાળકાય પંખી છે, પણ એને પોતાનું સૌંદર્ય બિલું કરવા માટે પીછે પીછે અને અંગે અંગમાં રંગ-વૈવિધ્ય ભરચક ભરવું પડ્યું છે. પણ એનાથી યે મોટા સારસ પંખીએ તો એક માત્ર આછા આસમાની રંગથી જ શણગાર બિભો કરી લીધો છે. ભરમ-છાયા કોઈ મહા અવધૂતમાં

સગરાણી જેવા ઠારા નથી હોતા, પણ એના કંઠારેલ દેહમાં જે સૌમ્ય સૌંદર્ય દીપી ઊઠે છે તેવું જ સૌંદર્ય સારસ-પંખીએ પોતાના દેહ પર ધાયું છે. એના પેટ, પાંખ અને પડખાં આછા આસમાની રંગનાં. એના ધાટીલા દેહ પર હળવે હાથે પ્રકૃતિ-દેવીએ આછા આસમાની લેપ મારી દીધો છે. શરદની રાતમાં વાદળાં ન હોવા છતાં યે જે આછા આસમાની લેપ આખા ગગનને છાંછ દેતો હોય છે તેવો જ લેપ સારસના દેહ પર હોય છે. એમાં વિવિધતા એ જ રથજે-દોઢ હાથ જેવડા દેહ પર હાથ જેટલું કદ ધરાવતી લાંબી ડોક પર અને પૂછડીનાં પીછાં પર. બન્ને રથજે આસમાની રંગ ધોવાઇને દૂધિયો રંગ બની જાય. પણ દૂધિયો અને આસમાની રંગ એક બીજા સામે વિભેદ ઊભા ન કરે. રાત્રિમાંથી જેમ અવ્યક્ત રીતે પ્રજાત ફૂટે અને સંધ્યાટાણામાંથી જેમ હળવે પગલે રાતરાણી આવી પહોંચે તેવી જ આસાનીથી ડોક વચ્ચે અને પૂછડી વચ્ચે બન્ને રંગ એકબીજા સાથે ભળી જાય. રંગનો આછો લેપ દેતાં વધતા રંગની ઘેરાશ છેવાડે આવે તેમ પાંખના છેડા વિશેષ ઘેરા. પણ પાંખ અંદરના ભાગે ડોક અને પૂછડી જેવા દૂધિયા રંગે. આના આછા રંગોએ શોભતા સુધાટીલા દેહને ધારવા માટે ચળકતા લાલ રંગના હાથ-દોઢ હાથ જેટલા લાંબા પગ. આ બધાને યે વટાવી નત્ય તેવો એનો શિશ-શણુગાર. એનું માથું અને ત્રણ-ચાર ઇંચ જેટલી ડોક ચળકતા લાલ રંગે. જાણે લાલરંગી કલગી ધારણ કરી હોય તેવો એ વિભાગ લાંબી ડોક પર રત્ન સમો દીપી ઊઠે છે. એવા લાલ શણુગારની વચ્ચે નારંગી રંગની આંખ ઝમકારા માર્યા કરે અને શીશ-શણુગારને વિશેષ શોભાન્વિત બનાવે. એવા લાલ શણુગારની જ સામે લાંબી આછી લીલી ચાંચ, જેનો છેડો વળી શાહીમાં કલમ બોળી હોય તેવા આસમાની રંગનો.

આસમાની, સફેદ અને લાલ-આવા ત્રણ જ રંગમાંથી મૃદુ સૌંદર્ય ઊભું કરી લેવામાં આ મહાકાય પંખીએ જાણે એના આસપાસના વાતાવરણ સાથે આછી મિલાવટ કરી લેવાનું કૌશલ્ય દાખવ્યું છે. નીલવર્ણી જલભર્યા નદી-વિસ્તાર કે તળાવ-તટ સાથે આબેહૂબ સામ્ય એના દહરંગોએ મેળવી લીધું છે; અને તેથી જ એ વિસ્તારોને તે વિશેષ શોભાકારી બનાવી દે છે.

આપણાં નદી-નાળાં અને તળાવ-સરોવર પર પંખીઓ તો અસંખ્ય વસે છે, પણ પોતાના આછા દેહ-સૌંદર્યે એ વિશાળ વિસ્તારોને પોતાની વિશાળ કાયાથી જો વિશેષ મનોહારી કરી શકતાં હોય તો તે સારસ-પંખી જ.

ગુજરાતનાં નદી-નાળાં તો આ પંખીને કારણે વિશેષ શોભી ઊઠ્યાં છે. દિંદના અન્ય વિભાગોમાં તો માત્ર બપોળે જોડકે જ ફરતાં અને એ નિરીક્ષણ પરથી

નદીકાંઠે સારસ-જીવન

પાશ્ચાત્ય પંખીશાખીનોતે મત માત્ર જોડીમાં જ રહેતા મનાયેલ આ પંખીએ ગુજરાતમાં તો ૨૦-૨૫થી માંડીને ૭૫-૧૦૦ સુધીની બહોળી સંખ્યામાં એક સાથે વસવાની કૃપા દર્શાવી છે અને ગુજરાતને અહોભાગી બનાવ્યું છે.

એના કંડારેલા ધાટમાં અને ગંભીર ગર્જના સમા નિનાદમાં વિશેષ શોભા અર્પી છે એની ગર્જગતિ સમી ગૌરવવંતી ચાલે અને નિરાંતવા વેગના એકધારા ઉડ્યને. આસપાસના પ્રદેશ પર દષ્ટિ નાખતાં નાખતાં ધીમે પગલે ગૌરવવંતાં તેઓ ડગ માંડતાં જાય અને આગળ વધતાં જાય; જાણે કશી ઉતાવળ નથી, દોડધામ નથી, હેઠા હૈયાતું નિરાંતવું નિશ્ચિંત જીવન જીવવાતું છે, એટલે એના જીવનવ્યવહારમાં આરામતું એક અનોખું ગૌરવ ઊભું થઈ ગયું છે.

ઊડે ત્યારે પણ ધીમેધીમે પાંખ વીંઝીને દેહને અદ્ધર તોળી લે અને આગળ ડોક લંબાવીને તથા પગ પાછળ પૂછડી સાથે મિલાવીને, એકધારા દ્રુત-વિલંબિત પાંખ-ફફડાટથી, ધીમેધીમે અંતર કાપ્યે જાય. નહિ ઊંચે, નહિ નીચે એ રીતે આકાશમાં એના વિરાટકાય દેહને તોળીને એક પછી એક ઊડ્યે જતાં સારસપંખીઓની હાર નીરખતાં આપણા જીવનની પણ દોડધામ બે ઘડી થંભી જાય અને મન નિશ્ચિંતતાનો દમ ખેંચીને બે ઘડી હેઠે શ્વાસે બેસી જાય.

ગૌરવવંતી ચાલ અને ઉડ્યન, દેહ-સૌંદર્ય અને નિનાદ-શોભાથી દીપતા આ પંખીનો જીવન-વ્યવસાય કેવો નિરાંતવો છે? આખી રાત આંતરે આંતરે ગગન-વિદારણ ગંભીર ગર્જના કરતાં નદી-તળાવને કાંઠે પસાર કરીને સવા-

રને પહેલે પહેર પણ પાણીકાંઠે હળવી ચાલે ફર્યા કરે, પીણી પીધા કરે અને પાણીમાંથી ઝીણી જીવાતનો આહાર મેળવી લે. ધીમે ધીમે પાણીકાંઠે માનવીનો અવરજવર વધતાં એના વિરોધરૂપ ગૌરવ ગતિએ આધાંપાછાં થતાં સામસામા પ્રતિઘોષ જગાવીને થોડીવારે એક પછી એક ઊડી જાય અને પાસેનાં વાડી-ખેતરમાં પહોંચી જાય. ત્યાંના નિત્ય-પરિચિત ખેડૂત-સમાજની સાન્નિધ્યમાં ખેતરે ખેતરે ફર્યા કરે અને ઝીણાં જીવડાં, ફૂણી વનરપતિ, જમીનમાંથી ચણા પોપટા વગેરે ખાધા કરે અને આ છોડેથી પેલે છોડે આંટા માર્યા કરે. ખેડૂત પાસે આવે તો યે કાંઈ નહિ; પણ કાંઈ અપરિચિત વ્યક્તિ આવતાં 'કૂઉ...' એવો વિરોધ-સ્વર જગાવીને પોતાની જોડીને જાણુ કરે. એના આ સ્વભાવને કારણે તો ક્યાંક ક્યાંક એને પાળવામાં આવે છે અને ફૂતરાને બદલે ધર-ચોકિયાતનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. ફળિયામાં ફરતું ફરતું એ પાલિત પંખી કાંઈ અપરિચિત વ્યક્તિને દેખતાં તરત જ ગર્જના કરીને ધરનાં જાણુ કરે છે અને આગંતુકને રોકી રાખે છે.

આખો દિવસ વાડીખેતરમાં ગાળીને સાંજ સમયે અવની પર આછાં અંધારાં ઊતરવા માંડે એટલે વળી પાછો એના દેહને વિશાળ પાંખો પર તોળી લે અને ફટાકા મારતાં મારતાં પોતાના નિત્ય-રહેઠાણના પાણીકાંઠા તરફ પાછાં વળે. ઊડતાં ઊડતાં 'આવીએ છીએ, આવીએ છીએ...' એવા જાણુ પોતાના નિવાસ-સ્થાનને આગમન-બોલ સંભળાવતાં હોય તેમ 'કૂઉ.....' 'કૂઉ.....' એવા એક પછી એક અવાજ કરતાં જાય અને કાળા ઘેરા અંધકારને વીંધતા એના આગમન-બોલ દૂર દૂર સુધી પડછંદા પાડતા જાય.

આ રીતે ઊભું વરસ ગાળનાર પંખી બુલાઈ-ઓગરટ-સપ્ટેમરના દિવસોમાં સંવનન આદરે છે. એ દિવસોમાં વિશેષ ઉન્માદી બને છે અને વધારે ને વધારે ગર્જના કર્યા કરે છે. એમાસાના ઘેરા મેઘ-વરસતા વાતાવરણ વીંધતા એના રાત્રિના ગર્જના-બોલ પ્રિયજનોને વિશેષ પીડાકારી બને છે અને પ્રિયજનોનાં સ્મરણાં જગાવે છે. ગર્જના કરતાં કરતાં ઊંચીનીચી ડોક નમાવીને થોડું પાંખ-પસાર જેવું નૃત્ય પણ કરી નાખે છે અને એનો ઝીંશ-શણુગાર વિશેષ લાલ રંગ પકડીને વધારે શોભાકારી બની જાય છે. સંવનન પૂરું થતાં એનો ગર્ભાધાનકાળ આવી પહોંચે છે.

એ સમયે તે એના ચાલુ નિવાસ-સ્થાનને છોડીને નદીના ખેટડામાં ફેરવાવના પાણી-વીંટયા વચલા પ્રદેશમાં જઈ પહોંચે છે અને આગલા વર્ષના ગાળાને મહારવા માંડે છે. એનો માળો હોય છે ચાર-છ શીટ લાંબો. પાંદડાં,

વેલા, કરાંડીઓ વગેરેને કાદવથી ભરી દબને એ દૂરદૂરથી પણ જોઈ શકાય એવા નાના ઢગલા જેવડો માળો બનાવે; એના પર બેથી ત્રણ ઈંડાં ચૂકે. આછા સફેદ-વરણાં, થોડાં થોડાં છાંદણાં ધરાવતાં, એક બાબુ થોડાંક અણીદાર અને લાંબગોળ ઈંડાં નાજિયેરના મોટાથી સહેજ નાનાં હોય. દૂરથી પણ એને જોઈ શકાય. એના પર સારસ-પંખી પણ દબાવીને સેવવા બેસી જાય.

એના આવડા વિશાળ દેહ અને લાંબા પગને કારણે આગળના વખતમાં લોકો માનતાં કે તે જાંચો જાંચો માળો બનાવીને તેના પર માનવી ઘોડો પલાણે તે રીતે બેસીને ઈંડાં સેવે છે. એવી જ માન્યતા કચ્છના હંજપંખી-ફલેમીંગો વિષે પણ હતી. પરંતુ નિરીક્ષણ બાદ એ માન્યતા નિર્મૂલ ઠરી છે.

સારસ-પંખી પોતાની જોડી પ્રત્યે પ્રેમી ગણાય છે તેવું જ એનાં બચ્ચાં પ્રત્યે પણ અસીમ પ્રેમ બતાવતું હોય છે. જમીન પર જ માળો બાંધીને ઈંડાં મૂકવાને કારણે એનાં બચ્ચાં ઈંડાંમાંથી બહાર નીકળતાં વેંત એનાં માબાપ જોડે આહાર મેળવવા નીકળી પડે છે. પરંતુ ઈંડાં સેવતી વખતે કે બચ્ચાં નાનાં હોય તે વખતે જો કોઈ એના માળા પાસે જઈ પહોંચે તો જોઈ લેા એની દશા. નર અને માદા-બન્ને ત્યાંથી ખસે જ નહિ અને ક્યારેક તો આગંતુકને ચાંચ મારીને હાથલ પણ કરે.

આવા સુંદર પંખીને ઇંગ્લાંડમાં વસાવવા માટે ઘણા સમયથી પ્રયાસ થતો હતો. છેવટ ૧૯૩૨ માં એણે Whipsnade Zoological Parkમાં પહેલી જ વખત ઈંડાં મૂક્યાં. તેમાંથી બચ્ચાં ઊછરતાં, તેને જોવા આવનારાં આશ્ચર્યચકિત લોકો સારસ-પંખીઓને જે કાંઈ ખાવાનું આપતાં તે નર-માદા દોડીદોડીને પોતાનાં બચ્ચાંને ખવરાવી આવતાં; આવો એમનો બાળપ્રેમ. આવા બાળપ્રેમથી તળાવ કે નદી વચ્ચે બચ્ચાંને ઊછેરીને મોટાં થયે તરત જ પાછાં પોતાને મૂળ નિવાસ-સ્થાને આવી જાય અને બચ્ચું મોટું થઈને પોતાની જોડી મેળવી ન લે ત્યાં સુધી માબાપ સાથે જીવ્યા કરે.

મૂળ સંસ્કૃતમાં પણ સારસ નામ ધરાવતા આ સારસપંખીને આપણે જન-સમાજ ‘સારસડાં’ કે ‘સાજેસડાં’ એવે નામે પણ ઓળખે છે અને એના મોટા દેહને કારણે ક્યાંક ‘ડાધાં’ નામ પણ અપાયું છે. પણ અંગ્રેજીમાં તો એને આપણા દેશના નામ પરથી જ નામ આપવામાં આવ્યું છે : The Sarus crane : ધી સારસ ક્રેન. આપણે ત્યાં દર વર્ષે દૂરદૂર દેશાવરથી આવી પહોંચતાં કુંજડાં અને કુલંગ પંખી સારસનાં સગોત્રી ગણાય છે. વિદેશી કુંજ અને કુલંગ પણ જેમ એમના જીવન-વ્યવહારે આપણા જતસમાજમાં

અનોખું સ્થાન પામ્યાં છે. તેમ જ અહીં સ્થાયી વસવાટ કરતા સારસ-પંખીએ પણ વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી લીધું છે.

આજા વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણમાં એને The Non-perching wader પંખી ગણવામાં આવ્યું છે. નદીકાંઠે ફરનારાં પંખીઓમાં બે વિભાગ: (૧) પાણીની અંદર તરનારાં (Natatores) અને (૨) લાંબા પગે પાણીની અંદર ધૂમીને જીવાત મેળવનારાં (Waders). બીજા વિભાગમાં સારસ આવે.

પાણીમાં ધૂમનારાંમાં પણ બે વિભાગ: (૧) જાડ પર બેસી શકે તેવાં. તેમનાં આંગળાં જાડ પર બેસવા માટે પૂરાં સશક્ત; એમાં બગલાં વગેરે આવે. એમનો વિભાગ The Perching Waders. (૨) પાણીને કાંઠે કાંઠે ફરીને આહાર મેળવનારાં. આ પંખીઓનું પાછલું ચોથું આંગળું ડાળ પકડીને બેસી શકે તેવું ન હોય તે જાડ પર ન બેસી શકે; તેથી એ વિભાગનું નામ The Nonperching Waders. આ વિભાગમાં સારસ, કુંજ અને કુલંગ આવે.

નદીકાંઠે વસવા છતાં ઊંડા પાણીમાં જઈ શકે નહિ તેથી વાડી-ખેતરામાંથી જ તેમને આહાર મેળવવાનો રહ્યો. અને જાડ પર બેસી શકે નહિ તેથી નદીને કાંઠે કે તળાવને તીરે જમીન પર જ જીવન ગાળવાનું રહ્યું. આવા પરિમિત જીવન-વ્યવહારમાં પણ તેમણે ગજગતિ અને ઔરવવંતું ઉડ્ડયન, ગંભીર નિનાદ અને આજા સૌંદર્યે જન-સમાજમાં અનોખું સ્થાન પેદા કરી લીધું અને એકનિષ્ઠ દાંપત્યજીવનનો દાખલો મૂકીને માન પણ પ્રાપ્ત કરી લીધું.

થોડા માસનાં મહુમાન

કુંજ

કુંજડી !... કુંજડી !... મારા મામાને રામરામ કહેજે...

ગામડાંને પાધર સવારને પહોર ધણુ આદવા આવેલાં નાનાં છોકરાં આજને
ઓવારે 'કરરરાં...કરરરાં'ના અવાજ કરતી કુંજડીઓનું ટોળું આવતું દેખે છે ને
ગાંડાતૂર બની ઠેકતાં ઠેકતાં
કુંજડી તરફ લાંબા હાથ
કરીને, મામાને રામરામ
કહેવરાવે છે અને મોસાળ
જઈ આવ્યાનો મનમાં
સંતોષ પામી રમવા લાગી
જાય છે.

કુંજડીને સંદેશો
આપવાના આ સંસ્કાર
ગામડાંનાં છોકરાંને માના
ધાવણુમાંથી જ મળે છે.
કારણ કે એમની માતા-
ઓએ રાસડાની રમઝટમાં
પોતાના પતિને આ કુંજ-
ડીઓ સાથે જ સંદેશો
મોકલ્યા હોય છે કે :

કુંજડી   ૨
સંદેશો અમારા,
જઈ વાલ્યમને
કે'જો જ રે-

આપણા લોકસાહિત્યે અનેક પંખીઓને સંદેશવાહક બનાવ્યાં છે : મોર
અને પોપટ, કાગડો અને કોયલ. પણ આ પંખીઓ આપણો દેશ છાડી ક્યાં

વિદેશ જાય છે, કે એના સંદેશવહનમાં કશી બધીવાર હોય ? સાચાં સંદેશ-વાહક તો કુંજડાં, જે દરિયો વજોટીને આપણે દેશ ઊતરે છે : પેલી ગ્રામ-વનિતાના જવાબમાં કુંજડાં પણ ગાય છે કે :

સામા કાંઠાનાં અમે પંખીડાં, ઊડી ઊડી આ કાંઠે આવ્યાં છ રે-

અને આ કાંઠે કોઈ કવિ કે ગ્રામનારીની બાલુક મનોકલ્પના જ નથી; તદ્દન સત્ય હકીકત છે. દક્ષિણ યુરોપ અને ઉત્તર તથા મધ્ય એશિયાનાં એ મૂળ વતની કુંજડાં આપણે ત્યાં તો થોડા માસનાં મહેમાન તરીકે આવે છે. એમાસું ઊતરતાં ધનધાન્યે લયી પડતાં ખેતરો લણાવા માંડે અને કુંજડાં ટાળાં આપણે ત્યાં ઊતરી, લણતાં લણતાં ભગવાનના ભાગ તરીકે દડી ગયેલા અનાજના કણ ખેતરે ખેતરે ફરીને ચૂંચવા માંડે.

ફરી પાછા કાસ જોડાય અને શિયાળુ પાક વવાવા માંડે. કુંજડાં પણ વાડીએ વાડીએ ફરીને ધઉંના કોંટા અને ડૂંડીઓ, શાકભાજીની કુંપળો અને કંદમૂળ ખાવા લાગે. લીલા મગની શીંગો તો દીડી પણ મૂકે નહિ. ક્યારેક નાની જીવાત અને જીવડાં પણ ખાતાં જાય. દૂર દેશાવરથી અનાજને અભાવે ધર-આંગણે મહેમાન જેવાં આવેલાં કુંજડાંને મારીને ઉડાડવામાં ખેડુતો પાપ લેખે છે; તેથી કુંજડાં લહેરથી સવારને પહોર વાડીઓમાં રંજડ કરી જાય છે.

મહા મહિનામાં ધઉં લણાઈ ગયા બાદ ખેતરોમાં પડ્યા દાણા વીણી લઇને, હોળીની ઝાળથી પાંખની ટાઢ ઉડાડી, સ્વભોમ તરફ કુંજડાં રવાના થાય. કાઠિયાવાડને કાંઠેથી અરબખી સમુદ્રના હૈયા પરથી એમને ઊડી જતાં જોઇને જ ગ્રામનારીએ ગાયું હશે કે :

કુંજલડીને વાંઘો મોઠો મે'રામણ, મોરને વાંજી ચોમાસું રે-

તો ખીજ કોઇ ગ્રામનારીએ લગ્નગીતમાં ગાયું કે :

લાંખી ડોકે કુંજડ રાણી,

અને તારાં મધદરિયે મનડાં મોઢાં રે, કુંજડ રાણી-

ને ઉદરનિર્વાહ માટે આપણે ત્યાં ઊતરેલી કુંજડીને પાછી જતી જોઇને એની સાથે, ઉદરનિર્વાહ અર્થે પરદેશ વેઠવા ગયેલ પોતાના પતિને ગ્રામનારી સંદેશો પાઠવે છે; પણ કુંજડી જવાબ આપે છે :

માણસ હોય તો મુખોમુખ બોલો, લખો અમારી પંખડિયાં રે-

પણ કાઠિયાવાડી ગ્રામનારીનો પિયાવિન્નેગ રાજપૂતાનાની રજપુતાણી જેવો તલખતો નથી. એ કુંજડી સાથે સંદેશો નથી કહાવતી; એ તો કહે છે :

કુરજાં ચોને પાંચલી, ઘાકો વિનો બહેસ,
સાયર સંઘી પિવ મિલૂં, પિવ મિલિ પાછી દેસ.

હે કુંજડી ! તારી પાંખો મને આપ. પાંખોનો વેશ સજી, સાયર
ઝોળંગી, પ્રિયતમને મળ્યા આઠ પાંખો પાછી આપી દર્શ.

પણ કુંજડી કહે છે :

મ્હેં કુરજાં સરવર તણી, પાંખાં ફિણદી ન દેસ,
મરિયા સર દેહી રહાં, ઝડ આઘેરી બહેસ.

ના, ના, હું તો સરોવરની કુંજડી. કાઠને પાંખ ન આપું; આપું તો
તો બર્યાં સાયર-સરોવર જોઈને ખેસી જ રહેવું પડે ને ?

રજપૂત રમણી સમજી જાય છે અને કહે છે :

ઉત્તર દિસિ ઉપરાઠિયાં, દક્ષિન સામુ હિયાંદ,
કુરખાં એક સંદેસડો, ઢોલાને કહિયાંદ.

હે કુંજડી ! ઉત્તર દિશા તરફ પીઠ ફેરવી, દક્ષિણ તરફ જ અને મારા
પ્રિયતમને સંદેશો આપી આવ. પણ કુંજડી સંદેશો કઈ રીતે આપે ? આપણા
મુજરાતી લોકગીતની જેમ જ રાજસ્થાની દુહામાં કુંજડી કહે છે :

માણસ હવાં, ત મુલ્ક ચવાં, મ્હે છાં કુંમડિયાંદ,
પિવ સંદેશો પાઠવીસ, લિલ્લ દે પાંચડિયાંદ.

માણસ હોય તો મુખોમુખ સંદેશો આપે. હું તો કુંજડી છું. પિયુને
સંદેશો પાઠવે હોય તો પાંખ પર લખી દે.

પણ રમણી જવાબ આપે છે : એમ તો સંદેશો કેમ અપાય ?

પાંખે પાની થાહરે, જલ કાલી ગહિલ્યાહ,
સજણા તણા સંદેસડા, મુલ્ક બચને કહિયાહ.

પાંખને તો પાણી અડે અને શાહી ઝોગણી જાય; આથી જ પ્રિયજનનો
સંદેશો મોઢેથી આપું છું.

આ રજપૂત રમણીને કુંજડી સાથે સંદેશો કહાવવાનું મન ક્યાંથી થયું ?
પિયાવિજોગમાં રજપૂતાણીને ઊંધ તો આવતી ન હતી. એ સમયે—

કુંમડિયાં કરલવ કિયો, ઘર પાછલે બનાંદ,
સૂતી સાજન સાંમર્યા, દ્રહ મરિયા નેણાંદ.

રાતને સમયે, ઘર પાછળનાં ખેતરમાંથી કુંજડીએ કરલ્લવ કર્યો, સળવળાં સાંભર્યા અને આખો આંસુથી ભરાઇ ગઇ.

રાતને સમયે કુંજડીને ક્યાંથી સાંભળી ? દિવસે કુંજનાં ટાળાં કરૂરરાં કરૂરરાંના અવાજ કરતાં આપણે માથેથી નીકળે છે તે તરફ આપણું લક્ષ્ય નથી ખેંચાતું. પણ એ કરૂરરાં અવાજ સુમસામ રાતને સમયે એકલ દશામાં જીવનારને ધામી સારડીની પેઠે હૈયાને ચીરતો લાગે છે. કુંજડીએ રાતને સમયે ટાળાં વળીને કાઢ નદી-સરોવર-કિનારે કે ખેતરોમાં પથરાઇ જાય છે. નિરાંતે જાંઘતાં જાંઘતાં ગળામાંથી ધીમે ધીમે કરરર કરરર અવાજ કાઢે છે. ત્રણ ચાર પંખીનો અવાજ મોટેથી સંભળાય છે. આ પરથી આપણે ત્યાં કહેવાય છે કે નિદ્રિત ટાળાંની ચોક્કી કરવા ચાર પંખી વારાફરતાં જગતાં હોય છે અને પહેરગીરની પેઠે કરૂરરાં અવાજે સામસામી આલમ્બેલ દેતાં હોય છે. આ પંખી એટલાં સજ્જ હોય છે કે જરાકે ય સળવળાટ થતાં ચેતી જાય છે.

મોટે ભાગે નદીના એ પ્રવાહની વચ્ચે કુંજનાં ટાળાં બેસે છે. કાઢ શિકારી માણસ કે જનાવર એના પર હલ્લો કરવા આવે તો એને પાણીમાંથી પસાર થવું પડે, તેથી પાણીનાં જાજગિયાં બોલતાં કુંજડાં ચેતી જાય.

પણ આ કુંજડી સાથે એક રમણી સંદેશો પાઠવી શકેલી; એણે કહેલું :

તું છેં ચે કુર્જાં માયલી, તું છેં ધરમકી મૈણ,
 એક સંદેશો ચે બાહ મ્હારો, લે ઝહો જી મ્હાંકા રાજ,
 કુર્જાં મારા પીવ મીલા દે ચે-

હે કુંજડી ! મારી ધરમની એન ! મારા પતિને સંદેશો પહોંચાડી, મારા પતિ સાથે મારો મેળાપ કરાવી આપ.

ઝઠી કુર્જાં ઢલતી માંમલ રાત,
 દિનહો ઠગાયો મારૂજીરા દેશમેં, જી મ્હાંકા રાજ-

ઢળતી રાત્રે કુંજડી ઊડી અને દિવસ તો માણના દેશમાં ઉગાડ્યો.

કુંજડીના આ સંદેશ-ઉડ્યનમાં થોડીક વૈજ્ઞાનિકતા રહેલી છે. પરદેશથી આપણે ત્યાં આવતાં કુંજનો એ નિત્યક્રમ છે. વહેલી રાત્રે ઊડવા માંડે, સવાર સુધી પંથ કાપ્યા કરે. સવારે સારાં ખેતર જોઈ પથરાઇ જાય. સાંજે પાણી-કાંઠે તરસ છિપાવી, થાક ઉતારી, વળી રાત ભાંગતાં ઊડવા માંડે.

પણ શું કુંજડી આ રીતે સંદેશ પાઠવે છે તેથી જ આપણા લોક-સાહિત્યમાં તે પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે ? ના, ના. એ પ્રતિષ્ઠાપનમાં તો એના દેહસૌંદર્ય, ચાલમાધુર્ય, જીવનવ્યવસાયે અને ઉડ્યનસૌંદર્યે પૂરો ભાગ ભજવ્યો છે.

એનો દેહ હોય છે ઠ થી ઠા ફૂટ ઊંચો; બગલા જેવડો. પણ બગલાની જેમ એના દેહને એકલા સફેદ રંગે સાધુવેશ નથી પહેરાવ્યો. એનો દેહ તો શોભે છે આછા આસમાની રંગે. આકાશી વાદળને મેહુલિયો ઘોઈ નાખીને શરદઋતુમાં જે સોહામણું સ્વરૂપ આપે છે એ રંગ છે કુંજનો. એ રંગ એના સુગંધિત, પાતળા દેહને મૃદુતાથી ભરી દે છે. હાથ મૂકતાં યે લપસી પડવાનો એવો દૂરથી ભ્રમ થાય એવું એ રંગ-સામંજસ્ય ઊભું કરે છે. એવા શરીર પર શોભતી લાંબી ડોક નીચે કાળાં પીંછાંની છડીઓ લટકતી હોય છે; ડોક માથાથી તે પેટ સુધી. એવી ગંગા-જમની ડોક ઉપર માથાની ટોપી અને ગરદન આછા કાળા રંગે વિરાજતાં હોય છે. એવા કાળા રંગ વચ્ચે ચમકતાં હોય છે લાલ લાલ રંગે, પારેવાં જેવાં મદભર નેનાં. પણ એ મદભર નયનાંને યે વિશેષ શોભાકારી બનાવનાર હોય છે એ આંખ પાસેથી નીકળતી સફેદ પીંછાંની કલગીઓ. રાગ-આદશાહોના મુકુટની કલગીઓ કરતાં આ કલગીઓ વિશેષ નયન-મનોહર હોય છે.

એ નયન-મનોહરિતામાં વધારો કરે છે લીલી ચાંચ અને તેની લાલ અણી; કાળા પગ અને એના પર ઝૂંટી રહેલ એની પાંખનાં પીંછાંનાં છાંગાં. આવાં નયનમનોહર પંખીને પોતાનાં પ્રિયજનનાં દૂત બનાવવાં કોને ન રુચે ?

એની નમણી દેહલતા સાથે સમસ્વરૂપ સાધતી એક વિરહિણીના જ ઉદ્દગારો જોઈએ:

દિસ ચાહંદી સજ્જણા, નેહાઠંદી મગ્ગ,
સાધણ કુંમ-બચ્ચાંહ જ્યું, લાંબા હુઆ પગ્ગ.

પ્રિયતમના આવવાનો માર્ગ નિહાળી નિહાળી, ફરીફરીને વિરહિણીના પગ કુંજનાં બચ્ચાંની પેઠે લાંબા થઇ ગયા. એટલું જ નહિ, પણ

દિસ ચાહંદી સજ્જણા, નેહાઠંદી મુંઘ,
સાધણ કુંમ-બચ્ચાંહ જ્યું, લાંબી હુઈ ત કંઘ.

પ્રિયતમનો માર્ગ ઊંચી થઈને નિહાળતાં મુઘા-વિરહિણીની કુંજનાં બચ્ચાંની જેમ ડોક પણ લાંબી થઇ ગઇ.

આવા મૃદુ સૌંદર્યવંત કુંજની ઉપમા તો આપી કાઠિયાવાડી દુહાગીરે--
ગિરના પ્રેમી રાણાની પ્રિયતમા કુંવરને :

સાણે વીળું સાટકે, નાંતીવેલે નેસ,
કુંવર બચ્ચું કુંજનું, બેડી બાળે વેશ.

એની મૃદુતાના સ્પર્શ માટે આપણે ત્યાં મૃદુ સ્ત્રી માટે કહેવાય છે કે 'છે કોઈ કુંજનાં બચ્ચાં જોવી.' આવી કુંજનો શિકાર થતો આપણે જનસમાજ શે જોઈ શકે ? આડોડિયાં કે વાધરી, મિયાણા કે સંધી જે કુંજડાંનો શિકાર કરે તો ગામલોકો અને મહાજનો એમનો બહિષ્કાર કરે છે.

છતાં યે ખાવામાં મિષ્ટ ગણાયેલું કુંજડાંનું માંસ આડોડિયાં છોડી શકતાં નથી. એમના ટાયડા જેવા ઘોડા પર ચડી, દેશી બંદૂકના ભડાકાથી તેઓ કુંજડાંને વીધી નાખે છે. ચંકાર કુંજનો શિકાર કરવો ભારે હોશિયારી માગી લે છે. પરંતુ આડોડિયાંની તો સ્ત્રીઓ પણ ઘોડે ચડી કુંજડાંનો શિકાર ખેલે છે. એકાદ કુંજડી મરતાં આખું ટાળું કર્કરાંની કુરુણ ચીસોથી વાતાવરણ ભરી દે છે, મરેલ કુંજડી ઉપર ચકરાવા માર્યા કરે છે અને પોતે જ બંદૂકના ભડાકાનો ભોગ થઈ નીચે પડે છે. મરેલ કુંજડીની મુલાયમ ડોક અસહાય થઈને લાંબી લાંબી લથડતી હોય છે, એ કામળહૃદયી માણસને જોવી હૃદયવિદારક નીવડે છે. આવા કામળ દેખાતા પંખીને મરતું આપણાં લોક શે જોઈ શકે ?

પણ આ પંખી આમજનતામાં મનાય છે એટલું કામળ નથી. કદાચ એના દેહલાવણ્યને કારણે જ એને કામળ માની લેવાયું હશે. ખરી રીતે તો એ પંખી ખુન્નસવાળું છે. શિકારીઓ એનો શિકાર કરવા આવે ત્યારે એનાં ટાળાં શિકારી પર ઊડવા માંડે છે તે એના ખુન્નસભર્યા ખિન્નવાટને જ કારણે. નદીમાં ખેડેલ કુંજડાં પર કોઈ શિકારી જનવર હલ્લો કરે છે ત્યારે એકી સાથે બધાં કુંજડા દેકારો મારી એના પર ઝપટો મારે છે. પરિણામે જનવરને નાસી જવું પડે છે. આ રીતે શિકાર કરવા ગયેલ એક જંગલી ખિલાડાને ગળચીએથી પકડીને, અદ્ધર ઉપાડી જઈ, નીચે પછાડવાનો દાખલો અમારા એક મિત્રે ગામડાંમાંથી મોકલ્યો હતો. અને તેવો જ એક ખીજો દાખલો તેમણે જનતાહિતીનો મોકલેલ કે બંદૂક લઈને શિકાર કરવા ગયેલ એક માણસ પર ઝપટો બોલાવીને કુંજડીઓએ તગડયે છૂટકા કરેલ. આ પંખીના ઊંચા સ્વર 'કર્-ર્-ર્' પરથી હિંદીમાં એને કરાંકુલ કે કરકરરા બોલાય છે. રાજસ્થાનીમાં કુંઝ, કુંઝ, કુરજ કહેવાય છે અને આપણે ત્યાં કુંજ કે કુંજડી બોલાય છે.

આવા સૌંદર્યવંત પંખીને અંગ્રેજોએ નામ આપ્યું છે: The Demoiselle Crane : 'રૂપસુંદરી.' આ રૂપસુંદર કુંજ આપણાં નદીતીરનાં કાયમી અધિવાસી સારસનું પિતરાઈ ગણાય છે ને પક્ષીશાસ્ત્રના સામાન્ય વિભાગી-કારણમાં The Non-perching waders: ઝાડ પર ન બેસી શકે અને પાણી ખૂંદી શકે એવાં પક્ષીઓના વિભાગમાં આવે છે. આંગણાંઓની અધૂરી

રચનાને કારણે એ ઝાડ પર બેસી ન શકે; માળા જમીન પર જ બાંધે અને બચ્ચાં ઈંડા ફેડી બહાર નીકળતાં જ ચાલી શકે.

પણ આ પંખીએ પોતાના દેહમાં જે શાંત સૌંદર્ય રજૂ કર્યું છે, એથી એ વિશેષ સૌંદર્ય એના ઉડ્યનમાં રેડી દીધું છે. કાષ્ઠ પંખીના ગાનમાં સૌંદર્ય હોય છે, કાષ્ઠની ચાલમાં સૌંદર્ય હોય હોય છે તો કાષ્ઠના ઉડ્યનમાં સૌંદર્ય હોય છે. પક્ષીસમાજમાં ગરુડ અને ગરજડાંના વ્યોમવિહારી ચક્રાકારેએ ઉડ્યનની રાજશાહી મોહકતા ઊભી કરી છે. પરંતુ એ ઉડ્યન તો એકાકી વર્તુળો સમાં. પણ કુંજનાં સહસ્રાવધિ પંખીગણેએ આકાશ-મહેરાનણ પર ઉડ્યનનાં જે મોજાં રેલાવ્યાં છે એનું સૌંદર્ય તો અનોખું છે.

કુંજનાં ટાળાં ૫૦-૧૦૦ થી માંડી હજાર હજાર સુધી પહોંચી જાય છે. દરેક ટાળાના ઉડ્યન-સૌંદર્યનું પણ નિરાળું વ્યક્તિત્વ હોય છે. જમીન લગભગ ઊડતાં ૫૦-૧૦૦ પંખીએ લાંબી ડોક, આગળ સીધી ચાંચ રાખીને, પાછળ પગ લંબાવીને, એક સાથે છૂટેલાં તીરનો આભાસ ઊભો કરે છે. એ તીરને પહોળી થયેલી પાંખોમાંથી દેખાઇ આવતો શરીર કરતાં વિશેષ શ્વેત રંગ આડા પટાથી શોભાવતો હોય છે. એ શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે એક પછી એક બોલાતો આવતો કર્કરાતો વેધક અવાજ. આગળ ચાલતા મોવડીની આબુઆબુ પહોળો A આકાર રચતું ટાળું દૂર દૂર ચાલ્યું જતાં આકાશ-દેવને ચડાવેલા તોરણનો આકાર ધારણ કરે છે. એ પંખી-તોરણને જાણે પવન નમાવતો ને હિલોળતો હોય તેવો દેખાવ કુંજડાંની લચકાતી ઊડ આપતી જાય છે.

લણણી-ટાણે સવારના પહોરમાં ન્યારે એનાં ટાળાં એક પછી એક ઊડવા માંડે છે ત્યારે જાણે આકાશી ધુમ્મટને હાર પહેરાવવાની હરિકાષ્ઠ ચાલે છે. અને ક્યારેક તો એની સળંગ સાંકળ થઇને એક ક્ષિતિજથી બીજી ક્ષિતિજને જાણે બાંધવા માટે કાષ્ઠ ઊડતો સેતુ બંધાઈ જાય છે. કલાકો સુધી એક એક પંખી આવતું જાય અને રામના સેતુમાં વાનરોએ પથ્થર પૂરેલા તેમ આ ઊડતા સેતુની સાંકળ સાંધે જાય. આવી હારમાળામાંથી કદાચ કાંઈ કુંજડી વિખૂટી પડી જાય તો એ સાંકળનું ભંગાણુ ગામડાંનાં બાળકો કેમ સહન કરી શકે ? તેઓ તરત જ એ એકલવાઈ કુંજડી સામે હાથ લાંબા કરીને બોલવા માંડે-

‘પાછલી કુંજડી, દીપડે દાદી.’

અને આ બોલના ક્રિટિકરથી જાણે શરમાતી હોય તેમ કુંજડી પોતાની સાંકળમાં જોડાઈ જાય અને એકધારિતાનું સૌંદર્ય અબાધિત રાખે.

પણ એના કરતાં ચે એનાં સહસ્રાવધિ પંખીશણ દૂર દૂર ગગનના ગોખમાં ઊંચાનીચાં થતાં અને લચક લેતાં Δ આકારની મર્યાદા-રેખાનાં બંધનો તોડીને જે સમૂહ-સૌંદર્ય ઊભું કરે છે તે અદ્ભુત હોય છે. શ્યામ દપકામય એ ટાણું એક એક લઇને રાસમંડળ રચશે; ખીજે એકે તો એમાંથી દુનિયાના એકાદ ખંડનો આકાર ધારણ કરશે. ત્રીજા એકે કોઇ અબધૂત સમી આછી પ્રતિમા ઉઠાવશે, તો ચોથા એકે વેરાઇ જતા ભરચક ધાન્યરાશિમાંથી રચાતો નાનો શો કણ-ધોધ રજૂ કરશે. એવાં અવનવાં રૂપ આકાશ-પટ માથે કંડારતી એ પંખી-વાદળી થોડા સમયમાં તો અલોપ થઈ જશે, શરદની ભૂલી પડેલી કોઇ એકાકી વાદળી મીઠા મહેરામણમાં નીર ભરવા ચાલી જાય તેમ.

એનાં ટાળાં ઊડ્યાં જતાં હોય ત્યારે પ્રથમ ઊડતી કુંજડીના 'કાં કાં'ના અવાગને પાછળની કુંજે જવાબ દેતી જાય તે શિસ્તબદ્ધ સૈન્યની જેમ ઊડે જાય.

આમ અનેક રીતે આપણી પાસે સૌંદર્ય-સ્વરૂપો રજૂ કરી જતાં આ પંખીઓ ચાર-છ માસ રહી બાકીના સમયમાં અલોપ થાય. એના માળા કે બચ્ચાં જેવા ન મળે એથી લોકો વિમાસણમાં પડી જાય ને ! પણ વિશેષે આફ્રિકા અને જવા તરફના જ પ્રવાસથી ટવાયેલા આપણા લોકો એને માત્ર મહેરામણ પરથી આવતી અને મહેરામણ તરફ ઊડી જતી જેમને, એના માળા કોઈ મહેરામણમાં જ રચાતા હશે એવી કલ્પના તરફ સહેજે વળી ગયા અને કોઇએ ભજનમાં ગાઇ નાખ્યું કે—

મે'રામણ માયાણુ રે, બચ્ચાં મેલ્યાં બેટમાં રે,
બચ્ચાં છોડી હાલ્યાં દેશવિદેશ;
આઠ નવ માસે રે આવી બચ્ચાં ઓળખ્યાં રે,
લીધી છે કાંઈ સૌંદર્ય સૌની સંભાળ...

મહેરામણના બેટમાં ઊછરેલ બચ્ચાંને મહેરામણ ઓળંગીને સાથે કેવી રીતે લઇ જવાય ? બચ્ચાંની પાંખોમાં એટલું જોર ક્યાંથી હોય ? આથી બચ્ચાંને છોડીને વિદેશ ચાલ્યાં ! પછી લોકોએ જિભી કરી માતૃત્વની અદ્ભુતતા ! આઠ-નવ માસ પછી પાછાં ફરતાં પંખીઓએ પોતપોતાનાં બચ્ચાંને ઓળખી લીધાં ! ક્યાંક તો લોકકલ્પના એથી યે વિશેષ અદ્ભુતતા ધારણ કરે છે :

હેત તો વખાણીએ કુંજતણું, એ તો મેલી મેરામણ જાય,
સેવાઈસેવાઈને સામાં મળે, એ તો આપે આપનાં ઓળખાય રે...

તમે એસો દિલ રાખો રામથું—

બચ્ચાં નહિ, ઇંડાં જ મૂકીને પંખી ચાલ્યાં જાય, ઇંડાં પોતાની મેળે સેવાઈ જાય અને પંખીઓ પાછાં આવે ત્યારે પોતપોતાનાં બચ્ચાંને ઓળખી જાય !

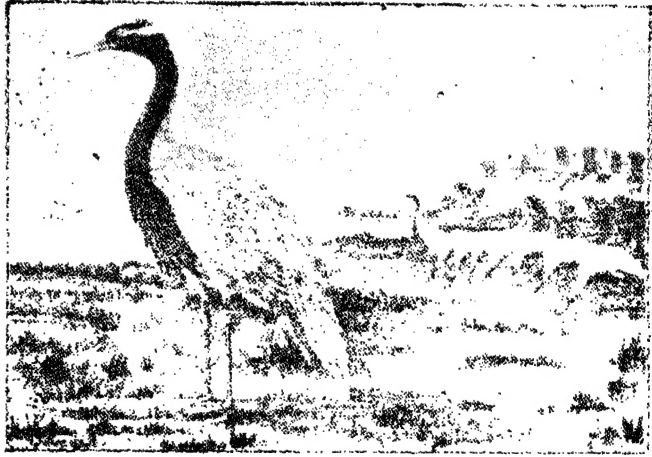
બચ્ચાંની આવી કલ્પિત નિરાધારિતા આપણી કામળહૃદયી સ્ત્રીઓની નજર ન ચુકાવી શકી. એમણે કાંઈ જુવાનડીના અવસાન બાદ છાજિયાંમાં ગાયું કે :

હાં રે સખી ! સાંભળ્ય ને રે ! કુંજ વિયાણી રાતમાં.
હાં રે સખી ! સાંભળ્ય ને રે ! બચ્ચાં મેલ્યાં તે એણે બેટમાં.
હાં રે સખી ! સાંભળ્ય ને રે ! ચાંચ વિના તે શેણે ચૂગશે.
હાં રે સખી ! સાંભળ્ય ને રે ! પાંખ વિના તે શેણે ઊડશે.

પણ આ બધી યે મનોહારી અને વિવિધરંગી કલ્પનાઓને વાસ્તવિકતા ચીરી નાખે છે અને જણાવે છે કે : કુંજ પોતાનાં બચ્ચાં દક્ષિણ યુરોપ અને ઉત્તર તથા મધ્ય એશિયાનાં વિશાળ મેદાનમાં જળાશયોની સમીપ ઉછેરે છે. કાંઈ કાંઈ તો ઉત્તરમાં ડેઠ સાઇબીરીયા અને લાપલાન્ડ સુધી પહોંચે છે.

ફાગણ ઊતરતાં અહીંથી પાછાં વળ્યા બાદ એમનો સંવનનકાળ શરૂ થાય છે. પોતાના જીવનમાં જોણે અનેક અદ્ભુતતા રચી છે એ કુંજની સંવનનક્રિયા

પણ અદ્ભુત કહેવાય છે. એ સમયે મૃદુ-સૌંદર્યમંડિત આ પક્ષીસમાજ અન્ય પંખીઓની પેઠે મરત બને છે અને એ મસ્તીમાંથી ઉદ્ભવે છે એક મનોહારી સમૃદ્ધનૃત્ય. સવારને પહોર જ્યારે સૂર્ય-નારાયણ હળવી રંગ-

પિચ્ચકારીથી પોતાનાં

કુંજનું સંવનનકાળનું સમૃદ્ધ-નૃત્ય

તેજ પૃથ્વી-દેહ પર છાંટતા હોય છે એ સમયે આ કુંજડાં કાંઈ સરોવર કે જળકાંઠે હારખંધ ઊભાં રહે છે. એ પક્ષી અંતરના કાંઈ એકસરખા અગમ્ય આવેગથી એક જ ક્ષણે એક સાથે જમીન તરફ શિર ઝુકાવે. બીજી ક્ષણે શિર ઊભાં થાય; સોકોલની બ્યાયામપદ્ધતિ અનુસાર માનવ-દેહધારીઓ સમૃદ્ધનૃત્ય કરે એટલી જ તાલબદ્ધતાથી, એટલી જ કુશળતાથી. એ નૃત્યને એનાં પાંખનાં પીછાં અને આંખની કક્ષગીઓ વિશેષ શણગારે છે. આટલા પ્રાસ્તાવિક નૃત્ય પક્ષી એમનો થનગન નૃત્યારંભ ફેરફૂદી સહિત શરૂ થાય. એ ફેરફૂદીઓ આગલી હારને દૂર લઇ જાય, પાછલી હારને આગળ લાવે અને એ જ

આવેગથી એમનો નૃત્યવિધિ શરૂ થાય. આ નૃત્યવિધિ હંમેશા સવારે અને સાંજે તેઓ દિવસો સુધી નહીંકાઠે ચલાવે.

એના થોડા દિવસોના આ સંવનન કાળના સમૂહ-નૃત્યવિધિ બાદ આવે છે ઇંડાં મૂકવાનો સમય. સૌ ત્યાંનાં જળમય વિશાળ મેદાનોનાં ધાસમાં બબ્બેને બેડકે વહેંચાઈ જાય; મોટે ભાગે બબ્બે ઇંડાં મૂકે. બચ્ચાં ઉછેરે અને બચ્ચાં મોટાં થતાં તેમને સાથે લઈને વળી સમૂહ સંગાથે પાણીકાંઠે નિવાસ કરે અને થોડા સમય બાદ ટાળાં રચી વિહંગ-પંથે ઊપડે, આકાશી પટ પર તોરણો અને અનેક દ્રશ્યો રચતાં, વચલા પ્રાંતોમાં થાકેલા ખાતાં. આપણા આકાશનો ચોમાસાનાં વાદળાં ખાલી થતાં શરદની નિરબ્રતા કબજે લે એ સમયે તેઓ અહીં આવી પહોંચે અને એને નીરબ્રતા જ ગામ-પાઘરે આવેલાં છોકરાં લલકારી બેઠે કે:

કુંજડી કુંજડી...મારા મામાને રામરા...મ...કહેજે...

૨: કુંજંગ અથવા ધઉલાં

આપણે ત્યાં આ કુંજની જેટલી જ સંખ્યામાં એની એક બીજી જાત આવે

છે. એનું નામ કુંજંગ. ભાલમાં ધઉ-ટાણે જે પંખી હવનરોતી સંખ્યામાં ઊતરી પડે છે તે આ જ. આથી ભાલમાં તેને ધઉલાં તરીકે જ લોકો ઓળખે છે. ત્યાં એને કુંજ કે કુંજંગ કહે તો લોકો ઓળખે જ નહિ. ચણાના વાવેતરમાં એ ભારે રંગડ કરે. તાજા કાંટા ફૂટેલ ચણાને ખોતરીને ખાઈ જાય અને ખેતરનાં ખેતર સાફ કરી નાખે. ખેડૂતો એને ઉડાડવા માટે ખડે પગે રહે, નહિ તો ખેતરમાં કાંઈ રહેવા ન દે. એનું અંગ્રેજી નામ The Common Crane.

‘કુંજ કરતાં અર્ધોક ફૂટ મોટા આ પંખીને આંખની પાછળ પીછું

નથી હોતું અને ગળાના આગળના ભાગમાં કાળાં ઢળકતાં પીછાં નથી હોતાં. વધારામાં એની પૂછડીનાં પીછાં ગુચ્છા જેવાં હોય છે. એતું માથું, દાઢી, ગાલ અને ડોકનો આગલો ભાગ શ્યામ હોય છે. માથાની ચામડી સારસની પેઠે લાલ હોય છે. આંખની પાછળ થઇને ટિટોડીની પેઠે ડોકની બન્ને બાજુ સફેદ. બાકી આખા દેહનો આસમાની રંગ, ચાંચનો લીલો રંગ, પગનો કાળો રંગ વગેરે કુંજના જેવા રંગો. આ રંગોની જેમ જ એનો આહાર-વિહાર અને આગમન-નિર્ગમન, આપણાં કુંજ જેવાં જ. એની ઊડવાની રીત પણ કુંજ જેવી જ. કુંજ મધ્ય યુરોપમાંથી આવે, કુલંગ મુખ્યત્વે આફ્રિકામાંથી આપણે ત્યાં આવે. આવીને એ પણ કુંજની પેઠે ખેતરોમાં પથરાઇ જાય છે અને મોલને ખાધા કરે છે. લગભગ સરખી સંખ્યામાં જ આવવા છતાં એને પણ આમજનતા 'કુંજ'ના નામથી જ ઓળખે છે. કુંજ કાઠિયાવાડમાં હાલાર, સોરઠ બાજુના પ્રદેશમાં આવીને પથરાય છે; આ કુલંગ કાઠિયાવાડના પૂર્વ કાંઠા તરફ અને ભાલમાં મુખ્યત્વે ઊતરે છે.

આ કુલંગ પ્રથમ ઇંગ્લાંડમાં માળા બાંધતું, પણ ત્યાં એનો શિકાર વધારે થતાં અને હવામાન બદલાતાં હવે તે માળા બાંધતું નથી.

એડવર્ડ ચોથાના સમયમાં એક બેન્કવેટમાં ૨૦૪ કુલંગ પંખી અપાતાં. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં ઘરડા લોકો માનતા કે એના પર હલ્લો કરવા આવતા ગરુડ-બાજનો સામનો કરવા માટે. કુલંગ ઊડતી વખતે પોતાની ચાંચમાં પાણી રાખે છે. બીજી માન્યતા એમ હતી કે રાત્રે એનાં ટાળાં જ્યાં ઊતરે ત્યાં અમુક પંખી ચોકીદાર નિમાય. ચોકીદાર કુલંગ એક પગે ઊભું રહીને બીજા પગમાં પાણી પકડી રાખે; જો ઝોલું આવી જાય તો હાથમાંથી પાણી પડી જાય, એનો અવાજ થાય અને ચોકીદાર જાગી જાય !

